ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ
ТОМИ 1—25

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 14

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ
(1875—1878)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1978

У1
Ф83

Редакційна колегія:

І. І. Басс
М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський

Редактор тому

І. І. Басс

Упорядкування та коментарі

Л. Ф. Кодацької

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{70403\text{-}145}{М221(04)\text{-}78}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1978

Іван Франко. Портрет роботи З. Павлюха. 1893. Львівський державний літературно-меморіальний музей І. Я. Франка

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

ПЕТРІЇ І ДОВБУЩУКИ

ПОВІСТЬ В ТРЬОХ ЧАСТЯХ

ЧАСТЬ ПЕРВА

І

ДВА ПРОТИВНИКИ

Около половини юлія р. 1856 спішив гірською стежкою, ведучою посеред чудесної карпатської околиці, селянин віком около сорока літ, в порядним строю карпатських жителів, до повітового місточка Б. із села Перегинська. Ріст його був, як часто в тих сторонах трафляється, трохи підсадкуватий, лице підголене і коротко підстрижений ус, но при першім уже погляді мож було на його лиці викрити благороднішії черти, ніж би їх мож по звичайнім гірняку сподіватися. Стрій його, впрочім, зовсім не одличав його від інних гірняків, хіба тое могло декого застановити, що з-під камізельки, зробленої з гарного гранатового сукна, видно було ковнір сорочки із тонкого полотна, старанно і зо смаком вишиваної. Борсукова торба, через плечі перевішена й украшена розличними блестячими металевими спряжками і френзлями із малих морських мушель, палиця з твердого дерева з гарними срібними сківками, а накінець свобода рухів і, як здавалося, одвертий, на красоту природи зовсім не рівнодушний погляд — все то ділало його чимсь особливим в тій убогій гірській околиці. Із черт його лиця і із всіх його движеній пробивалася сильна воля, енергія, свобода духу, а око світилося живим, но спокійним блеском мужа, котрий свої похоті і страсті усмирив, котрий умів панувати над собою і над життям, но і з твердою вірою, постоянно і сміло, з певністю себе ступав до якоїсь вищої цілі.

Муж той звався Кирило Петрій і був родом і ходом з села Перегинська, ославленого місця уродження капітана опришків Довбуша.

До місточка ще майже дві милі. Дорога веде уже через послідні відноги гір, ще через один верх а зайдеться на

широку рівнину, котра, незначно взносячись, тягнеться аж ген до бессарабських степів. Тов рівнинов дорога одностайна і монотонна, тож Петрій старався, доки ще не кинув милих, родинних гір, налюбуватися їх красотою, їх свіжістю, їх життям. Погода була пречудна,— верх, перед ним лежачий, здолу порослий був густим яловим лісом, котрий здалека синівся вкруг гори, мовбито кусень небосклона відірвався і, скотившися з верха, обляг його стопи доокола блакитним вінцем. Верх сам свобідний був від дерев, тільки розлогії а рідкії корчі ялівцю, обнизані напереміну то зеленими, то темно-синявими, то чорними ягодами, понасторушували круг них, мовби для оборони, густо свої коротенькії острії шпильки. На самім вершку розсілася невеличка громада столітніх, підсадкуватих а прегрубих і розлогих буків, котрі путникам літом в тіні своїй готовили милий і приятний відпочинок, а зимою посеред своїх конарів не раз спасали їх від вовків. Тая мальовнича і прекрасна група дерев зветься враз з цілою горою Довбушевим верхом. Поважно поглядають тії старі дерева кругом на околишні гори від полудня і сходу і на безмірну легко фалюючу рівнину, котру шумні срібні струї Бистриці перетинають. Но заразом щось тужного і сумного чути в шелесті тих буків, в журченні холодної скальної криниці пониже, дух якийсь таємничий, незнаний а сильний віє в тій самотній, хоч так чудесній околиці, серце і радо би розширитися далеко, обняти собою той «світ тихий, той край милий»,— та чогось дрижить, чогось тривожиться! Мабуть, ще не час!..

Петрій прискорив ходу, щоб скорше достатися наверх,— місце тоє мало віддавна для нього неописанний урок. Поглянув широко кругом, довго, любовно майже вдивляючись в кожду сторону, вкінці, вздохнувши, сказав:

— Боже мій, що за чудний край, що за широкий, що за багатий край! А той народ, що за щирий, що за добродушний, а прецінь...

Не домовив, но дальше пильно і тужно вдивлявся в прекрасну, знану околицю.

— Отець мій, умираючи, всказав мені і цілому нашому роду велику ціль. Я єї спочатку не понімав, но тепер она ясна перед моєю душею, дорога до неї проста, але, ох, як же то ще далека! Боже мій, коли ми скінчим тую дорогу?..

Но бог мовчить, і природу залягла глибока тишина,— лиш збоку, межи буками, злегка зашелестіло сухе торішнє

листя, захрупотів лім. Петрій оглянувся,— нич не видати. Мабуть, серна полохливою ногою перегнала сухим листям долів із звичайного леговиська.

А на небосхилі високо плаває самотній орел, то широкими розмахами крил вгору збиваючись, то знов спокійно легкими закрутами тонучи вдолину.

— Скажи, орле, може, ти розпитав у того ясного сонця, скільки оно еще разів має сходити над тими прекрасними горами, заким?..

— Заким що, пане Петрію? — відізвався грубий, дикий і трохи хрипливий голос ззаду з-помежи буків.

Петрій оглянувся і спокійно, мовби того сподівався, змірив очима того, що його тими словами привітав. Як запевняли тії, що Петрія знали лично, рідко коли щось здужало так нагло його заскочити, щоби на лиці його видний був який неспокій, щоби з уст його добувся хоч би найлегший голос зачудування. Рівновага, но не апатична, але зовсім сознательна рівновага духу знаменувала кождий крок його життя.

І справді, потреба було цілої неодолимої рівноваги духу сього роду, щоби не то не зачудуватися, але і не перелякатися на вид чоловіка, котрий при тих словах станув перед Петрієм.

Чоловік той дивне якесь мав подобіє в своїй фізіономії до одного з тих буків, що вінчали Довбушів верх,— так, здавалося, був сильний, коренистий, грубий, так високий ростом, так загадочний в своїх движеніях. Вік його був, може, такий, як Петрія. Лице його заплоске, губи, з котрих долішню звичайно зубами прикусував, трохи віддуті, чоло широке, як доска, а на обох його кінцях кості, дивно якось вистаючії, творили понад його очима дві подовжнії, поперечнії могилки, мовби насади двох рогів на голові вола,— все то надавало йому вид тарана, котрим в давнині розбивано мури. Голова велика, ціла майже, кромі уст, очей і чола, поро́сла чорним, коротким і, як щеть, твердим волосом, звичайно була вділ похилена, малі чорні очі мали якусь ящірчу живість і всегда з дивним виразом звертались в один пункт. Якимсь упрямим, твердим і антипатичним видавався той чоловік, так що, узрівши його перший раз, годі було здержатися від мимовільного дрижання. Додаймо до того велетну була́ву в широкій, як лопата, руці, топір і широкий ніж за ременем,— а стоїть перед нами первий-лучший бандит Абруццїв або Піренеїв.

— Слава Ісусу Христу! — поздоровив його Петрій.

— Слава навіки! — відповів він і, вийшовши зовсім з-межи буків, став, як мур, перед Петрієм, опершись на булаву і вліпивши свої маленькії очі в його лице.— А куда бог провадит, пане Петрію?

— В місто, сусідо. Маю там дві пильні справи.

Лице «сусіди» скривилося легким, іронічним сміхом, і він, прикусивши долішню губу, цідив крізь зуби:

— А відки ж мені тілько честі — бути вашим сусідов, пане Петрію? Борони боже, щоби я коли так високо сягав!

— Що ж то? Хіба ви самі від мене відхрещуєтесь? Я вами, Довбущуку, певно, не горджу і ніколи не гордив!

— А, так, так... но... напевно... мушу признати...— душив насилу Довбущук під час слів Петрія, но коли той назвав його по імені, затрясся цілий, мовби під ним земля захиталася, а заразом запалали йому очі якимсь ярким світлом. Но то був єдиний проблиск внутренньої бурі, котра, віроятно, чимраз грізніше збиралась в Довбущуковій душі,— натепер остав ще спокійний і, усміхаючись холодно, продовжав розмову:

— Га, най буде і по-вашому, пане Петрію! (Тое «пане» вимовляв всегда з особливим притиском і якимсь дивним тоном, в котрім змішана була гірка іронія з ненавистю і погордою.) Я ніяк не можу осмілитися вам противорічити, крий боже! Але,— перервав нараз зміненим голосом,— чи не мож знати, що то за дві пильні справи маєте в місті?

— А чому ж ні? Хочу відобрати сина із шкіл, він ми тепер дома потрібніщий, а сли дотепер не навчився розуму, то більше, певно, не навчится. А зрештов, світ — найліпший учитель, бо учит жити, під час коли в школах хіба там читати, писати, рахувати або і еще чого непотрібнішого учат.

— Менша о то,— перервав живо Довбущук,— а друга справа яка?

— Друга? Ат, до поліційного уряду.

— А не можна запитати, чого вам там треба?

— Щось ви нині дуже цікаві, сусідо! — одвітив усміхаючись Петрій.— Того я у вас до сего часу не спостеріг.

Довбущук аж тепер отямився, що трохи задалеко загнався, і, закусуючи сильно свою долішню губу, відпер скоро:

— Вибачайте, пане, Петрію, що так наприкряюся... але... бачите... якась мя цікавість зайшла... но я... зовсім... як називаєся... не хотів...

Довбущук доразу замішався. Видно було, що при послідніх словах думки його зовсім інним предметом занімалися. Язик безсознательно говорив слова без зв'язі. Петрій хотів перервати неприятну стрічу і, забираючися в дальшу дорогу, сказав:

— Бувайте здорові, Довбущуку, дорога далека, а мені дуже пильно,— треба поспішати.

— Петрію,— крикнув нараз Довбущук,— не ідіт до Б.!

— А то для чого би-м не мав іти, єсли ми конче треба? Прецінь я вам казав, що мій Андрій...

— Андрій може ще там погуляти, коли школа скінчилася. Він уже прецінь дорослий, за мамою не буде плакати.

— А хоть би і так, то друга справа не терпит проволоки. Я мушу...

— Петрію, прошу вас, вертайте домів! — говорив, м'якнучи нараз, Довбущук, хотя в очах його видко було граючий огонь зловіщий, готовий вибухнути за леда словом. Тая йому неприродна лагідність прикро контрастувала з попереднім диким і грізним тоном.

— Що вам, Довбущуку,— уговорював Петрій,— чому налягаєте на мене, аби-м вертався, сли ніяк не можу?

— Не можеш! Га, га, га, не можеш! — крикнув Довбущук.— Го, го, братчику, знаю я, що тебе за ланцюг тягне до поліційного уряду! Чув я дещо в селі.

— Но і що ж в тім дивного, хоч би й так?

— Ні, ні... нич дивного... нич дивного! Але... але я тя прошу... я ти розказую: вертай сейчас назад домів!— так із зростаючою дикістю кричав Довбущук, а очі зайшли йому кров'ю від внутреннього напруження, котрого йому було треба, аби до тої хвилі зміркуватися.

— Чи ви, сусідо, не загадали днесь грати зглядом мене ролю якого економа, наганяючого підданих до роботи,— або вашого предка, Довбуша?

Петрієві нерозважно вирвалось тоє слово; чув блуд, та годі було його направити: чекав прото, яке дійствіє тії слова зроблять на противнику. А в серці Довбущука, як видко було по його очах і лиці, страшна велась борба, страшно кипіла кров! Но тим разом ще угамувався від діла, дав тільки волю словам.

— Прокляте, зрадницьке плем'я! Що за ім'я вирекли твої собачі уста? Поглянь, ти, пропаща душе, поглянь кругом на тії гори, поглянь на край той, котрий і тобі,

собако, таким чудним видався, на тую необозриму рівнину, поглянь і скажи ми: хто був недавно князем і владиков тих гір, орлом того воздуха, оленем тих борів, паном тих панів аж ген по Дністрові води? Довбуш! Перед ким дрожали смілі і сильні, корилися горді? Перед Довбушем! На кого надіялися слабії, біднії і утисненії? На Довбуша! Хто був красою наших гір, начальником наших легенів? Довбуш! Той сам Довбуш, котрого рука в молодості садила тії буки, видобула з каменя отсю воду,— той сам Довбуш, котрого рука забрала безмірнії скарби від панів і вельмож, уділяючи здобутого бідним браттям,— той сам Довбуш, котрого підступно убив і обрабував з всіх єго скарбів проклятої пам'яті поганець і урядник — твій дід! Скажи, ти, собачий накоренку, де скарби Довбушеві, скажи, де тії купи золота, срібла і дорогого каміння, о котрих говорит народ, о котрих няньки оповідают дітям, о котрих легіні співают пісні, о котрих оповідают сумні еха тих гір, Довбушевого княжества?

Під час тих слів огонь страшного унесення запалав на лиці Довбущука, очі дико йому переверталися в голові.

— Скарби Довбушеві не до вас належат,— відповів спокійно Петрій, буцімто давно уже сподівався такого звороту тої не зовсім дружеської розмови.

— Не до нас? О, я знаю, що не до нас! Але до кого повинні належати? Чи не до нас, єдиних єго потомків? Чи не до нас, єго внуків, котрі тепер з голоду пухнемо, котрі не маємо чим грішне тіло окрити, взимі босі ходимо, під час, коли собаки, убійці нашого діда, розкошують, свої діти строят та до шкіл посилают і в цілій околиці, мов пани які, верховодят!

— Ей, не гнівіт бога, Довбущуку! Розкошуют з того, що запрацюют! А щодо дітей, то чи ж я сам ваших обох синів не посилав до школи, чи ж я не рад їх був також на людей випровадити? Що ж, коли ви в вічній ненависті, в вічній вражді на мене навіть своїм дітям не желали добра з моєї руки і відібрали їх із школи та вмовлюєте в них непрестанно тую ж вражду і ненависть, котра нас скорше всіх погубит, як одному з нас поможе!

— О, не дождеш ти того, щоби я або котрий-небудь інний Довбущук приймав ласку із твоєї руки, коли може справедливо того требувати, аби ти сам перед ним корився! Най пропаде твоя поміч! Хоть би-м зійшов і на жебрацьку

торбу, то таки кусник хліба, котрий мені твоя рука подасть, не варт би був і того, щоби-м го свому псу кинув!

— То чого ж хочете від мене, сли-сьте такі фудульні?[1]

— Свого! Своєї спадщини, Довбушевого добра, і то цілого, до крихти, а тогди тілько можеш ти сам, сли хочеш, спуститися на нашу ласку!

— Але ж того я вам не можу дати, дайте ми спокій! — одвітив різко Петрій.— Єсли би оно до мене належало, я би вам з охотсю всьо віддав до посліднього гроша, не тілько для того, щоби вас не кривдити, но щоби вас спекатися і увільнитися від вашої вражди!

— Га, вовчик у баранячій скірі! Ще готов плакати милосердними слезами, щоби, обтерши слези, тим легше пожерти! — воркотав крізь зуби Довбущук.— Петрію,— додав вкінці давнішим грізним тоном, котрий старався, оскільки возможно, злагодити,— Петрію, ще раз, послідній раз упоминаю тя добрим способом,— віддай Довбушів скарб правим властителям!

— Правим властителям? Чи то у тебе праві властителі, що по-злодійськи крадут то, що до них не належит? Довбущуку, дай мені спокій! Сли тя нужда припре, можеш кождого разу прийти до мене, у мене всегда одверті двері для біднішого брата, одверта комора для потребуючих!

— А так, то значить, іди до него жебрати!!

— Добро, котрим мя бог поблагословив,— тягнув дальше Петрій, незважаючи на слова Довбущука,— то праця моїх власних рук, не Довбушів скарб! Не я властитель тих грошей кровавих, не я можу ними розпоряджати! Вища ту владає рука, тож трудно мені против неї перти!

— Га, то я тя попхну, ти, безвстидний сбманщику! — ревнув диким, до найвищої степені роздразненим голосом Довбущук і, цілою силою порвавши свою булаву, зніс ю високо понад себе і спустив потім на Петрія таким образом, як рубач сокиру, котров хоче відразу розлупати грубу і жилаву колоду. Но Петрій, як би того сподівався, в тій же хвильці відскочив набік і своєю палицею так кріпко ударив Довбущука по пальцях, що тому випала з рук тяжка булава. Но бішенство Довбущука тим зовсім не ослабилося. Затиснувши зуби з болю, з виразом найстрашнішої дикості на лиці, прискочив до Петрія, зціпив його сильно правою

[1] Слово то, не всюди уживане, означає: зарозумілість, гордість, перебірчивість.

рукою, а лівою, винявши з-за пояса довгий виострений ніж, з цілої сили пхнув Петрієві в грудь. Но яке ж мусило бути його задивування, коли грудь Петрієва задзвеніла сталевим брязком, а ніж зсунувся по ній вдолину без найменшого ушкодження! Мов ревуча фаля о скалу, так розбилася його затятість і дикість о непорушимий спокій і сталеву грудь противника. А Петрій під час тої перераженої сцени був спокійний і з тихим погірдливим усміхом поглядав на свого противника,— один тільки його рух був той, що вирвав Довбущукові ніж із руки і увільнився від його не зовсім дружеського обняття.

— А то що? — заговорив він первий енергічним, но спокійним голосом.— Чи ви не знаєте, що можу вас тепер сейчас в місті обвинити і наробити вам немало клопоту і біди? Не грайте зо мнов, бо всьо, всьо, що гадаєте мені злого зробити, ви сами на себе карбуєте! Як сами видите, я вас не боюся, але ви — стережіться!

По хвилі мовчання мовив дальше:

— Ні, Довбущуку, ви дуже собі нерозважно поступили, хотячи мене позбавити житя! Бо, поминувши уже зовсім правдоподібну можливість, щоби вас сейчас висліджено і піймано, зважте лишень, чи би вам то на що придалося? Ціль ваша — прийти в посіданє Довбушевих скарбів,— сталась би власне через мою смерть неможливою, бо, кромі мене, ніхто не знає місця, де они сховані, а самі би ви їх, певно, і до смерті не найшли! Але бувайте здорові і не гнівайтеся за тую коротеньку научку,— вірте ми, я лиш вашого добра желаю, хоч ви всегда такі недобрі на мене!

І тихим ходом, спокійний, хоть трохи сумний пішов Петрій дальше своєю дорогою.

А Довбущук все ще стояв мов остовпілий на місці, вкінці підняв спущену голову, загриз спідню губу і, заскреготавши зубами, проворкотав до себе:

— Собака, він був предостережений! А тепер хоче єще бути великодушним, щоби мене тим більше упокорити! Але зажди, зажди лишень, я потрафлю [з]робити тебе троха податливішим, зломати той твій камінний спокій!.. Но тоє правду сказав, що крок мій був нерозважний!.. Так, він мусит жити, він мені потрібний живий, я постараюсь ще достати го в свої руки і,—добавив, затискаючи кулаки і сверкаючи очима,— я го достану! О, але тогди.. тогди...

Не договорив, але видко було, що внутр його кипіла збурена, що в кип'ятку тім варилися якісь грізні думки і плани, котрі займали цілу його душу. Хитаючися і не зважаючи на стежку перед собою, пішов Довбущук вділ, піднявши свою булаву, і вскорі щез в гущавині бору, протягаючогося, як великанський вінець, у стіп Довбушевого верху.

II

ДОНОС

Різнообразнії думки роями тиснулися в душу Петрія. Самоудовольство і певність після побіди, віднесеної над затятостю Довбущука, перелилися в душі його в благодатне чувство надії, скріпляюще нас перед новими опасностями. Його воображеніє розкривало йому перед душею широкії картини будучності. Він бачив, як за Довбушеві скарби зносяться по цілім краю народні школи і воспиталища, удержують і образуються тисячі убогих сільських дітей, підноситься земледільство і промисл, підноситься і ублагородняє працюючий клас, виробляється руська інтелігенція,— а всі тії великанськії діла ростуть, дозрівають під проводом його щасливших наслідників, Петріїв. Никне, немов чорна хмара, незгода межи Петріями і Довбущуками,— за тим приміром і інні партії, котрі спорили досі о останки імінія своїх батьків, замість щоби мали спільною працею тоє ж побільшати і удержувати, подають собі руки в згоді. І його душа, плінена блеском тих чаруючих картин, не могла від них відірватися, а воображеніє його під вліянієм нескінченно просторих ланів, котрі він бачив очима,— ширило щораз дальше світ його душевний, показувало йому цілу, велику, нерозділену і неділиму Русь, цвітучу і веселу, щасливу, славну і могучу!..

— О боже,— востхнув він із глибини серця,— коли все тоє так станеся?

— Добре полудне! — поздоровив його якийсь жидок, котрого догнав по дорозі.

— Добре здоров'є!

Самотні а широкі поля, котрі якось тиснули душу самотою і німим мовчанням, понукували до розмови, до познакомлення ся хоть би найнезнакомшим, скоро його

стрітилося. Подорожній жид, котрого Петрій стрітив, мав в лиці своїм щось так привлекаючого, так не жидівського, а типово руського, що Петрій, зараз за першим поглядом на нього, остановився і зачав пильно приглядатися тому чоловікові. Свобода рухів, великії, умнії і ясніі очі, простий ніс, знаменуючий енергічність і силу характеру, кромі того, щирість і одкровенність — всі тії, племінним жидам так невластивії черти ударили Петрія. Йому здавалося, що він уже десь-колись тое лице бачив, хотя й невиразно і хвилево.

Розмова зачалася від звичайних вопросів зглядом дороги, жнив, села, з котрого, і цілі, до котрої ідеться. Петрій довідався, що той незвичайний жид називається Ісаак Бляйберг і іде також до Б. в собственнім інтересі, котрий уважав за неінтересований чи за мало значучий, щоби його другому оповідати. В продовженні розмови увидів Петрій, що Ісаак зовсім не має жидівського акценту і говорить так плавко і звучно по-руськи, як родовитий русин. Він чувствував що раз, то більше якуюсь неописанну симпатію до того чоловіка, він оповів йому своє діло, в котрім ішов до Б. до поліції, замовчавши, однако ж, підозріння, яке мав на Довбущукових синів.

— Около 5 000 р[инських] золотом і серебром,— що за огромна сума на наші тяжкії часи! — аж скрикнув Ісаак; то була первая ознака, по котрій Петрій знов пригадав собі, що має жида перед собою.

— Знаєте ви що, господине Кирило, я маю сношенія з многими жидами і християнами в М. на Уграх, де звичайно єсть осередок всіх шпигунів, трудячихся виловлюванєм злодіїв,— я би міг зателеграфувати сейчас з Б. до них. А не знаєте так більше-менше, хто би то міг був зділати?

— Єсли би-сьте були такі добрі, то просив би-м питати за двома молодими людьми, досить підозрінної і зухвалої поверховності; літ коло 18 до 20.

— Що? То ви, таким способом, більше-менше знаєте їх?

— Ні, я бачив часто двох таких людей, снуючихся тамтуда, де лежали гроші, но чи я міг і подумати, яка була їх ціль? Мимо того, я постановив сегодня рано перенести гроші на безпечніше місце, але уже і місце застило по них.

— Позвольте запитатися,— перервав нараз інним тоном Ісаак,— чи не бачилися ми уже коли? Ви мені щось знакомим видаетеся!

— І мені так видится,— сказав Петрій,— але не можу собі пригадати, де би то і коли могло бути?

Слідувало довге мовчання, кождий з путників погрузився в розгадування, но ні одному не могла прийти на пам'ять ані хвиля, ані спосібність, при котрій вони бачилися. Прийшовши до Б., вони попрощалися, жид обіцяв якнайскорше дати о собі чути і поспішив за своїм ділом на Лан, котра-то часть міста, замешкана майже ісключно жидами.

А Петрій, вступивши по дорозі до сина і приказавши йому збиратися в дорогу, пішов до поліції. Господин Чакан, шеф поліції місцевої, виразив, може, ще більше здивування над величиною страти простого, як казалося, селянина і прирік йому щиро занятися вишуканням злодіїв, котрих Петрій так само означив, як Ісаакові, замовчавши о їх іменах і о тім, що він знає їх.

Пощо подав Петрій донос в такий спосіб? Чому він попросту не сказав, чия се справка? Пощо він через таке невиразне описання злодіїв наражався на цілковиту страту так значної суми?

Мотиви його поступування були зовсім прості. Він зв'язаний був присягою стеречи Довбушевих грошей і хоронити тії ж в цілості,— присяга вимагала від нього поліційного слідження на случай страти. Але заразом присяга в'язала його старатися яким-небудь способом прийти до згоди і єдності з Довбущуками, бо аж тогди мала наступити пора їх спільного ділання для добра народу. Він числив, що лагідністю, уступчивістю позискає їх, він хотів їх щадити, а однако ж назад відзискати свою страту. Но таке поступування, як і він сам бачив, не могло завести його до цілі. Або мусив відречися грошей, або явно відкрити імена злодіїв. Случай, однако ж, допоміг йому відзискати страту і дав йому навіть спосібність ворогам своїм показати доброту свого серця,— хотя й мало що поміг йому до переведення згоди і усмирення злоби Довбущуків. Як то сталося, розкажем опісля, а тепер перенесімся на Зелену улицю, на котрій було помешкання Андрія. Тая самотня і тиха уличка, вся, як бачилося, потопаюча серед зелених вишневих та грушевих садів, була найодвітнішим місцем мешкання для учеників. І дійсно, найбільше їх на ній всегда роїлося і наповняло своїм криком, пустотами, бормотанням, ученими фразами і розмовами кождий закуток.

III

ПРОЩАННЯ ТОВАРИШІВ ШКІЛЬНИХ

Андрій Кирилич Петріїв був молодець около двадцяти літ і зовсім приятних та занімательних черт лиця, котрі, однако ж, трудно було назвати хорошими. Його русяве волосся спадало густими кудрями на плечі. Високе чоло блищалося всегда, а в його чорнім, блискучім оці відбивався внутренній спокій душі. При ближчім слідженні, однако ж, мож було на дні того ока викрити якусь черту глибокої меланхолії, котра часом, особливо в пізніших літах, часто розливалася по цілім лиці, вкриваючи його якимсь напівпрозрачним матовим світлом: щирість і добродушність видна була во всіх його чертах, в цілім уложенні його лиця. Ріст його був мірний, і видно було, що з часом він стане такий підсадкуватий, як отець,— але його організм був цілковито і сильно розвитий, а во всіх движеніях видно було бистроту, зручність і енергію.

В товаристві розмовний, веселий а навіть жартобливий і за то дуже люблений товаришами, він, помимо того, був склонний до самотності і розмишлювання в тишині. Лагідність і услужливість, бистрий розум, пильність і витриваліть в праці, здоровії поняття о речах єднали йому всюди приятелів як межи товаришами, так межи учителями і старшими. На селі, коли приїхав на празнини, любив він говорити з селянами, прислухуватися їх природній філософії, так простій, а прецінь так повній глибокої моральності. Межи товаришами він особливо любив живих, веселих, дотепних молодців, і для того найщирша дружба в'язала його з Олександром Тисяком, сином убогих, вправді, родичів із невеличкого гірського села, кілька миль віддаленого від Перегинська,— але котрий із своїх гір, окрім характеристичної красоти лиця, окрім здоров'я і свободи движеній, виніс нічим непреодолиму веселість. Пристрасний любитель співу і пісень, і сам досить хороший тенор, був Олександер ще більшим любителем товариства, жартів і веселих розговорів. Непосидючий і бистрим дотепом обдарений, умів він кождого втягнути в розмову, кождого заняти, кождого розвеселити і забавити. Але тая, як здавалося, легка, дитинна поверховність, тая пустота і шаліть покривала глибоке, ніжне чувство і була передовсім випливом буйної, веселої фантазії. Олександер ще від

нижчих класів одличався тим, що робив всегда найліпше задачі, він давно ще зачав пробувати виливати свою фантазію в стихи і слив межи товаришами поетом.

В помешканні Андрія уже пусто, голі стіни представляють понурий вид, речі ще вчора передав домів. Він уже приготовився до подорожі, чекає ще тільки на товаришів, котрих просив до себе на четверту годину, щоби з ними попрощатися,— і ходить задуманий широкими кроками по світлиці.

Перед ним на столику лежить отворений лист від вітця, который вчора дістав і в котрім йому отець писав, що мусить покинути дальші науки і вертати додому. Немало то спочатку застановило і здивувало Андрія, бо отець його перед тим ніколи йому о тім не згадував. Жаль йому стало товаришів шкільних, з котрими в щирій, братній дружбі так много літ пережив, жаль йому стало і тих наук, котрі лиш що зачав був правдиво любити і цінити, а котрі тепер навсегда мав покинути. А знов, з другої сторони, і рад був вирватися із-межи міських мурів, стісняючих його широку грудь, рад був жити близ вітця, котрого дуже любив і поважав, рад був уцілувати руки любезної матері, котрої не бачив ще від великодніх свят, а накінець — і його тяг до Перегинська сильний магнес, двоє блистячих, живеньких і чорних, як уголь, оченят.

От о чім думав Андрій, ходячи по своїй пустій комнатці.

Та ба, готов-єм був, любезний читателю, мимовільно затаїти перед тобов ще один, і то, може, найважніший, предмет гадок Андрія, предмет, із которого хоть почасти дасться витолкувати тая скрита меланхолічна черта нашого героя. Щоби, однако ж, ліпше порозуміти і в властивім світлі обачити цілу річ, перечитаймо одну маленьку картку із історії дитинячих літ Андрія.

Було се вечором у неділю. Пречудна весняна природа красувалась цілою повнотою свіжості, життя і запаху,— свобода і радість наповняла, здавалося, безмір і проникала наскрізь людські серця. Благодатне тепло виваблювало щораз нові громади пестрих цвітів із землі, щораз нові громади святочно одітих людей із тісних хижин в поле, на улицю, на прохід і дружеську розмову. Коло родичів, котрі під вечір засіли широкими кругами на колодах серед села, крутилися гурмами діти, ігравчи та наповняючи воздух криком і гамором, мов громада кавок. Вкінці

зібралися і побігли в поблизький невеличкий лісок, котрий находився на стоці так званої Чорної гори і припирав майже до самого Перегинська. Тлумно,з шумом і криком побігли діти в лісок на цвіти і ягоди, не зважаючи, що вже сонце хилилося до заходу,— з ними побіг і малий Андрій. Прибігши уже до стіп самої гори і заким ще ввійшов у ліс, хлопчина мимовільно підніс очі вгору. Сонце власне запало за сам вершок Чорної гори і червоним світлом обляло за собою широкий край небозводу. На тім червонім тлі рисувалася в диких, пошарпаних, острих і утесистих формах, мов скáменілий кістяк великана, Чорна гора. Але той вид не був нічим новим для малого Андрія, інний предмет заняв в тій хвилі цілу його увагу. На самім вершку Чорної гори, на найвищій скальній іглі, де хіба орли клали свої гнізда та хмари мовчки пересувалися, стояв недвижимо, як камінь, з руками, зложеними нахрест на груді, чоловік в гірськім строю. Великанська його стать рисувалася виразно на кроваво озаренім небі,— видко було його голову, схилену вділ, а малому Андрієві бачилося, що він поглядає з гори на нього і киває йому, щоби не ішов в ліс. Але товариші його уже повбігали були в лісок і гуділи по нім, як чмелі, скачучи помежи знаними смереками, та кликали Андрія. Той відвернувся від особлившого чоловіка і побіг за другими. Не минуло, однако ж, чверть години, як діти вбігли в ліс,— сумерк уже западав по долах і чагарях; роса густа сірим ковром покрила узенькі луки межи горами, тишина розсілася в природі, коли нараз перервав ю ужасний крик дітей в ліску. Видко, щось страшного мусило статися, бо крик ставався все дужчий і одчаянніший, вкінці кількоро дітей вирвалося із ліска і зо страшним криком щодуху погнали в село. Андрія не було межи ними.

Слідувала довга, тяжела тишина.

І знов перервав ю тривожний крик. Були то голоси селян і селянок, котрі, почувши від дітей, здужавших утечи, що два медведі напали других в ліску, і, узброївшися чим хто міг, поспішили на рятунок дітей. Наперед, бліда як смерть, без слова, без голосу, бігла Андрієва мати.

— Сюда, сюда, ходіт за мнов... ось туй недалеко на полянці! — кричав один хлопчик, котрий осмілився ще раз з людьми вертати в ліс і показати їм дорогу.— Ходіт лишень! Он ту ми збирали ягоди, нараз заревіло щось за нами, я в ноги, обертаюся, а то два медведі біжат просто

на нас, а такі вам великі! Я вже потім не знаю, що ся дальше стало, бо-м аж в селі отямився.

Так розповідаючи, запровадив потривожених аж на реченую поляну. Тихо і сумрачно було на ній; в першій хвилі не мож було нич узріти.

— Мати божа, а се що?— крикнула одна селянка, спіткнувшись о щось м'якого, лежачого під смерекою.

В тій хвилі засвічено ліхтарню, котру приніс з собою один із селян, і очам присутствуючих представився страшний вид.

Мов снопи на тоці, валялися по цілій полянці нещасливії діти, пошарпані і плаваючі в калюжах власної крові. Глибокії рани, із котрих ще капала кров, свідчили, що життя уйшло уже давно із тіл і що дармий тут всякий рятунок.

З криком страшного одчаяння, з криком, проникаючим до кості, бо в нім звучала вся сила матерньої любові, кинулися нещасні матері відшукувати свої діти. А перед всіми Петріїха, котрій серце пукало за своїм єдинаком. Тиха лісова полянка по вторий раз зазвучала страшними голосами розпуки і болю.

— Ось він, ось він,— крикнула Петріїха, кидаючись омліла на свого Андрійка. Лежав нещасний хлопчина межи трупами, цілий підпливши кров'ю. Але диво: мати бере свою дитинку в дрижачі руки, глядить, де страшна рана, котрою уйшло молоде життя, але рани добачити не може, лиш кров обляла йому головку, руки і плечі, — рани не видко. На землі, де лежав Андрійко, широка калюжа крові, але, може, вона виплила із інних трупів?

— Боже, чи се могло би бути?.. — Іскра надії блиснула в серці бідної женщини, розпука додала їй сил,— розірвала сорочку на дитині, прикладає руку до серця, серце б'ється в груді...— Він живий, живий! — крикнула, а в тім голосі тисячі чувств мішалися.— Води, води!

Принесено води, покроплено Андрійка, і він ожив.

— Що ту такого? — запитала дитина.— Ох, мамуню, чи ви ту? А той чоловік великий, де він, чи ви го бачили?

— Що за чоловік, моя душечко? Я нікого не бачила — що за чоловік?

— Хіба ж ви го не виділи? Адже він недавно ту був — саме тогди прийшов, як медведі шарпали Семенка і Настуню, а ми решта в страху стислися вкупу!

— Андрійку, як то було, як то сталося? — питали селяни, обступивши ущасливлену матір.

— Адже вам говорю, що прийшов якийсь чоловік,— я го ще не бачив ніколи, аж нині первий раз, як сонце заходило.

— Де ж ти єго бачив?

— А он там, на самім вершку Чорної гори; він стояв, а руки мав зложені нахрест на груді, так, як бабуня, коли їх мали брати у ямку.

Всі, котрі то чули, поглянули по собі з усміхом недовірчивості, думаючи, що хлопчина зо страху говорить якіїсь небилиці. Але хлопчина зовсім спокійно говорив, лиш лице його було ще смертельно бліде.

— А потому, як медведі надбігли, я видів, як той сам чоловік спішив з гори, але зараз сховався в гущавині. Уже медведі всіх покусали і бігли до мене, коли нараз він став передо мною, витягнув руки догори, але нич не казав. Я настрашився ще більше, коли-м побачив, що медведі зачалися єму лестити до ніг, як пси. Що дальше сталося — не знаю.

І знов люди поглянули по собі, але на сей раз ніхто не усміхався. Мимовільно очі всіх звернулися на вершок таємничої Чорної гори. Пошарпані скали і дикі зворища бовваніли в нічнім сумраці, і здавалося не одному, що вони всі поволі рухаються, але і живої душі не було видно межи ними.

— Синочку мій, ходи додому! — озвалася Петріїха, беручи за руку Андрійка.

Плач і завід нещасних матерів розлягався тим часом по лісі.

Нещаснії пообвивали покалічені й криваві тіла і понесли домів.

Який був той вечір в Перегинську, нелегко описати.

Ніч настала темна і хмарна, вітер свистав в ущеллях Чорної гори, мовби заводив разом з бідними родичами. Заледве потомленії горем і жалем люди поснули, дався чути крик: «Горит, горит!»

Огонь вибух в сусідній хаті коло Петрія при самім кінці села. Вітер, як би підняв тую новую грозу на свої крила, ніс зо страшною скорістю знищення по селі,— і в кількох мінутах більша його половина бухала кровавим заревом. Крик, замішання, зойки мішалися з тріском валячихся дилин і з шумом поломені. Всякий рятунок оказався дармим при так страшнім вітрі і при недостатку прирядів до гашення.

Петрієва хата була одна з перших, котру обхватив огонь. Не було часу нич виносити. Петрій, котрий в грізних хвилях ніколи не тратив притомності, зібрав що цінніщого, виніс на безпечне місце і побіг рятувати сусід, сказавши жінці іти з дитиною в город і стояти здалека. Але нещаслива Петріїха, другим уже одного вечора ударом діткнена, стратила зовсім притомність, і коли очутилася в огороді, узріла, що Андрія не було при ній, і пригадала си, що його в замішательстві забула винести з хати.

— Мій син, мій Андрійко! — крикнула нещаслива і, омліла, упала на землю.

А Андрійко після страшної тривоги в ліску спав твердим сном, аж доки не збудила його духота, дим і жар, побільшаючийся щохвиля. Бідна дитина зразу не могла поняти, що се значиться, але, коли надворі побачила страшний блеск і почула крик і писк народу, зачала і собі кричати і плакати. Но то недовго тривало. Дим запирав дух бідному хлопчині, горячо відібрало йому сили, він упав на постіль, не можучи уже і рушитися. І ще раз отворив очі і узрів, як нараз перед ним став той же самий таємничий високий чоловік, котрого уже два рази нині бачив, його велетна стать рисувалася дивно на червонім тлі пожару, котрий уже зачав бухати через вікна,— він приступив до хлопчини і взяв його на руки. Андрійко в тій же хвилі потеряв притомність, зажмурив очі, а голова звисла йому на діл, як мертвому.

А в огороді лежала напівмертва Петріїха. Ніхто не поспішив ю рятувати, аж дощ, котрий коло півночі пустився, прикликав ю до життя. Місяць проглядав де-не-де із-помежи хмар, і при тім світлі вона увиділа, що при ній, недвижний і блідий, як в ліску, лежав її Андрійко.

І від того-то часу каждої ночі в сні представлявся Андрієві незнаний, таємничий його спаситель; не раз він бачив його наяві при западі сонця на верху Чорної гори на червонім тлі зарева солнечного і вкінці уже не міг собі розтолкувати, коли його бачив в сні, а коли наяві. Дармо він напружав свого духу, щоби дійти, що може його в'язати з тим таємничим чоловіком, а однако чув то сам, що його судьба зв'язана з ним, чув, як йому здавалося, тії сильнії невидимі узи. І від того-то часу датувалася тая черта меланхолічна в його душі. Але тепер постановив він собі дійти будь-що-будь тої таємниці і пізнати ближче чоловіка.

То були мислі Андрія.

Ударила четверта година.

— От і означений час,— промовив він тихо до себе,— небавом і они прийдут, небавом попрощают мя други моїх шкільних літ,— може, і навсегда! — І по лиці Андрія розлялася глибока, хоть хвилева меланхолія.

В тій хвилі брязнула клямка, широко отворились двері, і з шумом ввійшло кільканадцять молодців в світличку.

— Ов, а ту, бачу, у тебе зовсім уже пустка, Андрію,— сказав, входячи і сміючись, Олександер.

— Та пустка, як бачиш,— мої річі ще вчора поїхали в гори, а я нині забираюся,— ось батька лиш що не видно.

Тим часом другі ученики поклали капелюхи на столик, ходили по хаті, і пустка загомоніла життям, оживилася ще послідній раз.

— Чи побачимся ми коли ще всі разом так, як тепер? — закинув Олександер.

— Приятелі,— сказав, виступаючи на середину, високого росту брюнет, Іван Баранович,— послухайте, що я вам скажу. От ми днесь послідній раз ту бачимся по кількох літах, прожитих разом, дружно, в праці і труді. Чи не добре би було, щоби ми тепер постановили собі, пізніше, от так за десять-дванадцять літ, на певнім означенім місці зібратися всі, кілько нас ту є і хто живий останеся? Яке хто буде занімати становище — чи буде урядником, чи священиком, жонатим чи ні — кождий най ставится!

— Добре, добре! — загомоніли всі.— Пристаємо! То буде найліпша пам'ятка нашої дружби.

— То буде оригінальне свиданье,— сказав Олександер і додав, виступаючи на середину: — А я вношу, більше в подрібності входячи, щоби-сьмо за десять літ дня 25 липня зібралися в Львові коло Народного дому. Хто з тим соглашаеся, нехай підпишеся на отсій картці!

— Ні, не так,— сказав Андрій,— таких карток зробити, кілько нас ту є, і на кождій мают всі підписати ся, щоби кождий міг таку картку всегда при собі мати на пам'ятку!

Згодженося з тим, і сейчас всі живо кинулися до діла, а небавом картки були готові. Нагорі на кождій картці написано було гарним і грубшим письмом:

«Львів. Народний дім. Дня 25 липня. 1866».

За тою надписсю слідували підписи учеників. Щирії,

дружескії поцілуї запечатали той первий акт прощання, за чим слідували пісні,—тії розгульні, ученическі, молодецькі пісні, заховані ще з давніших часів, в котрих ученики вищих класів зовсім інне життя провадили, як тепер.

Вкінці озвалися майже одноголосно всі до Олександра, щоби той задекламував свій стих на прощання, бо уже кілька днів перед тим чули, що Олександер такий стих уложив і хоче його при розстанні задекламувати.

— Чи не до мене се ви говорите? — спитав він жартобливо і обернувся, бо до сього часу розмовляв з Андрієм, з котрим були нерозлучні приятелі.

— А до кого ж, як не до тебе,— гукнув Баранович.— Шуруй, поето, насеред хати та глаголи свій стих.

— От би-сьте ми воліли дати спокій, мені не до декламації тепер, коли мій Андрійко мене оставляє,— говорив Олександер тихим голосом, но, помимо того, встав і виступив на середину. Всі стали оподаль вокруг, зробилася тишина, Олександер спустив на хвилю очі вділ, вкінці, піднімаючи їх і поглядаючи ясно по товаришах, задекламував дзвінким голосом і з живою жестикуляцією слідуючий стих прощальний:

Днесь сонце світить тепло, ясно
В послідній наш прощання час,
І в серцях наших нині красно,
Свобідно, хоть і сумно враз.

Но чи нам світ так ясний буде
І так свобідні душі,
Коли притиснемо до груди
Друг друга по довгім часі?

До сей пори плила-іграла
Фаля життя, несучи нас,
Лиш чудний край, сади минала,
Не замутилась ані раз.

Но чи таков вона остане,
І не прийде нам на їй дно
Тонути в на́мулля погане
І виплинути на... багно?

До днесь в нас праця була спільна
І в дружбі мило було жить,
І вироблялась воля сильна,
Щоб сміло в бій з життям вступить.

О, не забудьте ж, браття милі,
В життю про юних днів дружбу,
Бо лиш на світі той щасливий,
Хто ю знайти успів в життю!

Поет уклонився на знак, що декламація скінчена. Не чути було гучного плескання ані брава, але всіх очі, звернені німо на підлогу, свідчили живо, що декламація молодого поета настроїла їх уми до поважних мислей, до глянення на далеку, темну будучність. Первий Андрій кинувся в обнятія Олександра, знов пішли устиски і поцілуї,— і по хвилі знов шумніше було в світлиці.

— Андрію, але ти напишеш деколи кілька слів до мене, не правда? — говорив Олександер, обнявши його за шию.

— Як же можеш ще питатися? — одвітив Андрій.

— Ага, завжди, бігме, що так! — перервав Олександер, нагадуючись.— Знаєш що, Андрію, ми ще сих празнин побачимося! Я думаю робити екскурсію по горах помежи народом в моїх поетичних цілях, навмисне заверну до твого Перегинська.

— Заверни, заверни, я ти ручу, що багато скористаєш,— говорив Андрій,— а мені і моїм родичам зробиш через тое дуже велику приємність.

Знов брязнула клямка, ввійшов старий Петрій.

— Слава богу, мої господинове!

— Слава навіки! А, вітайте, господине Кирило! — крикнули хором молодці.

— Перепрашаю вас, мої господинове, що зараз по привітаню мушу і попращати вас. Пора в дорогу, Андрію!

— Я готов, татку! Будьте здорові, товариші! Олександре, до свиданья!

Але товариші не хотіли так скоро пустити ані старого, ані молодого Петрія. Андрія цілували, обнімали, а старого окружили і розпитували про роботи, про Довбущукових синів, котрі були також кілька літ їх товаришами, і про інниї речі.

Петрій, однако ж, дуже був маломовний і сказав лишень:

— Простіт, мої господинове, дорога до Перегинська далека, хоть би-м і рад, не можу ту з вами довше бавити. Треба спішитись.

І знов, обернувшися до сина, спитав коротко:

— Чи уже?

І Андрій, попрощавшися з всіми, мовчки пішов за вітцем. Поетичному Олександрові аж слези стали в очах. Мовчки отець з сином перейшли улиці міста, і Андрієві видався отець уособленням його судьби, повеліваючої, неумолимої і мовчачої, а однако ж ласкавої, як отець. Оглядаючися всюди, він прощався з всіми закутками, знайомими домами і лицями, межи котрими жив довгі часи, а з котрими тепер навсегда мусив розстатися і іти, куди його вела його німа судьба. Старий Петрій також мовчав, він мав багато дечого говорити з сином по дорозі, тож тепер порядкував і укладав все в душі,— щсби йому постепенно всказати путь, котров має на будуще ступати, і ціль, до котрої має стриміти.

IV

ОПОВІДАННЯ ПЕТРІЯ

— Сину мій,— зачав Петрій, коли вийшли за го́род,— маю тобі тепер, на вступі твоїм в нову жизнь, оповісти деякі річі, щоби тя познакомити з долею, котра тя чекає. Ти, може, уважаєш мене за злого вітця, що я тебе тепер, коли перед тобов отвираєся власне широкий свобідний світ, відбираю із шкіл і замикаю в сельській тишині і самотності. Вір ми, Андрію, і мене серце болит, що твоя доля стане також, як і моя, низька і незначна, і єсли би то в моїй силі лежало, я би охотно остатній гріш видав, щоби лишень тобі ліпшої долі придбати. Але послухай, що мене в'яже; до сеї пори ніколи не говорив я тобі о тім, но тепер приходит уже пора не то до говореня, але і до діланя.

Ти чув уже запевно, що дід мій, Іван Петрій, був отаманом в Довбушевій банді, перший по Довбушу і єго повірник. Він знав всі скриті місця, де Довбуш ховав свої скарби, о нім також говорят звичайно, що убив Довбуша, щоби забрати тії ж. Але так не було. Іван, дід мій, тайком умовився з Довбушем відлучитись від банди, залишити страшне розбійницьке ремесло і уживати зобраних грошей на добро народу. Однако ж так напруго то не могло статися, они оба боялися месті загорілих старих опришків і постановили єще рік не відлучатися від банди. Було то єще за послідніх часів Польщі, котра, ослаблена і розірвана шляхетськими незгодами, не уміла дати собі ради з смі-

ливим Олексою Довбушем. Але, як на нещастє, наш край в тім же році перейшов під власть австрійську. Зачато пильно слідити за ославленим опришком, назначено ціну на єго голову, порозсилано всюди сигніфікації,— трудно було тепер сховатися. В банді самій зачалися незгоди і тайні підозріння. Нараз Довбуш десь зник, пропав і слід по нім, банда розбрелась, а мій дід довго єще ховався по лісах, доки все не утихомирилося. Тогди повернув домів, до мого вітця, і спокійно докоротав у него житя. О Довбушу він ніколи не споминав, о грошех і скарбах тож само ні,— аж недалеко перед своєю смертю відкрив синові всю тайну і зобов'язав го урочистою присягою до трех річей, а іменно...

В тій хвилі тяжкі стони і приглушений зойк перервав мову Петрія. Андрій здригнув мимовільно і оглянувся вокруг себе. Але всюди було рівне поле, на котрім не видко було ані живої душі, бо ще не були зачалися жнива. Зойк все повторявся, но поволі слабнів, стаючися ще якось більше проникаючим і потрясаючим, і здавалося, що він добувається із-під землі туй же під ногами путників. Петрій перервав своє оповідання і пильним, бачним оком поглядав круг себе.

— Запевно, комусь приключилося якесь нещастє.

— Кому, коли ту нікого не видко,— шептав Андрій, а мороз ішов йому поза плічми.

На тоє Петрій нічого не сказав, тільки збочив з дороги і певними кроками пішов ко невеличкому кіпцеві, заростому терням, котрий тут же поблизько дороги обертав до неї своє лице, насторошене тернами. Машинально поступив за ним і Андрій. Зойки, хоть і тихі, ставалися щораз ближчі, і видко було, що нещасливий напружав свої послідні сили, щоби видобути із своєї груді ті приглушені охриплі звуки. Наші путники в мовчанні спішили ко кіпчикові, за котрим на первий погляд очі їх відкрили чорний, темний отвір в землі, із котрого добувалися ті страшні, проникаючії до кості стони.

— Чи видиш? — сказав коротко Петрій.— Тепер лиш треба рятувати.

Таємничий темний отвір — була то узенька, давніше досить глибока польова кирниця. Але коли в ній вода висхла, ніхто о ню не дбав, вона сподом засунулася, цямриння обгнило і повалилося вділ — і не знаючому місцевості вночі зовсім не трудно було впасти в зрадливую безодню.

Андрій первий заглянув до кирниці. Темно в ній було, позаяк отіняв ю тернами оброслий кіпчик. Але бистре око Андрія вскорі доглянуло на дні якийсь брудно-сірий предмет, легко рушаючийся, із котрого після всякої вірогідності виходили ті ужасні стони.

— А що? — спитав отець.

— Щось там єсть. Заждіт, я по тих цімринах сейчас злізу вділ і побачу ближче, що се такого. — Так сказав Андрій і сейчас пустився по крухих і здрухнілих цямринах лізти на дно темної пропасті.

— А осторожно, сину,— напоминав згори отець.

По многих трудностях Андрій став на дні і побачив перед собою лежачого скорченого чоловіка. Лиця його ані віку не міг розличити в сумраці. Дотикаючися руками там, де судив, що єсть голова нещасливого, намацяв щось мокрого і, підносячи руку догори, переконався, що се була кров. Нещасливий, бачилося, не спостеріг зовсім, що не сам був в страшній ямі, він уже лиш легко стогнав і храпів,— життя його видимо гасло.

— Тату, ту, бачу, якийсь чоловік конає,— крикнув, здригнувши, Андрій.

— Тащи го наверх! — повелів отець.

Андрій без великої трудності підняв нещасливого вище себе,— він, бачилося, був або ще малий хлопець, або худий, як доска.

Петрій, схилившися, досяг його згори руками і витяг наверх, небавом і Андрій виліз із кирниці,— і ужасний вид представився очам батька і сина. Перед ними лежав старець, літ, може, 65. Лице його було страшно худе і запале і мало барву свіжо зораної іловатої ріллі, або, як народ виражається, «зайшло зовсім муравийцев». Сиве волосся позлипалося від крові, а руки виглядали, як поломані граблі, на котрих, мов довгі зубці, стирчали сухі і покручені ревматизмом пальці. Очі заплили кров'ю і були страшно витріщені та проражали скляним, мертвецьким блеском, уста були сині, як гнилі сливи, а напереді стирчали всього-на-всього два чорні зуби. Сухі, як доска, груди ледве-ледве здвигалися,— знак, що нещасний ще дихав,— а все тіло корчилося судорожно в великих болях, так, як корчиться жаба, котрій ся відрубає голову. Отець і син з первим поглядом відвернули очі від того виду, від тої страшної людської руїни, но вскорі милосердя перемогло відразу, вони постановили нещасливого затащити до себе

додому,— хоть ще до Перегинська був немалий кусень дороги, а сонце уже геть-геть з полудня схилилося. Андрій скочив до поблизького потічка і приніс води,— сбмито і закроплено нею напівмертвого старця, обв'язано його рану, котру він, віроятно, вибив собі на голові, падучи ніччю в кирницю. Нещасливий, як догадувалися Петрії, від ночі цілий день аж дотепер мучився в тій ужасній пропасті серед безлюдного поля, не можучи не то вилізти із неї, але навіть піднестися. Щастя ще, що він головою, котру собі перед тим розбив о цямрину, упав в м'яку глину на дні, і там заліпилася його рана,— інакше він би, певно, не був задля упливу крові діждав спасительної руки. Однако удар сам був дуже сильний і небезпечний, — і нещасливий старець, хоть підвівся при помочі Петріїв на ноги, всегда потиху стогнав та бовкотав якісь, як здавалося, слова, котрі, однако, переходили в дикі, роздираючі ухо тони. Очі його, звернені в стовп, нічого не бачили, і Петрії, взявши його за руки і не теряючи дальше часу, повели нещасного поволі з собою. Він по хвилі, як бачилося, покріплений трохи свіжим воздухом вечірнім і холодною водою, перестав стогнати, але зрештов состояніе його в нічім не змінилося,— чутно ще навіть було в його висхлих мускулах то саме дивне, судорожне дрижання і корчення.

Довго ішли наші путники, мовчачи і провадячи нещасливого старця. Старий Петрій кілька разів заглядав быстро в очі старцеві,— йому здавалось, що він уже десь-колись бачив тое лице і тії черти, але не міг собі пригадати, де, коли і як то було. Андрій знов рад був звернути розмову на прежній темат, бо сподівався, що із неї роз'ясниться у нього в душі багато таємниць. Але на його вопрос Петрій відповів, що мусить заждати аж до догіднішої пори з таємницями,— тільки такими словами доповнив попередній розказ:

— Тепер, мій сину, Довбущуки, думаючи, що й справді мій дід, Іван Петрій, забив Олексу Довбуша і забрав его великі скарби, вічно ворогуют на наш рід і допоминаются тих скарбів. Отець нашого Довбущука,а син Олекси Довбуша, також Олекса (у них, як бачиш, кождий найстарший в роді називаеся Олексою на пам'ять ославленого опришка), ціле житє спорив і грызся з моїм вітцем, а по нім і мені прийшлося двигати дальше тую вражду і ненависть родовую, котра уже до тої степені в серцях Довбущуків розгорілася, що мене хотят навіть з світу

згладити, сли їм не виявлю, де Довбушеві скарби, і сли їм їх до послідної крихточки не віддам. Не досить, що ми Довбущукові сини, якоюсь дивною штукою ковбасу в борщі пронюхавши, украли з осібного сховку срібла і золота на 5000 золотих вартості,— ще мені нині рано старої Довбущучки хлопець Іванко, женучи корови в ліс на пашу, шепче на вигоні коло Довбущуківки: «Нанашку, чи ви нині не ідете до міста?» — «Іду, або що?» — кажу я. «О, то стережітся, Олекса щось поганого хоче з вами скоїти». Більше ми нич не сказав, але я вернув до хати і взяв, як от бачиш, стару дідову нагрудницю.—І з тими словами Петрій розщепив камізельку і показав під нею здивованому синові нагрудницю, уковану із сильної сталевої бляхи.

— І добре ми тая бляха нині прислужилася,— продовжав Петрій і оповів синові свою стрічу з Довбущуком.

Бліднючи з тривоги о любимого вітця, слухав Андрій його оповідання,— йому аж тепер, хоть в не зовсім виразних чертах, стала відслонятися тяжка, повна трудностей будучність.

Сонце власне нахилило своє золото-червоне повне лице над самі вершини гір, грозячи, як ся здавало, кождої хвилі запалити необозримі темні ліси своїм червоним жаром, коли наші путники зблизилися ко Перегинську. Вдалі, на западі, якраз під широкою шибою заходячого сонця, бовваніли пошарпані фантастичні й дикі утеси Чорної гори і в почварних видах рисувалися на тлі кроваво озареного западного неба. Від юга потягав теплий вогкий вітер і понависали чорні, від часу до часу золотими блискавицями палахкотячії хмари,— збиралося на бурю.

Петрій, видко, під вліянієм тяжелих думок, котрі утискали його душу, ішов з понуреною головою, провадячи старця, котрий доразу на нього оперся. Андрій з дрижачим серцем, в котрім мішали і волнувалися тисячі розличних чувств, підніс очі вгору, вітаючи своє рідне село а будуще поле свого ділання. Мимовільно звернув очі напротив себе на великанського поламаного кістяка — Чорну гору. На її найвищій камінній іглиці, стрімкій і острій, стояв велетний чоловік з похиленою вділ головою, з руками, нахрест зложеними на груді,— а бистре око Андрія догляділо, як вітер ігрaв його довгим, як сніг білим, волоссям. Жадного руху, жадного движеня не мож було дослідити в тій дивній прояві, а Андрій, узрівши ю, і сам мимовільно став як мертвий, як камінна статуя серед дороги, не зводячи очей із див-

ного таємничого чоловіка, котрий вдалі високо в воздусі чорнівся на кроваво-червонім тлі неба. Серце йому якимсь лихим предчувством стислося в груді, вся кров уступила з лиця і збіглася до серця, мов курята, стривожені летом яструба, під крила квочки.

— Сину, а тобі що такого? — заговорив Петрій, котрий уже минув був сина, а тепер за ним оглянувся.

Андрій не чув того,— він, здавалося, цілий затонув в погляді на того велета в воздушній висоті.

— Хлопче, чого стоїш, чому не ідеш? Та говори-бо, де ся так дивиш? Чи звізди рахуєш на нєбі? Я ще ані одної не бачу! — крикнув голосніше на сина Петрій, все на нього дивлячися.

— Чого я стою? — запитав Андрій, спускаючи поволі очі на вітця.— Чи я звізди рахую? Ні, але подивітся сами!

І за тим словом Андрій всказав пальцем в сторону Чорної гори. Петрій підвів туди ж очі, але, ко великому здивуванню Андрія, іглиця була порожня і врізувалася глибоко в синє, тепер уже темно-червоне небо,— таємний старець зник із неї, мов привидження, мовби його вітер звіяв.

—Та що ж там такого? — спросив отець.— Я нічого не бачу.

— Бо вже го тепер десь нема,— відповів Андрій.

— Кого десь нема?

— Кого? А не пригадуєте си того таємничого чоловіка, що мя п'ятнадцять чи чтирнадцять літ тому назад два рази одної ночі спас від смерті,—о котрім я вам так часто говорив?

— То що ж, ти знов єго бачив?

— Власне тепер і на тім самім місці, де-м го первий раз бачив. Лиш ми дивно, де би він так в хвилі міг щезнути.

— Дивно, дивно,— говорив сам до себе Петрій, а потому додав голосніше: — Але чому ж я го ще ніколи не бачив? — І, сказавши то, знов звісив голову і, повільно ведучи старця, ступав гірською стежкою ко своєму домові.

Але в Андрія серце все ще дрижало і щеміло незнаними, таємничими предчувствами. Кілько разів в житті показався йому той таємничий чоловік, на кровавім тлі вечірнього неба стоячий на вершині Чорної гори, тілько разів нещастя якесь навиділо Петрієву хату.

З тяжелими і сумними думками в душах отець і син уже в добру ніч зайшли додому.

V

ОСОБЛИВША РУКОПИСЬ

Єсли ся тобі, ласкавий читателю, трафило коли переїжджати залізницею із Львова до Станіславова і минати невеличке повітове місточко Болехів, то, запевно, коли виглядав ти віконцем із вагона на тую хорошую підгірську околицю, звернула твою увагу на себе гошівська церков, біліючася далеко своїми мурованими високими стінами. І в-істі, рідко де трафиться тобі у нас побачити будинок так гарний, а особливо так привлекаючий до себе мальовничістю свого положення. Церков гошівська з чудним образом богородиці, до котрого на відпуст спішать богомольці о кілька і кільканадцять миль навкруги, разом з монастирем збудована на вершку значної гори,— але то додає їй ще особливої мальовничості, що тая гора єсть послідня в досить довгім побічнім пасмі Карпат і врізується собою глибоко в гладку і лиш на краю небосклона легко ко сіверо-востоку фалюючу болехівську рівнину. Гора монастирська не спускається лагідно до тої долини, але стримить над нею, бачиться, грізно своїми обривистими боками, насторошеними ліщиною та глогами, котрі, мов малі діти, обтулюють собою голі боки і ребра матері. А вдолі під тими утесами шумить сердито і піниться, б'ючись о кругле каміння, котре, як умершії барани, дно її залягає, бистра і значна гірська ріка Свіча. За нею на широкій ріні розсілося гарне, велике і порядне село Гошів,— а там ген дальше і сама сердита Свіча сховалася межи лозами, мов та розсерджена дама, котра завине своє пречудне, повне блеску молодості лице в вуаль і відвернеться набік; узькі, кручені, хоть старанно вичищені і дрібним піском посипані стежинки в'ються крутим берегом вгору, ведучи на не дуже обширну, але рівну і широкими теребовельськими плитами виложену площадь, серед котрої високо к небу зноситься монастирська церков з самим же монастирем,— все хоть не зовсім уже нове, але старанно удержане і чисто побілене.

Ціла площадь доокола від запада, сівера і востока по краях, куди суть стрімкії, утесистії береги, обведена низьким а давнім живим плотом із глогів, котрі, сплівшися своїми кільчастими галузками, утворили густу, непробиту стіну. Декуди тільки видко в тій стіні проруби, заосмотре-

ні хвірточками. Від южної сторони, куди дальше тягнеться пасмо гір, попереривane лишень темними, узькими і глибокими поперечними деберками, на нижчій, хоть не обширнішій терасі розложився невеличкий, але досить розкішний садок отців василіанів, з хідничками і альтанками, отіненими хмелем та диким виноградом, з деякими цвітками та гарними овощними деревами. Збудування господарські розложилися аж ген на долині; здається, рука побожного фундатора зіпхнула з тої поетичної і мальовничої висоти, маючої статися місцем божої хвали, молитви, спокою і самотнього монашеського розмишляння, всю суєту мирською, щоби не мутити нею набожного спокою. І в-істі, далеко по краю іде,— а давніше ще дальше ішла,— слава про побожність і святість гошівських отців, про чудну ікону,— і немало легенд і повісток о тім місці кружило і кружить межи народом. З не одною із них ми і в дальшім перебігу нашої повісті будемо мати спосібність стрітися.

— Чи бачите, отче Методій, що я нині найшов в нашій бібліотеці? — говорив отець Спиридон, маленький сивий старець з товстим лицем, дрібними, глибоко сидячими, сивими, но всегда усміхненими і ласкавими очками, до ігумена монастиря, старця уже більше як сімдесяти літ, вечором того ж самого дня, коли наші герої, Петрії, вернули з нещасливим старцем до Перегинська.

— А що ж ви такого знайшли? — спитав отець Методій, защіпаючи сильніше вікна своєї келії і спускаючи віконниці, котрими шамотав вітер. Надворі уже зачиналася страшна борба стихій, грізна, розгульна літня буря, так багато маюча подобія до борби чувства, до кип'ячої, грізної борби страстей в молодім серці. Старець замкнув перед тою бурею свої вікна і засунув віконницями, подібно як замкнув давно уже своє серце перед бурями страстей, як відрікся світу і всіх його чувств, його радощів і бід. Лиш чувство релігійне осталося в душі і світилося ясно в його серці, як тая олійна лампа в його тісній келії.

Позамикавши вікна, поправивши лампу і поставивши на своє місце великий і важкий хрест срібний, єдину ціннішу оздобу тої простої келії, нічим зрештов не розличної від келії звичайного братчика,— отець Методій сів знов при старім дубовім столику обіч отця Спиридона і, повільно обернувшися, поглядав на предмет, о котрім говорив отець Спиридон. А треба ще додати, що отець Спиридон був надзи-

рателем невеличкої, хоть досить багатої в старі книги і письма бібліотеки монастирської.

Спімнутий предмет — була то рукопись, виконана на сивім, але сильнім і грубім папері, на якім звичайно писано при кінці вісімнадцятого і з початком дев'ятнадцятого століття, заким ще повинаходжувано наші білі, тонкі а слабі папери, що самі від себе по якімсь времені нівечіють і розпадаються, мовби були зроблені із сухого тіста. Рука була, як бачилося, досить тяжка і невправна, але букви великі і старанно писані.

— Де ж ви то знайшли і що то за письмо?

— Днесь вполудне, заглянувши, після мого звичаю, в бібліотеку, я узрів отсе на столі. Що я собі голови наломав, щоби відгадати, хто там міг тоє письмо положити! А що ту за письмо, що за язик, того зовсім не второпаю. Цілий день нині мучився я, щоби прочитати тії знаки,— ані руш!

— Як то,— сказав здивований ігумен, вкладаючи на маленький, но довольно правильний ніс окуляри, оправлені в грубі золоті обручки,— адже се, як бачу, досить чительне руське письмо!

— Га, то будьте ласкаві перечитати єго, отче настоятелю,— сказав, здвигаючи плечима, отець Спиридон.

Ігумен дрижачою від старості рукою взяв рукопись і, придержуючи ю до лампи, зачав придивлятись дивним знакам, щоби їх відцифрувати. Наверху стояло виразно написано:

«Мій пам'ятник. О. Д. 1772».

— А бачите, отче, я перечитав надпись без всякої трудності,— сказав старець, урадуваний, як дитина.

— Я перечитав ю також, а ще перечитав і на кінці кілька букв, але решту ані суди боже!

І направду здивувався немало отець Методій, коли дальше уже ані слова не міг перечитати із цілої довольно спорої рукописі; букви подобали зовсім на руські, і письмо було досить старанне, чисте і, як на свою давнину, дуже добре заховане. Після пильного слідження здужали тільки оба отці духовнії переконатися, що не все було писано в однім часі, але межи пис нням поодиноких кусників, розділених відступами, упливали, віроятно, довгії літа. На самім кінці були знов чительно написані слідуючі слова:

«Врем'я. 25. Юлій. 1856. Гош. Мон. Бібл. Час. 12. Пвн.»

— Що се має значитися? — вопросив здивований ігумен.— До чого зміряют ті дивнії слова? Котрого днесь маємо?

— 25 юлія.

— А чи ту не стоїт той сам день?

— Так і єсть.

І отці, роздумуючи над смислом тих слів, поглянули на рукопись.

— Котра година? — спросив ігумен.

— Одинадцята за п'ять мінут.

— Гм... 1856... теперішній рік, а «Гош. Мон.» — чи не має то означати Гошівський монастир? —міркував напівголосно сам до себе старик-ігумен.

— А «Бібл.» — чи не має то значити бібліотечну залу? — докинув бібліотекар, отець Спиридон.

— Боже, ту, може, щось недоброго коїтся, може, наші священнії мури мают нині статися зрілищем якого поганого, безбожного діла, котре шукає скритості і загадало знайти ю аж в наших тихих мурах?

— О тоє нема чого боятися,отче Методій,— проговорив бодріший духом бібліотекар,—двері позамикані, а зрештов, надворі така буря,— кому ж би тепер хотілося підкрадати аж сюда?

І як на потвердження слів отця бібліотекаря, завила буря, зашуміла грізно, гори заграли стократним ехом громів, аж шиби задзвеніли в олов'яних оправах вікон.

— Нещастє і зло не спит! — промовив коротко і понуро отець ігумен, і в тій же хвилі світло на столі дивно якось задрижало, захиталося, помимо цілковитого спокою в келії, зачало слабнути, темніти і нидіти, накінець павхнуло ясно і сильно і горіло потім дальше спокійно одностайним і ясним поломенем, як і перед тим. Оба отці дивно якось поглянули по собі,— на їх спокійних старечих лицях не видно було жадної зміни, жадної блідості, але серця мимовільно якось живіше і неодностайно забилися страхом.

— Що ділати? Хіба побудити братей і службу? — говорив ігумен і уже сягнув рукою по рукоять дзвінка, коли отець Спиридон задержав його.

— Думаю, що не треба заскоро тривожитись. Мені ся все здає, що ту не грозит ніяке небезпеченство. От знаєте що,отче настоятелю,ходім радше тепер сами до бібліотечної зали; заждем там до дванадцятої, побачимо, що там буде діятися. Але я все думаю, що то таки нич не буде.

Старому і трохи уже дитинному ігуменові тяжко було рішитися,— він все бачив якісь нечувані переступства, позаяк взагалі він, яко старець, дуже наклонний був до містицизму. Але вкінці, взявши хрест з святими мощами, свячену воду і кропило, він рішився слідувати за отцем Спиридоном. Той був молодший і сміліший, взяв лампу і рукопись і, шукаючи при боці ключа до бібліотечних дверей, ступив наперед.

І знов вітер загудів, зашумів, засвистав надворі, і знов гори розгомонілись страшними голосами і відголосами громів, і знов задзвеніли шиби в вікнах,і знов світло таємничо захиталось і немов прижмурилось, неначе сонне, щоби по хвилі ще ясніше, як вперед, блиснути своїм ясним, тускло-золотим оком. В тій же хвилі годинник, дзвінко і проразливо шиплячи, видзвонив три чверті на дванадцяту,— і обом отцям стало знов, не знати для чого, грусно і моторошно. Вони задержалися на хвильку в дверях.

— Наперед, отче Спиридон,— повелів тихим, но спокійним голосом ігумен. Двері зачинилися за ними,— і оба зникли в узькім крученім коридорі монастирськім.

VI

СПОВІДЬ ОПІВНОЧІ

Зала бібліотечна була надолі,— отці мусили сходити по темних, хоть досить обширних сходах. Зала тая була далеко давніша, як сам монастир. Коли кількаднадцять літ тому назад замість старого будовано новий монастир, тогдішній ігумен не велів валити відразу старої будови, але тільки частями, а нову будувати на тих самих фундаментах, позаяк старі іще зовсім були сильні і дєбрі. Невідомо лишень, з якої причини ігумен не велів в той час рушати бібліотечної зали, запевняючи, що вона пережиє ще і новий монастир і зовсім не потребує направи, що і самі мулярі потверджали. Грубі її, хоч старинні мури, збудовані із твердого гранітного каменю, зовсім, як бачилося, не мали охоти признавати над собсю власть нищачого часу і стояли так твердо і незрушимо, як за времен, коли їх збудовано. Зала тая мусила колись мати якесь інне перезначення і була дуже давно збудована, бо, як тоє доказували розличні знаки, пспередній монастир був також в спосіб нового до неї добудований.Тому-то, як здавалося

братчикам, віяло від неї якимсь таємничим духом старини, котрий німо, а прецінь сильно проникав серця не тільки молодих, але і старших монахів. Ще попередній ігумен, отець Атанасій, котрий умер яко 105-літній старець, мусив стояти в якімсь дивнім відношенні до сеї зали, бо часто виділи його братчики вночі, ідучого тихо, як тінь, темними коридорами і никнучого в ніші, містячій в собі двері до бібліотеки. І сейчас потім чули приглушений скрип тяжких, залізом окованих дверей на заржавілих завісах, пригадуючий стон конаючого. Нікому не вільно було входити до тої зали, а ключ від неї носив всегда сам ігумен при собі. Аж коли монахи, як всегда, весело обходили соту річницю уродин отця Атанасія і обсипували його благожеланіями і всякими доказами своєї любові, тогди старий ігумен, розвеселений трохи, віддав ключ від бібліотеки отцю Спиридонові, тогди ще 25-літньому і недавно постригшомуся братчикові. Той, однако ж, запевняв других цікавих, що не знайшов в старинній залі нічого, що би давало вносити, що тут діялося щось незвичайного,— і небавом забуто о цілій історії. Отець Атанасій умер, інний ігумен настав; а зала бібліотечна остала аж до сього часу під надзором отця Спиридона, котрий всегда всіх запевняв, що не знаходив в ній нічого надзвичайного. Вищепом'янута рукопись була первим того роду предметом.

Наші отці не без внутреннього дрижання вступили в старинную залу. В її прегрубих, від старості почорнілих стінах повно було всюди ніш і заглиблень, в котрих тепер стояли шафи з книжками, але котрі, як бачилося, давніше містили в собі входи, позаяк, очевидно, були пізніше замуровані. Отець Спиридон поставив світло принесене на старинний, з грубих дубових брусів штучно вироблений стіл і запалив ще дві свічки, на нім стоячії.

По сім отці зачали пильно розглядати обширну комнату. Але, помимо всякого шукання, не знайшли в ній нічого підозрінного, і уже отець Методій зачав поволі успокоюватись. Вітер все ще свистав і гуркотав віконницями і брамою, буря ревіла, а грубий дощ шумів, обполікуючи стіни монастиря.

— Що ж тепер будем ділàти, отче Спиридон? — вопросив настоятель.

— А що будемо ділати? Сядьмо ту і заждім до 12 години. Єсли не буде нічого, то повернемо назад в свої келії.

Отці посідали, і за хвильку обгорнула їх, немов грубий, непроникнутий мур, гробова тишина. Світло горіло слабо і мелькало раз на раз, то ясніше, то темніше освічаючи сумрачную комнату. І знов поволі, під вліянієм тої гробової тишини, тривожно якось стало отцям, кров їх, хоть холодна, зачинала нерівніше бити і спливалася вся в грудь к серцю. Рука ігумена мимовільно стискала рукоять кропила, зануреного своїм страпатим, грубим чубом в свячену воду; отець Спиридон хватав всегда рукою за посвячений срібний хрестик на своїй груді, немов думав в потребі ним охоронитися від злого духа і злих людей.

Старинний, заржавілий механізм великого годинника на стіні зашипів, зашаркотав і поволі, меланхолічним тоном вибив дванадцяту,— потім знов груба, непроникнута тишина, котра, як здавалося, зливалася в одно тіло з тою рівно грубою, рівно непроникнутою пітьмою, що скрізь залягла природу.

— Слава богу, нічого нема!— прошептав, встаючи, ігумен, а грудь його відотхнула свобідно, мовби позбулася якого немалого гнетучого ю тягаря.

Але в тій же секунді дався чути дивний скриплячий тон ту ж недалеко обіч нього, і здавалося, що він походив або з-за стіни, або таки звнутр стіни. Отці сбернулися в німім здивуванні в сторону, відки тон походив, коли в тій же хвилі отворилася тайна, в мур дуже докладно вправлена і чорняво покрашена двер, котрої би і при найдокладнішім слідженні ніхто не здужав відкрити. Темнота зінула холодом із того отвору, але вскорі на її тлі зарисувалася великанська, висока стать чоловіка в старім, хоть ще зовсім добрім гірськім убранні. Біле як сніг волосся покривало його голову, котру, помимо свого, як здавалося, дуже старого віку, носив просто вгору. Лиця його в сумраці не мож було добре розличити. Він, побачивши отців, не дуже і здивувався, але сміло поступив кілька кроків наперед, закрив лице полою і вмиг погасив світло, кромі одної свічки, розливаючої непевний, дрижачий блиск, котрий, як бачилось, з трудністю тільки опирався густій темноті, що зо всіх сторін на нього налягала.

Отці не могли наразі з дива прийти до себе і не спиняли таємничого чоловіка в ніякім його кроці ані ділі.

Він тим часом, заходячи від світла, щоби лице його осталов тіні, приступив сміло до ігумена, стоячого без движенія, мов статуя, і сказав до нього:

— Всечесний отче настоятелю, перепрашаю вас за тії троха неприличні і незвичайні відвідини вночі, але сподіваюся прощення вашого, позаяк вища воля мені тое повеліла, як ви, запевно, виділи на кінці мого пам'ятника. Я же, із своєї сторони, дуже тішуся, що в-істі сон мій не обманув мене і що днесь наконець зблизилася хвиля, коли не оден тяжкий камінь має спасти із моєї совісті!

Отець Методій при тих словах стояв як вкопаний, не можучи своєю головою ані краплини з їх значення витолкувати, позаяк в ній все крутилося і мішалось, зливаючися в невиразний, напівсонний образ настоящості.

— Хто ви, чого тут жадаєте? — спитав через силу отець ігумен прихожого.

— Сідайте лишень, всечесний отче,— говорив той же смілим і виразним голосом,— ваш вік не дозволяє мні дати вам стояти під час мого троха довшого оповідання, а я виявлю вам все, бо то властиво і ціль мого нинішнього приходу сюда.

Побачивши, що діло тут з одним живим і старим чоловіком, котрий, помимо свого велетного зросту, перевищаючого майже о дві голови не зовсім низьких отців, не мав ніякого злого наміренія, отець ігумен відотхнув знов свобідніше, а отець Спиридон випустив свій посвячений хрест із руки і цікаво почав придивлятися прихожому, хотячи, як здавалося, розглядіти черти його лиця, що йому, однако ж, не повелося, бо прихожий сей же час попросив ігумена, щоби був ласкав в чотири очі вислухати його оповідання і його сповіді. Отець Спиридон мусив рад-не-рад віддалитися, засвітив собі одну із погашених свічок і, ідучи мимо, наумисно блиснув нею збоку в лице незнайомому, котрий того зовсім не сподівався. Цікавість отця Спиридона зостала заспокоєна,— він побачив виразніше лице незнайомого і з немалим своїм здивуванням узрів, що він уже десь-колись бачив тое лице. Пригадався йому також той велетний зріст, тільки не міг ще догадатися, де то могло бути. Отець Спиридон, однако ж, заховав собі глибоко в пам'яті тую фізіономію і поспішно відійшов в свою келію. Прихожий неохотно поглянув за ним, заглянув навіть на коридор, чи хитрий монах не хоче його підслухати, замкнув оковану масивну двер зсередини і приблизився потім знов з почтенієм до отця Методія, котрий сидів недвижно на кріслі і очима слідував за кождим движенієм незнайомого. В душі його знов збудилася попередня три-

вога, коли побачив осторожність незнайомого і пізнав, що він сам на сам з ним замкнутий в тій темрявій комнаті, посідаючій в одній із своїх стін вхід до тайного погреба, о котрім він до сього часу нічого не чув. Але тая тривога сейчас і зникла, скоро незнайомий смирним і тихим кроком зблизився до нього і такими словами заговорив:

— Всечесний отче, насамперед мушу вас вивести із задивуваня, в котрім, віроятно, єсьте, видячи, що я, чоловік ту чужий, знаю скритості сеї будови ліпше від вас. Але тоє нехай вас не дивує, будова тая,— я говорю о сій старинній залі,— єсть мені дуже добре знаєма і служила мені не раз за мешканє.— В ній перебував я, коротко, правда, в р. 1836, о такій же порі, що і тепер, в ній перебував я єще давніше, року 1806, а навіть в році 1772 она спасла мене, віроятно, від постидної смерті,— я тоді мешкав в ній 4 літа.

Незнайомий своїми словами і своєю хронологією не тільки що не випровадив чесного отця Методія з ізумінія, але, противно, аж тепер впровадив його в тоє ж, і то так комплектно, що старик широко отворив очі і уста, не можучи довго прийти до себе.

— Але хто ж ви? Відкіля? Коли ви родились? — спитав уриваними словами старик, котрому прийшло на думку, що він власне року 1776 узрів світ божий, а мав перед собою чоловіка, котрий тогди уже уходив від переслідувань, на що веліли заключати його послідні слова.

— Хто я? — повторив, легко усміхаючись, прихожий.— Я би вам сказав, всечесний отче, тілько боюся о ваше здоров'є. Бачите, ім'я моє в своїм часі мало тоє дивне свійство́, що наповняло страхом кождого, хто єго учув. Боюсь про тоє, чи оно єще і до сеї пори не заховало єго, а на ваш слабий організм сота часть єго давної сили могла би дуже убійственно подійствувати. Я сам так давно уже чув єго звук, що боюся єго дійства навіть на собі самім!

Отець Методій щораз ширше отвирав очі і уста, його здивування запирало йому віддих, йому здавалося, що грубії чорнії мури бібліотечної зали хотіли накінець по довгім времені свойого утяжливого стояння трохи відпочити і положитися на нього, мов на подушку, гнетучи його страшно своїм тягарем. Почтенний монах навіть дуже часто впадав на думку, що се все сон, ущипнувся навіть в худу ногу і укусив в язик, щоби будьто пробудитися, але тії акції переконували його ще більше, що все в-істі

діється, що він не спить, а бачить направду все то, що бачить.

— Але годі,— тягнув по короткій паузі незнайомий дальше,— годі отягатися! Ціль мого приходу сюда, всечесний отче, есть — визнати вам все, що мені тяжит на совісті, а оден із тих тягарів есть також моє нещасне ім'я!

Тут голос прихожого почав м'якнути,— здавалося, що туй-туй виступлять слези на його старечих, хоть ще досить ясних і блистячих очах.

— Я — Олекса Довбуш, ославлений колись капітан опришків,— промовив він дрижачим від волнуючих во внутрі чувств голосом, а на звук тих слів здригнув судорожно ігумен. Перед очима стали йому його літа дитинніï, в котрих наслухався немало повістей о тім чоловіці, котрий тепер, уже майже сто літ після тих часів, стояв перед ним в своїй величині, простий, як ялиця полонини, і сивий, як снігом вкрите чоло Бескидів! Ігумен не міг знайти слова, не міг заговорити до ославленого розбійника,— німо, хоть з напруженою увагою, слухав його дальшої повісті.

— Всечесний отче, я сподіваюсь, що ви будете мати тую ласку для нещасливого преступника вислухати моєї сповіді. Не дивуйтеся також, если вам скажу, що ви сами і ваші братчики при кождій службі божій молитеся за мене, споминаючи ктиторей і благодітелей святого храму сего. Єго ктиторем — я, моїм коштом він направлений і відбудований, і не лиш він один!.. Но не думайте, щоби я вірив, що то мені поможе перед судом того, к котрому небавом оба поспішимо!..

Заким зачну свою сповідь, мушу оповісти вам, що мя понукало обрати собі до неї таку особливу пору. В р. 1772 оголошено ціну на мою голову, зачато мя переслідувати, я схоронився сюда — тогдашній ігумен приняв мя милосердно і укривав в сій комнаті через 4 літа. Від того часу я часто скрито сюда загощував; отець Атанасій навіть дозволив ми був ту довгий час перебувати і говорив зо мнов багато о покуті, о нашім біднім народі, котрому моя покута довжна також помочи. Але я ніколи не приступав до сповіді, не сподіваючися розрішенія,— я хотів цілим останком свого житя приготовитися до неї, я хотів, оскілько то було в моїх силах, приготовити поле, на котрім мали пізнішиї покоління збирати добрі плоди із моїх злих діл.

Ігумен усміхнувся милосердно на тії слова,— Довбуш так говорив дальше:

— А коли я тоє постановив, мав я 34 літ, стояв я єще в цвіті мужеської жизні. Я не мав дітей, кромі одного сина в моїм родимім селі, котрий уродився єще перед тим, заким я став... Запевно чули-сьте, всечесний отче, тую сумну історію, котра попхнула мене на поле переступків і злодіянь! Але я не хочу нею усправедливлятися, я не хочу уневиннятися тим, що розпука серця, що розбитії надії, що біль і ненависть попхнули мене в пекло переступств!..

Я постановив відлучитися від світу, жити самотно, незнаний, блудний, я постановив під розличними видами обходити свій край, помагати чим мож свому народу. Було се в р. 1776. Вночі дня 25 юлія я бачив такий сон. Мені здавалося, що я лежу на холодній камінній підлозі сеї комнати,— а я і в-істі так спав,— коли нараз пукає підо мною підлога, а з-помежи каміня добуваєся велетна, як уголь чорна, рука, котра подає мені велике письмо. Я встаю, іду до світла і читаю: «Жити будеш, поки рід твій не буде числити сім членів. Смерть твоя буде знаком, що надходит час діланя. До сповіді приступиш аж перед смертію. А тепер іди і покутуй!» Я пішов, оставивши ту свій пам'ятник, де описане було ціле моє житє. По тридцяти літах я знов ночував на підлозі сеї зали, і я знов бачив той же самий сон. І знов по тридцяти літах я ту був, і знов я бачив той самий сон, читав то само письмо, але на єго кінці стояло написано:

«Врем'я. 25. Юлій. 1856. Гош. Мон. Бібл. Час. 12. Пвн.»

Я вписав тії слова на послідню карту свого пам'ятника і пішов.

І от настало врем'я, врем'я, так пожадане для мене! Всечесний отче, ви довго жили, але ви жили в тишині, в розмишляню, замкнений від світу, від свого народу, від єго житя. Я глядів на тоє житє зблизька, я глядів на него через такий час, як цілий ваш вік, через 80 літ! Яке єго горе, яке єго убожество, яке єго угнетеніє, того нещасного народу! О, кілько разів я з кровавими слезами в душі молився, щоби ділом моєї покути було підняти, просвітити той народ, показати му, хто він, кому він служит і служив і чим він колись був!.. Тепер же, всечесний отче, слухайте моєї сповіді!..

Отець Методій довго, довго і уважно слухав сповіді старого опришка, котрий, потішений побожними словами ігумена, так кінчив оповідання:

— Лиш раз єще в тій довгій сумній жизні ізганника блисло для мене щастє, та — божа воля — оно сейчас і погасло! Я подружився з молодою внучкою воєводи Шепетинського, викраденою в тій ночі, коли напав я був на єго замок! Она десь уйшла і пропала,— я ніколи більше не чув о ній,— і так по році знов закінчилося моє щастє! Мому синові, Олексі, не пощастилося в сімейнім житю. Два єго сини вигнали го з дому, побивши го тяжко,—він пішов на жебри, і уже кілька літ,як я стратив о нім всякі чутки,— пропав десь, нещасний, як камінь в воду. Скарби мої, тії грішнії, кровавії гроші, котрі колись мают послужити до великої цілі двигненя нашого народу,—тії скарби і ціле діло я зложив на Петрія і єго рід, бачачи, що мої потомки задля вродженої їм дикості, самолюбства, марнотратності і лінивства неспосібні перенятися якою-небудь вищою гадкою. Незгода моїх внуків з внуками Петрія перепиняє розпочатю діла, але небавом, сподіваюся, і тоє врем'я написане,— бо... бо смерть моя близька! І єще одна надія кріпит мя перед сконом. У віщих снах, котрі я бачив, було виразно, що рід мій числити буде сім членів, коли я умру! Єсли єще і мій син Олекса жиє, то всіх членів нашого роду єсть шість, і... о, я сподіваюся, що жиє єще семий член, другий мій син від моєї любимої Емілії!

І з тими словами старець упав на коліна і молився голосно, довго, горячо, молився о прощеніе своїх гріхів, молився о благо своєї родини, о благо свого народу, а слези гарячі лилися йому густим градом із очей і свідчили, що не застило ще серце в старечій груді і било живо, з молодецьким жаром. Возлі нього молився на колінах і з слезами отець Методій.

А надворі все ще грізно шуміла буря, все ще грохотали громи, все ще свистав вітер, грюкаючи віконницями і брамою і кидаючи густими краплями дощу о монастирські мури. Тільки на сході легко, несміло бліднілі грубії хмари, набираючи поволі більше краски,— знак, що уже близький був схід сонця, близьке було світло, близька була побіда дня над ревучою бурею, над тьмою.

VII

ДОВБУЩУКІВКА

Матрона Довбущучка, жона Олекси Довбущука, таки вкінці не могла видержати, щоби не зблизитися до свого мужа і не запитати його про то, що її цілу ніч мучило всіми муками сумніння і непевності, що її позбавило сну, помимо утрудження і гризоти. Чоловік її сидів, хоть то ще було рано, зовсім убраний за столом, чорний і похмурий, як та буря, що лютилась вночі. Видко, ще йому з голови не вийшла вчорашня сцена з Петрієм на Довбушевім верху; мож було навіть сумніватися о тім, чи Олекса Довбущук сеї ночі, подібно, як і його жона, хоть на хвилину заснув або задрімав. Він думав о месті над Петріями, о Довбушевих скарбах, о тім, як то він Петрія живого дістане в руки, як дасть волю своїй дикості і свіріпості і буде доти мучити ненависне, зрадниче плем'я, доки йому не покаже криївку, в котрій уже бачив в душі купи золота та срібла, теперішньої його собственності.

— Олексо, чому ти мені раз не скажеш, де обертаются наші хлопці? Де они поділися, що роблят, що їх уже другий день дома нема, що уже другу ніч дома не ночували?— Так говорила дрижачим голосом Матрона, зближаючися до мужа. Но в голосі тім дрижала на дні глибоко сильна, щира материнська любов. Матрона Довбущучка дуже любила своїх синів, вона спочатку тішилася ними, коли ще були дітьми, вона плакала дуже, хоть ще дужче тішилася, коли Петрій забрав їх і разом з своїм Андрієм віддав до школи. Но кілько ж вона не наплакалась, кілько не насумувалась, коли її муж, в безумній ненависті ко Петрію і його добродійствам, відібрав їх із школи! Їх із природи дика натура стала, під проводом такого ж вітця, ще дикшою і безпосередньо запровадила молодців на дорогу зла і переворотності. Без чувства, без згляду на вік і слабість здоров'я вони обходились з нею, як і отець, і ніколи вона не учула від них ні від Олекси, свого мужа, щирого, лагідного слова. А помимо того, вона любила їх, а помимо того, вона плакала за ними, плакала над їх моральним упадком,— плакала, бо не могла тому зарадити. Отець провадив кождий їх крок, провадив ко злому, питав в них гордість і ненависть ко Петрію і інним чесним людям, учачи уважати їх за сторонників Петрія, перекуплених Довбушевими грішми

против Довбушевих потомків,— отець ділав і синів такими, як був сам, а бідная мати не сміла навіть заглянути, навіть запитати, куди він їх веде, як вони жиють і що з них буде.

— Олексо,— промовила вона ще раз, зближаючись і обнімаючи шию мужа, котрий ще дужче нахмурився і сидів, опершись ліктями о стіл, і мовчав, мов зовсім іншими занятий думками,—чи ти уже не чуєш, о що я тебе питаюся? Чи ти мені не скажеш хоть раз, що ся діє з моїми дітьми? Де ти їх послав, що они роблят? Чому не вертают?

Довбущук спідлоб'я сверкнув на неї своїми дрібними жаркими очима, похилив голову ще нижче, мовби хотів взяти її на роги, закусив долішню губу — знак, що злість бухнула жаром в його душі, і по хвилі мовчання крикнув до неї:

— Марш, дранте (так звичайно титулував свою жону)! Що тебе они обходят? До кочерги і мітли твоє собаче право!

Но мати, котра уже подібнії фрази, віроятно, не раз чула, не далася ними відстрашити і дрижачи говорила дальше жалібно:

— Олексо, Олексо, що я тобі винна, що ти зо мною гірше обходишся, як з якою собакою? Скажи мені, де мої діти? Я прецінь мати,— як то, они мене нич не обходят?

— Марш до чорта, дранте! — крикнув знов Довбущук і, відвинувши руку, пхнув нещасну в груди так сильно, що була би, навірно, упала на землю, если би її не була задержала стіна. Вона, востхнувши і, очевидно, надармо силуючись заплакати, пішла мовчачи до сіней і занялася якоюсь роботою.

Дивне, дивне серце женщини!

Олекса тим часом сидів, знов понуривши голову, сидів та роздумував о Довбушевих скарбах. Робота в полі стояла,— йому і не в голові було братися за яке-небудь діло. Переконання, що він мусить статися великим багачем, що йому належаться Довбушеві гроші, попирало ще більше вроджене його лінивство,— нужда виглядала широкими очима з кождого кута його старої, занедбаної хати. А тим часом, коли Олекса Довбущук сидів в своїй хаті, надворі настав уже давно пречудний день, які бувають у нас після літньої нічної тучі. Сонце, немов урадуване своєю побідою над тьмою і зливою, світило вдвоє ясніше, темнозеленії ліси шуміли, пестрії гірськії поляни дихали розкіш-

ним запахом, тільки в глибоких потоках шуміла і валилась клубами каламутная вода. Люди весело йшли до роботи,— декуди зачинали жати жито, інниї пололи ще пшеницю та льон або з граблями та вилами йшли до сіна.

Такий образ представляло село Перегинськ в тую пору,— тільки на невеличкім присілку, Довбущуківці, не видно було того життя сільського, там усе, як всегда, було понуре і немов мертве. Лиш кілька штук нужденної худоби повільно пошкандибало на пашу в ліс, а за ними поволікся брудний, заспаний і заплаканий хлопчина, син Демка Довбущука, Олексового брата, котрий пас всю худобу з Довбущуківки. А тая Довбущуківка — була то слобідка, зложена з чотирьох хаток, которії розсілися на невеличкім горбі, окруженім з трьох сторін густим смерековим лісом карпатським. В одній із тих хатин мешкав Олекса Довбущук з жінкою і двома синами, в другій, которая ще найбільше оказувала порядку і старанності, його молодший брат Демко, в третій стара мати обох братів з малим своїм вихованком Іванком, а четверта, накінець, звичайно стояла пусто, хоть люди в селі немало говорили о розличних нічних сходищах всякого роду «добрих людей» в тій хаті, і не один твердив, що бачив в ній світло вночі і чув голоси многих людей. Ніхто ніколи не заглядав до тої пустки, як і взагалі мало хто із Перегинська заходив в Довбущуківку. Вона, здавалося, і не належала до того села, бо лежала аж за рікою на противній стороні долини, запхавшися в самий кут, мов злодій, засідаючий в лісі на прохожого.

— Добрий день, брате! Що, ти, бачу, якийсь не при охоті, що так сидиш і не вийдеш нігде із своєї хижі?

— Та чого буду виходити? — воркнув Олекса.— Мені і так голова крутится, світ ми обрид, не хочу на него дивитися!

— А ба, кому би він нині не обрид? — говорив Демко.— О, ти десь вчора ходив ніворотом і, певно, не чув новини, яка ту у нас сталася?

— Що за новина?

— А що за новина? Та така новина, що чесніїгромадяни наші виповіли нам, всім Довбущукам, село.

— Як то? Що то знов?

— А що? Проста річ. Кажут: «Ми вас не хочем мати за сусідів, ми вас не хочем видіти межи собов, ми вас не хочем знати,— та й годі».

— Та як же то сталося, за що, про що? — питав Олекса, встаючи і простуючися і устремивши взір в лице брата.

— От і маєш,— ти ся допитуєш, будьто не знаєш, як може чоловіка біда вчепитися на гладкій дорозі. Пасе вчора хлопець худобу на облозі,— он там, знаєш, на тім куснику, що припирає до Козубишиного. Не треба, хлопчище, чи задрімався, чи що, досить, що худоба пішла по царині. А собака Батлан, польовий, як не прибігне та хлопчину палицев. Я недалеко там якусь пеню на полі робив, чую крик,— пек ти, бідо, що такого? Обертаюся, а ту Батлан хлопця гет обкервавив, гет ти му голову розчерепив костуром. Я поверг роботу, порвав якусь паровину та до Батлана. Троха-м го там обтесав, зачався крик,— чи не біда ж то? А ту, як би на даний знак, немов з-під землі, виринуло з півсела, війт, присяжнії, вся голота,— та до мене. Я не питаю, держу навіженого Батлана під ногами,— якось нас розірвали, та й тогди в крик, а наконець війт, як ти кажу, виповів нам село. «Най ми ся,— каже,— ніхто із вас не важит показати межи чесними людьми, бо го сейчас кажу зв'язати і віддам до циркулу. Не бійтеся, найдеся ту у нас досить ключок на вас, найдутся і свідки,— затаскаєм вас там, де не побачите світу божого!» Ще, як на біду, десь там чорт надніс нашу стару (так називали свою матір),— як зачне дзявуліти, плакати, проклинати нас. «В'яжіт,— каже,— того окаянника, підіт ще по другого, в'яжіт обох, я сама піду до суду, я сама на них буду свідчити, они мене житя збавляют, они мене на жебри виженут з поломаними кістьми так, як вигнали свого вітця, що, може, десь під чужим плотом замерз!» Така ти, брате, комедія сталася у нас вчора. Я заткав уха, плюнув на все та й пішов додому!

— О, знаю я, хто тому причина, знаю! — крикнув Олекса, затиснув п'ястуки і дико поглянув на запад в сторону, де у стіп Чорної гори стояла Петрієва хата. Довбущук кождого разу все зло складав на Петрія, а не бачив, що він сам властиво всьому винен. І громада не без причини відцуралася їх роду. Тисячнії пакості робили вони людям, крали збіжжя, заганяли очевидячки товар в царину, билися з кождим, хто упімнувся о своє,— словом, так всім надоїли, що люди і ім'я Довбущуків боялися споминати.

— Але, о! — додав по хвилі Олекса, грізно затискаючи п'ястуки і грозячи ними на запад.— Він, собачий накоренок, не уйде моєї руки!

— Уф, як у тебе душно в хаті, брате,— заговорив знов Демко.— Хто ж вигадав в такий хороший день сидіти в такій норі? Ходи пройдімся троха, ти еще, бачу, і так нині і з дому не виходив!

— Та ні,— відповів Олекса,— але куди ж підем?

— Підем на поле, а по дорозі розкажеш ми, що ти там вчора приключилося.

І Демко значительно моргнув бровами. Олекса зрозумів той знак, взяв старий солом'яний капелюх на голову, і оба вийшли з хати.

А Матрона Довбущучка, заломуючи руки і печально поглядаючи вгору, говорила до себе:

— Боже мій, він еще із моїх дітей хоче зробити таких злодіяк та бездільників, як і сам! Отче мій небесний, що мене тогди заманула та засліпило, що я від свого татунця пішла сюда, в тото пекло, та ще за него, такого єретика, за такого тирана, що ми світ зав'язав, що мя збавив житя і здоров'я, що ми діти на нінащо зводит та ще мя кóпає та тручає, як собаку?

І вона зачала хлипати, як дитина, жаль давив її серце, а однако ж ані одна слеза не заблисла на її глибоко запалих очах.

Нараз протягло заскрипіли двері,і в хату влетіла стара женщина. Її сиве волосся в неладі спадало на плечі із-під брудного покривала, котре колись могло бути біле. Лице її було жовте, зв'яле і порите густо морщинами,— тільки очі світилися ще якимсь будьтоби неприродним огнем і в червоних обвідках болячих, виплаканих повік видавалися ще страшнішими і дикшими. Та женщина була «стара» — мати Довбущуків, Горпина.

— Щасть ти боже з нинішнім днем, Матроно! — промовила вона дзвінким ще і енергічним голосом.

— Дякую вам, що ще хоть ви мене, бідну, не забуваєте,— проговорила жалібно Матрона і охнула.

— Де Олекса?

— Ат, десь тепер з Демком пішов, бездільник, певно, не до роботи!

— А хлопці твої де?

— Або ж я знаю, матінко? Нещастє моє, десь мій медведюк свої власнії діти запропастив, а мені, матері, не вольно і спитатися, що з ними дієся!

— Прокляте материнське на него і на єго брата,— моє прокляте, а за ним скоро послідує і боже! — крикнула

піднесеним голосом стара, а очі її дико заблищали.— Они оба поганими дорогами ідут! Они побили і прогнали свого вітця, они тепер пов'язались з якимись злодіяками! Чи ти бачила позавчора вночі світло в пустині?

«Пустинею» називали в Довбущуківці старую незамешкану хату, о котрій ми споминали. Вість несла, що в ній родився Олекса Довбуш,— про тое ж Довбущуки яко пам'ятку старанно її удержували і не дозволяли в ній нікому мешкати.

— Яке світло, матінко? — спросила Матрона.— Я нічого не бачила.

— Га, ти сліпа, — крикнула, впадаючи в злість, Горпина, але, сейчас улагодившись, додала:— Ні, ти боязлива, тривожна, бідна, як кіт заморочений! Чоловік казав тобі іти спати, а ти пішла.

— Та так, матінко, а він сейчас вийшов.

— Злодій, розбійник! А їх там, в тій проклятій пустині, відкись набиралося, як круків до падла! О, я бачила, я чула все, що они говорили!

— Та о чім они говорили, матінко?

— Ех, дурна ти, ти би, небого, зляклася, якби-сь то почула, що твій чоловік говорив! Але я їм помішаю їх проклятії плани, я сама піду до суду, буду присягати, буду свідчити на тих розбишак!

Бідній Матроні і справді тривожно стало, вона не допитувалась дальше і не роздумувала над тим, що там міг так страшного говорити її чоловік, вона боязко відсунулася від темного покрова, заслоняючого, як їй бачилося, страшну якусь тайну, котра кождого, хто о ній знає, мусить непремінно потягнути в погибель. Горпину вона виключала із числа тих нещасних жертв, бо в її очах старая, недоступная і енергічная женщина давно уходила за якоєсь надприродними силами обдарене существо, которое всегда потрафить запанувати над обстоятельствами.

— А де ви, матінко, вчора були, що вас не було дома?

— Де я була? А як же ти знаєш, що я не була дома?

— Як знаю? Адже я була у вас вчора кілька раз — нікого нема, хата засунена, навіть Іванко... де Іванко ваш подівся? Корови вчора сами прийшли з лісу,— Демкові пас єго-таки хлопець, а наших не було кому вигнати!

— А, а ти чула, що через того хлопчиська наробилося?

— Таже чула і хотіла вас про цілу річ ліпше розпитати, але вас не було.

— Я ходила в гори шукати Іванка.

— В гори? А що ж він там робит?..

— Га, що він там робит? Чортів їх батько знає! То вже десь твої легіні єго затаскали! Але мают они собі!

— Та що, що такого, будьте ласкаві, матінко, скажіт!— напирала Матрона.

— Бідна жінко, твої сини нині уже сидят в в'язниці в М. на Уграх!

— Боже мій,— крикнула Матрона,— а то за що?

— Я їм то зробила, я знаю за що. Але ти,— додала, грізно підступаючи до стривоженої женщини,— не важ ми ся о тім ані словечка писнути свому чоловікові, бо пам'ятай!

І затисненим кулаком погрозила Матроні.

— Не скажу, матінко, не скажу, тілько будьте ласкаві, скажіт, чи довго они там будут сидіти?

— Не бійся, недовго,— потішала її стара,— їх випустят, но я ти говорю, жінко, пильнуй їх, они на дуже злій дорозі,— як нею дальше підут, то зайдут на...

Стара не вимовила того страшного слова, но у бідної Матрони стислася грудь, серце омало їй не пукло, вона німо і мертво поглядала на страшну женщину.

— Но де мій бідний Іванко? — говорила стара, знов лагідніючи.— Я прийшла у твого «вовка» за ним питати, де они єго затаскали, що они єму зробили?..

— Або ж я знаю, матінко, або ж они мені хоть словечко скажут, що роблят? Я ту як послідня собака, мене кождий ко́пає і тручає!.. Боже милосердний, коли ти закінчиш мою муку?

— Не бійся, дурна, все то єще якось буде,—потішала Горпина.— Піду я тепер, бачу, Олекси не дождатись. А що, ти пополудні прийдеш до мене?

Вопрос той був зділаний в так рішительно повеліваючім тоні, що Матрона не могла відмовити.

Стара скорими кроками вийшла із комнати.

VIII

ПОГОНЯ

— Хто се там іде, Демку, чи не пізнаєш?— питав Олекса Довбущук свого брата.

— А хто? Мені здаєся, що се Петрій з своїм паничем,—

відповів Демко з якоюсь, видко було, притворною апатією.

При самім слові «Петрій» Олекса судорожно здригнув і закусив долішню губу, схиляючи при тім голову вділ, мовби хотів весь світ взяти на роги.

— Га, так, се они! І они, відай, ідут на Чорну гору!

— Що за щаслива хвиля! — аж скрикнув Олекса по хвилі мовчання.

— А то чому?

— Они ідут ко Чорній горі, на полі пусто, ніхто не побачит, там в ліску суть наші...— шептав Олекса, а грудь його дико волнувалась, голос становився ще грубший і хрипливший.

— Но і що ж?

— За ними, брате, достанем пташків в свої руки, а Чорна гора має багато криївок, там ніхто не ходит, спрячем їх так, що і світу божого не побачат, і зачнем поволі, натщесерця допрошувати їх, де поділи нашу спадщину!

При послідніх словах голос Олекси стався якийсь залізнохолодний і ржавий, а його мале сіре око заблищало демоніческою радістю.

Демко нич не одвітив, но схилився і, мов лис, погнав межею за Петріями, за ним слідував Олекса.

Но заким розкажем дальший перебіг тої погоні, мусимо ще дещо оповісти, що діялося до того часу у Петрія.

Стара Петріїха немало здивувалася, коли побачила, що її чоловік і син припровадили якогось недужного і так страшно виглядаючого старця. Вона зачала було, звичаєм всіх сільських газдинь, воркотати, що з її дому робиться шпиталь, но, почувши від мужа, де і як його знайшли, зляклася, думаючи, що се який лихий демон в тім виді достався до їх хати, щоб в ню з собою нанести багато біди і нещастя. Но Петрій, знаючи суєвір'я своєї, впрочім доброї, жони, велів їй пильнувати старого, котрий всегда ще знаходився в стані отуманення, не говорив, не бачив, не чув, як здавалося, нічого, і, кромі того, був дуже ослаблений. З трудністю могла Петріїха перемогти свою відразу і ближче заглянути в очі нещасливому,—і, на своє немале здивування, побачила, що і вона десь-колись бачила того чоловіка, тоє лице, хоч в іннім, може, не так відражаючім, виді. Но її догади блукалися і морочили, не можучи составитися в цілу виразну картину, і вона небавом і зовсім перестала ними заніматися.

Вночі хорий заснув тяжелим, твердим, летаргічним сном, похожим на цілковиту мертвоту, з котрого, однако ж, збудився досить покріплений, все ще, однако ж, не посідаючи вповні своїх змислів. Він тільки неспокійно кидався, дрижав і бурмотав напівголосно якіїсь дикії храпливії звуки, которії, однако ж, не могли зложитися в слова.

На другий день Андрій зачав знов з вітцем розмову, перервану в дорозі. Довго тягнулася та розмова, і Андрій довідався від вітця майже все тоє, що уже звідки інде знане єсть читателям. Вкінці Петрій предложив свому синові піти з ним там, де були схованії скарби Довбуша. Молодець, знятий цікавістю, поспішив за вітцем стежкою через поле на Чорну гору. Однако ж в тій дорозі мала їх стрітити несподівана пригода. Погруженії в розмові, вони і не бачили, як за ними двома бічними стежками хильцем бігли два чоловіки, задиханії і почервонівшії від труда,— очі палали диким огнем ненависті і злоби. То надстигали їх смертельнії вороги, Довбущуки.

Нараз Демко, біжучий передом і не зважаючий на стежку під ногами, піткнувся о острий камінь і зшиб собі доразу палець. З болю він мимовільно крикнув: «Ой!» Голос той звернув на себе увагу Кирила, він оглянувся і в одній хвилі відгадав наміреня своїх гонителів.

— Сину,— крикнув він,— утікаймо, бо смерть наша!

І, не ждучи одвіту, хватив Андрія за руку і, шарпнувши його насильно за собою, великанськими скоками почав гнати в направленні ко ліскові у стіп Чорної гори,— ко ліскові, так ужасно пам'ятному Андрієві з його дитинних літ.

Довбущуки, видячися зрадженими і спостереженими, коли були уже так близько цілі, видали слабий крик гніву, но, боячися, щоби хто інний не почув крику, в мовчанні піднеслися і, мов стріли, погнали за утікаючими. Олекса напружав всі сили і вскорі перейшов Демка.

— Слава богу,—шептав він, біжачи,— що чорт їх несе просто в руки наших! Они не уйдут нам, скоро дістанутся до ліска.

І в-істі, небавом око його заясніло диким торжеством: Петрії не кричали, але, мов наполохані медведі, метнули собою в лісок і зникли в гущавині.

— Маєм їх, маєм їх,— крикнули оба браття,— скорше!

І погнали вихром ко ліскові, боячись все ще, однако ж, кричати на своїх товаришів, щоби тим не зрадитися і не попсути цілого діла.

Від ліска ділила їх ще просторінь коло 200 кроків. Петрій як би передвиджував, що і в ліску мусить бути засідка і що небезпечно би було для нього піднімати крик. Він бачив інний рятунок перед собою. Прудко перескакав лісок, летячи все вгору узькою стежкою. За ліском, де уже широка піднімалася гора, стирчало велике, полупане каміння, котрого там була велика сила. Многії закутки, печери, щелини творили тут якнайдогідніше місце до сховку. Петрій, все ще не випускаючи руки Андрія з своєї, скакав з брили на брилу, з іглиці на іглицю, перескакував щелину за щелиною, як дика коза, і пропав вкінці в тім хаосі безладно, дико розкинених бовванів.

Довбущуки достигли ліска. Мов бішеної вовки, вскочили на невеличку поляну,— утрудження запирало їм віддих. Олекса свиснув з цілої сили, і в тій же хвилі роздалося кругом із гущавини п'ять таких самих свистів. Нєбавєм дався на п'яти досить віддалених пунктах чути тріск лому,— на поляні появилося п'ять чоловіків.

— Се ти, ватажку? — відізвалися грубії, дикії голоси.

— А я,— відповів сердито Олекса.

— Що розкажеш?

— А ви хіба не виділи утікаючих сюда «супостантів»? «Супостантами» вони звали Петріїв у своїм товаристві.

— А чому ж би ми їх не виділи! Ось нема і трех хвиль, як туда оба перелетіли, мов скаженії!

— Капустяні голови! — воркнув Олекса.— Чому ж ви їх не тримали?

— Ба, тримати, а пощо, по яке? Чи ми могли знати, що ви оба власне робите польованє на них?

— Та то єще невелика річ буде шпачків догнати, — відізвався один із «товаришів».— Они єще не дуже далеко могли ускочити.

— Гей, женіт за ними, ловіт їх,— крикнув Олекса,— треба закінчити цілу нашу роботу!

І лісній волоцюги, не понімаючи, о що ходить їх ватажкові, розскочилися лісовими стежками в розличній сторони доганяти Петріїв.

Півгодини шукали їх по ліску, перетрясаючи кождий корч, кожду гущавину; півгодини розщибалися по камінні, смотріли в кожду щелину, в кожду печеру, але все надармо. Петрії немовби в землю запалися, ані сліду по них не мож було найти.

Пінячися з злості, кричав Олекса, гнівався на брата і «товаришів», що дали уйти такій хорошій спосібності.

— Не бійся, брате,— потішав його Демко, — уже ми колись своє нагородим, а тії пташки чи скорше, чи пізніше попадут в наші руки.

— А, ба, сподівайся, діду, аж ти курка яйце знесе! Ідіт же на свої становища, товариші, а вночі... но,— ви знаєте своє діло!

І Довбущуки пішли домів, а «товариші» мовчки розійшлись в гущавину.

А де ж поділися Петрії? Вони точно пропали під землею в буквальнім значенні того слова. Ми розкажем коротко, що з ними сталося.

Перескакуючи через щелини і каміння, вкінці якраз очутилися на дні досить глибокої камінної щелини. На однім її кінці, который досить був широкий, лежав великий, мхом порослий камінь, котрий подвигнути, як здавалося, перевищало сили людськії. Но Петрій скорим кроком приступив до нього і ухватив його з одного боку обома руками.

— Ану, Андрію, покажи свою силу! Чи два нас дамо сему дідові раду?

Андрій і собі причепився до каменя — і з невеликим трудом відвалили його. Слабе, темряве світло мигнуло з широкого отвору, ним замкнутого, мов послідній проблеск життя в очах конаючого.

— От туда нам дорога, синку! — сказав Кирило і ступив передом.

Ввійшли в довгий камінний хідник, освічений тільки декуди слабенько дневним світлом, продираючимся скрізь узькії щелини. Хідник вився і закручував в розличнії сторони, і, як здавалося, немало виходило із нього бічних виходів. Петрій прийшов накінець до невеличкої, трохи обширнішої комнатки, і тут оба з Андрієм задержалися на хвилю.

— Ну, що ж, сину, чи ти єще і тепер сумніваешся зглядом намірень наших противників?

Андрій був молодий, пора ідеальності ще не минула для нього. Він о кождім судив добре доти, доки наочне пересвідчення о злій волі другого не заставляло його змінити свій суд. Він не міг і поняти тої ненависті і до всього готової злоби, котрою палали Довбущуки к його вітцю і ньому.

— Ні, отче, я єще не можу видати о них суда,— хто знає, чого они требували від нас?

— Того, чого від мене вчора требував Олекса на Довбушевім версі, мій сину. Але, зрештов, ти думай собі, як тобі угодно, я покажу тобі тепер причину тої їх ненависті, того їх переслідуваня,— я покажу тобі Довбушеві скарби!

Слова ті, вимовлені піднесеним, грімким голосом, збудили протяглії, многократнії, понурі еха в тісних далеких хідниках, котрі аж за кілька хвиль зовсім заніміли.

— Але наперед присягни мені, мій сину, що ані того місця, ані ніякого слова, котре я тобі сказав о єго тайних судьбах, не зрадиш нікому, хоч би тя і найтяжчими муками наклоняли до того. Тогди тілько можеш все відкрити Довбущукам, коли настане щира згода межи ними і нашим родом. Присягни ми заразом, мій сину, що тих скарбів, котрі ту криются, не ткнеш на собственнії, егоїстичнії цілі, але уживати їх будеш аж тогди, коли прийде назначений провидінєм «час діланя» на пользу і двигненє нашого народу!

Ті слова, проізнесені поважним і піднесеним голосом, дуже урочисто настроїли воображеніе і душу молодця,— настрій той зріс і скріпився, коли отець його підійшов напотемки к одній зовсім чорній стіні і засвітив дві грубії давнії свічі, звані поставниками, уліплені з кількох фунтів воску домашнього. Свічки ті стояли, як Андрій при їх же блиску увидів, на залізних, у камінну стіну вбитих свічниках, а за ними в невеличкім углубленні стояв поединчий хрест, виділаний із чорного мармору.

Перед тим хрестом Андрій прикляк, помолився щиро і зложив урочистую присягу, так рішаючу на цілу його пізнішу судьбу.

— А тепер ходім до скарбниці,— сказав отець.

І, зігнувшися, світячи перед собою невеличким кусником воском напущеного шнурка, якого звичайно уживають в гірських околицях, Кирило поступив наперед у темний узький отвір, котрим небавом зайшов до обширного, старанно в камені викутого склепу. Слабий блеск гнота відбився сотки разів від блестячих золотих і срібних предметів, нагромаджених купами в тій комнаті. Множество срібних свічників, дорогоцінних канделябрів і інних сосудів стояло або висіло кругом, іграючи і миготячи слабим світлом гнота. В шкіряних мішках і величних калитах стояли стоси старої, щирозолотої монети, в шкатулках блистіли всіма

барвами клейноти великої вартості. Андрій аж очі свої забув на вид тих незмірних багатств, він разом з вітцем своїм почувствував якийсь страх і боявся доткнутись тих блестячих предметів, тих божків, котрі для цілого світу суть ціллю всіх желань, котрим наші времена надали всемогучую силу. Але, судячи приближительно о їх вартості, Андрій оцінив все на кільканадцять мільйонів!

— І ви все тоє застали так, як оно ту стоїт? — спитав він вітця несмілим голосом.

— Ні, мій отець, а по нім і я мусили-сьмо все тайком зносити із далеких сторон: по цілім нашім Підгір'ю, по всіх горах розсипані були сховки Довбушевих грошей, а спис їх, від него самого зділаний, хоронится ту.

І, тоє кажучи, виняв Петрій із одної шкатулки великий звит пергаменту, цілий записаний. Але задля слабого світла не мож було ані слова на нім перечитати.

— І чи всі ж уже скарби позношені сюда?

— Всі. Остався був тілько один сховок в недалеких горах, котрий, яко найближчий, я оставив був напослідок, але Довбущуки якимсь способом пронюхали і обікрали єго!

— А відки ж ви знали о тій печері, о тих хідниках?

— Мій отець показав їх мені так, як я тобі, а єму знов єго отець, Довбушів повірник.

— А ніхто ж, кромі вас, не знає о них?

— Здаєся, що ніхто,— сказав з сумнительним лицем Петрій,— але,— добавив тихше,— мені здаєся, що еще хтось, кромі мене, ту буває, і то частіше, як я сам.

Андрій остовпів.

— Як то? Може, який злодій?

— Ні, сину, тих сокровищ він не рухає. Се все, як оно ту стоїт, я сам поуставляв і почислив до найменшої штуки, до сего часу еще нічого не пропало. Але...

— Але що? По чім же пізнаєте, що ту еще хтось, кромі вас, буває?

— Бо не раз в віддалених хідниках, в котрі я сам ніколи не смів запускатися, чую стук тяжких ходів, не раз ту за стінами чую якесь ворчане, якийсь глухий чоловічий голос.

— А ви ж там не були за стінами?

— Ні, я навіть не знаю, чи куда і там можна достатися.

Син і отець замовкли, тисячі чувств і догадів мішали і переливалися в їх душах.

— Чи чуєш? — сказав нараз Петрій.

Тихо стало, як в гробі, а із-за стіни далося чути глухе, нечоловіческе моркотання, стіни глухо задзвеніли від ступання якихсь тяжелих ніг.

Кров застигла в жилах Андрія,— запирав в собі дух, а його розволноване воображеніе показувало йому в якімсь невиразнім полусвітлі картини із його минувшості, котрі, однако ж, лиш мигали перед його душею, оставляючи по собі сірий сумрак, не можучи виразно показатися.

— Ходім звідси, сину,— прошептав Петрій, і вийшли. Андрій ступав тихо, мов мара, його слух і серце потрясало дуднення камінних стін за їх кроками. Довго ішли, нічого не говорячи,— накінець побачили перед собою зачинену двер. Петрій вишукав десь ключ, отворив,— блідаве світло пробилося к ним, і при світлі пізнав Андрій, що знаходяться в старій і здавна опущеній пивниці під своїм домом. Небавом вони були вже в світлиці, і ніхто якось не спостеріг, відки вони прийшли. Лиш стара мати, побачивши, що лице Андрія бліде, як труп, затривожилася і запитала, що йому такого. Андрій не міг нічого відповісти,— він ледве дихав від внутреннього взволнования. Але отець його поспішився його виручити, оповівши їй небезпечну пригоду з Довбущуками.

— Ах, коли ті люди уже перестанут нас переслідувати? І чого они хотят від нас? — востхнула Петріїха, а серце її тривожно забилося на саму думку, в якім небезпеченстві були так нею любленії лиця.

IX

ІСААК БЛЯЙБЕРГ

Отець і син сіли обідати: трохи запізнили і проголоднілися, решта домашніх уже була по обіді і порозходилася до щоденної роботи,— лиш Петріїха сиділа вдома, а на запічку на теплій м'якій постелі лежав неспокійно хорий старець, все ще без пам'яті, підкидався вгору, а в його членах знов мож було видіти вчорашне судорожне корчення, хоч уже слабше, як вчора. Не вспіли ще пообідати, коли нараз на оборі заскавуліла собака. Петрій виглянув в вікно і побачив свого вчорашнього супутника, Ісаака Бляйберга, обганяючогося довгою хворостиною від собаки.

— Аціба, Лиска! — крикнув Петрій, і Лиска, все ще гнівно бурчачи, но послушна волі газди, неохотно вернулася і лягла на приспі, все ще скалячи свої острі зуби до прихожого.

— Добрий день вам, господине Кирило! — сказав Ісаак, входячи в хату.

— Добре здоров'є! Вітайте нині! Прошу сідати, най все добре з вами сідає,— говорив приязно Петрій.

— Нема коли, дякую красненько. Я ту за ділом до вас.

— А, прошу, прошу, служу охотно!

— Ваша згуба найдена,— властиво, люди, о котрих ви говорили, зловлені і сидят в М. Як я вам казав. Ще вчора вечором ми відтелеграфували мої знакомії. Їх зловлено в лісі на границі, і якась стара жінка навела стражників на їх криївку.

Під час тої мови Ісаака Петрій моргнув жінці, щоби віддалилася, і вона, послушна, відійшла. Вона уже віддавна привикла була до таємничого поступування свого мужа і, одержавши від нього заказ, ніколи про нич не допитувалася.

— А то, певно, ваш син? — спитав Ісаак, поглядаючи косо на Андрія і як би дивуючися, чому і він не виходить.

— Так єсть, мій Андрій, укінчений гімназіаст. Прошу говорити дальше! А що ж, гроші також стражники винайшли?

— Ніт, тілько їх зловили, але єсли присягнете на них, то они будут мусили показати місце, де сховали скрадену суму.

Петрій завагався, почувши тую мову,— він не знав, що ділати, а Ісаак тим часом так тягнув дальше:

— Тепер ходім сейчас до М. Я там також маю справунок,— підем разом, а по дорозі я вам еще маю дещо розказати. Зрештов, я маю в М. багато знакомих і пораджу вам, де і як обернутися і що ділати, щоби прийти назад до своїх грошей.

— Але що ж вас склоняє так щиро заніматися справою, вам зовсім не знаною і чужого чоловіка?

— Що мене склоняє? — сказав усміхаючися Ісаак.— О, велика річ! Ходіт лишень, збирайтеся скоро, я вам по дорозі все розкажу.

— Добре, іду сейчас з вами! — сказав Петрій, рішаючись. Покликав жінку і слуг і дав їм потрібнії розпорядження зглядом господарства, велів пильнувати хорого,

попакував, що було потрібне на дорогу, в свою обширну борсучу торбу, взяв пістолет за пояс, на раду Ісаака, котрий і при собі мав також оружжя, потім, попрощавшися ще раз з Андрієм і жоною і обіцявши, що небавом поверне, взяв в руки палицю, перехрестився і поспішив за Ісааком, котрий скорими кроками уже вийшов був на дорогу. В мовчанні вийшли вони за село. Дорога крутилася узькою полосою помежи високії, борами порослії гори, понад шумлячими, ще від ночної тучі взібраними гірськими потоками, серед величавої, очаровательно-хорошої і дикої бескидської природи. Чисте небо усміхалося своїм нескінченним лазуром до темної зелені борів, співи множества птиць в їх темрявій, таємничій внутрі були єдинственнії ознаки життя в тій широкій гористій окресності, — аж до самої границі угорської не було уже ні села, ні жадного людського помешкання. Наші путники були, як їм здавалося, єдиними мислячими существами посеред того буйного і пестрого світу.

— Ви, бачу, мали мені щось сказати,— зачав Петрій.

— А так,— відповів Ісаак.— Ви питалися мене, для чого я так інтересуюся вашим добром, а я довжен вам то вияснити, скоро будете ласкаві до кінця вислухати слідуючу повістку.

Петрій здивований поглядав на жида, но той слідуючими словами зачав своє оповідання.

— Віддалеки за селом Розгірчем стояла перед кількаднадцятьми літами великая мурованая коршма, на горбі, під самим лісом. Молодий орендар, котрий ю з своєю родиною замешкував, уходив в цілій окресності за дуже багатого і чесного жида. Вість широко ходила, що у него були великії скарби, що він найшов один сховок Довбуша і забрав з него немало золота. Але то була неправда,— був він собі, правда, не дуже бідний, але і не дуже багатий жидок. Отже, сидит він собі раз в суботу вечором при шабасі, а коло него сидит молода Рухля, єго жінка. А було то восени, дощ зимний цідив як з ведра, а вітер метав грубими краплями в очі, скоро було надвір показатися, та термосив запертими коршемними віконницями.

— Не дай боже тепер кому бути в дорозі в таку слоту!— промовив жид.

— Мені якось аж лячно ту самій на тій пустині, так далеко від людей,— прошептала Рухля, тривожно надслухуючи.

Втім, крізь свист вітру і плюскання дощу далися чути надворі людськії голоси. Зачато сильно стукати до брами.

— Грицю, а бігай-но браму відчинити! — промовив жид до парубчака, который служив у него.

Гриць поволі, неохітно піднявся із свойого тапчана і, воркотячи щось під носом та проклинаючи подорожніх, що єму і ту хвилю спокою переривают (хоть та «хвиля» тяглася для него звичайно цілу ніч і цілий день), поволікся поволі відчиняти браму, до которої все-таки не переставало стукати і гримати.

Небавом заскрипіла брама на завісах, стуканє устало, далися чути змішанії крики, навіть, як здавалося жидівці, голос Гриця долетів до єї слуху,— но в тій же хвилі завив і засвистав вітер так сильно, що не можна було нічого чути.

Хвиля німого ожиданя настала в коршмі.

Чекає жид, чекає свого Гриця,— нема Гриця, жде подорожніх, прикладає лице до вікна, щоби виглянути надвір,— вікно мовби смолов обліплено!

Нараз широко отвираются двері, входит п'ять хлопа з якимсь недобрим, зловіщим поглядом і страшними, густо оброслими лицями.

— Добрий вечір, жиде,— крикнув перший із них, низький, рижоволосий, плечистий хлоп, котрий, як здавалося, був старшим межи прочими.

— Добре здоров'є,— відповів жид. Рухля задеревіла, узрівши дивних гостей,— стояла бліда і недвижна, опершися о грубу.

— Но, бачиш, братчику, ми ту прийшли до тебе в гостину! Не правда,— ти нас не сподівався під нинішній час, га?

— У мене дім гостинний, мої панове,— відповів жидок,— я мушу кождого часу гостей сподіватися.

— Но, сли так, мій любенький,— заговорив знов рижий,— то гости ж нас і стався, як належится! Або знаєш що, вкажи сюда ключі,— нас єсть більше, скорше сами собі услужимо, а ти не потребуєш, серденько, трудитися!

Товариші рижого засміялися дико на тії слова. Жидок, хоть потерпав цілий, еще, однако ж, не стратив надії, що ціла річ, котра аж тепер зачала єму показуватися грізною, закінчится пиятикою.

— Ні, мої панове,— відповів він, услужно кланяючись,— хто ж то бачив, щоби господар давав гостям самим гоститися, а сам сидів і дивився на тое?

— Ні, ні, не бійся, ми того нікому не скажем! А впрочім, сли ти ся не хоче стояти, то можеш полежатися собі, ніхто ти не боронит! Давай же ключі сюда!

— Але, мої панове...

— Нич але, нич але,— гукнув рижий,— ключі сюда!

Жид, не мовлячи і слова, віддав ключі.

— Хлопці, сюда! — кликнув рижий, і гурма людей наповнила коршму.

— Нате вам ключі, шукайте, перетрясайте, беріт все, що нам може здатися!

Жидок стратив зовсім притомність, голова його крутилася, перед очима всі предмети мигтіли йому неозначеними барвами.

Рухля з слабим криком упала омліла на землю.

— Гвалт, рятуйте, хто в бога вірує! — закричав щосили жид.

— Ого-го, братчику, ми на таке не годилися! Ануте, хлопці, зв'яжіт їх обоє, зав'яжіт їм роти, щоби не вередилися, та винесіт он там під шопу на мерву, най троха провітрятся!

Хлопці скочили до жидка, зв'язали єго і напівомлілую Рухлю і без милосердя, з диким сміхом викинули під непошиту шопу на дощ і вітер. Студінь до кості проникала напівнагих, вони виділи свою згубу і з німою рішительністю вижидали її.

Тим часом опришки перетрясли цілу коршму, перешукали всі закутки, попереверталі і повалили все придатне в господарстві, а непотрібне для них, та, кромі невеликої суми грошей, і то дрібними мідяками, не могли знайти ані шеляга.

— Га, проклятий жид,— заверещав розлючений рижий,— правду він казав, що приготовився на наше принятіе! Ану-но, хлопці, беріт соломи, огню, беріт що треба, будем по щирості допитувати наших чесних господарів, де поділи гроші?

З криком поспішили опришки до жидів. Декотрі, і то велика часть із них, здужала уже добре підхмелитися знайденою горілкою.

Рижий підступив до жида і копнув єго ногою, видячи, що він зовсім не рушаєся, мов неживий.

— А що, нехристе, ти думаеш, що ти так легким коштом від нас видобудешся? О, ні, братчику, ми не такі, щоби ми за ні за що трудилися! Скажи, де ти гроші сховав?

І, тоє мовлячи, зірвав єму хустку, которою був зав'язаний єго рот.

Жид вився по землі, котру дощ в рідке болото розполокав, стогнав і цекотів зубами, но не казав нічого.

— Скажеш чи ні, собача кров? — верещав рижий.

Жид мовби онімів і скляними очима поглядав з виразом тупого рівнодушшя і розпуки в лице грізного ватажка.

— Єще тя послідній раз питаюся: скажеш чи ні, де гроші?

— Ласкаві панове, убийте мя, посічіт мя на кусники, сли де найдете у мене хоч півфеника більше, кромі того, що лежит в столику!

— А, та певно, що не найдем, сли ти їх позаховував,— гукнув один із полуп'яних бродяг,— але нам ту власне о то ходит, щоби-сьмо найшли!

— Але клянуся вам богом і всім, що для мене святе, дороге і миле, що ніт у мене більше грошей, ніт ніякого сховку ані навіт наміренія вас обманити!

— Ага, бачте, як м'якне, собака, але небавом він єще лучче скрушіє! Хлопці, ану-но до роботи! Де солома,— загрійте го троха в ноги! Або ні, знаєте що, беріт насамперед єго прокляту жидівку,— бачте, як поблідла і скорчилася, мов муха в окропі! Она нам скорше все виспіває, скоро ю припече,— бо добре то старії люди кажут, що жид лиш печений добрий!

Опришки без чувства, без милосердя похватили нещасливую полумертвую Рухлю; вона, мабуть, ще була в омліні, голова її зависла, лице посиніло, вона і слівця не писнула, коли її брали. А другії уже зачали повереслами із сухої соломи обкручувати єї ноги...

— Боже мій, моя Рухля! — крикнув в крайнім одчаяні жид і, зібравши всю силу своєї груд, закричав знов:

— Гвалт, гвалт! Хто в бога вірує, рятуйте, рятуйте, не дайте душі загибати!

Власне в тій хвилі утих був на часину вітер, і одчаяний голос жида грімко роздався по лісах і горах.

Но в тій же хвилі опришки знов зав'язали єму рот,— нещасний мусив німо поглядати, як тії нелюди забиралися холоднокровно і жартуючи мучити ужасно єго любезную напівмертвую жону, а серце його стискалося в груді на вид, що він так близько неї, що бачит її тяжкі страданя, єї повільне конаня, а не може єй помочи.

Уже клятії обступили Рухлю, уже засвистіли в воздусі їх канчуки, порючи до крові єї тіло,— звичайний спосіб, котрим опришки будили омлілих до життя,— уже серед проклять, сердитих слів і ужасних жартів опришків далося чути слабе стогнаня мученої,— уже ю допрошують о грошах, но она нічо про гроші не знає,— уже ватажка грімко кричить: «Огню!», а в груді жида стигне послідня капля крові,— коли втім нараз роздаєся гук рушниць, падают два вистріли, рижий і другий опришок трупами валятся на землю! Решта розбігаєся з криком, оставляючи свої нещасні жертви. Тільки коршма, серед которої опришки розложили були великий огонь, занялася всередині, дим валився отвореними вікнами, а поломінь рухомими огняними язиками лизав уже, як здавалося, стріху, котра тріщала, сичала і курилася. За кілька мінут пожар обхватив цілий той просторий будинок.

І при тім світлі бідний жид побачив при собі стоячого невисокого росту мужчину, котрий розв'язав єго і велів поспішити за собою в село. Сам він взяв на руки задеревілу Рухлю і, обвивши ю в свій широкий сердак, поніс, мов дитину, до села.

Но пощо ж довше оповідати,— ви уже, господине Кирило, всего догадалися! Той нещасливий жидок — то був я, а єго несподіваний спаситель — ви! От вам причина мого поступуваня!

Вчора ввечір перед сном, поглядаючи на образ моєї Рухлі, котрий всегда ношу на груді, я живо пригадав собі той страшний вечір, котрий позбавив мене моєго мешканя, моєго спокою і моєго щастя на ціле житє!

— Чесний господине,— додав Ісаак зо слезами в очах,— ви спасли нас із рук тих страшних людей, ви завели нас до села, ви на хвилю єще урятували житє моєї Рухлі! Але она, нещаслива, не могла пережити того переляку, тої муки, котру витерпіла на страшнім вітрі і зимні, она, як весняний цвіт, морозом зварений, небавом зв'яла на моїх руках!

Петрій також живо пригадав собі тую пригоду. Він власне в той час з одним тільки слугою виправився був до Розгірча, бо в тамошнім камені була також одна із криївок Довбушевих, і він хотів із неї забрати гроші і перенести до головного сховку. Лишивши слугу в селі, він сам осторожно, узброєний в рушницю-подвійку і пару добре набитих пістолетів, рушив до каменя, а, забравши гроші, при

повороті учув ужасний крик Ісаака і поспішив скоро і осторожно на поміч нещасному.

— Я вам того ніколи не забуду,— говорив жид,— я вам завдячаю своє житє, чому я вам не можу лучче відвдячитися? Що значит тоє мізерне діло, в котрім вам хочу помочи?

— І то багато значит, мій приятелю,— відповів Петрій,— бо показує ваше щире серце! Але будьте ж ласкаві, скажіт ми вашу дальшу судьбу!

— Послі смерті моєї небіжки Рухлі житє моє сталося єдиним, неперерваним пасом жалю, горя і презріня. Я остав без дому, без средств, без всего, я не мав ні вітця, ні матері, ні ніякої рідні на світі — і остався круглим сиротою. Коршма, хоть не вся згоріла, вскорі розвалилася, бо не було кому взятися до єї направи. Я від того часу не міг і поглянути на тоє місце, котре бачило моє страшне нещастє, і скитаюся по світі межи чужими людьми.

— А чим же ви занімаєтеся? — спитав Петрій.

— Чим занімаюся? О, на тоє тяжче відповісти, як запитатися! Тисячнії занятя, тисячнії справи переходили через мої руки; я постановив собі після мого нещастя решту житя посвятити помочи і моральному піднесеню моїх братів!

Петрій, широко отворивши очі, дивився німо на особлившого жида. Тії слова задивували його. Йому ніколи не трафлялося бачити жида, котрий би чимсь подібним занімався, йому навіть видавалося спочатку, що страшне нещастя і тривога тої ночі, о котрій Ісаак оповідав, помішали його розум, але, поглянувши на тихе, спокійне лице Ісаака, на його ясний, розумний погляд, він знов покинув ту думку і в задумі і мовчанні ступав дальше.

X

ІВАНКО

— Мій отець,— говорив дальше Ісаак,— хоть був досить убогий орендар, то прецінь, не маючи дітей, кромі мене, старався дати мені старанне вихованє і посилав мене до шкіл. Там-то уже в душі моїй повстали первії зароди мислей, которії вас тепер, може, в задивованє вводят. Отец мій постарівся, не міг дальше сам діла вести

і призвав мене із шкіл додому. Я вскорі привик до єго невеликого газдівства, оженився і по смерті вітця зачав дальше вести єго заробок, шинкарство. Ту, у відлюдній тишині, мислі мої, може, троха фантастичнії вперед, дозрівали і кріпилися,— но я все єще таки не смів зачати діланя, доки страшний удар не попхнув мя на тоє поле.

— А яка ж ціль вашого діланя?

— Чесний господине, я вам так багато завдячаю,— ви спасли мене і заховали для нового житя, для нової дороги, которою нині в нашім краю ні один жид не ступав. Я вам винен цілковиту одкровенність, я вам скажу все так щиро, як того я єще нікому дотепер не сказав! Ви бачите сами, що в нашім краю єсть багато жидів, більше далеко, як їх односительно єсть в краях інних. Але я був нарочно за тим в інних краях, щоби пізнати їх состояніє і отношенія ко християнам. О господине Кирило, зовсім там іначе! Там жид єсть гражданином держави так, як кождий інний, а у нас він єсть п'явкою, ссучою цілий народ!

Петрій мимовільно востхнув. Він бачив правду тих слів, бачив аж надто добре сумну дійствительність, але його поразили такії слова в устах... жида!

— Най вас не дивує моя щира мова о моїх соплеменниках. Мені не ходит о тоє, щоби таїти їх злії сторони, но щоби їх по возможності направити! Сами видите, що се в-істі так єсть, що они замість вдячності тутешнім жителям за тоє, що колись, в часах лютого гоненія, їх ту гостинно принято, нищат і підкопують їх добробит, приводят їх до крайної згуби! Лихва, пиянство, туманенє — то суть тії фурії, которії они напустили на народ, которії єго обезсиляют. А кромі того, з якою ж они погордою смотрят на гоїма!

— І як же ви думаєте всему тому зарадити? Чи возможна річ єще направити тоє страшне зло?

— Для щирої охоти і сильної волі нічо нема невозможного,— сказав піднесеним голосом Ісаак.— Ходіт, я вам скажу, якії мої думки щодо тих пунктів і якії були до сего часу мої діла на тім полі, якії результати я осягнув і якії маю плани на будучність.

І Ісаак зачав розвивати Петрієві свої мислі,— більшеменше такії самії, якії днесь суть в устах всіх, а до котрих осуществленія стримить тільки немного щирих сердець з пожертвуванням, з ясними поняттями та гарячим патріотизмом.

Тим часом наші путники опустили гостинець і вийшли на узеньку, но досить добре убиту гірську стежку, котрою дорога була далеко ближча, хоть небезпечніша. Стежка та вела через високії верхи і густії смерековії бори, в котрих немало було дикої звірини. Взимі ніхто нею не ходив задля вовків і заметей сніжних, і вліті рідко пускались нею сам на сам подорожнії; зато вдвох, втрьох, при добрім оружжю мож було туди безпечно іти,— а дорога була далеко приятніша, околиці далеко разнообразнішії, нежели гостинцем. Петрій дуже добре знав тую стежку і тії ліси, а жид ані хвилі не отягався нею іти.

Оба небавом ввійшли під густий темно-зелений склеп відвічного бору. Немало там було таких місць, на котрих ще і людська нога не постала, де сокира ніколи не доткнулася свобідних дітей пустині, столітніх смерек і ялиць. Одною тільки старістю, вихром, перуном або червами поваленії на землю залягали вони її своїми великанськими пнями, поволі, десятки літ гниючи і вкінці розсипаючись на мілке порохно.

Уже зачинало вечоріти; наші путники рішилися прискорити кроку до найближчого села, до котрого, однако ж, було ще коло трьох миль доброї лісової дороги. Вони розмовою скорочували собі час подорожі і не спостерігали навіть, як довкола них поволі темніло, як предмети принімали що раз, то більше неозначений вид, зливаючися з другими в невиразну стіну.

Нараз туж перед ними щось зашелестіло,— мабуть, звір якийсь підкинувся, виполошений із свого леговища. Петрій бистро поглянув за утікаючим предметом, но той якось не подобав на звірину. Петрій видів, що то щось біле і біжить просто, на двох ногах. Нараз утікаюче животне, видко, запуталося ногами в гущавину і з розмахом гримнуло собою об землю, при чім видало страшний людський зойк болю.

— Хто ти? Стій! — гукнув Ісаак, котрий не бачив сумної катастрофи утікаючого.— Стій, бо стріляю!

— Та я уже не тілько стою, але і лежу! — простогнало дивне существо плачливим хлоп'ячим голосом.— Будьте ласкаві, панове, даруйте ми житє, я вам нічого не винен,— змилуйтеся, не погубляйте мене!

— Що такого! — говорив сам до себе Петрій. — Чи мя слух обманює, чи се в-істі старої Довбущучки Іванко?

І Петрій приступив до хлопця, котрий всегда ще лежав на землі і жалібно стогнав, просячи о життя.

— Але мовчи, дурню, кому ту твого комарового життя потреба! — крикнув сміючися Петрій.— Іванку, чи се ти?

— Та се, мабуть, ви, нанашку Кирило? О, слава тобі господи, що ви ту надійшли, я уже гадав, що ту згину в тій проклятій пустині!

— Та що ти ту робиш? — питав Петрій, піднімаючи його і оглядаючи, чи де не скалічився.

— Ні, нанашуню, я нігде не скалічився, лиш ударився троха в голову і потовк си коліно. Але то нічого, коли ви уже ту,— я не боюся!

Іванко поцілував Петрія в руку і, держачися його, як би для більшого безпеченства, за полу, продовжав:

— Я вчора рано вигнав худобу в ліс і пасу. Аж приходят до мене Сенько і Ленько, Довбущукові сини, і кажут: «Іванку, ходи з нами!» А я кажу: «А худоба? Хто буде худобу завертати?» А они кажут: «Не бійся, дурню, чорт худобу не забере! Ходи, татуньо казали, щоби-сь ішов з нами!» А я знов до них: «Та пощо я маю іти з вами, і куда я маю іти з вами?» Але они мене один за одну руку, а другий за другу, та й кажут: «Ходи, дурню, і не питайся, коли ти кажем!» Я пішов. Ми ішли лісами, дебрами, чагарями такими, що крий мати божа,— они передом, а я за ними. Я си гет ноги пообщибав, плачу, кричу, щоби заждали на мене, але они все кричат: «Борше, борше, ти, жабо мала, ми не маєм коли!» Я уже не питаю, біжу за ними щосили. Нараз они стали, казали мені зачекати на місці, а сами полізли в дебр, та таку глибоку, темну та страшну, що я боявся і заглянути до неї! По досить довгім часі вилізли, несучи щось в мішках під полами. І знов зачали-сьмо іти, але уже поволіше. Я питаю Ленька: «Що ви, вуйку, несете?» А він мені каже: «Мовч, дурню!» Ми пішли дальше. Аж десь гет з полудня ми зайшли сюда, от ту, де тота яма під берегом, в дебрі. Там они пішли до ями, а мені казали зачекати надворі. Бавили всередині досить довго, наконець вийшли уже без нічого. Ленько питає мене: «А що ти, Іванку, змучився?» А я кажу: «Ще й як!» «Но, — каже він мені,— на ж тобі той хлібець і жди ту, аж доки ми не вернем!» — «А коли ж ви вернете?» — питаю я. «Ми ся не будем бавити,— відповів Ленько.— Але пам'ятай ми: ані на крок не відходити відси!» — «А знаєш що,— додав Сенько,— я ти завдам роботу! Назбирай і наклади мху

ось ту під тую сухую ялицю, ми туй заночуєм. Але не важ ми ся іти там,— і показав яму,— ми як прийдем, то сейчас пізнаєм, чи ти там був, а сли так, то пам'ятай, що смерть твоя!» Я напудився дуже,— а они пішли.

— Но, і що ж, ти чекав на них? — питав Петрій.

— Ба, аякже, нанашуню, чекав! Мху наносив, укусив два-три рази хліба, напився води із потоку та й чекаю, чекаю,— нема вуйків. Я боявся дуже спочатку, але потому, не видячи нічого небезпечного, ляг спати! Нині рано збудився, зачав доокола оглядатися, а пригадавши собі, де я, сів на свій мох та й сиджу.

— Но, до ями ж ти не заглядав?

— Ні, нанашку, я боявся там вступити: хто знає, що там єсть!

— Но, а чого ж ти туда шукав?

— Та я ходив доокола виглядати вуйків, а надибавши тую доріжку, сів коло неї, думаючи, що они нею надійдут.

— Га, сли так, то провадь нас до тої ями!

В душі Петрія засвітила несподівана надія відшукання своєї згуби. Він не сказав до Ісаака нічого, но рушив за Іванком в глиб зовсім уже темного яру, заваленого грубими гниляками так, що з великою трудністю мож було скрізь них дістатися до долу.

Вони продерлися більше-менше до половини глибокості дебрі і остановилися під грубезною сухою ялицею, которої вершок перун скинув їй самій під ноги.

— Ось ту і моє місце! — сказав Іванко, тяжко віддихаючи після утрудження.— Ось ту можете переночувати на тім мху!

Петрій тим часом добув гніт, котрого звичайно зо два ліктї мав при собі, і бліде світло обляло предмети, окружаючії їх, і ділало темряву за ними ще більше густою і непроникнутою.

Наші подорожні оглянули свою мхову постіль, дерева, доокола стоячії, а накінець пішли до темної печери, котра в стрімкій стіні яру була первобитно вижолоблена водою. Но пізніше людськії руки, віроятно опришки, розширили її і зділали із неї вигідну криївку, котра так була заслонена гнилими трамами, густими корчами колючих ожин і всякого хабузу, що око невправного чоловіка ніяким способом би її не відкрило. Петрій знав її добре, і не раз вона стала йому в пригоді в молодших літах, коли зносив із подібних криївок Довбушеві гроші і мусив не раз ховатися перед

розличними неприятелями, як людьми, так і звірами. За Петрієм, осторожно пробираючися крізь густії корчі ожин, ступав Ісаак, а за ним і малий Іванко, цікавий побачити, що там такого сховали вуйки в тім темнім погребі.

Петрій пильно перешукав всі закутини печери, но не міг нічого відкрити. Аж за другим разом у щелині, котрої перше не видів, найшов два шкіряніі мішки і, урадуваний, витяг їх і показав жидові.

— Ось моя згуба! — сказав він.

— Яка згуба? — спитав здивований Ісаак.

— Гроші, которії мені украдено.

— То тії вуйки, о котрих хлопець говорив, були... Ага, уже зачинаю догадуватися!

Петрій не одвічав нічого, і вони вернули назад під ялицю, де мали спати,— і, покріпившися дечим,полягали. Місяць саме піднявся на небі і крізь густе галуззя, ледве-ледве продираючись, заглядав на лиця подорожніх.

Глибока тишина залягла цілий огромний бір.

— Спите, господине Кирило? — питав по досить довгім часі Ісаак виразним, хоть тихим голосом.

— Ні, не сплю, або що?

— Та нич, я не можу заснути.

— Я також не маю охоти до сну.

— Говорім дещо.

— Та о чім будем говорити?

— Я маю вас щось запитатися. Ви, як здаєся, вертаєте тепер домів, не правда?

— Отже над тим самим і я роздумую. Але я уже рішився,— я іду до Угор з вами.

— А то чого ви там тепер підете?

— Я мушу тих бідаків з в'язниці увільнити.

— Що вас они обходят? Най злодії сидят!

— Ні, мій господине!..— І потому, роздумуючи, зачав нерішительним голосом: — Ви, запевно, підозріваєте мене о нещирість, о скритість, ви пізнаєте, що я більше знаю о злодіях, як говорю. Так і єсть, але простіт, що не можу вам відкрити цілого состоянія річей,— присяга, велика, тяжка присяга в'яже мене, я не можу нічого говорити, що би могло їм пошкодити, я, противно, мушу їм добре ділати!

Ісаак задивувався немало, учувши тоє визнання, але не допитувався Петрія о нич більше, тільки звернув розмову на інний предмет.

— Сли ідете зо мною, господине Кирило, то я можу вам предложити єще одну річ, котра може вам бути корисна. Тії гроші, которії тепер віднайшли-сьте, зложіт в банку у одного заможного жида, моєго знаємого в М.,— то значний капітал, а небавом може нарости до великої суми.

— Е, то небезпечна річ,— сказав Петрій зо звичайною русинам недовірчивістю ко всяким спекуляціям.

— Зовсім нич небезпечного! Я беру цілу річ на себе, а прецінь сподіваюся, що мені можете повірити!

Петрій недовго й сперечався і пристав вкінці на предлог жида, погадавши собі: «Хто знає, в якій пригоді можуть стати тії гроші,— сли не мені, то комусь по мні!»

— А що ж буде з малим? — закинув Ісаак.

— Малого відошлю домів,— розкажу му добре дорогу, і най іде!

І оба довго ще говорили і укладали, вкінці і їх перемогла сила утрудження, і оба поснули небавом твердим і спокійним сном. Лиш малий Іванко, котрий спав межи ними, кидався не раз і кричав крізь сон,— видко, вуйки немалого йому страху нагнали.

XI

ЛЮБОВ АНДРІЯ

Олеся Батланівна була хороша, дуже хороша дівочка. Андрій знався з нею ще від дитинства і давно, давно полюбив її. Любов його не була, однако ж, тая страшна, гаряча, шумна любов, котра строїть любимий предмет в яркії барви ідеалу, котра говорить багато о собі, добираючи самих тонких понять, щоби виразити тайнії відтінки чувства. То була тиха, но сильна і самопожертвована любов, то було щось вроді ніжної прив'язаності брата к сестрі і наоборот, то було бажання тихого сімейного щастя в жизні.

Андрій давнішими літами цілії празнини, бувало, з нею проводив. Він щиро думав подружитися в будучності з тою гірською цвіткою, повною свіжості, життя і ніжного чувства. Він старався дати їй більше образования, щоби тим зблизити її до себе. Научив її читати і писати, впоїв в неї поняття отечества і свободи, достарчав їй книжок, котрими могла образувати свій ум і своє серце.

Отець Олесі, котрий служив громаді яко польовий і числився межи першії багачі, не перепиняв тому, а, пізнаючи, може, щирії намірення Андрія, сам нарочно лишав їй досить часу до читання і розмови з Андрієм.

По відході вітця до Угор поспішив Андрій сейчас до Батлана. Йому хотілося побачити свою цвітку, як звичайно називав Олесю, йому хотілося поговорити з нею, учути її щирії слова, но йому жаль було, що не міг уже, як давніше, вилити перед нею всього, що йому лежало на серці, висповідатися із своїх діл і чувств,— його в'язала присяга!

Батлан мешкав недалеко церкви за рікою, а за його гарною, просторою, хотя й не новою уже хатою простягався старанно оброблений і управлений огород під ярину. Саду, як звичайно в горах, не було,— сильнії морози і каменистий грунт не допускають плекання овочевих дерев в ліпших родах. А може, і нестаранність народу єсть тому причиною...

Ввійшовши в хату, Андрій застав в ній тільки старого Батлана, лежачого на постелі від вчорашньої бійки, і стару Батланиху, сумну і заходячуюся коло нього. Олеся полола в городі. Батлани привітали його радим усміхом.

— А прецінь ви ще о нас не забуваєте, Андрійку! — проговорила стара весело.

— Дала би-сь спокій з такою дитинячою назвою, Юстино,— озвався лежачий на постелі Батлан,— прецінь панич уже не дитина, щоби-сь їх кликала Андрійком!

— Дайте спокій, нанашку, я дуже рад тому і зовсім за тоє не гніваюся! А ви ж думаєте, що у нас в школі як іначе кличутся ученики межи собою?

І обоє старії почали щиро і з участієм розпитувати Андрія про шкільнії часи, про товаришів, про поворот.

— А де ж Олеся? — запитав, легко красніючи, Андрій.

— О, ваша учениця не занедбує, правда, ваших наук, але і моїх не вільно їй в кут кидати,— говорила мати, котра видимо гордилась своєю дочкою.— Пішла в огород, ще там щось треба обполоти, а я уже мушу сидіти дома! Та чи бачите, яке нещастє нас спіткало, і то на гладкій дорозі?

І, тоє кажучи, показала на старого, котрий, пообв'язуваний хустками, лежав на постелі.

Андрій короткими, но щирими і сердечними словами виразив своє сожаління над тим нещастям,— по короткій

розмові вийшов в город шукати своєї Олесі. Вона власне скінчила була роботу і вертала домів, коли нараз побачила гостя.

— Ах, Андрію, се ви ту! — скрикнула, весело ідучи йому навстрічу і подаючи йому руку.— Як же вам пішов іспит?

— Добре, панно Олено!

— Кілько я вас уже разів просила не кликати мене панною, а ви все своє! Що я за панна? Я проста сільська дівчина, не панна!

— Но, но, не гнівайтеся, Олесю, я так — забувся! Але як же ж ви ту проживали на селі?

— А як же би, спокійно! Троха було скучно без вас,— сказала вона, покраснівши,— але зато мала-м ваші книжки. Що за гарнії річі, як я їх читала, не сміючи і оком змигнути із карти! Але пождіт, щось-то я вам такого мала сказати!.. Ага! Коби ви знали, який мені на сю ніч сон дивний приснився!..

— Ану, що за сон?

— А ба, ви би хотіли, щоби я вам го туй під голим небом говорила? Вертайте ж прецінь до хати, мамуня десь уже заставили дещо — покріпітся, а я тим часом буду розказувати. Я ще нікому того не оповідала, то будут і мамуня, і татуньо слухати,— що они на тое скажут?

І вони вернули до хати, де уже Батланиха накрила була стіл чистим білим обрусом і заставила на нім попросту, та вкусно приготований сільський обід.

— Бачите, Андрійку,— позвольте називатися так, бо я стара, уже так до тої назви привикла, що не втну іначе! — ми нині троха запізнилися з обідом, тож будьте ласкаві не погордіти нами і пообідати з нами разом, по-давньому.

— Але ж я уже обідав дома,— говорив Андрій.

— Нич то не шкодит, у нас, певно, не переїстеся,— шуткувала Олеся, і Андрій усів за стіл обіч старого Батлана, котрого жінка підвела була з постелі і посадила також за стіл. Олеся не сідала разом,— вона була за господиню,— і оповідала тим часом, приносячи страви, свій сон.

— Чи тямите, Андрію, як ви давніше часто мені розказували про тую страшную хвилю, коли вас в лісі під Чорною горою напали медведі? Отож-то мені таке саме приснилося. Мені здавалося, що власне вечоріло, сонце заходяче обливало хмари кровавим світлом, на котрім темними чертами рисувалась Чорна гора. На найвищій камінній

іглиці стояв той же самий високий старець з похиленою головою і з руками, зложеними нахрест на груді, о котрім ви мені оповідали. А під горою, серед скальних острих відламів, я бачила вас, пнучогося вгору. Нараз за вами вирвався якийсь страшний чорний чоловік, вхопив вас за руки і з розмахом кинув в глибокую розпалину, на котрої дні стриміли щербатії зуби острих кам'яних відламів. Нараз, немов червона блискавиця, злетів таємничий старець з вершини іглиці і підхватив вас у лету єще на руки. Щербатії каміннії зломи розступились під ним, глибока пропасть зінула холодом і чорною темнотою, і в тій же хвилі ви провалились оба вглиб. А чоловік, котрий вас кинув, від великого розмаху стратив також рівновагу на острій скалі і тяжко гримнув собов у противний бік на такії ж щербатії, острії кам'янії зубці. Я чула страшний смертний стон єго, бачила кров, бризкаючу високо догори. Я стояла,— здавалось мені,— десь нібито на камені, а підо мнов шуміли і прискали фалі глибокої ріки,— я бачила всьо то, серце в груді стяло ми ся ледом, холод смертельний проник все тіло, я не могла ані кричати, ані плакати, ані навіть з місця рушитися. Нараз, здалося ми, вирвались із густого лісу два страшнії медведі і зачали мене шарпати. Я стояла мов окаменіла, я бачила глибокії рани, чула біль, та не бачила крові,— не могла кричати. Нараз в страшнім одчаяню я добула всіх сил і з безмірним гуком кинулася з скали в глибоку шум'ячу воду, котра під мнов сріблом розприслась. Я ще послідній раз скричала і в тій же хвилі пробудилася.

Старії розлично толкували о тім особлившім сні, але Андрій мовчав, його лице окрилось хмарою задуми і меланхолії, котра всегда у нього виступала на саму згадку о страшній пригоді його дитинних літ. Незадовго по обіді попрощався з Батланами і пішов додому.

Мати сиділа сама дома і шила, слуги порозходилися до роботи, тільки недужний старець стогнав і кричав охриплим голосом якіїсь невиразнії слова, перериваючи общу тишину. Лице старця все ще було таке ж страшне, як вчора, і Андрій не міг без внутреннього дрижання поглянути на нього. Тишина загальна в домі дійствувала на нього якось очаровательно, він вийшов під хату і, сівши на приспі, заглибився в думання.

Вечір уже зближався, і Андрій все ще сидів у задумі на приспі. Душа молодця в дивнім була настрої! Впечат-

ління двох послідніх днів сильно її взволнували і, бачилось, надовго прогнали її спокій і рівновагу. Все мішалося в його воображенію, чувства одні за другими тислися, мов тумани в темний лісистий звір, він не міг собі ні з одного здати справи, хоть кожде віддільно і виразно чувствував. Вкінці над все ясніше представилися душі його гадки про будучність, про поле ділання, котре, пусте, тернисте, широко розложилось перед ним. Його добродушна природа всегда насувала йому на ум сумніння о злобі Довбущуків, всегда шептала йому: хто знає, чи не можна би щирим, приятельським способом порозумітися з противниками, хто знає, чи не дало би ся привести до згоди обі родини і з так огромними средствами, якими би розпоряджали згідно Петрії і Довбущуки, зачати сейчас ділати для народного добра, по селах і місточках закладати руськії народнії школи, вспирати учащуюся руськую молодіж, щоби виробити із неї патріотичную і щиро руську інтелігенцію. Думки такії, як світліі фантоми, блискали перед його воображеніем і никли, блискали і щезали,— но, повторяючись щораз частіше, поволі скріпляли в його серці намірення пробувати щастя і первим подати затятим противникам руку до згоди. Не мож заперечити, що тут примішалася і немала крапля молодецького егоїзму. Андрій бачив уже наперед здивування вітця, коли той, вертаючи із Угор, дізнається о згоді і щирій дружбі Довбущуків з ним, чув похвали, котрими отець виносить його заслугу, що він первий зробив так рішительний шаг.

Темнота, котра поволі огорнула природу, роз'яснила ще більше його думки, і по довгім ще думанні після вечері заснув Андрій з тим сильним рішенням — іти завтра в Довбущуківку і подати ворогам дружньо руку до згоди.

XII

СТАРА В ПУСТИНІ

Вступім ще раз у Довбущуківку. Темна, хоть погідна і тепла ніч окрила землю; уже пізня пора, в Довбущуківці всі, здається, полягали спати, тільки в одинокій престарій пустині мигтить блідий каганець і непевним блеском обливає предмети в тій безлюдній і мертвій оселі.

«Пустинею» звалась, як ми уже давніше спімнули, маленька, віком похилена і ніким не замешкана хатина на

убочі Довбущуківки, котра уходила за місце уродження Олекси Довбуша.

Каганець світився блідо, і через шпари полупаних дверей падало його непевне світло до сіней, котрих непобіленії стіни були порохняві і погризені хробаками. В хаті самій не було нічого, кромі старої дерев'яної лави і товстої ялової колоди на середині, котра, здавалося, була ще забутком тих времен, коли на подібних колодах під топорами ляхів падали руськії голови.

По досить довгім времені ввійшли до хатини браття Довбущуки,— передом понурий Олекса, з загризеною долішньою губою і вдвоє схиляючись, а за ним Демко. Вони мовчки посідали на лаві.

— Уже пізно, а наших нема! — проговорив Демко.

Олекса мовчав, похиливши велику, як таран, голову.

— Ти ще, брате, бачу, гнівний на мене за ранішнє? — відізвався знов Демко, звертаючись до Олекси.

— А як же не маю бути гнівний, коли се лиш твоя вина, що ми ще мусим дальше задавати собі муки і праці з тими поганцями? Були би-сьмо їх обох мали тепер у руках!

— Та що ж ділати? Зуваж собі сам, чи я тому винен, що несподіваний біль витис ми із уст той проклятий крик? Але не бійся, небавом ми їм за то гарно відплатимся!

Знов слідувало довге мовчання,— Олекса, видко, не був розположений до розмови. Демко первий зачав:

— А що, Олексо, нич не чути о твоїх синах? Чи прийдут они нині на збір?

— Не прийдут.

— Ба, але ж товариші чекают на поділ грошей. Що їм скажеш?

— То їм скажу, що нема хлопців з грішми!

— А де ж они суть? Я їх дома не бачив.

— О, то би я був дурний держати їх дома, знаючи, що проклятії бродяги могли би кождої хвилі по них прийти. Я їх вислав, щоби сховали гроші, доки я ту з товаришами не упораюся.

— А як же ти хочеш з ними упоратися? Що хочеш з ними зробити?

— Зажду єще, доки ми не зловлят Петрія,— а потому...

— Чому ж мовчиш,— що потому?

— Брате, можу ж спуститися на тебе?..

— Як на себе самого! Хіба ж не знаєш, що і мені іде о тоє — позбутися того небезпечного спільництва?

— Га, сли так, то добре! Ділаймо разом! Як закінчится робота з Петріями, треба скликати їх разом в лісі, на Чорній горі,— і там почестувати!

То послідне слово вимовив Олекса з якимсь дивним наголосом, но Демко ще не догадався нічого і вопросительно поглядав на брата.

— Ех, дурна з тебе голова! Я зовсім чесно думаю,— принесем барилку горівки, заправленої р о з л и ч н и м и к о р і н я м и,— та й годі!

Демко порозумів пекельну думку брата і здригнув на цілім тілі.

Щось зашелестіло під хатою, Олекса замовк і слухав,— все було тихо.

Правду сказав славний поет: «Es ist der Fluch der bösen Tat, dass sie gebärend stets nur Böses zeugen muss!»[1]. Так сталося і з Довбущуком Олексою! Спочатку не злий чоловік, він міг би був під добрим проводом стати і зовсім добрим. Але отець його впоїв йому смертельну ненависть ко Петріям, которії будьтоби стараються на всякий спосіб уничтожити їх рід, правого наслідника видертих убитому Довбушеві скарбів. Зовсім природне того послідство було, що привик до бездільності, уважаючися за правого наслідника Довбушевого добра, що привик всяке нещастя, всяку противність судьби, котра його постигла коли-нєбудь і котрої сам звичайно був причиною, класти на карб Петрія, що зачав рішительно думати над відплатою злим за зле, над уничтоженієм Петріїв. В тій цілі зв'язався з шайксю бродяг лісових, а тепер, коли побачив, що їх дружба йому більше може шкодити, як помочи, не маючи їх як позбутися, рішився до страшного діла — до отравлення всіх! Демко понурив голову, почувши страшнії слова,— оба браття довго мовчали, не сміючи один на другого глянути.

Накінець з шумом і голосними розмовами ввійшли товариші, і зачалася нарада.

Олекса говорив їм о своїх планах, як би то можна дістати Петрія в руки, як його допитувати і мучити, щоби показав місце, де скрив скарби Довбуша, але нич не спо-

---

[1] Це прокляття злого вчинку, що, народившись раз, постійно творить зло *(нім.)*.— *Ред.*

минав о грошах, которії іменно за помочію тих товаришів йому удалось вислідити і викрасти.

— А ба, пане ватажку,— озвався один низенький, живий і досить добре одітий бездільник,— таже, здає ми ся, головна ціль нашого нинішнього збору була — поділ винайдених грошей! Де ж тії гроші, давайте їх сюда, нехай порозділяєм!

На лиці Олекси не видно було ніякої зміни, він спокійно відповів:

— Ніт єще моїх синів, они пильнують грошей в горах, і я велів їм нині принести їх сюда. Они небавом надійдут!

— А хто знає,—може, їм там приключилася яка біда,— заговорив несмілим голосом Демко, котрого грудь волнувала ще після страшних слів, що передже чув від брата. Бродяги зачали негодувати на опізнення,—вони сподівалися вже застати готове, а тут уже і ранок був недалекий. Олекса сидів тихо,— вони голосно вели розмови о розличних своїх злодійських штучках, коли нараз заскрипіли двері хатини і, мов фурія, влетіла досередини стара Горпина в довгій білій сорочці і білім накривалі. Вона, напруго влетівши, остановилася аж на середині хатини, а каганець освітив в тій хвилі її страшне лице. Очі її блищали диким огнем, а червоніі обвідки повік надавали їм ще більше неприродності і почварності.

— Проклятє на вас! Проклятє на ваші діла, на ваші наміреня! Ви, синочки мої любії, я давно сліджу за вашими поступками і тілько вам кажу на все: най проклене вас бог так, як вас прокляв отець, котрого-сьте, збитого, викинули в ліс, як вас ось ту проклинає мати! Шибениця най буде вашою смертною постелею, круки най вам співают пісньь похоронну, клюючи ваші тіла,— все, що зачнете робити, най вам вийде на згубу і на безголов'є!

І, проражаючим голосом вирікши тії слова, стара руками, здавалось, кидала прокляття на їх голови.

Олекса, нічо не кажучи, вихопив ніж із-за пояса і хотів кинутися на матір,— Демко ледве удержав його, ухвативши за рам'я.

— Пусти мя! — крикнув Олекса до брата.

Стара тим часом, мов відьма, зникла з-помежи них.

— Стій, брате,— уговорював Демко,— дай спокій дурній бабі! У них всіх така уже натура, що мусят кричати, але той крик — то пустий вітер!

Олекса усів знов, і знов зачалася нарада розбишаків, сміхи і розмови, но всі щораз грізніше і підозрительніше поглядали на обох братів, которії не мішалися якось в їх товариство і мовчачи сиділи на лаві.

— Відай, ми дармо ждем на ваших синів і на наші гроші, ватажку,— промовив з їдкою іронією в словах той сам низенький чоловічок, що перед тим відзивався. Називали його Невеличкий.

— Га, то розійдітся тепер, а за три дні жду вас ту знов. Сподіваюся, що мої сини до того часу вернут.

— Ех, чорт би там брав твоїх синів, коби лиш наші гроші вернулися! — проворкотав під носом Невеличкий, виходячи. Довбущук не чув тих слів, він був погружен в тяжкій задумі. Небавом всі товариші вийшли і по недовгім часі зникли в поблизькім лісі.

— Слава богу, якось сей раз минулося! — аж легше відотхнув Олекса.

— Але пощо ти їх за три дні сюда зозвав?

— То моя річ! Ходи, я ти розкажу дорогов! Час іти спати!

Демко взяв каганець, і оба браття вийшли, замкнувши двері за собою.

Но товариші, скоро ввійшли в ліс, сейчас всі задержалися і утворили колесо наоколо Невеличкого, которий поважно стояв всередині.

— А що, а що? Що они говорили з собою? — питали всі гурмою.

— Пст! — шептав той, положивши палець на уста. Товариші зрозуміли знак і крикнули: — Но, но, говори!

Він оповів їм тихцем розмову обох братів, которую скрито підслухав. Всі аж об поли руками ударились.

— Чи так? А,— ми того не знали!

— Ми їх розірвем на кусники, ми їх посічем! — кричали декоторії.

— Стійте,— уговорював їх Невеличкий.— Я маю гарний план, пізніше вам розкажу. Але тепер треба го нам єще слухати, не треба му дати нічого пізнати! Іде о то, щоби дістати в руки Петрієві гроші! В тій хвилі, коли Петрій в наших руках,— ми не маєм ватажка! А тепер ходіт кождий на своє місце!

— Славно, славно! — закричали товариші і, мов нічніі сови, розпирхнулися по лісі.

XIII

АНДРІЙ У ДОВБУЩУКА

На другий день рано по сніданні, не сказавши навіть матері о своїм наміренні, вибрався Андрій з новими надіями в дорогу до Довбущуків. Однако ж серце його мимовільно стискалось як би якимсь зловіщим предчувством. По дорозі вступив до Батлана. Старому було уже далеко ліпше, а Олесі знов снилися непокоячії сни. І їй нічого не говорив Андрій про своє намірення, но вона якось так була неспокійна, так рада була його довше при собі задержати, що старії аж задивувалися, і вкінці мати зганила їй навіть тоє, говорячи, що се не випадає. Вона, розставшися з Андрієм, чулася так самотньою, так неспокійною, що слези самі від себе виступили їй на очі і покотилися по її хорошім лиці. Вийшла із хати, щоби скрито виплакатися, хоть сама не знала, що з нею діється.

І Андрій з тяжким серцем ступав дальше. Його ідеальний восторг здавався поволі остигати,— но таки рішився будь-що-будь поставити на своїм і спробувати, чи би не удалося припровадити добрим способом роз'єднанії родини до згоди.

— Слава Ісусу Христу,— промовив він, входячи до Олексової хати. Матрона, которая заходилася коло печі і варила картофлі на обід, задеревіла ціла на вид молодого чоловіка, о котрім її муж споминав не раз з такою злобою. Вона не найшла в груді голосу відповісти на його повітання, тільки тривожним, мертвим майже лицем поглядала на нього. Олекса спав ще після нічної наради, но Матрона не сміла перестеречи Андрія в його присутствію,— вона боялася свого чоловіка навіть сплячого.

Андрій здивованим а заразом жалібним оком поглядав на тую нужденную оселю, на той образ убожества в найстрашнішім, відражаючім виді. Його очі падали то на нещасливу женщину, що, мов тінь підземна, стояла коло печі, то на внутр помешкання. Все було обдерте, занедбане, немите, нечищене і грязне, все наповняло якимсь обридженням, якоюсь непреодолимою відразою. Олекса в подертій, чорній, як сажа, сорочці лежав на голих досках, служачих замість постелі, а під його головою лежав напівзогнилий і здрухнілий приколоток соломи, накритий подертою, грязною і чорною вереткою. Горішню часть

хати наповняв дим,— як звичайно буває в курних хатах. Андрій, відколи жив, не бачив такого нужденного обиталища і не міг собі представити, як тут можуть жити... люди!

В тій хвилі Олекса пробурмотав щось крізь сон під носом і пробудився. Він обернувся і побачив гостя, а око його заясніло дикою радістю нежданого щастя.

— Матроно, хто се ту до нас прийшов? — спитав своїм медвежим голосом, будьтоби не довіряючи власним очам.

— Се я прийшов, Олексо, я, Андрій Петріїв, маю з вами дещо важного поговорити,— одвітив Андрій, видячи, що Матрона стоїть недвижимо, мов одубіла, і що не може і духу в собі перевести.

— Се ви, паничу? — відрік на вид рівнодушно Олекса, але внутр його заграла дикою радістю. Він ліниво встав і, не мившися, сів на лаві насупротив Андрія.

— А чи ви, паничу, чули, що у нас на Довбущуківку не вільно заходити нікому із вашого села? — вопросив холодним, необикновенно протяглим і повільним голосом.

— Чув дещо, но сподіваюся, що то не зробит в розмові межи нами ніякого розличія!

— Ого-го, паничу, зробит розличіє, зробит! — відрік Олекса живіше.— Але цікавий я,— додав знов повільно і озябло,— о чім ви ту, паничу, так напруго забажали зо мною говорити, що-сьте мя аж ту вишукали?

— О дуже важних річах! Олексо, я, прийшовши сюда, аж застрашився, видячи вашу нужду,— я перед тим уже чув о ній, но не міг всему дати віри!

— О, так, всі ви такії, не можете дати віри, що тісно комусь, і тиснете го єще ліпше! Я лиш цікавий, що він хоче з тим милосердним голосом? Щось го або дуже приперло, або хоче мя ще із моєї хати так вигнати, як мя вигнав із села! — Так воркотав напівчутно сам до себе Довбущук. Андрій, удаючи, що нічого не чує, продовжав:

— Мій отець власне пішов до Угор вчора за якоюсь пильною справою, для того загадав я сам піти до вас і подати вам руку до згоди!

Слова тії вимовив Андрій зовсім спокійно, не предчуваючи, кілько нещасливих послідств вони за собою потягнуть.

— Куда пішов, кажете, ваш отець? До Угор? — повторив протягло Олекса.— А не можна знати, чого єму там треба?

— Я не знаю! Але зглядом моєго предлога — я скажу вам...

— Позвольте перервати свою бесіду, паничу,— сказав встаючи Олекса і, взявши жінку за руку, вийшов з нею до сіней, заперши за собою двері. Андрій остався сам; в його голові щораз ясніше укладався план цілої розмови з Довбущуком,— лице його засвітилося блеском щирої радості.

Олекса ввійшов знов, но уже без жінки.

— Знаєте, що, паничу, ту не місце нам до так важної розмови,— чи не волимо піти до нашої «громадської канцелярії»?

— Ов, у вас і канцелярія єсть? Но, ходім, ходім, діло моє і так касаєся цілої вашої «громади»!

Довірчивий і добродушний Андрій і не думав, що його чекає в тій «канцелярії», і пішов за Довбущуком до пустині. По дорозі побачив лице старої Горпини, котра, видячи надходячих, тріснула дверми своєї хатини і замкнула їх ізвнутрі.

В самих дверях пустині здибали Матрону, котора, все ще бліда і перелякана, дрижачою рукою зачинила двері і пішла бічною стежкою, минаючи їх, додому.

Коли ввійшли до сіней, Андрієві первий раз стало чогось страшно, як побачив тую пустку, тії відлюднії, самотнії стіни, як побачив тую колоду серед хати, а на ній шнур, грубе поліно, на обох кінцях затесане і закарбоване, і сокиру.

«Що ту буде такого?» — питав він сам себе, але не умів найти на той вопрос задовільняючого одвіту в умі.

— Сідайте, паничу! — повелів спокійним, но твердим голосом Довбущук.

Андрій усів на лаві і розглядав старинную хатину.

— То ви, паничу, хочете, як чую, говорити о згоді? Не так? А, то дуже добре з вашої сторони, єсли-сьте уже раз нагадалися віддати правим властителям то, що їм належится,— бо я думаю, що ви не під інним условієм предкладаєте мені згоду!

— Як ви се розумієте, як?

— А попросту так, що ви віддасте нам Довбушеві скарби добровільно, до посліднього гроша, а тогди можем о тім предметі дещо поговорити.

— Так не може бути,— відізвався живо Андрій.— Мої условія такі. Ви заприсягнете свято, що будете жити

в щирості і братній єдності з нами, а по певнім часі, коли ми о тім переконаємся, розпочнем разом ділати з Довбушевими скарбами для добра народу.

— Таке ти мені співаєш? — крикнув Олекса.— А не знаєш ти, дурню один, що той, о котрого скарбах ти так спокійно говориш, мовби о своїй власності, що той Довбуш ту родився, в тій хаті, которую ти тепер оскверняєш своєю проклятою притомностю? А не знаєш ти, що ти тепер зовсім в моїх руках і що тії орудія допоможут мені до дослідженя тайни, де ви, пси приклятії, сховали моє наслідство?

Андрій мимовільно задрижав, поглянувши на розложеній на колоді шнур, сокиру і дивний дрюк; хотів, однако ж, до послідньої хвилі держатися спокійно і не дражнити ще більше Довбущука, которий, грізний і понурий, стояв перед ним, вперивши очі в його лице.

— І як же ви тим дійдете тайни? — вопросив усміхаючись молодець.

— Будеш видіти, єсли ми сейчас не скажеш, де Довбушевії скарби, і єсли мя сейчас не заведеш на тоє місце!

— Олексо Довбущуку,— відрік Андрій,— не думайте, що ви грозьбою або навіть муками дізнаєтесь від мене о тій тайні!

— Чи так? Ану, побачимо! — крикнув Олекса, а його очі сверкнули диким, скаженим огнем.

І заким Андрій міг ще о чім подібнім подумати, Олекса стисненим кулаком ударив його так сильно межи очі в чоло, що Андрій головою рівносильно другий раз ударився о стіну. Той подвійний удар доразу заглушив його. З диким реготом пірвав його Довбущук за груди і, з цілою силою звинувши безсильним, як горсткою, гримнув до землі. Кров приснула Андрієві із уст і носа, його кості затріщали від страшного удару о землю. Олекса, цілим своїм тягарем звалившися на нещасного, прикляк йому на груди, одним шарпненням розірвав на нім сорочку і шматою із неї забив Андрієві уста так сильно, що нещасливий не тільки кричати не міг, но ледве здужав дихати. Зробивши тоє, Олекса шнуром, що лежав на колоді, зв'язав Андрієві тісно руки, перев'язавши ще для більшого болю великії пальці так, що тут же під шнуром кров виступила.

— Скажеш, де Довбушевії гроші? — сичав радше, як говорив, Олекса, пристискаючи ще сильніше грудь Андрія.

Но той стратив зовсім притомність і не міг навіть ворухнутися.

Довбущук другим кінцем сирівцевого шнура зачав щосили січи Андрія по голих плечах і грудях. Біль отверезив бідолаху, його очі зайшли кров'ю, на плєчах і на грудях під ударами повиступали червонії довгії полоси, а декуди і кров поплила.

— Скажеш, де Довбушевії скарби?

Андрій заперечаючо кивнув головою.

— Так? А, то зажди! Видко, єще ти не досить! — Олекса витяг ніж із-за пояса і мигнув ним поперед очі Андрієві,— но не мав намірення зробити кінець його життю, розтяв лишень шнур на дві часті і другою половиною зв'язав ноги Андрія. Потім, скуливши зв'язанії ноги а протягнувши руки ко колінам, втиснув коліна межи них так, що долоні припадали пониже колін і зверху обнімали ноги. Там, де згинялися коліна,всунув Довбущук поліно, которе руки ще більше вдолину зсунуло і тим способом побільшило страшкий біль. До обох кінців того поліна прив'язав Довбущук шнури, щоби можна нещасливу жертву підтягнути догори і тим способом завісити. Но перед тим він ще раз запитав безчувственного Андрія о місце сховку Довбушевих скарбів, но Андрій і пари з уст не пустив. Тим, як йому здавалося, притворним мовчанням до крайності роз'ярений Довбущук пірвав сокиру і зачав її держаком валити в грудь і плечі Андрія. Тіло його посиніло, решта сил опустила нещасного, він похилив голову і омлів.

В такім состоянію, зовсім безжизненого і безсильного, витащив Довбущук на лаву і повісив на грубий дерев'яний гак в темнім куті, которий, як здавалося, не раз уже служив до подібних цілей, понеже мука, якую ми повище описали, була часто практикована у опришків і розбишак.

Андрій висів омлілий, шнури вгризалися йому щораз глибше в тіло і проїдалися аж до кості.

— Собачий син, я єго сейчас пробуджу зо сну!

І з тими словами Довбущук пірвав коновку води, котра в куті стояла, і вилляв на Андрія, менше в тій цілі, щоби його протверезити, як щоби ще і через зимно побільшити його муку.

Нещасливий задрижав на цілім тілі і прокинувся. Кров плила йому з уст, носа і чола і капала на груди, которії зарівно були сині, збиті і кроваві. Він висів на поліні, которе вгризалося йому до кості в ноги під колінами, плічми опертий був о стіну. Страшний був вид того перед кількома хвилями так хорошого, цвітучого молодця! Око його стра-

тило свій погідний блеск, окровавлене лице було бліде, як у трупа, шнури, которими був зв'язаний, тамували круження крові, а жили видні були на тілі, як синії грубії змії, обкручуючії члени,— і здавалося, що готові кождої хвилі пукнути і отворити новії випливи крові.

— А що, паничу, скажеш тепер по щирості всю правду? — питав з ругательним поглядом Олекса.— Правда, що я знаю гарнії способи побудити чоловіка до щирості? Но, но, можеш ще задержатися з відкритям своєї тайни, я ти оставлю досить часу до намислу! Вночі прийду знов до тебе і запитаю, як-єсь надумався! — І з тими словами Довбущук вийшов, позамикавши двері, і оставив нещасного молодця тяжким болям і не менше тяжким страданням душевним. Його мучила і терзала сама згадка, що ні отець, ні мати не буде знати, де і як він загинув,—бо смерть видавалась йому тепер неізбіжною.

XIV

ІЗ В'ЯЗНИЦІ

— Зазвати сюда Ленька і Сенька Довбущуків!— повелів суддя окружний в М., а слуга судовий удався з тим розказом до сторожа темничного.

— Так ви, Кириле Петрію, признаєте, що ваш донос не касався молодих Довбущуків?

— Я знаю їх, знаю їх вітця, і ніколи мені не прийшло би було на думку на них доносити. Противно, я навіть власним коштом посилав їх до шкіл!

— А стражники переловили їх на границі, думаючи, що они бакунярі, которії перемичують тютюн через границю і за которими давно уже сліджено. Але показалося, що они ними не суть, бо правдивих бакунярів власне також зловлено, а тії визнали, що тих молодих людей зовсім не знали. Були би-сьмо їх уже нині рано випустили, коли нараз надійшов телеграм від поліції з Б., просячий о притримано таких і таких двох людей, яко посуджених о крадіж. Протіє ми і задержали їх.

— То зовсім справедливо, но єсли се була ошибка і єсли мої гроші найшлися, то я прошу їх випустити якнайскорше!

Тая розмова велася в судовій залі в М. межи окружним суддею і Петрієм.

В тій хвилі впроваджено під сторожею Ленька і Сенька Довбущуків, і вони стали близ дверей.

— Знаєте ви сего чоловіка? — запитав строго суддя.

Ленько і Сенько подубіли, побачивши Петрія. Вони бачили, що аж тепер прийде їм до всього признатися і загибати у в'язниці. В сумлінні, которе їх терзало, поблідли і не могли нич сказати.

— Що ж? — питав суддя.— Говоріт правду, бо сли ні, то собі єще більше пошкодите!

Сенько уже хотів кинутися до ніг судді і визнати крадіж. Він був молодший і більше сангвінічного темпераменту, котрий, як скоро вибухає гнівом, ненавистю і злобою, так само скоро готов стратити духу і відвагу.

Но Ленько, мабуть, пізнавши намірення брата, стис його кріпко за руку і рішительним, хоть трохи дрижачим голосом сказав:

— Знаєм!

— Хто він єсть?

— Кирило Петрій, з нашого-таки села.

— Входив він коли з вами в якії сношенія?

— О, він навіть посилав нас до школи!

Сенько думав, що таки тепер прийде їм до всього признатися, що по тім вступі суддя приступить зручно до самої речі, до крадежі. Але немале було здивування братів, коли суддя відвернувся від них і велів їх випровадити.

Потім звернувся знов до Петрія.

— То ви просите о випущене тих молодих людей?

— Так єсть, ласкавий господине, і то тим усильніше о тоє прошу, що мої гроші, як я вам розказав, уже найшлися!

Суддя не супротивлявся довше, і обох молодих виновників, которії уже не знати чого на себе сподівалися, сейчас випущено ко немалій їх радості. Вони бігцем, не задержуючись, побігли через місто і не опинилися, аж доки не побачилися серед чистого поля.

— Леньку, сей Петрій — то таки добрий чоловік! — відізвався первий Сенько.— За таку велику шкоду, як ми єму зробили, єще нас, як сказали стражники, освободив із тої проклятої казамати! Мені жаль, що я міг єго перед тим ненавидіти! О, єсли би нас отець не був відобрав із школи, ми би, може, були вийшли і на порядних людей!

Но Ленько глибше перенятий був засадами і ненавистю вітця, одвічав протоє:

— Ех, дурний ти, Сеньку, з своїм жалем! Петрій, собака, мусив мати якуюсь інную ціль в тім, що нас увільнив! Я єму не вірю, і то навіть тогди ні, коли нам, як здаєся, добре робит!

Но коли наші молодці прийшли до печери, де були сховали скрадені гроші, немало засмутилися, не найшовши ні грошей, ні Іванка. Аж тепер побачив Сенько, що Петрій не з особлившого великодушшя освободив їх, но для того, що йому уже не були шкідливі, понеже забрав свої гроші.

— Певно, то дурень Іванко, як го Петрій ту подибав, все розказав! Чи я то не говорив татові, пощо брати такого бубна з собою, коли він не то що не допильнує нічого, але, противно, ще може зрадити місце сховку! — Так говорив Ленько до брата.

— Собака Петрій,— бурмотав Сенько, которого давня ненависть під вліянієм свіжого розчарування з більшою ще силою ожила,— я думав, що він такий великодушний! О, але я єму ще дам за тоє! І знов наша робота пропала, і знов ми бідні, як перед тим.

Сенько належав до тих людей, которих страсті і волненія душі скорії і сильнії, противно же брат його був властивий тип родини Довбущуків,— повільний у слові, но енергічний і скорий в діланні. В школі старший брат Ленько оказував більший талант, зато Сенько в хвилевих поривах умів також багато зділати.

Сенько звичайно держав перед, єсли ішло о діло, був його душею, коли від Ленька виходив план і первий імпульс.

Довбущуки йшли довго мовчки,— уже і сонце клонилося ко западу. Голод зачав їм що раз, то більше дошкулювати, вони мимовільно уже і звільнили кроку, ноги не хотіли держати такого темпу, яке їм наказував голодний жолудок. Немало прото була радість наших удальців, коли здибали в лісі одного із «товаришів», таки самого Невеличкого, который зручно підслухав минувшої ночі розмову обох братів в пустині.

Хто і відки був той чоловік,— ніхто не знав. Найзнаменитшою чертою його характеру була якась непізнанна, змінна хитрість і лагідність средств, которих уживав, но, осягнувши свою ціль, він ставався не раз свиріпим і диким. Голос його був солодкий і тихенький, і в цілім укладі його тіла, во всіх його движеніях було тілько природності і якоїсь невинної простоти, що годі було не вірити його

словам, годі було і подумати, що то тільки маска, під которою криються ужаснії егоїснії цілі.

Невеличкий первий узрів ідучих Довбущуків. Він, мов лис, сидів серед густого широколистого ліскового корча. Він, пізнавши їх, без шелесту виліз із своєї криївки і несподівано ударив обох разом ззаду по плечах руками.

— Здорові були!

Оба молодці здригнули, почувши людський голос в сій пустині, но, пізнавши товариша, утішилися і оповіли йому цілу свою пригоду, укриваючи, однако ж, тоє, що їх наміренням було скрадені гроші переховати. Невеличкий слухав їх уважно, а в його лиці і движеніях пробивалося таке довір'я ко їх словам, таке узнання, що то зовсім природно сталося, що Довбущуки доразу успокоїлися і просили його, чи не дав би їм дечим занестися[1].

— О, чому ж би ні? — рік Невеличкий усміхаючись і вийняв із торби довгу фляшку з горілкою і великий хліб.

Їдячи, питались наші молодці Невеличкого, що робить у тій пустині.

— Хіба ж не знаєте, яке наше діло? Ваш отець провідав нині, що Петрій пішов на Угри. Я розставив по дорогах чати, щоби го дістати в свої руки. А що, правда, що моє становище було добре і ви навіть не були б мя відкрили? Сам я єго собі вибрав!

Молодці, покріпившися, відійшли, а Невеличкий усміхнувся за ними іронічно, поховав все в свою торбу і, голосно пштрикнувши пальцями лівої руки, як звичайно ділав, коли був довольний собою і своїм ділом, удався назад на своє становище.

Тим часом Петрій в М. не менше був довольний своїм ділом. Вийшовши від судді, стрітив недалеко Ісаака, которий цікавий був, як його новий приятель покінчив діло.

— Добре пішло,— сказав Петрій і оповів жидові цілу справу.

— Та, може, після вашого мнінія добре, але мені якось так не здаєся. Хоть і гроші ваші найшлися, то все-таки належало, щоби злодії за своє відпокутували! Но про мене, не мені вам розказувати, я вас тілько маю запитатися, що ділаєте тепер?

— Та що, бачите,— я хотів іти домів.

— Е, де тепер, під ніч, пускатися в ліси? От ходіт скорше

[1] Покріпитися.

зо мною, я заведу вас межи чемних і учених жидів, моїх приятелів.

Петрій подумав кілька хвиль а накінець рішився остати, сподіваючися, що немало схіснує із розмови «гречних і патріотичних» жидів, тут переночує, а завтра вирушить в дорогу домів і стане там ще перед вечором. Кромі того, оставалась ще справа грошова до залагодження. Ісаак зложив суму, котру були Довбущуки викрали, в однім банку і обіцяв Петрієві із них значний процент. Залагодивши грошову справу, попровадив Ісаак Петрія до одного із своїх приятелів, Арона, у которого мала вечором відбутися нарада і довша розмова «учених і чемних» жидів.

Розмова тота переконала Петрія основно, що так галицькії, як і угорськії русини не зможуть двигнутися матеріально, а навіть і морально, єсли жиди не зближаться до народу працею, єсли будуть і дальше ссати і туманити його, єсли і дальше будуть стрічати його з убиваючою погордою.

XV

ПОВОРОТ ПЕТРІЯ

Уже на другий день сонце хилилося гетьто з полудня, уже в лісі косо проблискували його лучі крізь галуззя ялиць і смерек, коли Петрій повертав із Угор. Уже лишив тоє місце, де так ненадійно стрітився був з Іванком, но він і не зауважав того. Його душу занімали зовсім інниї предмети.

— Дай боже добрий вечір! — відізвався голос за ним. Він оглянувся і побачив низького, порядно одітого чоловіка. То був Невеличкий, котрого Петрій, однако, не знав. Він убраний був по-подорожньому. Лице його заявляло тілько простоти, щирості і одвертості, його уложення було так спокійне і добродушне, що Петрієві і в голову не прийшло підозрівати його о якіїсь скритії злії намірення. Впрочім, Петрій був оружний, мав звичайний гуцульський топорець і пістолети за поясом, а незнайомий, кромі торби і палиці, не мав при собі нич, що би казало заключати на якіїсь неприязнії намірення.

Привітавшися, як бог приказав, вони, ідучи поруч себе, зачали з собою дружеську господарську розмову, і Невеличкий показав в речах господарських тілько опитності

і біглості, розвинув в розмові так красній гадки о піднесенні нашого земледілля і взагалі селянського стану, що кождий, знаючий ближче того пройдисвіта, був би немало здивувався. Але Петрій не здивувався ані разу, видячи порядну одіж незнайомого і чуючи його слова, виговорені з непритворною, як ся здавало, щирістю.

Чим більше зближалися до краю лісу, тим з більшим жаром говорив Невеличкий, живо жестикулюючи і пштрикаючи пальцями лівої руки. Розмова поволі перейшла на ліси і на лісництво.

— Маєте знати, я також лісний, я також стрілець, але ваблю звірину по більшій часті в засідку, в сіті.

І він зареготався значучо при тих словах, а винявши з-за ременя невеличке мідяне свистальце, свиснув ним три рази. Дзвінкий тон розлявся далеко по лісі. Петрій аж здригнув, почувши його, і оглянувся кругом, чи ніт якого небезпеченства. Но кругом було тихо, і ціла лісна природа тонула поволі в грубий, непроникненний сумрак. Петрій не міг придумати, в якій зв'язі стояв той дивний свист з попередньою розмовою. Недовірчивим оком зачав Петрій глядіти на свого товариша. Той продовжав, вправді, розмову, но видко було, що чогось нетерпеливився. Чи чекав кого, чи боявся якого нежданого небезпеченства?..

Грімкий вистріл розлягся нараз серед общої тишини, будячи в околишніх горах не менше грімкий відгомін.

— Гурра! — роздалися в сій же хвилі голоси кругом в темноті.

Лім затріщав, і Петрій почув, що зо всіх сторін летить на нього много людей.

— Гурра, маєм пташку! — роздався межи ними голос Олекси Довбущука, уже зовсім близько. Петрій побачив свого противника, висуваючогося із гущавини на стежку,— в небезпеченстві, однако ж, зовсім не стратив притомності.

— А, чи так? — крикнув він і вихопив обома руками пістолети із-за пояса. Змірив одним до Довбущука, а другим до Невеличкого.

— Ось вам гостинець, собаки! — Петрій хотів вистрілити, але курок ценькнув о скалку, підсипка саркнула, но не вистрілило.

Тим часом Невеличкий палицею відбив руку Петрія, котрий йому майже до груді приложив пістолет, а схилившися зручно, вирвав йому із-за пояса топорець.

— Тепер він наш, берім го безпечно, тепер вас шершень не ужалит,— крикнув весело Невеличкий, а розбишаки окружили Петрія і стислися так коло нього, що не міг ані одним членом рушити.

— Берім го, в'яжім добре! — комендував Олекса.

Петрій, пізнавши, що дармий всякий опір і що він доразу безоружний, постановив спокійно дати з собою все робити, що схочуть його вороги, щоби опором ще більше їх не дражнити. Він мовчав і смілим поглядом дивився на розбишак, що шнурами в'язали його руки.

— Но, но, господине Петрію,— уговорював усміхаючись Невеличкий.— Прошу вас, не гнівайтеся на мене за тую штучку! Но я сподіваюся, що ви, яко розсудливий чоловік, розваживши все, не тілько що не[с]противитеся, але ще і похвалите мою справність!

Тим часом «товариші» уже зв'язали Петрія і заткали йому рот, щоби не кричав. Олекса і Демко, оба надзирали пильно, щоби все було тісно і кріпко, і ругаючими поглядами мірили раз у раз свою жертву.

— А видиш, пане Петрію, що і на тебе прийшла пора закоштувати наших рук і усмирити троха свою гордість! — говорив Демко.

Олекса, оглянувши шнури і узли, крикнув до своїх:

— Наперед з ним, на приготоване місце!

Два «товариші» прискочили до Петрія і взяли його за рамена,— один пішов перед ними, а решта ззаду, і в такім супроводі рушив Петрій на місце свого несподіваного і поневільного нічлігу.

Посеред темних чагарів, серед глибоких дебер, на споді которих шуміли потоки, завалені зверху гнилими ялицями, камінням і поваленими трамами, зносився високий, недоступний острів в виді круглого, наверху плоского стога. Стіг той був високий, обривистий боками, а наверху порослий грубими столітніми смереками. У їх стіп лежало велике множество гнилого лому, попереплітаного ясно-зеленими пасмами повзаючої нетоти[1] та розлогими, густими корчами ожин. Лиш одна узенька стежечка вела вгору скрізь тії завади на досить обширну поляну, о которій ніхто з околишніх селян не знав запевно, кромі властивих лісових птахів. На середині тої поляни стояв прегрубий, з кори обдертий і зверху уломаний пень, кото-

[1] Рід Lycopodium.

рий, єсли би умів говорити, був би оповів не одно собитіє, якого був свідком і від котрого би слушателям кров в жилах стялася. Тепер ожидало його знов щось вроді тих давніх празників.

З великим трудом дісталися розбишаки з своєю жертвою на тую поляну.

— Га, прецінь ми на місці! — крикнув, тяжко віддихаючи, Демко, которий, первий вийшовши на поляну, кинувся як довгий на м'який густий мох, що зеленим руном покривав цілу її кругляву площу.

— Розложім огонь, товариші,— сказав немовби просительним голосом Невеличкий, і сейчас двох «товаришів» кинулося до діла, щоби запалити приготовану купу сухого лому. По недовгій хвилі ярким світлом облялася тая безлюдная сторона, а старії дуплавії ялиці цікаво поглядали на сцену, которую окружали і заслоняли своїми грубими пнями. Петрія все ще держали два розбишаки за рамена,— вони так довго трудилися, щоб дістати його в свої руки, що буцім не вірили собі, що його держать, і не хотіли його випустити з рук, хоч він зовсім не пручався і не старався убічи, видячи неможливість такого рятунку.

«Товариші» обступили Петрія, приглядаючися йому цікаво при світлі огнища, хоть кождий з них не раз уже вдень мав спосібність видіти його. Но він спокійно і тихо глядів на кождого; ані тривоги, ані непевності не мож було вичитати в чертах його лиця.

— Прив'яжіт собаку до пня, мусимо зачати допрос! — повелів Олекса.

Розказ виповнено, і допрос зачався. Петрій, однако ж, мовчав і нічого не хотів сказати, тільки спокійно і з погордою поглядав на Довбущука.

— Собача кров,— крикнув розлючений тим мовчанням Довбущук,— еще і тепер стовпієш? Пожди, я тя сейчас навчу співати! Ану, хлопці!..

Кинем заслону на дальший перебіг тої сцени, скажем тільки, що Петрій, помимо мук і болів, нич не визнав і що «товариші» накінець рішительно супротивилися дальшому мученню, хотячи його довше задержати при житті і сподіваючися наклонити його голодом до показання скарбів. Вони лишили його прив'язаного до пня, а при нім двох вартових, що його мали всегда допитувати, чи не рішився показати місце сховку,— і прочії разом з Довбущуками розійшлися.

Тої самої ночі, коли така страшна пригода лучилася Петрієві при повороті із Угор, висів Андрій уже другу ніч о голоді і в страшних муках в пустині і чекав щохвиля Довбущука, чи не прийде одним ударом положити кінець його життю і мукам. Серце його наповняв тяжкий жаль за родичами, за Олесею, за приятелями, которих не мав ніколи уже бачити!..

Аж десь по півночі заскрипіли полупані двері пустині, ввійшов Олекса з синами,— і всі три, не оглядаючися на Андрія, усіли потемки на лаві.

— О, так,— говорив Олекса,— тут нас дурна ваша мати не учує! Тепер же скажіт ми, що вам приключилося?

Ленько оповів вітцю короткими словами тое, що читателі уже знають о їх ув'язненні і освободженні.

— Но, добре то сталося, але що проклятий Петрій забрав назад гроші, то паскудна справа!

— Але зато тепер собі відпокутує!— зареготав Сенько.

— О, не лиш він сам,— сказав Олекса,— маю я ще тут і другого пташка, єго сина!

— Де, де?— запитали Ленько і Сенько в один голос.

— А туй-таки, в пустині! Засвітіт лишень каганець, побачите, як я го дозираю.

Сенько засвітив каганець, і оба сини аж задрижали, побачивши страшно закровавленого, збитого і ледве живого Андрія.

— А що, собачий сину, скажеш, де Довбушеві гроші? — питав Олекса, ударивши нещасного молодця кулаком в груди. Но той з трудністю тільки обернув к ньому своє скляне, напівмертве око і ніяк не відповідав на той вопрос.

— Як собі хочеш,—ти мене не знудиш своїм мовчанєм, але я тебе скорше! — Так сказав Олекса, з погордою і холодною безчоловічністю відвернувся від Андрія і вийшов.

Нелюдське поступування вітця з їх давнім товаришем шкільним подійствувало заразливо і на молодих Довбущуків; жилка злоби і ненависті заграла і в них.

— Сеньку, та чи знаєш ти, що той наш богатир, котрий тут, яко образок на стіні, висит, по уха залюблений?

— О, а чому ж би-м не знав? Адже Олена Батланівна давно уже вздихає за своїм Андрійком!

— Знаєш ти що, Сеньку, зробім ми старому Батланові другу несподіванку після тої, котру му зробив Демко!

— А то яку ти думаєш, Леньку?

— Та таку: залюбімся ще більше, як по уха, в єго цяцю-доньку!

Сенько не міг ще добре поняти, о що ішло Ленькові, но той сей же час і розтолкував йому.

— Ай, бігме, славна твоя гадка, Леню,— варто би тій панянці показати стежку в горох, най не буде така горда! Ба, але як то зробити?

— Дурний ти, нич легшого, як то! — сказав Ленько.— Ось послухай лишень! — І він зачав брату голосно розвивати свій план. Завтра мали взятися до діла. Браття подали собі по скінченні умови руки на знак згоди і ругательно засміялися, поглянувши на Андрія.

А він, нещасливий, чув страшну їх мову, видів, що Олеся мусить впасти в сіть, з диявольською штукою заставлену, серце його мучила ціла сила любви і побільшала його фізичнії муки непокоєм о любиму,— він рад би був умерти, щоб тільки своєю смертю її урятувати, але шнури, которії йому тіло проїли, не пускали його ані до життя, ані до смерті!

XVI

ОЛЕСЯ

— Іванку, чи ти знаєш, на що ти заслужив від нас? — питав грізним голосом Сенько, придержавши малого Іванка в лісі, куди той вигнав був корови пасти.

— Та я нічого не винен, то Петрій...— говорив плачливим голосом Іванко, но Сенько перервав йому:

— Мовчи, я знаю всьо, я знаю, що ти винен, і міг би-м ти туй зараз смерть зробити!

— Змилуйтеся, даруйте жите, що я вам винен? Я вам зроблю, що ми скажете,— лебедів хлопчина, коли Сенько ухватив його за ковнір сорочки і підняв праву руку над його головою.

— А бачиш, тепер просишся, а скоро тя пущу, то знов таке саме наробиш, як вперед! Ні...

Сенько замахнувся.

— Не нароблю, не нароблю,— пищав хлопчина,— бігме, послухаю вас всегда!

— Послухаєш?

— Послухаю, послухаю!

— А зробиш, що ти скажу і так, як ти скажу?

— Зроблю, зроблю, лиш бійтеся бога, не погубляйте душі!

— Но, то ще ти той раз дарую, але пам'ятай, як ми ще коли так спишешся, як в лісі, то тя на першій лісній галузі зацморкну!

Іванко, пущений, не міг і слова сказати, дрижачи з переляку.

— Тепер слухай, що ти розкажу. Іди ми зараз у село до Батлана і заклич Батланову Олену набік так, щоби ніхто не видів,— розумієш?

— Розумію, розумію! Чому ж би ні?

— І скажеш їй, щоби зараз йшла з тобов, бо, скажеш, Андрій і єго отець єї кличут. Але най іде зараз з тобов і най нікому не говорит, де іде,— можеш їй сказати, що зараз вернеся.

— А як буде питати, де Андрій і Кирило?

— То їй скажеш: «То зараз увидите!» Але не кажи їй, що я тя післав,— мусиш казати, що сам Кирило.

— Куда ж єї провадити?

— Сюда! Я тут буду тим часом худобу завертати і на вас чекати. А борзо бігай і не бався!

Іванко, притиснувши рукою широкий солом'яний капелюх на голові, щоби не злетів, побіг, схилившись, щодуху лісовою стежкою на поле, через поле в село і небавом сховався за пригірком.

— Славно, Семене,— відізвався Ленько із гущавини. Він скрився був, щоби не збуджати в хлопці якого підозріння, і чув цілу розмову.— Она буде гадати, що їй не знати що мают сказати тії два мудрі, і певно прийде сюди!

*

Олеся Батланівна полола в городі. Погода була прекрасна, теплий літній воздух проникав, здавалося, ціле тіло і понукував кров до живішого круження, думки до скорішого лету, воображеніе до більшої різнообразності і стрійності. Внизу журчав потік, б'ючися криштальними фалями о широкі плити, пісня сама тиснулася до уш, наповняла чаруючими звуками серце і душу. Але Олесі було не до пісні. Зловіщі сумні думки, мов нічні вивалоокі сови, перхали по її душі. Андрій позавчора ще десь вийшов і не вертав, стара Петріїха не п'ять, не десять разів прибігала уже до Батланів за ним звідуватися, збігала і Олеся з нею майже ціле село, але ніхто не знав, куди

він пішов. Олеся сумувала, робота їй не йшла, замість бур'яну часто-густо вимкне бурячок або маківку,—і пісня, єдина відрада тоскуючої душі, не лилася якось з її уст.

— Добрий день вам, панно Олено, щасть боже при роботі! — промовив Іванко, надбігаючи з сторони поля, задиханий і рум'яний на лиці. І, не чекаючи одвіту, перехопився через пліт і підскочив через грядки до неї.

— От также, молокосос якийсь,— промовила гнівно Олеся, котру дуже то ображало, єслн її кликано «панно»,— єму на жарти збираєся! А то якої мари тебе сюда через пліт несе? Но, ти, чи-сь осліп, чи не видиш борозди, що через грядки гуляєш?

— Ей, панно Олено, які ж бо ви зараз гнівні! Якби ви знали, яку я маю вість для вас за пазухою, то би-сьте, певно, так не кричали на мене!

— Рушай собі в сине озеро з своєю вістю і не толоч ми бураків!

— Ага, ви думаєте, що я дармо гнав із лісу аж сюда — і таки зараз, не відотхнувши, побіжу наоборот? Дайте прецінь хоть слово до себе заговорити!

Іванко дуже був живий і жартобливий хлопець і умів кождого так заговорити, що той забував про свій смуток, слухаючи його витребеньків.

Приступивши близько до Олесі, він заговорив скоро і притишеним голосом:

— Панно Олено, мене післав сюда Кирило Петрій і єго син,— ви, бачу, єго знаєте чи ні?

— Де они, де они? — питала скоро Олеся.

— А ба, хто ж вигадав так напруго питатися, не вислухавши всего, що маю говорити? Отож они вислали мя, аби-м вас просив самих сейчас іти до них,— мають з вами о чімсь дуже важнім говорити.

— Зо мнов, і зараз, самій іти?

— А так! Нікому не кажіт, куда ідете, а зрештов то недалеко, зараз вернете! Ну, що, ідете?

— Ей, а може, ти брешеш, Іванку? Що би там Петрій мав зо мнов говорити?

— Я брешу? То ви гадаєте, що я би так собі на жарт лишав саму худобу в лісі і біг полем щодуху сюда, щоби вам оповісти,— та й що? Нісенітницю?

Олеся мовчала,— їй якось і не хотілося вірити в правду тих слів, і щось заразом тягло її побачити якнайскорше того, за котрим уже так заскучала.

— Де ж они суть?

— А, то уже, сподіваюся, сами побачите, лиш скорше ходіт! — Олеся ще стояла нерішима.

— Но, що ж, довго вам ще маю говорити, щоби-сьте скорше ішли?

— Га, про мене, дійся божа воля, ходім!

— Ось они, ідут уже, чи бачиш, Сеньку? — шептав Ленько, засукуючи руки з радості.

— Но, що ж, куди ж єї попровадимо?

— Куда? Е, то мала річ, що то значит?

— Ні, знаєш що, Леньку? Маєм що робити, то уже робім порядно! Провадьмо єї аж на «Глухий остров». То не дуже далеко.

— Та ба, але там прецінь єсть Петрій і товариші, що го стережут!

— Тим ліпше, най видят все!

Та розмова ведена була шептом, і за той час уже зближався Іванко з Олесею к ліску. Іванко мовчав уперто через цілу дорогу, а думки Олесі старалися надармо пробити мряку, в котру впровадив її хитрою вістю хлопак.

Ленько на послідне слово брата в мовчанні притакнув головою, і оба корчами пішли на невеличку полянку, куди небавом Іванко надпровадив Олесю.

Не менше, як Олеся, зачудувався і Іванко, видячи обох Довбущукових синів, виходячих із гущавини. Він ніяким способом не міг угадати, що за ціль вони мали в цілій тій комедії. А у бідної дівчини аж кров похолонула. Серце її билося в груді, як пташина в клітці, на котру вискочив пажерливий кіт.

— А прецінь раз ми вас дождалися, панно Олено,— промовив повільним голосом Сенько, мішаючи в свої слова немало іронічного, їдкого сміху.

— А час би уже було рушити, Петрій з сином давно уже десь вижидают вас нетерпеливо.

— А де ж они? І що они мают зо мнов такого важного говорити?

— Де они, покажемо вам, а що мают з вами говорити, то сами вам скажут,—говорив Ленько, і оба браття, не укриваючи своєї радості, що план їх удався, взяли Олесю без церемоніі попід рамена. Вона, сердешна, чим раз, то більше чувствувала якогось страху, якоїсь тривоги, рада би була вернутися, душа її, видко, підозрівала щось зовсім другого за словами Довбущуків, але вернутися уже було годі.

Сенько і Ленько, взявши її попід руки, оглянулися кругом й незабаром зникли в гущавині на узькій лісовій стежчинці, котра, крутячися, никнула і, знов показуючись, вела через звори і дебри до «Глухого острова».

*

Сонце уже схилилося з полудня і жарило сильно, коли в гущавині лісу дався чути тріск лому. Чи се серна утікає перед лихим стрільцем, чи се ранена лань жене по лісі, з болю не знаючи, куди несе її бистрий біг, хотячи тільки скритися, скритися в найглибшу мряку лісову, скритися сама перед собою і перед своїм страшним болем?.. Нещасна, жени не жени,— смертельний постріл глибоко ув'яз в твоїм тілі; біжучи,ти тратиш сили,тратиш кров з-під серця, а біль свій тяжкий волочиш з собою! Не скриєшся ти перед ним, но він приглушить тебе і нажене просто в руки безсердечного ловця!..

То не серна сполохана, то не лань ранена утікала тривожною ногою,— то наша нещасна Олена гнала без духу, своїм прекрасним лицем, своїми грудьми продираючи гущавину. Ноги її сплили кров'ю, бо пообббивала їх до пнів, покалічила о лім,порозшарпувала о острії коляки ожин. Одіж на ній подерлась і шматками відпадала з неї, грудь її і лице посиніли і закровавились від безчисленних ударів о пні і галуззя дерев,— вона безчувственна, без пам'яті гнала все дальше і дальше, через корчі і зруби, через дебрі і потоки, через чагарі і звори.

Вибігла вкінці на чисте, пусте поле, скаче по острім камінні, лишає кроваві сліди за своїми дрібними ногами, лице спускає, не сміє, мабуть,глянути на світ, на красоту природи, на блеск сонця золотого!..

Шумно пінячись і прищучи, кидається скажена Бистриця срібними фалями з скали вдолину. Вода клекоче і кипить, густа хмара пари зноситься вгору з холодної струї, грубі камінні брили стирчать серед водопаду, покриті білою піною, і видержують сотні літ навал фаль, що о їх чоло розбиваються на тисячі і тисячі срібних кропель. А понижче водопаду глибокий, синій, обширний омут. Вода, спадаючи, вижолобала м'якшії поклади піскової скали, лиш по берегах стирчать ще грізно і стрімко високі її обломи і приглядаються вічно в воді. Розгуканії фалі не находять, однако ж, і тут супочинку,— розгін

не устає, а, б'ючися о нерівне вижолобане дно, творить страшний вир. Зимою і літом тут вічно вре і клекотить вода, вічно скаженим бігом літає шипляча піна широким колесом, вічно в середині того колеса то же само заглиблення, що глотить все, що здужають зарвати в себе круги виpуючої води. А повище вічно гудить і б'ється з глушачим громом водопад, пручи щораз новую масу води в тую виpуючу вітхлань.

Недармо-то і люди околишні назвали то страшне місце «Заклята паща»! Немало тая паща проглотила уже рибаків або і других смільчаків, котрі, хотячи показатися легінями, ішли купатися в тую калабаню. Тепер уже ніхто тут не іде купатися, ніхто і не ходить туди, боячися топельників, котрі лежать на мілизнах під водою і, ухвативши купаючихся своїми голими холодними руками за ноги, втягають їх в незглибимий омут виру.

Що за неодолима сила, чия рука жене тебе, Олесю, без пам'яті, без духу над «Заклятую пащу»? Чи се сила цікавості, чи се рука розпуки?..

— Боже мій, боже мій,— стогнала нещаслива дівчина, біжучи щосили к ріці. Страшна, але все ще хорсша була вона в тій розпуці, що роздирала її душу, що, мов гудячий і тріщачий пожар, нищила разом всі її животні сили. Вона, не задержуючись, видряпалася на високий скальний берег, грудь її страшно волнувалась, чувства,— ні, одно лишень чувство, нищаче, убиваюче її в її власних очах, чувство сорому, рвало і шарпало її внутріннє, вище существо.

— Родичі мої, Андрійку мій, щастє моє, прощайте навіки! Боже, прости мені сей послідній гріх, але він тілько єсть тепер моїм спасенієм!

І вона зажмурила очі і широкими кроками розігналася на сам край стрімкої скали.

Заревіла, приснула високо запінена вода, щось білого кілька хвиль маячило на поверхності фалі, з нею разом пірване в скажене, неутомиме вирування.

Водопад реве і клекотить, шипить високий стіг піни, крутячися в виру, поза його кругами підкидуються і гуляють срібнолускії, червоно-цятковані пструги,— рибаче, тут вони безпечні перед твоєю сіттю, широкі обводи виру — то границі твоєї власті!

Але рибак, старий, опитний бувалець, не зважає на вир, котрий поблиз нього лютиться, він сіть закидає на все,

що поза границями його, він на мілизні не боїться топельника. Рибаче, утікай, чи не чуєш, топельник холодною рукою хватає тя за ногу,— рибаче, пропадеш, утікай!

*

Ще того самого дня вечором доніс старий рибак Батланам, що витягнув їх доньку утоплену із «Заклятої пащі».

XVII

СТАРА НА ЧАТАХ

Стара Горпина ділала в послідніх днях Олексі много клопоту. Він бачив, що мати підозріває все, що старається його слідити, підслухати, але не вірив її грозьбам. Помимо того, однако ж, поручив своїм синам стеречи її, позаяк діло вимагало тепер всякої возможної осторожності, тайни і сприту. Сенько і Ленько ходили ціле пополудне слідом за нею і не покидали її, помимо всякого крику і фукання з її сторони. То скріпило її підозріння, що сеї ночі готовиться якесь незвикле і важне діло, і вона постановила будь-що-будь все вислідити і в потребі навіть по возможності злому запобічи.

Першою її думкою було прото освободитися від влізливої і непотрібної сторожі. На то вона небавом найшла спосіб.

— Леньку,— сказала вона до одного із своїх невідступних вартівників,— скажи правду, пощо тобі велів отець мене пильнувати?

— А пощо ви, як каже отець, збісилися та ходили піделухувати попід хати, що хто говорит, хочете навіть іти заскаржити нас до уряду!

— Дурню один, дурню,— я єго, свого сина, заскаржити? Я тільки так говорю, бо він щось багато собі розбирає зо мною тими днями. Де ж то хто видав, щоби мати ішла на свойого сина скаржити?

— А, я розумію, нащо ви то так говорите,— відпер догадливий Ленько,— ви хочете нас позбутися! Але нич з того не буде,— нам як розказано, так ми робим і на крок вас не попустимося.

— Е, мара тебе бери, дурню, з твоїми догадами! Або ж я хочу, щоби ти ішов собі до чорта? Ні, останьте тут один

з другим, не гадайте собі, що я вам хочу утечи. Я вам тілько то хотіла сказати, що іду зараз спати, бо так мя головище скипає, що видержати не можу.

— Но, то ми вам будем цілу ніч до неї холодної води прикладати,— говорив Ленько.

— А, приложило би вам по болячці до боку, песі сини, з вашою холодною водою! Я уже собі сама пораджу на свою слабість! Я навіть Іванка шлю в село на ніч, я хочу бути сама в хаті!

— Ба, але ж бо ми вас не попустимся! — відізвався Сенько.

— А, не попустилась би вас пропасниця! Не бійтеся, я не чарівниця, комином не улечу, бо го і нема в моїй кучі, а ви можете, сли ваша воля, спати, як пси, один під дверми, другий під вікнами,— до хати вас певно нікотрого не пущу!

— Та най уже буде по-вашому, коли так,— сказав Сенько. І стара передом пішла в свою хату і замкнула її сильно зсередини, підперши ще старії і дряхлії двері грубим поперечним дрюком. Ленько остався під вікнами і усів, обійшовши довкола хатину, на низькій узенькій глиняній приспі, під час, коли Сенько, мов таран, розвалився під дверима, занявши собою півсінок. Поволі упливав час, смеркалось, а накінець і ніч засіла землю, ніч темна і понура. Небо, так погідне через цілий день, насупилося під вечір густими хмарами, воздух похолоднів значительно, вітер зірвався і свистав в щелинах старих, тріщачих під його напором хатин. Оба браття не спали,— вони чекали, пока стара не засне, потім мали іти до інного діла. Спочатку чули, як стара шасталася по хаті, стогнала, дренькала якимись посудинами, але по якімсь часі все утихло. Ленькові дуже хотілося заглянути крізь вікно, але вікна в тій хатині — то були звої шмат, повтикані в рами. З трудністю витягнув Ленько один із тих звоїв, але нічого не побачив, бо вікно ще раз заткане було грубою доскою, підпертою зсередини так, що не мож було її усунути. Він зачав підозрівати, що стара мусила щось помикитити, і закликав Сенька. Оба зачали добиватися до хати.

— Гей, гей, бабуню, отворіт-но, будьте ласкаві, маєм вам щось важного сказати!

Але із хатини не відзивався ніхто,— бабуня, видко, твердо спала.

— Отвори, стара! — кричав Ленько, наслідуючи голос свого вітця, але знов ніякого одвіту.

— Знаєш що, брате,— сказав Сенько,— виважмо двері,— хто знає, що ся стало з старою!

По довгих трудах двері упали під напором братів.

В хатині було зовсім темно, Сенько десь-то намацав скіпку,— засвічено, і оба зачали оглядатися за старою, но надармо. І слід застиг по ній, лиш діра, викопана попід здрухнілу і прогнилу підлогу, показувала дорогу, которою стара уйшла.

— А диви на стару сороку,— вилетіла, сука, мов відьма, комином!

— Хата вікном утікла,— біжим, може єї ще догонимо!

І оба браття вибігли.

*

Горпина, уйшовши такою штучкою із хати, потихеньку пішла до пустині, бо давно уже догадувалася, що там Олекса мусить щось особлившого ховати, коли так старанно замикає двері і вікна. Вона якнайосторожніше, оглядаючись, зайшла збоку від невеличкого ярка, скочила потім під стіну і притислася до неї так, що в темноті не можна її було розличити від стіни. Задержалася і кілька хвиль надслухувала, приложивши ухо до стіни. Щось дуже дивного мусила учути, бо в тій же секунді прикучнула зовсім до землі і поповзла без найменшого шелесту ко вікнам, всегда стараючись держатись якнайближче стіни.

В хатині мигтіло слабе світло, котре буцім продиралося крізь маленькі, брудні і млаві шибки і вбивалося в густу, непроникненну темноту біляво-жовтими стовпами. Один із стовпків освітив лице старої, на котрім видно було страшну блідість, ще побільшену її сивим розпущеним волоссям, котре вітер шарпав і розкидував по її лиці і плечах.

Приглушений, душу прошибаючий зойк, мов зойк конаючого в страшних муках, роздався із хатини,— стара здригнула, знов прикучнула до землі, щоби тим ліпше, зблизька, заглянути в середину пустині. Але в тій хвилі зойк утих, світло загасло,— в хатині далися чути кроки. Видко, злочинця удалявся. Стара, мов відьма, щезла з-під вікна.

Вітер притих на хвилину, а з сторони лісу дався чути свист і тихий спів,— і небавом опинився під хатиною Невеличкий, підсвистуючи якусь гайдамацьку пісеньку о протяжних, сумовитих тонах, котрої арія зовсім відповідна

була поганій погоді, свистові вітру і шумові смерекових галуз в лісі.

В тій хвилі, коли Невеличкий зближався ід пустині, вийшов із неї Олекса, і кленцнув дрюк, котрим той же зачинив і засунув двері.

— Ви тут, ватажку?

— А тут, як бачите! А що ви тут робите?

— А що роблю? Ви, бачу, казали мені донести, аби-м приходив до вас.

Невеличкий брехав. Він хотів тільки слідити збоку за кождим кроком Олекси, бо поступування того посліднього в тих днях видалося «товаришам» якимось занадто скритим і таємничим. Вони боялися не Довбущуків самих, але того, щоби вони, забравши скарби Петрієві, не уйшли і не уникли заразом їх месної руки.

— Ні, я не велів вам сюди приходити,— одвічав Довбущук, а в душі погадав собі: «Собака, слідит мене, зажди, братчику, узрим, хто кого перехитрит! Узримо, хто борше дізнаєся о сховку скарбів,— чи я від свого молодого шпачка, з котрим я уже близько цілі, чи ви від старого загорілого собаки, котрого би найскорше на мотуз та на гиллю!»

— Але,— добавив Олекса по хвилі,— добре, що-сьте тут явилися. Спішіт назад до товаришів і кажіт їм, щоби нині не збиралися сюда,— завтра, як діло доспіє, від Петрія довідаємся, де скарби, то тогди ліпше буде!

— А так, правда ваша, ватажку! — відказав Невеличкий і, вертаючи назад до лісу, воркотав про себе: — Зажди, я їм розкажу, але, певно, не таке, як тобі мило!

І він, підсвистуючи, знов пішов в ліс, не уважаючи, що збоку за ним хильцем повзла... стара.

«Куда іти?» — міркував Невеличкий. Но сейчас і догадався, що всі товариші мають зібратися на «Глухім острові», і поспішив туди. Но темнота була в лісі так груба, що тільки з трудністю могло око вправного лісового «птаха» удержатися на стежці. Все щось його безпокоїло, все причувалося йому крізь свист і шум вітру, що хтось скрито, потиху повзе за ним і лиш деколи ззаду зашорохне сухими галуззями, захрупотить ломом під ногами. Він кілька разів ставав, надслухував, вертався навіть о кілька кроків назад, но нічого не міг відкрити.

— Тьфу на тя, маро! Якісь ми терп'ячки поза плечима шнирят. Ігій на тя! — Так проворкотав Невеличкий і прискорив ходу,— но все-таки йому причувалося, що хтось

іде за ним і також кроку прискоряє. Вкінці опинився на дні глибоченної пропадистої дебрі, а вгорі з-помежи ялиць завиднівся широко розложений огонь на «Глухім острові».

— Слава тобі господи, ось і товариші!

І широкими кроками поспішив Невеличкий вгору.

*

Вітер шумів і колибав верхами ялиць, скриплячи де-не-де проразливо сухими гіллями. Долом, серед грубої темноти, крутими стежками, через дебрі, чагарі, гнилі ломи і пні, гнала стара, немов вовчиця, що гонить ловця, котрий забрав їй щенята із леговиська.

— Боже мій, що за страшна робота, яке неслихане переступство укривают тоті глухії ліси, а друге злочинство містят в собі німії стіни пустині!.. Боже, коби він лишень не згинув в страшних муках, до котрих тії нелюди готовилися, коби лиш єго не замучили, заким вернуся!..

І стара напружала всі сили і гнала дальше знаними стежками в глиб лісу.

Здалека замиготіло слабе світло серед гущавини і знов сховалося, знов мигнуло і знов зникло, мов надія в душі потопаючого.

— Слава богу, уже близько, уже ось ту! — прошептала стара, тяжко віддихаючи з утрудження.— Коби лиш стражників було багато!

І, добуваючи решти сил, погнала до світла. Небавом серед тьми ночі зарисувалася перед її очима невиразними чертами невеличка луб'яна колиба, служача від кількох неділь яко становище стражників, котрі слідили за бакунярами і пильнували порядку і безпеченства в тих відлюдних околицях. Такії їх становища були розсіяні всюди по лісах, а із найближчих сіл люди должні їм були достарчати живності. Звичайно ділав то вийт, але так потаємно, що мало хто в селі знав о місце їх побиту.

— Отворіт, на милість бога, отворіт!— закричала стара і з цілим розмахом грянула собою о двері колиби. Двері пирсли під напором, і вона влетіла досередини...

*

Широким колесом палає огонь серед поляни на «Глухім острові». З одної сторони ватри стоїть сухий, сірий, обдертий з кори пень, до котрого прив'язаний Петрій, а з

другої сторони сидять три «товариші», курячи люльки та розмовляючи. Невеличкий з прочими «товаришами» давно уже відправився для виконання свого плану,— слідом його побиту на острові хіба кров, котрою побризкани пень і ціле тіло Петрія. Кирило сам стоїть, прив'язаний до страшної колоди, поранений і змучений люто, лице його бліде, лиш на декотрих місцях то темно-синє, то кроваве, але його погляд все такий же спокійний і рішительний, як вперед.

Опришки обходилися з ним спочатку досить лагідно, думаючи, що ласкою наклонять його до показання скарбів. Но коли побачили, що все дармо, рішилися употребити остріших способів — тортур і мук. Особливо сього вечора, відай, завзялися були дізнатися о тайні скарбів, бо не щадили ні намов, ні грозьб, ні мук. Невеличкий радив ще зачекати, а сам, не теряючи часу, попровадив своїх в Довбущуківку.

— Шкода, що ми тут мусили лишитися,—говорив один волокита.— Варто би тепер бути з товаришами. Там, сподіваюся, буде гарний празник!

— Ей, що ми там з того! От коби той собака признався, де скарби сховані, я би волів то, чим всі празники на світі!

— Що се такого? — підхопив третій.— Мені, відай, причулося, що хтось іде по сухім ломі і тріщит галузєм!

— Ех, ти, заяче серце, тобі все щось такого причуваєся! Волів би-сь тихо сидіти!

Но в тій же секунді сильно захрупотів лім, затріщало галуззя і із гущавини випало більше як десять стражників в цісарських уніформах і набитими карабінами. Попереду летіла Горпина, і під час, коли стражники кинулися ловити і в'язати опришків, вона освободила напівзамученого Петрія.

Мінута не минула,— все було в порядку на «Глухім острові». Опришки пов'язані, Петрій освободжений і підкріплений, а його рани зав'язані так, що міг ступати разом з стражниками дальше.

— Наперед, панове, наперед,— лебеділа стара, і ціле її тіло дрижало судорожно від великого внутреннього напруження і зрушення.— Наперед, наперед в Довбущуківку, там єще друга тайна криєся!

— Веди, стара, а скоро! — повелів коротко начальник стражників, і всі з розличними чувствами поспішили в гущавину.

XVIII

УРЯТОВАНИЙ

Кроваво заходило сонце за хмари, обливаючи їх червінню, а в тім червонім світлі понуро бовваніла Чорна гора, врізуючися глибоко в червоне тло своїми темними острими контурами.

На найвищій стрімкій іглиці Чорної гори клячала великанська стать таємничого старця, котрий кілька разів уже так дивно стрічався з Андрієм.

Старець той був славний опришок Олекса Довбуш. Він довго клячав, похиливши сивую голову і зложивши руки нахрест на груді, а душа його виливала всі свої тайни, всі свої глибини в гарячій молитві перед богом.

Йому снилося попередньої ночі, що зближається кінець його терпінь, що зближається час, коли рід його буде мусив перейти послідню пробу, щоби або дійти до високої цілі і світлої будучності, або доразу упасти. Він з глибини серця дякував богу за ласку. Якась невидима сила перла його, щоби ще послідній раз відвідав тії місця, де родився, де проводив свобідно молодії літа, де ціла жизнь його, через нещасну любов, через панську сваволю і пригнетення, взяла такий сумний для нього оборот,— і він, злізши з гори, удався полем в Довбущуківку.

*

— Хато моя родинна, чи і на тобі тяжит боже прокляте так, як на мні? Чи і ти не розпадешся доти, доки я живу? Чи мій конець буде заразом твоєю кончиною?...

Так говорив Довбуш, підходячи під двері пустині. Двері були зачинені, но Довбуш скоро відчинив їх і ввійшов досередини. Темно було в сінях, темно, хоть око виколи, було в хатині. Довбуш просто ступав насеред хати, де, як знав, стояла груба, гладко урізана колода, котра вітцю його служила яко стіл. Нараз спіткнувся о щось м'якого. Під ногами його щось зачало рушатися, слабий зойк роздався, мов стогнання конаючого.

— Убий мене... пощо маю так мучитись? Убий мене... не можу тобі нич сказати... я присяг! Змилуйся... один удар, а моя мука скінчена!..

Так стогнав нещасний, замучений Андрій!

— Боже, що ту такого? Хто ти, нещасливий? Що тут з тобою сталося?

— Як то... ти не Олекса Довбущук?

— Хто, я? Я не Довбущук!

— Боже мій... хто не будь ти... рятуй мене... винеси мене відси... занеси в село... я син Кирила Петрія!

— Ти Андрій?..

— Я Андрій... нещасний, конаючий Андрій! Ох... скоро, скоро... возьми мене відси... тут страшно... тут біль царствує і мука, і немилосерде... ту царствує боже прокляте. Неси мене... нехай хоть на свобіднім воздусі умру!

В німім ужасі розв'язав Довбуш молодця і, обгорнувши його в власну одежу, виніс із пустині і осторожно поспішив з своїм тягарем в село. Андрій омлів, скоро Олекса виніс його на свобідний воздух,— здавалося, що страшніїї болі, уплив крові і голод зовсім розрушили його організм. Олекса, мимо старості, спішив з одчаяною скорістю в село, шепчучи:

— Боже милосердний, два рази ти дозволив мні спасти єго,— чи ж третій раз мав би запізно прийти мій рятунок?

Но що се за якийсь чоловік спішить із села в Довбущуківку?

Хід його непевний, сам хитається, як стара верба, котрою колибає осінній вітер. Хоть буря і непогода, хоть зимно проймає,— він без шапки, вітер розкидує його сіде волосся і шарпає його подертим кафтаном, но він не питає нич, він квапиться просто в Довбущуківку, — мабуть, нічого не чує, не бачить ні перед собою, ні вокруг себе.

— Добраніч! — промовив до нього Довбуш, но він, виділось, і не бачив його, пройшов мимо, зігнувшись, мовби чого шукав, і по хвилі щез в пітьмі. Небавом Довбуш опинився під першою хатою села,—сил уже не ставало у старця нести дальше Андрія, він поцілував його в холодне, посиніле, закровавлене чоло, зложив омлілого на приспі і прошептав:

— Прощай, тут дороги наші розходятся! Я свою кінчу, ти свою зачинаєш!

В хатині, під котров то діялось, ще мигтів блідавим, непевним світлом каганець, люди ще не лягали спати.

І, відступивши від приспи, закричав Олекса грімко:

— Рятуйте, рятуйте, люди добрі, не дайте загинути душі живій!

В тій хвилі вітер засвистав, зашумів дужче, чим вперед, стара, дряхла хатина затріщала під його напором, Андрій прокинувся із свого глибокого омління і застогнав розбитим, конаючим голосом на приспі,— а Олекса Довбуш щез в густій, непробитій темноті.

XIX

МЕСТЬ ТОВАРИШІВ

Хата Демка Довбущука була, як споминалисьмо, трохи порядніша, як другі хати в Довбущуківці,— особливо тут більше було чистоти, бо Демчиха, дочка бідного працьовитого господаря з Перегинська, не закладала рук за пояс, як нещаслива, приголомшена Матрона, а робила і порядкувала щосили в підупадаючім газдівстві.

Олекса з братом сидять на лаві, огонь палає в печі, коло котрої заходиться Демчиха, а надворі темно, і вітер таки ще не перестав шуміти і гудіти.

— Пора до діла, час уходит! — напоминав Олекса, встаючи із лави.

— То ти, брате, кажеш напевно, що Андрій прирік тобі показати сховок?

— А ба, мусив приречи,— уже три дні висит на кілку в пустині!

— А де ж він тепер? Таки висит?

— Ні, я лишив го на землі, але ще зв'язаного. Правда, утечи би він не міг, хоть би-м го і розв'язав, але могла би бестія де сховатися, а тепер вночі чорт би го найшов!

— Но, то іди ж ти, брате, і припровадь го сюда,— треба го в що загорнути, коли, як кажеш, майже зовсім голий,— вітер холодний, готова нам біда де в дорозі заков'язнути!

Олекса вийшов із хати, сказавши до Демка:

— Будь готов, я го сейчас сюда приведу!

*

Дивні мислі снувалися в душі Олекси. Перший раз у жизні йому стало якось лячно. Він боявся тої темноти нічної, здригав раз на раз перед свистом вітру, хати Довбущуківки видались йому якимись живими сказочними потворами, котрі рушалися і грозили йому, йому

навіть здалося, що видить під власною хатою якусь чорну мару в людському виді, повзаючу на руках попід стіни, йому здалося, накінець, що в пустині і вкруг неї снуються такі самі чорні мари, йому навіть привиділося, що в пустині замигтіло блідаве світло, мов блудний огник, і загасло в тій же секунді, коли його узрів. Дрож перейшла йому поза спиною. Він обернувся поза себе,— під Демковою хатою стоять також дві мари, тулячись до стіни. Насилу він догадався, що се його власні сини, вернув до них і велів їм іти під ліс і уважати, щоб товариші несподівано не надійшли і не перешкодили йому довести своє тайне діло до кінця. Ленько і Сенько, щикаючи і дрижачи від студені, поплелися боком під ліс, а Олекса стрясся цілий, мовби хотів обтрясти з себе всі погані думки і тривожачі привидіння, і сміло пішов до пустині.

*

Невеличкий добре знав лісові дороги і, помимо темноти, скоро зайшов з своїми товаришами в Довбущуківку. Він справно уладив все, обставив на всякий припадок пустиню товаришами, насамперед здалека, потім велів їм щораз зближатися, а сам з другим смілим товаришем, узброєний в пару добрих пістолетів і в широкий ніж за халявою, пішов досередини. Немало зачудувався, найшовши двері відчинені. Ввійшов досередини, обмацав доокола стіни, але не намацав нічого, лиш заваляв собі чимсь пальці. Сейчас велів товаришеві засвітити гніт, і при світлі зачали перешукувати хатину. Нічого в ній не було, тільки довгі кровавi паси по стінах показували місце, де мучився нещасний Андрій. Опришки немало розчарувалися, не найшовши сподіваних скарбів, немало зачудувалися, побачивши в хатині кров замість золота. Невеличкий постановив заждати на Довбущука і сейчас все приготовив до того. Всіх товаришів спровадив до хатини, половину уставив при сіняних дверях, половині велів приготовляти орудля до муки, а сам вийшов надвір, щоби дати прочим знати, коли прийде Олекса.

Побачивши надходячу жертву, Невеличкий з звинністю ласиці шульнув до хатини, велів загасити світло і замкнув двері.

Минуло кілька мінут. Надворі вітер все ще не переставав шуміти і термосив верхом пустині, але в її внутрі була

мертва, тяжка тишина німого ожидання. Кождий із опришків запирав в собі дух, кождий старався належито відповісти свому становищу, бо кождий палав ненавистю против ватажка.

Ось і він надходить і, воркотячи щось під носом, відчиняє двері...

XX

КІНЕЦЬ — ПОЧАТОК

Бідна Петріїха не знала, що діяти і де дітися, її голова крутилася, страшна непевність зглядом судьби мужа і сина відібрала їй всю притомність. Вона зовсім не зауважила в своїм смутку, що недужний старець, котрому в послідніх днях було значительно ліпше і котрий, здавалося, уже і бачив, і пізнавав все, щез вечором із хати.

*

А особливший незнаний старець ішов серед холодного вітру поспішним, хоть непевним ходом у Довбущуківку. Він то був той, котрого здибав Олекса Довбуш, коли ніс Андрія, вирятуваного з пустині, в село, і котрий не відповів на поздоровлення Довбуша.

*

Страшно перекривилося лице старця, коли станув під хатиною Олекси. Тоє перекривлення — то мав бути сміх, радість при достиженні своєї цілі.

Він всказав рукою на хату Олекси і Демка, потім махнув нею кілька разів на вітер. То мала бути грозьба його.

І дивне щось зачав робити. Видобув із-за пазухи кілька куснів шнура і, бігаючи і тороплячись, поприв'язував защіпки дверей в обох хатах так, що, отвираючи зсередини, не мож було ніяким способом відчинити дверей,— особливо, єслн то поспішно ділалося. Скінчивши тоту роботу, знов погрозив дрижачою рукою обом хатам.

Тепер зачав микати солому із загати і класти вінцем попід вікна і двері обох хат, все кваплячись, бігаючи і тороплячись.

*

Демко в хаті довго ждав на брата. Жінка його уже витопила в печі і, погасивши огонь, пішла спати. Демко все ще сидів на лаві при каганці і чекав. Він чув, як старець прив'язував клямку, але думав, що се вітер термосить дверми. Він чув шелест соломи під вікнами, але і не оглядався, бо думав, що се вітер шелепотить, микаючи солому із стріхи.

Але Олекса не надходив,— Демко став нетерпеливитися...

Нараз широкий білий плат світла вистрілює під вікнами і лиже золотим язиком стіни. Демко чує сичення і тріск поломенів...

— Жінко, вставай, наша хата горит! — крикнув він. Демчиха схопилась і остовпіла: ясність ширилася що раз, то більше, вона кинулась за своїм чоловіком в сіни, пірвавши з собою заспаного хлопця.

Але, о ужас! Демко термосить дверми сіняними, запирається цілою силою,— двері не отвираються! Він в розпуці кидається до других дверей,— другі то само!.. А вітер мовби на то і чекав: аж тепер надобре розходився. Стріха ціла уже сичить, тріщить і палає. Демчиха з хлопцем остовпіла стоїть серед сіней. Розпука і одчаяніє додали Демкові сил,— він висадив одні двері і випав ними надвір, витягнувши за собою непритомну жінку, все ще конвульсивно дрижачою рукою держачу хлопця за руку.

А під хатою в дикій, нелюдській радості скаче якась страшна мара, ужасно перекривлюючи лице і плещучи в долоні, як дитина.

— Га, ось злодій, ось палій! — ревнув Демко і в опалості прискочив до старця, пірвав його за грудь і, піднявши без трудності вгору, грянув ним щосили до землі. Нещасний страшно крикнув, кості в його тілі захрупотіли, і він, мов глина, повалився на землю.

Удар був смертельний, але на хвилю ще заблисло в дряхлім тілі гаснуче життя з цілою силою: старець відзискав мову!..

— Ти... ти... Демко... ти... син мій!.. Я... пі... знаю... те... бе... я... я... прокли... наю... те... бе!..

Демко став мов тисячею громів ражений, почувши тії слова.

Вітер гудів, крутився, метав огнем кругом, мов дитина, іграючи піском. Пожар захватив уже цілу Довбущуківку.

Олексина хата уже підгорала, а її стріха завалилася, погрібавши в своїх руїнах бідну Матрону. Кінець життя був для неї початком... щастя!

А в тій самій хвилі понад рев вихру, понад тріск пожару, понад клуб'ячийся дим видерся інний голос,— страшний, страшний голос, на котрий висилитись мусила би грудь трьох медведів! Воздух і земля, здавалося, здрижала від того нелюдського голосу!..

А від сторони пустині що се за страшне відьмо жене? Се чоловік, його ріст високий, але лице його хто ж пізнає? На нім одежі ніт, тільки щось, мов кровавії паси, звисає долі ним, ноги обвинені в солом'яні повереспа, котрі уже до колін обгоріли, осмаляючи під собою тіло, чорне і попукане. А на його чолі що се за широкий кровавий вінець? З-під нього потоками ллється кров, заливаючи йому очі, уста і лице. Його руки зв'язані назад,— і він летить наосліп, просто на Демка, а за ним женуть стражники, перед которими біжить стара Горпина.

— Боже, се Олекса! — крикнув Демко, поражений до глибини душі тим страшним видом.

А Олекса жене, непритомний, сліпий, жене просто на Демка. Но нараз спіткнувся о старця, лежачого на землі, і з тяжким розмахом гримнув собою об землю.

Старець отворив очі, його тіло знов судорожно задрижало, як передже, сили видимо його опускали, він прошептав тільки:

— І... ти... син... мій!.. І... ти будь... про... клятий!..

То були послідні слова Олекси, сина славного капітана опришків Довбуша!

А в тій хвилі надбігла Горпина, надбігли стражники, і всі остовпіли на страшний вид, котрий відкрився їх очам. Ніхто не дбав о пожар, котрий уже зачинав поволі притухати, тільки від пустині ще гудів, шипів і тріщав. Стара стала мов вкопана, пізнавши в мертвім відьмі свого чоловіка, а в живім кровавім — свого сина. Материнське, жіноче серце в ній відізвалося,— голосно заридала і кинулася до лежачих на землі. Стражники і пов'язані опришки стали німо в крузі, — межи ними були й Олексині сини, лиш не видко було Невеличкого.

Нараз в той недвижний круг вступив — ніхто не бачив відки — високий незнаний старець. Був то Олекса Довбуш! Він вступив до середини кола,— на його похиленім чолі видно було смуток і тяжку задуму.

— Чи се ж Олекса, син мій,— заговорив він, показуючи на мертвого старця,— чи се ж Олекса, внук мій,— додав, показуючи на кровавого Олексу, — чи се ж правнуки мої пов'язані,— чи сей блідий замучений чоловік, що там стоїт,— Петрій?.. Чи се ж тії родини, котрі мают в братній згоді подати собі руки і ділати велике діло, і ступати до високої цілі?.. Внуки і правнуки мої! Моє страданє нині кінчится, ваше страданє нині зачинаєся. Через страданє до діл — ото ваша судьба! Але уважайте, що більше страданє від того, котре терпит сей,— тут показав Олексу,— єсть гріх, проступок і незгода, бо то страданє марне і нищит ваше вище, цінніше єстество! Страдайте і зносіт, що бог на вас зішле, но не побільшайте свого горя єще власними провинами!

При послідніх словах голос Довбуша послаб, він захитався, усів на землі, підніс голову до неба і хотів, видно було, ще щось говорити. Але не стало уже голосу його груді, він шепотом тільки зачав молитву смертную, похилив голову на грудь мертвого сина, а руки його опали із груді.

Олекса Довбуш лиш кілька хвилями пережив свого першого сина.

ЧАСТЬ ВТОРА

I

MY HOUSE IS MY CASTLE![1]

Для чого, властиво, старий гордий воєвода Шепетинський вічно з певним самоудовольством повторяв вищенаведену англійську пословицю, того ніхто запевно не знав. А треба було його видіти в ту хвилю, коли, окружений хмарою вельможних гостей (з котрих многії ледве держалися на ногах і думали, що у них вітряки на плечах замість голів,— так в них шуміло і крутилося старе угорське вино) — треба, кажу, було видіти старого Шепетинського в такій хвилі, коли обходив з гостями свій новий замок, обширні, після французького методу вибудувані господарські забудування, наповнені новомодними знарядами господарськими, котрі, здавалося, скорше були зроблені напоказ, як до практичного ужитку,— коли показував гостям сильний частокіл і оковані брами, рови і став, що в виді великанського півмісяця окружав замок від полудня,— коли обводив їх по густім напівприроднім парку, обтулюючім собою з північної сторони нововибудуваний замок,— треба було все то видіти власними очима, аби представити собі, з яким виразом лиця повторяв тогди пан воєвода: — My house is my castle!

А гості чудувалися, дами, одіті, після тогдашньої моди, тільки в тоненькі, напівпрозрачні газові обслони, ахали сентиментально, стулюючи пишно тоненькі уста і оглядаючи через далевиди пречудну околицю. І всі подивляли красоту будови, виконаної італьянським майстром, і чудне положення межи лісом і водою, і сильні укріплення, і іскусно в фантастичних формах виділані човни, колишучіся на гладкій поверхності ставу, і з смаком поприбирані

[1] Мій дім — моя кріпость *(англ.)*.— *Ред.*

альтани в парку,— словом, подивляли все, що далося подивляти, хвалили все, що далося хвалити. А хоть декотрий із старших панів закинув: «Пощо було на теперішні часи будувати такі коштовні укріплення, нащо здасться в нинішніх мирних временах замок, нащо рови, зводжений міст і палісади?» — то пан воєвода, випрямивши свою горду високу стать і гордо лівою рукою показуючи на власну грудь, говорив з самодовольним усміхом: — My house is my castle! А що, хіба ви не видите високих цілей, котрі руководили мною при будові сего замку?

Гості мовчали і кивали головами, тільки дами набоці шелестіли довгими газовими, легкими, як павутина, суконями, гордо повертаючись одна перед другою.

— Смотріт на тії сині гори в віддалі — то брама, котрою часто входили угри в нашу країну! Туда недавніми часами впав був Ракочій! Мій замок призначен на будучність заперти їм тую браму! Смотріт на тоті розлогі, широкі та рівні поля від сходу і півночі! То шлях, котрим налітає губительна саранча — татари на наше благословенне Підгір'є! Мій замок призначен стати запорою против загонам бісурман, стати охороною бідним людям, утікаючим з своїм добутком перед мечем і огнем невірних!

Так говорив пан воєвода, а його стать, віком к землі нагнена, простувала і підносилася вгору при тих словах, він знов самодовольно усміхався і гордо поглядав по гостях.

А гості вдодатку зачинали подивляти і високі, патріотичні цілі властителя, зачинали желати йому щастя, а роду його слави і довгого панування!

Але на гадку о роді мутилася радість воєводи, він пригадував собі, що у нього ніт сина, що його славний рід, його ім'я з ним вигасне, і похиляв гордую голову знов вдолину, мовби клонився перед рукою гнетучої його судьби. Бо і справді судьба, видко, напосілася, щоби придавити тую кріпкую гордую голову! Син його, ціла надія вітця, по році життя з жоною погиб нагло на ловах, а його молода жона скоро [по]слідувала за ним. Осталася безутішному дідові одна лишень маленька внучечка Мільця, на котру той, однако, яко на женськую отрасль, не міг злити своєї цілої любові. Жаль по страті небавом уступив високопарним і славолюбивим думкам, уступив заходам при будові замку, уступив тисячам мечт і планів, котрі роїлися в старій гордій голові. Мільця тим часом росла під надзором няньки і француски Шарлотти, їй було півчверта року

в тоту пору, коли відбуваються проісшествія, котрі тут оповім.

Але ще одно, а може, і найважніше, забули ми сказати нашим читателям, а іменно то, що то все діялося в другій половині вісімнадцятого століття, коли корону польську носив Станіслав Понятовський, а Польщею, або властиво головами молодих ляхів і ляшок, почавши від короля, владіла прелесна маркіза Loully.

Було сё одного прекрасного літнього вечора в неділю. Отець Ісидор, священик сусіднього з замком села, обходив, помахуючи грубою тростиновою ліскою в срібній оправі, свої широкі лани, красуючися дозріваючими в хлопа зависоким житом і зеленою, в веретінця ідучою пшеницею. Удовольство і легкий усміх бігали по лиці всечесного отця, а легкий вечірній вітрець ігрaв в ході полами його довгого чорного халата. Срібна оправа ліски блискала до западаючого сонця, а повне, кругле лице його набирало від вечірньої червені на западнім небі ще більше краски. О чім думав отець Ісидор в ту пору, трудно угадати, а може, і не думав о нічім, може, се було тільки dolce far niente[1] в ході!..

— Слава Ісусу Христу! — озвався несподівано грубий голос за плічми отця Ісидора. Він обернувся і відповів:

— Слава навіки!

Перед ним стояв чоловік літ около тридцяти, з молодим ще лицем, а ростом перевищаючий більше як о голову високу і так стать отця Ісидора. В чертах його лиця, кромі мужеської енергії, добродушного і гордого заразом усміху, означаючого сознаніе його переваги над другими, не мож було вичитати ніяких неприязних намірень.

— Всечесний отче, перепрашаю, що так несподівано заходжу вам дорогу, але, вибачте, у мене єсть пильне діло до вас!

Отець Ісидор уступив два кроки взад, щоби ліпше оглянути незнайомого, і питаючим поглядом змірив його високу поставу.

— Сподіваюсь, що ви, всечесний отче, знаєте мене?

— Ні, не знаю!

— А сли так,— сказав незнайомий з жартобливим усміхом,— то маю честь представитися вам: Олекса Довбуш!

Тії короткі слова дивно подійствували на отця Ісидора.

---

[1] Приємне дозвілля *(італ.).— Ред.*

Його здорове, червоне лице поблідло, коліна задрижали, а рука судорожно стисла срібну головку палиці.

— Отож,— продовжав дальше Довбуш, видимо задоволений тою зміною внутрі отця,— діло моє, всечесніший, таке. Я житель лісів, жию, як птиця небесна, котра ні оре, ні сіє,— но від кількох днів з товаришами своїми дармо прошу бога о хліб насущний. Прибігаю про то до вашого милосердія і братолюбія і сподіваюсь, що ваша щедра рука накормит голодних!

Самодовольний усміх щез з лиця грізного бандита і уступив місце іронії і погорді. Він знав, що отець Ісидор був дуже скупий і що тії слова набавили йому не малого страху. І в-істі, отець Ісидор аж скорчився, учувши тоє, і язик його без мислі вилепетав:

— Як то, як то? Об'ясніться, я вас не зовсім понімаю!

— Проста річ. Ви, всечесний, будете такі добрі днесь ввечері межи годиною осьмою а десятою заставити у себе стіл для мене і двадцяти моїх молодців, бо ми не маєм де повечеряти! Прошу не дуже там садитися на гостину, ми приймем що-небудь, тілько щоби всего було досить,— мої хлопці голодні! Бувайте здорові!

І капітан, уклонившися і ще раз іронічно поглянувши на остовпілого з тривоги отця Ісидора, віддалився скорими кроками.

*

Пан воєвода Шепетинський був того вечора в дивно веселім розположенні духу. Гості власне пороз'їздились, і слуги прятали в обширних залах. Воєвода ходив повільно по своїм кабінеті, щокрок стаючи, роблячи рукою розличні жести і пишучи по воздусі якісь слова і цифри, а часто навіть і звук якихсь невиразних слів вирвався із уст його. Старе угорське вино, котрого нині немало протекло, розгріло стару кров і вправило його в той веселий гумор, в котрім він навіть, що рідко бувало, тричі поцілував четверолітню прекрасну внучку і заявив мадемуазель Шарлотті своє удовольство, що так старанно її пильнує. Потім пішов в свій кабінет і заперся в нім.

Не праця якась, вимагаюча спокою, була його ціллю,— він ходив по кабінеті, умебльованім пишно і з великим смаком, а думки його губилися в смілих рахубах, в тщеславних планах, в будучності. І що ж перепиняло йому зреалі-

зувати плани, в діло ввести намірення? Його багатства були великі, замку стіни крили огромнії скарби, слуги його вірні, а підданії в кождім часі мусять приложити рук до роботи, покинувши свої, хотя й би і найпильніші, заняття!

Втім, застукано грімко до дверей кабінету і дався чути голос лакея, просячого о впущення священика місцевого, отця Ісидора. Пан Шепетинський, ніколи не поважавший ані релігії, ані її слуг, не поважав в особеності і отця Ісидора, о котрого скупості частії йому доносились слухи. Він поглядав на нього всегда з презрінням і не називав його іначе, як тільки рабом божим.

Отець Ісидор, блідий, дрижачий, задиханий, ввійшов до пишного, блестячого багатствами кабінету.

— А що, рабе божий, яке ваше жаданє? Ов, що я бачу, ви такі неспокійні, такі затурбовані! Певно, злодій-слуга украв вам без вашої відомості із замкненого шпихліра кусник хліба? Або може-сьте припадком, не допусти боже, згубили з десять ринських? Як?

Тая іронічна промова Шепетинського до решти замішала отця Ісидора і збила його з пантелику.

— Ні, ваша ясновельможність,— пролепетав він, немовби дерев'яним язиком,— річ десять раз гірша!

— Боже! — крикнув з комічним пафосом воєвода.— Певно, вам у пивниці пукли обручі на бочці найстарішого вина! Годі, рабе божий, я не пораджу,— що сира матінка-земля випила, того їй уже із горла не видреш!

Но отець Ісидор, котрого, мов блискавка, наново прошибла гадка про страшних опришків, відзискав цілу свою притомність і дрижачим голосом розказав накінець воєводі, в чім діло.

Варто було видіти пана Шепетинського в тій хвилі, коли слухав розказу отця Ісидора. Його комічний пафос розплився, мов мла від сильного вітру, його губи стислися, але очі заясніли радістю.

— Собаки скажені, пси підлі! — крикнув він.— І сни сміют туда волочитися під моїм оком і єще людей напастувати! Гей, сейчас завтра велю поставити шибеницю над ставом, заколишутся они на ній небавом разом з своїм ватажком!

— Хлопці, сюда! — крикнув накінець воєвода, широко отворивши двері.— Біжіт оружтеся, беріт шнури і аркани, скорше, цапи, скорше!

Гурма слуг, котра вбігла була на крик воєводи і стала, широко вибалушивши на нього очі, розбіглася тепер так само скоро, не знаючи, о що річ іде і до чого все тра робити.

— Отче Ісидор, спіши домів, ладуй вечерю, гости їх, — я їх почастую вином з своєї пивниці!

— Але ж, ваша ясновельможність, я бідний слуга божий, відки мене стане гостити двадцять таких лісових медведів?

— Не стане? Га, то як собі хочеш, най тя, про мене, і повісят, най ти сиплют жару за халяви, як не одному із твоїх кумпанів, кадибродів,— сли ти то так приемно, про мене,— мені мало нужди до тебе.

— Але, на милість бога, ваша ясновельможність, не дайте марно пропадати чоловікові!

— Ну, то роби, як ти кажу!

— Але ж...

— Нич «але ж»! Так мусит бути, і сталося. Хіба не знаєш, що на голову Олекси Довбуша наложено тисячу червінців? Скоро він в моїх руках, надгорода належит до тебе! Іди і готуй вечерю!

Отець Ісидор того лиш, відай, і ждав і, урадуваний, поклонився воєводі до колін і поспішив в село, числячи наперед в душі прекрасні червінці. А тії червінці — то були, попросту сказавши, грушки на вербі! Польське правительство, польський сенат, польська шляхта коли що обіцяли,— то, певно, була тільки приманка, по котрій обіцянки, певно, мож було і не сподіватися.

Але добре то кажуть старі люди: «Скупому лиш прав о грошех, а він щасливий!» Таке ж було і з рабом божим Ісидором.

А пан Шепетинський ходив дуже урадуваний по широких, пишно вистроєних залах і затирав руки з радості, що він власне буде той, хто нині ще справно і щасливо уловить славного опришка, котрий від кількох уже літ був пострахом околишніх панів!

Вечір зблизився, і пан воєвода рушив потихеньку боками поза село, окружений гурмою узброєних слуг, до мешкання отця Ісидора, щоби тоє ж обставити, вечеряючих опришків нечайно напасти і легким коштом зловити. Мимовільно якось насунулося Шепетинському на думку, що він дома не лишив достаточної сторожі, кромі кількох старих слуг, але по хвилі сказав:

— Ех, і що там може статися? My house is my castle! Наперед, хлопці!

Вечір запав уже і покрив сивою густою млою широкі луги, через котрі вела стежка. Вдалі синівся німо густий ліс підгірський, а з панського ставу голосно розносилося по воздусі рохкотання жаб. Вскорі Шепетинський і його слуги щезли з своїми цілями і думками серед тої великої, живої, чудесної природи.

*

Гей, дармо ти, пане воєводо, розставляєш хитрою штукою своїх слуг круг попівства, дармо готовиш засідку на звіра,— звір в ню не зайде.

Дармо ти, стара горда голово, представляєш собі тії подякування, котрі складають тобі гурмою сусіди після схвачення ославленого опришка! Шкода твого заходу, щоби звабити його в сіть,— уважай тільки, щоби ти не впав в його сіть, щоби ти, хитрий, не дав перехитритися!

Гей, дармо ти, отче Ісидор, тішишся і числиш наперед червінці, котрі виплатить тобі лядський уряд за Довбушеву голову! Шкода було заходу, рабе божий, готовити таку ситу вечерю! Молодці Довбушеві деінде вечеряють, та й гучно вечеряють!

*

Німо і понуро стоїть новий замок воєводський серед подвійного вінця — темного парку і синіючогося, як великанський півмісяць, ставу. Лиш міст зводжений висить в задумі над глибоким замковим ровом, із башт виглядають горла гармат, а в ставі полощуться золоті зірки небесні, немов чудесниці-русалки, хотячі в глибину води заманити тії грубії липи та плачучії берези, що, пообсідавши групами берег ставу, всегда тоскно приглядаються собі в його кристальних водах. Часом лиш плесне серед тих фаль весела риба срібним крильцем, а що раз, то ширші обручі легеньких фаль розходяться, плещучи о зелений берег.

Тихо в замку. Служниці і слуги в обширній кухні товпою обсіли грубу,— ждуть на поворот пана, а час скорочують розмовами. Мала Мільця і мадемуазель Шарлотта сплять в своїй комнаті, а ніякий стук, ніякий галас, котрий би значив, що вертає воєвода, не перебиває їх сну. В кухні розмови становляться що раз, то живіші, дівчата

і баби, пастухи-хлопаки і старі діди-сторожі розказують про Довбуша.

— Мусит то бути страшний чоловік!— боязко прошептала Сенька, молода дівчина.

— Іди, дурна,— відізвався Клим, старий дід з довгими козацькими усами,— сім триднівок би-сь постила, сім п'ятниць би-сь поклони била, коби тя такий чепурний молодець посватав!

— Агій на вас з вашим сватанєм! Ідіт, такі-сьте старі, а ще вам небилиці з голови не вивітріли! — сердилася Сенька, почервонівши від встида.

Звісно, що дівчата дуже не люблять, як їм хто третій згадає о сватанні, і дуже за таку мову сердяться, хоть самі, бачу, о нічім іншім і гадати ліпше не люблять.

— То ти, Грицю, кажеш, що ти видів Довбуша? — запитала кухарка Параска невеличкого плечистого хлопця.

— Овва,— сказав той зуховато,— а чому ж би-м го не видів? Видів я єго, та й то не раз, у нашім лісі!

В тій хвилі дивно щось забряжчало і зашелепотіло на замковім подвір'ї,— всі надставили уха, чи не дасться чути крик воєводи, але нич не було чути. Вроджене нашому селянинові лінивство не казало нікотрому із них вийти і посмотріти, що се такого,— вони остали, як були, і слухали дальше мови Гриця.

— А як же ж він виглядав, той страшний розбійник? — спросила Сенька Гриця.

— А як же би мав виглядати? Так виглядає, як кождий хрещений чоловік!

В тій хвилі зашаркало щось по дверях, далися чути голосні кроки, двері отворилися, а в них показалася висока стать Довбуша.

— Добрий вечір! — сказав він, уклонившися.— Чи так виглядав, як я? — додав з усміхом, обертаючися до Гриця.

Трудно описати переполох слуг, коли узріли перед собою так несподівано страшного бандита. Єсли би був грім в сій хвилі ударив серед хати, не були би ся, певно, дужче перелякли. Зуховатий Гриць в сій же секунді очутився в найтемнішім куті під тапчаном і рився що раз, то глибше в величенну купу там нагромаджених бетєгів. Женщини скрикнули і задеревіли на місці, тільки старий Клим пірвав за сокиру.

— Дай спокій, старий діду,— рік з усміхом до нього Довбуш,— ми не прийшли вам тут ніякого зла робити,

тільки будь ласкав помочи пов'язати челядь, а коли се [зробиш], то покажеш нам, де панська каса!

— Не діждеш того, проклятий розбишако,—скрикнув Клим і пустився на нього з сокирою.

— Хлопці, сюда! — крикнув Довбуш, і вмиг двері пирсли, а Клим почувся спохваченим в кріпкі руки. Його зв'язали і, заткавши йому рот, винесли на подвір'я, а за ним і всю службу, не винявши і Гриця, котрого ледве вирили із бетегів. Один здоровенний, страшний опришок став над ними на сторожі.

— Як ми котре писнете, то сей час му кулею лоб розтріскаю, як гарбуза!

Бідні слуги, потривожені і пов'язані, ані пари з уст не сміли пустити, тільки Клим пручався і кидався, однако ж годі йому було освободитися і закричати.

Опришки тим часом бушували по замку. Ось бач, несуть зв'язану, напівсонну і напівнагу мадмуазель Шарлотту і регочуться з її великої тривоги. Але що се надумав нового капітан? Відай, скарб криє під полою широкого панського плаща, котрий накинув на плечі! Бережно він уносить той скарб, накінець стає серед подвір'я і кричить:

— Хлопці, гроші єсть?

— Єсть, єсть, ватажку!— відкликують змішані голоси із сіней, і вмиг показуються опришки, двигаючи панську касу.

— А забрано, що слідує? — питає знов ватажка, котрий під тим «що слідує» розумів дорогоцінності і іншії речі, потрібні тим хищникам.

— Забрано, забрано,— знов кричить кілька голосів, і знов виходять із замку опришки, двигаючи скриню, наповнену панським добром.

— Наперед ви, добро до сховку, поділ завтра вдень!

Опришки, радісно шепчучи, рушили в путь, ватажка ще задержався, все ще не упускаючи з рук своєї добичі.

— А не вивісити пану воєводі червону хоругов на замок? — запитав з диким, но тихим усміхом опришок, стоячий при пов'язаних.

— Бігай!

Темнота нічна уже засіла землю, Довбуш вийшов із подвір'я і, ухиляючи трохи поли плаща, щоб придивитися своїй добичі, сказав:

— Отак, пане воєводо, ми аж тепер поквитовані! Прийшла-бо уже пора! А як твій син проклятої пам'яті украв і зганьбив мою Олесю, а як ти мене еще, подибавши в лісі,

велів немилосердно катувати, а як ти знищив ціле моє тихе щастє, ціле моє житє,— ти, певно, не думав, що прийде і на мене черга відплатити тобі рівним за рівне, вирвати послідній накоренок твого роду, знищити всі твої плани і надії! А прецінь все то сталося,— внучка твоя ось тут в моїх руках, моя відплата небавом завіє на пишній кровлі твого нового замку!

І, бережно несучи обвиту в полу сплячу Мільцю, зник опришок в темноті нічній серед крутих стежок, ведучих по панськім парку.

Небавом усміхнулася голосно темна ніч, завстидалися чорнії хмари на небі своєї чорняви і почервоніли, а в ставі пробудилися рибки і плили та плюскотали до рожевого світла, думаючи, що се схід сонця.

А се горів гордий новий замок воєводи.

Ой невтішно та нерадісно вертав Шепетинський із свого походу, не в ладі верталася його дружина, не на спочинок вони вертали! Ціле село заворушилося, здвиг народу зібрався круг пожарища, а помежи народом пропихався німий, блідий Шепетинський. Нещастя доразу зламало його горду душу. Все, все, о чім мечтав, о чім снив в своїх старих днях, до чого сильно прикипіло його серце,— тепер розвівалося димом, сідало в попіл з пожаром. Його рід славний на нім кінчився, його будуща задача — боронити Підгір'я від наїзників — никла так, як та поломінь в глибині темного небозводу,— все, все забрали йому хищнії руки опришків.

Завели воєводу на ніч до села, він сам не здужав уже там заволочися. А на другий день ясно і погідно встало сонце,— але як змінений встав Шепетинський! Що? Як змінений? І він усміхався, добув з кишені жменю дукатів і грав ними, як дитина, бігав вкруг з диким реготом, то знов сідав, підпирав сиву голову на обі руки і дрижачим голосом заводив якусь дивну пісеньку!

Шепетинський зійшов з ума.

II

ВНУЧКА ВОЄВОДИ

Серед гір, за місточком Сколем, в околиці, званій Тухольщиною, котру так гарно з її мешканцями описав наш Устиянович, зноситься до значної висоти гора Зелемінь.

Лісами-борами покриті гори окружають того велета, а в цілій околиці царствує ще рука первісної природи, з котрою тут людська рука не розпочала ще рішительної борби.

У стіп Зелеменя мешкав в часах, коли проізойшло вище описане нами событіє, одинокий старий пасічник. Його самотня оселя серед лісу ніколи не оживлялася людським говором, хіба тільки співи птиць лісних її переривали та бринячі рої пчіл, літаючих на поблизькі, цвітами усіяні полонини за медом. Хіба де раз або два в рік загощували в хату пасічника Семіона деякі газди із поблизьких сіл за медом або зіллям, бо Семіон, як звичайно кождий незвиклий і дивачний чоловік, славився знахарем і чарівником.

І справді, в натурі Семіона було багато таких дивачних привичок, що неможливим йому було погодитися з більшим обществом людей. Щось так відтручуючого, так понурого і так нетовариського лежало в цілім його поведенню, що, узрівши його перший раз, кождий міг його держати за не знати якого злодія, розбійника та нелюда; а прецінь під тою грубою, неприступною поверховністю укривалася щира душа і чувство, не притуплене віком, чувство, вічно зеленіюче при погляді на величаву гірську природу. Нещастя молодості, сумні пригоди і переслідування вигнали його з-межи людей, но не убили в душі його найвищої признаки чоловіка — чоловіколюбія.

В тих часах, однако ж, о котрих говоримо, частіше, як звичайно, оживлялася людським говором — а навіть сміхами та радістю — самотня хата лісного жителя. Олекса Довбуш часто загощував з деякими із своїх молодців в ті сторони, часто довго розговорював з Семіоном. Душа молодого преступника так була повна, так була обтяжена тисячними гризотами, що мусила виллятися перед кимсь. Із банди своєї він не міг нікому звіритися і тішився, здибавши в пустині лісовій щирого приятеля і опитного порадника. Він все виповів йому, що тяжіло на серці, і, як читаєм в пам'ятнику Довбуша, в тій лісовій хаті уродилося в душі його намірення посвячення скарбів своїх для добра русинів.

І тепер, після нападу на замок Шепетинського, не занедбав Довбуш засягнути ради Семіона, що́ робити з внучкою ворога, котру з месті уніс із замку? Опришок, хоть і глибоко чувствував в серці біль над своїм состоянієм, сильно ще палав ненавистю против тому, котрий пхнув

його на ту плачевную дорогу, все-таки не смів знущатися над бідною безпомічною дитиною, послідним коренем вражого йому роду. Він засягнув ради Семіона, твердо вірячи, що той же попре ліпші, ласкаві думки його серця,— і не ошибся.

— Ні, сину,— говорив пасічник,— гріх би було тобі знущатися над невинною дитиною, котра тобі нич злого не зробила. Ніколи, мій сину, не плям рук своїх кров'ю безпомічної невинності,— кров така зве о месть до неба!

— А що ж маю робити з малою?

— Досить, сину, що-сь позбавив го роду, що-сь, мов вітер билину, вирвав ю із рідної землі і кинув межи чужих людей! Віддай ю до мене. Я, доки віку мого, буду єї пильнувати і стеречи,— хто знає, яку долю їй бог присудив!

Довбуш послухав ради,— Мільця, бідна, тривожна пташина, оживила понуру лісову кліть пасічника.

Минали бистро літа, шумлячи, мов повідь лісових потоків, і так само, як вона, лишаючи за собою лиш намул — пусту славу. Багато перевороту сталося на світі в тих літах, котрі без сліду переплили понад хатою пасічника. Лиш голова його побіліла як сніг, від старості, але його здоров'я держалося всегда ще кремізне і черстве,— гірська чудна природа, всегда свіжий воздух і умірковане життя — то були його підпори.

І Мільця поволі забувала о своїй пишній порі дитинячій, згадки про ню усувались все в темніші закутки її серця і сталися вкінці мовби якимсь невиразним, мрачним сном. Зато краса її розвивалася чимраз пишніше, як розвивається весною краса чудної цвітки в полонині. Вона привикла до тої самотності в хаті, до тих шумлячих лісових дерев, до того понурого лиця пасічника, до того жужжання пчіл, а її чисте дівоче серце і чувство розвивалося при погляді на природу і при браку людей, котрі би своїм злим приміром затрували свобідний ріст і розвій того пахучого цвіту.

І з Довбушем в тих часах проізошла велика катастрофа. З упадком Польщі скінчилося і його капітанство, він принужден був укриватися, а потім під розличними назвами, яко убогий жебрак, блукатися по краю. Жона його в Перегинську умерла з туги і гризоти, душа бідного ізгнанника терпіла багато, терпіла під невиносимим покровом таємничості, терпіла від згадок про чорну минувшість і бажала потіхи, бажала покріплення.

І в такім розположенні духу Довбуш по п'ятнадцяти літах загостив знов до пасічника Семіона. Радісно приняв старець страшного колись гостя, здивована поглядала на нього Мільця, здивований і очарований поглядав Довбуш на ту, котру колись, безпомічне дитя, уніс із замку діда,— уніс для месті. А тепер він ясно бачив, що до іншої цілі назначив ю бог, він чувствував в душі чудну, неіз'ясниму надію, що при ній і з нею тільки душа його набере нової сили, нового спокою!

Недовго бавив Довбуш в оселі пасічника,— недовго, а як рішительна переміна зайшла в його внутрі! Його серце ожило, ожило з новими страданнями, з новим щастям, з новою любов'ю. Рум'яніючись, як вишня від сонця, стрічала його Мільця, рум'яніючись а дрижачи, слухала довгими вечорами його оповідань про свою жизнь, про давнє, минувше, та незабуте горе,— і її серце почало відзиватись до неї якоюсь незнаною, тихою і солодкою мовою...

З весною року 1800 відбувся шлюб Довбуша з молодою Емілією, внучкою воєводи, послідньою отраслю родини Шепетинських, котра, однако ж, давно о тім забула і привикла була уважати себе за дочку Семіона.

Недовго, однако ж, пробував Довбуш з своєю молодою жоною. Боячись, щоби не висліджено його, він знов оставив пасічника, знов в жебрачім одінні пішов в світ широкий, обіцявши за рік знов явитися там, де тягло його серце, тягла любов.

Тужно стало Мільці по його відході, та туга тота щезала поволі, час і надія небавом побачити мужа потішали ю. І все ішло звичайним порядком в пасічниковій хаті,коли нараз, уже пізньою зимою, учув старий Семіон, що поліція як стій має спасти на його тиху і мирну досі хату, щоби зловити жону Довбуша. Доніс то старому пасічникові один вівчар, котрий взимі за кілька миль їздив на Зелемінь по траву. Семіон цілу тую зиму не виходив із хати,— старість змагала його,— і в кілька днів по відході вівчаря він умер, розказавши перед тим Мільці, що їй грозило.

Неописаний жаль і тривога переняли наскрізь серце молодої женщини, коли побачилася нараз сама, серед безлюдної лісової пустині, вночі, з трупом свого, як їй виділося, вітця. Хто перебув в своїм житті кілька хвиль без помочі, в самоті, з трупом, той може представити собі, яка тривога стискала душу молодої женщини.

Тої ночі родився її син, вторе живе существо обіч неї в тих лісах, предмет її найгарячішої любові, її старання і найбільшого непокою. Вона тряслася над ним, плакала і сміялась, не знала, що ділати, а кождої хвилі бачилось їй, що уже ідуть немилосердні, усаті, оружні посіпаки, що її беруть, кують в тяжкі кайдани, що відбирають їй то бідне дитя, її єдиную потіху,— ні, вона не була в стані довше мучитись! Уходити відсіля, в найближче село, межи люди, котрі ю і сховають, і оборонять, і потішать,— то була її єдина думка.

На другий день вона принялась за діло. Оділа себе чим було,— бо мороз і метелиця виглянути не давали з хати,— пообвивала дитятко з материнською старанністю і слізно прощалася з тою мирною старою хатою, де так красно, так спокійно проплили її молодії літа. Нараз впала їй в очі псалтир пасічника,— єдина книжка, що находилася в тій пустині,— котрої слова помимо того містили в собі всю мудрість, якої треба для простого, для красоти діл божих одвертого серця. З неї молився пасічник, на ній учив він ю читати, з неї копіювала вона первії букви углем на яловій тесаній дошці, в ній і вона посліднього року находила потіху в тузі, котрої перед тим не потребувала і не понімала. Вона взяла з собою святую книгу в простій вірі, що вона стане їй в дорозі обороною і з'єднає їй милосердіє у бога і у людей. Потім, перехрестившися і з сльозами уцілувавши ще холодну руку свого кормителя, пішла в божу путь.

Мільця думала, що в найближчім селі оповість людям про смерть пасічника і верне з ними, щоби поховати його смертнії останки. Но зовсім іначе сталося. Метелиця позавівала грубим снігом всі знайомі їй лісові стежки, а падаючий сніг ділав все так неясним, так темним, що вона небавом збилась з правої дороги і заблукала в лісі. Чи знаєте ви, що то значить слабій женщині, з дитиною, серед острої зими блудити по карпатських лісах? Чи знаєте ви, що то значить спускатися раз за разом в темнії, глибокії чагарі і боятися за кождим шагом дикого звіра, що то значить дряпатися раз за разом в глибоких снігах і мілких заметях на височенні верхи, ставати щохвиля спочивати з утрудження, а вилізши наверх, в одчаянні, довго, машинально водити вкруг очима і не видіти в цілій далекій окресності нич, лиш сніжні ліси, сніжні полонини та велетні чола гір, котрі аж ген-ген в далечині невиразно

рисуються на сірім, похмарнім небі, видітися єдиним живим, чувствуючим существом в цілій великій окресності?

Тяжело, в неописаній тривозі плила година за годиною для нещасної женщини. Уже сонце зійшло з полудня,— вона все ще блудила без відома, без цілі густими борами. Уже стало і вечоріти, мороз діймав її до кості, сили зачали ю оставляти,— вона не питала на зимно, котре ю мучило, вона остатком свого тепла гріла лиш своє дитятко. І ніч уже надійшла,— в лісі вчасніше, як на полі, — а ще не кінчився ліс, не уставала метелиця, тільки побільшився мороз. Одчаяння залізними, твердими стопами вступало в її душу, ранило глибоко її молоде серце,— о, такі хвилі в найпізніший вік огняними, пекучими буквами записані в груді матері!..

Уже ніч, глуха, темна, засіла землю, зірвався вітер, закурив снігами,— Мільці бракло сил дальше іти...

— Боже мій,— крикнула нещасна з глибини душі, угнетеної розпукою,— чи так же мені і погибати?

Втім, в далі крізь пітьму блиснуло слабе світелце, мов серед бурного неба одинока, непевна зірка надії. І надія додала сил бідній, змученій Мільці, вона в вихор і курявицю насилу доволоклася до місця, відки походило світло.

Була се одинока обширна коршма серед лісів, віддалена від села. Слабо забилося серце в скостенілій від зимна груді нашої подорожньої, вона ледве рушалася, спішила до дверей, до світла, до людського товариства.

В буді під коршмою лежав лютий пастирський пес. Той, зачувши кроки чужого чоловіка, зірвався з страшним гавканням і, заким із коршми здужав хто вибічи на рятунок, кинувся на нещасливу Мільцю, котра і так уже ледве на ногах держалася. Вона з слабим криком упала на сніг, почувши на груді своїй тяжелії лапи звіра.

Вибіг із коршми жид з слугою, оборонив напівмертву і окровавлену Мільцю, которої перший рух був той, що віддала свою дитину в руки спасителя.

Страшно виглядала вона, коли ю ввели в коршму! Кинувся, правда, жид сейчас рятувати нещасливу, але довгої треба було муки, щоби прикликати ю до себе.

— Де я, де моя дитина? — прошептала Мільця.

— Не бійся, молодице, ти межи чесними людьми, нічо тобі злого не станеся!

— Де дитина моя?

— Дитина твоя здорова, он моя жона взяла ю кормити!

— Бог заплать вам, бог заплать вам! — прошептала Мільця, і знов опустила ю притомність.

Два дні і дві ночі лежала Мільця в коршмі, два дні і дві ночі бушувала надворі страшна метіль, шумів грізний вітер і засипав заметями сніговими дорогу так, що ніхто з коршми не міг дістатися до села. Кромі того, жидова жона також злягла в тім часі і породила неживу дитину, на немалий смуток вітця. А тим часом хлопчика Мільці кормила жидівка, і він був зовсім здоровий.

Що ж недужна?

Здоров'я її, до сеї пори не знавше таких тяжелих ударів, які мусило перебувати в послідній добі, видимо чахло і ув'ядало. Вступ її в людське товариство грозив бути послідним кроком її життя,— вступом в могилу.

Нараз здавалося — давня її сила почасти вернулася. Вона сама просила перенести її в осібну комнату, просила подати собі стару псалтир, світло, перо і атрамент і цілу ніч, як догадувався жид, писала щось дрижачими руками. Просила також щоби дали їй її дитинку і замкнули за собою двері.

Аж десь над поранком почув жид слабий стук о двері, которі відімкнено зсередини. Слабим голосом зазвала його Мільця до себе і так відізвалась до нього:

— Добрий чоловіче, як я маю вам дякувати, що ви ласкаво приняли мене, бідную, і спасли від смерті то молоде жите. Мене вирятувати не було в вашій силі! Бог вам заплать за ваш щирий труд!

Тут послаб її голос— видно було, що се послідній, неприродний проблеск життя, котре уже зачинало погасати. Но ще раз скріпилась недужна, коротко оповіла жидові історію своєї жизні аж до тої доби, коли побачилася наєдині сама з трупом вітця (за котрого уважала Семіона) серед темного лісу в смертельній тривозі о себе і о своє новонароджене дитя.

— А тепер судьба тут мене загнала!.. Чи могла я о тім подумати коли?.. Боже мій милосердний, ти так судив!.. А на вас, добрий чоловіче, лишаю свій найдорожчий скарб! Віддайте го в село або в найближче місто, віддайте го межи хрещених людей,— я за вас буду бога молити на тамтім світі!..

То були її послідні слова. Вона упала на подушку, зачала тяжко носити грудьми, кілька раз ще витягала судорожно дрижачу руку до псалтирі, лежачої на столі,—

видимо, силувалася щось промовити,— але уже заперло їй мову, движенія нещасної ставалися щораз слабші,— за кілька мінут Мільця не жила. Вість, що вона була жоною Довбуша, дуже поразила жида, він боявся, щоби йому не було якої пені, єсли стражники найдуть у нього її трупа,— він радився з жоною, і накінець стало на тім, щоби занести неживу в ліс, в поблизький камінь, і укрити в тайній печері, котра тільки жидові була звісна. Рад би був коршмар знати, що властиво хотіла умираюча з тою книгою, лишеною на столі. Но понеже не умів по-руськи читати, для того рішився для уникнення всякого підозріння в разі, сли би найдено тую книгу у нього, оставшую при умерлій. Кромі того, щоби задержати живу дитину для себе і уникнути усякого пошляку, рішив з жоною мертвоуроджену свою дитину занести також з трупом Мільці в печеру. Думка була у нього, що хоть би припадком і найшов хто трупи слідуючого літа або коли пізніше, буде можна все дуже легко зложити на опришків, бушуючих в тих сторонах.

Як рішено, так і зроблено. Слідуючого дня, скоро світ, жид відніс з немалим трудом, серед вітру і снігової метелиці, два трупи і скрив їх в таємну печеру в камені, котрий ще і донині находиться близ села Розгірча. В тім самім камені, але в іншім місці, схована була під той час велика часть Довбушевого скарбу, но жид о тім не знав, йому ходило лиш о уникнення всякої можливої біди в разі, єсли би принятося пильно слідити за Довбушевою жоною. Но тоє не сталося. Стражники рушили вправді під Зелемінь, в хату пасічника, але немале мусило бути їх зачудування, коли застали хату зовсім пусту і до половини снігом закурену, а в ній зимного, як лід, і посинілого трупа Семіона.

А щодо жида-коршмаря, котрий таким способом стався вітцем Довбушевого сина, подібно, як Довбуш Семіона зробив вітцем Мільці, скажем, що називався Бляйберг.

Примічаніє автора. Читателям, котрі, запевно, здивовані читали тії картки, вирвані із далекої минувшості, скажу, що послідне наше речення, запевно, об'яснило їм уже ціль тих двох розділів. Кромі того, я зрікаюся зовсім права авторства до них і освідчаю, [що] вони заімствовані мною із чужих письм, а именно — перший із Довбушевого пам'ятника, а вторий почасти із Мільциної записки. Оба тії розділи най будуть яко вступ до другої часті нашої повісті,— а ми

перенесемся знов у часи, в котрих проісходило наше попереднє оповідання, і займемся дальше судьбою осіб, котрі-сьмо перепровадили через попередні катастрофи.

III

ЗНАХІДКА В РОЗГІРЧІ

П'ять літ минуло від тої хвилі, коли розіграв ся в Довбущуківці описаний в первій часті нашої повісті драмат. П'ять літ,— легко сказати, та як тяжко пережити! Кілько-то сердець розірвали, кілько-то святих чувств убили, кілько-то злих діл бачили тих п'ять літ!

І знов ми находимся, як при кінці попереднього розділу, в горах недалеко села Розгірча. Кругом високі гори, покриті темними смерековими борами, у їх стіп, на ріні — руїни старої мурованої коршми, де колись мешкав жид Бляйберг. Попри руїни, порослі мхом, різійкою та кропивою, в'ється маленька стежка, слабо утоптана і ледве значна,— видно, рідко коли хто нею ходить. Вона вспинається двома закрутами на невеличкий горбок і пропадає в густій тіні лісу. Стежкою тою ходять природолюбці літом звиджувати знаний камінь, находячийся в тім лісі, — з селян мало хто нею ходить, бо о руїнах старої коршми говорять дивні повісті, і всякий боїться і згадувати о ній під ніч.

Було се в літню погідну днину, коли самотньою стежкою ступав чоловік малого росту, о живих, хитрих сірих очах і живих движеніях тіла. Стрій його був якось з-міщанська, а груба палиця в руках і торба, через плечі перевішена, показували подорожнього. Скорим ходом він спішив в ліс і вскорі сховався в холодячій тіні. Тут задержався на хвилю, відітхнув і обтер піт з чола, потім, розглядаючися доокола, питав, здавалося, пам'яті о дорогу, бо стежка в лісі зовсім була щезла.

Роздумавши добре, куди належало іти, він направився в гущавину і довгий час дерся ярами, зворами та кременистими лісовими обривами, доки перед його очима не став розгірецький камінь. Трьома високими, безобразно полупаними стовпами зносився він вгору і сірими неправильними контурами вирізувався на темно-зеленім тлі бору.

— Слава тобі боже,— прошептав, тяжко віддихаючи, подорожній,— насилу я дібрався до сего місця, де уже

так давно я був повинен стати. На тім камені послідня моя надія,— сли ту ніт того проклятого скарбу, то уже хіба чорт сам ним удавився! І кілько-то я нашукав, напитався за ним, цілих п'ять літ часу стратив, і де ж тота ціль, до котрої я ступав, борючися з тількома трудностями?..

Так воркотав до себе подорожній, розкладаючись під грубезною смерекою близ каменя на довший, як здавалося, відпочинок. Він зняв з себе капоту і торбу, поклав на землі, поправив на собі узький ремінь з блестячими спряжками і добув із торби кусень хліба, солі та добрий різник ковбаси.

— А хто знає,— може, і брехав собака Петрій, колисьмо го мучили, може, се все байка, видумка для дітей, може, він тілько на то розпустив повісті о таких нелюдських скарбах, щоби подрочитися з Довбущуками? Де ж бо то можливе, щоби я тілько шукав, всі закамарки перешнирив та перевернув, а не найшов нічого?

— Але побачим,— додав, встаючи і збираючи дробинки із хліба,— на сей камінь ще моя послідня надія! Дурний народ говорит, що сесі скарби тут закляті! Що то значит? Сли лиш тут суть, моя рука їх видобуде, не поможе ніяке закляте!

По тих уриваних словах читатель, може, уже і пізнав, що чоловік, котрого маєм перед собою, не хто інший як Невеличкий. Проворний і хитрий бродяга зумів в тую страшну ніч, на котрій ми скінчили передже, вихопитися і убічи від переслідування стражників.

В його голові в послідніх днях зродилася гадка іти на власну руку шукати скарбів,— і то важне діло занімало його через цілих п'ять літ, через цілий той час, по упливі котрого ми знов його стрічаєм.

Перехрестившися, махнув він рукою за сокиру, встромлену ззаду за пояс, взяв в руки свою палицю, здолини добре оковану, і взявся лізти горі каменем, щоби дібратися до первої щелини, котру видно було здолини. Стіна була стрімка, камінь зверху сипкий і звітрілий на сльоті, але Невеличкий з дивною зручністю перемагав завади, бо і чого ж не докаже похоть грошей, багатства?

І ось він по довгих трудах вгорі заглядає цікаво в темну щелину, нич не бачить, стукає палицев по її камінних стінах, палиця не спотикає нічого, кромі каменя; він накінець і сам лізе в темну щербату нору, але вона зовсім пуста.

— Чорт батька твого за ногу! — крикнув розчарований і гнівний Невеличкий і забирався злазити, коли нараз впала йому в очі друга, менша і незначительна щелина над його головою.

«Ого, ще не конець!» — подумав він і знов з більшими ще трудностями, як вперед, зачав п'ятися вгору. І знов найшов узьку глибоку печеру,— давніше містила вона в собі дійсно Довбушів скарб, але тепер була пуста.

Послідня надія, здавалось, загасла, як послідня зірка серед хмарного неба,— Невеличкий довго сидів на камені, общепившися його руками, мов мертвий; йому жаль стало труда і часу, довгих п'яти літ, страчених надармо.

Но натура того чоловіка була дуже еластична і неподатлива, він не був з тих людей, що тратять силу і охоту до діла при першій-ліпшій неудачі. Скоро він опам'ятався, але тут же його очам представилася нова опасність в цілім своїм грізнім виді. Стрімка, обривиста скала, по котрій він з великим трудом виліз вгору, не оставляла можності злізти надолину. Найменший хибно зроблений крок грозив неминуємим упадком і смертію,— смілий опришок задрижав на той ужасний вид.

Що діяти? — то був єдиний вопрос, котрий відгомонював по всіх найтісніших закутках його душі; що діяти, щоби спасти життя від погибелі?..

Очі його бистро кидались на всі сторони, так, як сильний щупак, попавши в сіть, мечеться по ній, щоби здибати де-небудь діру і промкнутися нею на свободу. Але всюди стирчали грізно і понуро такії ж стрімкії стіни,такії ж небезпечнії обриви: нівідки не було спасення.

Первий, може, раз по довгих літах прийшла йому в тій страшній опасності гадка о бозі, і він, востхнувши з глибини серця, обернув зір свій вгору, мовби виглядаючи відтам спасительної руки.

І що ж, тая спасительная рука, відай, явилася йому! Бо Невеличкий, як раз зніс вгору очі, так уже не спускає їх, але пильно чогось розглядає сіру скалу і її пошарпані стрімкі вершини.

— Я спасений! — крикнув він радісно.— Я вилізу на сам вершок каменя, а відтак другою стороною чей буду міг злізти вдолину!

І, підпершися сильно на свою палицю, він з удивительною легкістю сп'явся вгору, а потім дряпався скалою що раз, то дальше, доки не став накінець на пожаданій вершині.

— Ах! — вирвалось поневільно із його груді, а в тім однім восклику вилилась ціла гореч розчарування і безнадійності. Друга стіна каменя була ще стрімша, ще небезпечніша і недоступніша, як перша,— рятунок, здавалося, був невозможний.

— Ні, ще одного спробую,— сказав по довгій хвилі бездумного остовпіння Невеличкий,— може, ще зможу спастися з житєм із того пекельного каменя!

Дорога, котра мала його завести до тої цілі, була незвичайно тяжка і дуже небезпечна. Подовгуватий вершок каменя був зубчатий і полупаний і представляв вид велетного гребеня о огромних каменистих нерівних зубцях. Вздовж того гребеня постановив лізти Невеличкий аж на кінець і тамтуда шукати стежки вдолину. Тоє предпринятіє іншому, кромі нього, було би відразу видалося невозможним, бо п'ятися на стрімкі іглиці окруженому з двох боків страшною пропастю — було в стані і найсмілішому відняти надію на удачу. Но Невеличкий не улякся, одчаяння додало йому ще сили, і він, кинувши надолину свою тяжелу палицю, пустився в страшну путь.

Не станем ми описувати трудностей і небезпеченств, з якими боровся смілий опришок, скажем тільки, що таки накінець удалося йому достатися на послідню кінчину скального гребеня. Лице його роз'яснилося. Скала з сеї сторони була, правда, стрімка, але і сильно попукана і нерівна, і він рішився при помочі своєї сокири злазити надолину. Сокирою він висікав, де міг, більші щерби в скалі, щоби за них міг держатися,— і так повільно вправді, но досить безпечно він поступав вдолину.

Нараз здалося йому, що камінь, о котрий він гримнув обухом, рушився і глухо задуднів. Тоє розбудило його цікавість. Він ще раз сильніше ударив сокирою о камінь, але удар сей омало не переплатив життям. Камінь, котрий слабо держався на своїм місці, уступив сильному ударові і з громовим ломотом грохнув собою вдолину, розбиваючися о скалу. Падучи, захопив одну ногу Невеличкого і, хоч не скалічив його значительно, все-таки омало зовсім не збив його з рівноваги і попхнув наперед себе стрімголов вдолину. То було би, певно, сталося, сли би Невеличкий в тій же секунді зручно не відхилився набік і не притисся до стрімкого розпухлого утесу.

Коли минула хвиля небезпеченства, наш авантурник знов піднявся і поглянув на місце, відки скотився камінь,

і яке ж було його зачудування, коли там побачив темний, до сонця вихилений отвір глибокої і, як видавалось, обширної печери.

— От де мій талант, от де так довго шукані скарби! — аж скрикнув з радості Невеличкий і задрижав цілим тілом, він, котрий не так дрижав на вид страшного небезпеченства, що йому грозило перед хвилею!

Лучі сонця поволі, немов боязливо, продирали густу темноту, царствуючу від давніх времен в тій печері. Аж по добрій хвилі міг Невеличкий розличити деякі предмети, именно — деякії більші щерби скал у внутрі печери, но, кромі того, годі було що іншого добачити.

Поволі, однако ж, роз'яснилося всередині, і Невеличкий ледве-ледве втиснувся тісним отвором до печери. Но хто опише його розчарування і переляк, коли замісто купи золота побачив серед печери два скелети людськії, покриті передрухнілими шматами? Весь состав його здригнув мимовільно, мовби голою рукою доткнувся холодної гадюки, а поза плечі зашемрало йому щось, мовби тамтуда шопорталася ціла купина червоних муравлів. Ноги його дилькотали і не могли рушитися з місця, а лице, мов окаменіле при погляді на лице Медузи, німо смотріло на відражаючу картину. Більший кістяк — була то женщина, як мож було пізнати по шматах одежі і довгім волоссі, котре, хоч продрухніле, все ще держалося купи, но за доткненням розпадалось. Жовтії кості лиця страшно виглядали, і Невеличкому здалось, що по тім костянім лиці перебігає від часу до часу демонічний усміх наруги і погорди.

«Гу, що за страшний образ! — прогомоніло в його душі.— Втікай!»

Але ноги його не рушались з місця і виповіли послух волі.

Однако ж звичайна то річ, що найбільший перестрах, найбільше обридження поволі минає, коли призвичаїться наше око до предмета, котрий тое ж в нас викликав. Так сталося і тут. Невеличкий привик поволі до страшних кістяків, і боязнь його зачала поволі уступати, коли переконався, що се не усміх перебігає по тих жовтих костях, но яркий блеск сонця. Він почав тепер дальше розглядатися по печері, а не видячи в ній ніякого сліду, котрий би казав догадуватися, що тут схований скарб, хотів уже віддалитися, коли нараз якийсь незнаний внутренній голос велів йому і трупів обсмотріти. Він, не без дрожі і відрази, при-

ступив ближче до кістяка женщини і торкнув його злегка ногою. Кості захрустіли, кістяк ворухнувся мов живий,— і знов здалось Невеличкому, що по лиці його перебігла усмішка наруги і презріння. Але тое лиш секунду заняло увагу Невеличкого,— інший предмет в тій же хвилі звернув на себе його увагу. Одежа, покривавша трупа, розпалась і відкрила голії білії ребра, а межи ними на грудній кості лежала стара книга, котра, як здавалося, не підлягла ще зіпсуттю. Її старинна, дерев'яна, шкіркою обтягнута оправа блистіла ще декуди позолотою, а залізна клямра, котра ю замикала, проржавіла зовсім.

— Ого, а се знов що? — прошептав Невеличкий.— Чи не трафится припадком що доброго? Ану, хто знає, може, в сій книжці єсть яка вість про скарби або про що таке, що би принесло дещо доходу?

Добре то кажуть: «Голодному все хліб на умі»,— Невеличкому все лиш скарби та гроші бренькали в голові, в кождій речі він шукав користі, хоть би вона на позір якнайменше її обіцювала.

Помимо відрази і страху, з котрого і сам собі не умів здати справи, він сягнув рукою по книжку, лежачу на груді кістяка. Бережно брав ю, боячись, щоб не розсипалася за доткненням, але так не сталося,— книжка була зовсім ціла, дерев'яна оправа охоронила ю від гнилизни. Коли підняв ю, ворухнулася незначно грудь кістяка,— Невеличкому здавалося, що з-під тої кості добувся тяжкий віддих, і знов найшла його тривога; він, дрижачи, виліз сквапно із печери, мов злодій північною порою із церкви, в котру заліз для крадежі. Дрижачи, він ледве-ледве зліз надолину, хоть то не представляло таких трудностей, як згори досі.

І накінець став він на землі і тяжко відітхнув після так многих і так сильних впечатлінь, котрі ще, мов збурене море, волнували його душею. Отямившися і успокоївшися трохи, він зачав переглядати знайдену книжку. Була то псалтира, котра належала колись до пасічника Семіона. На її кінці була ціла картка записана,— і з трудністю тільки міг Невеличкий перечитати невиразне, від старості поблідле письмо.

Дивна ігра чувств відражалася на лиці його під час читання. А коли накінець скінчив, осіла задума на його чолі.

— Бляйберг, Бляйберг, зажди-но, десь я щось чув про якогось Бляйберга, та... Ага, се той угорський жид, що

тепер так часто до Петрія учащає! О, давно я уже маю на него око! Але що має тая картка значити?..

— Гм, а не знати, якби я селян дещо збоку поспитав? Хто знає?.. Може, мені тая картка в добрій пригоді стане?..

Так міркуючи, Невеличкий знов зібрався, взяв сокиру і зник в гущавині.

IV

У ПЕТРІЯ

Молода і незіпсута душа Андрія одверта була, правда, на все добре і хороше і радо його в себе приймала. Але заразом не потрафила опертись злому, особливо, єслн воно звільна, незначно в ню всякало. Неможлива була річ, щоби такії страшні потрясення, яких дізнало ціле його єстество, минули мимо його душі без слідів. Болі і терпіння скоро устали, за ними слідував жаль, жаль за Олесею, за своєю першою, чистою любов'ю. Довго тривав той щирий жаль, однако ж в душі молодця громадився уже матеріал інного роду, котрий ослабляв поволі тое чудне, благодатне чувство.

Андрій уважав натепер борбу за укінчену, позаяк Довбущуки пішли під суд і до в'язниць. Но борба була тільки на позір укінчена,— в первій її часті, правда, побідив Андрій — твердістю і постоянністю в муках. Но він забув після своєї побіди, що власне тепер зачинається друга борба, борба з самим собою, найважніша для того, котрий посвящається за якусь високу ідею. О тім забув Андрій і, лежачи на лаврах після первої побіди, він поволі, поволі зачав улягати в другій борбі, зачав [улягати] врагу сильнішому, як Довбущуки,— власним похотям і гордості! Врем'я, коли він страшно терпів в пустині, було його моральним зенітом, з котрого він тепер зачав хилитися вдолину.

До розбудження гордості в його душі причинилося багато малих і на позір невинних обстоятельств. Згляди і припадання матері, поважання вітця, котре той відтепер йому оказував, а накінець голос похвали, гомонячий всегда в його душі: «Ти мученик за святу справу, ти умів посвятитися, ти вищий від всіх тих людей, котрі не тілько не здужают вступити в твій слід, але навіть поняти не здужают твоєї заслуги!» І тое переконання о своїй вищості поволі

веліло Андрію і обходитися з другими, як з нижчими. Вітця свого одного він ще почитав за рівного, хоч тоє чувство, так противне гордості, поволі зачало слабнути. Матір свою він уважав за щиру, добродушну, но звичайну женщину, котра не понімала його заслуг, ласкала і пестила його як сина. І під вліянієм тої звільна ростучої гордості виробився у Андрія певний рід снисходительності, котру він оказував, говорячи з другим, певний аристократическький усміх, котрий дуже прикро відділував на тих, котрі з ним говорили. Легкії замітки селян в тім згляді приймав за образу і гнівався, єслн вони занадто к ньому зближалися. Він став убиратися, як на селі виражались, по-панськи і виміг на вітцю, що той дозволив йому їздити в відвідини спочатку до сусідніх священиків, а потім до шляхти, до дідичів і інної аристократії, де його всюди, хоть не щиро, то все-таки радо приймали. Особливо убігалися о його згляди матері, маючії доньки на виданні,— позаяк Андрій сам немало легкими намеками причинився до того, що слух о огромних скарбах, котрі мали йому дістатись по вітці, набрав нової сили і ціхи вірної правдивості.

Правда, що його гордість дізнала спочатку не раз великого упокорення, але як звісно, вона, чим в тісніші стиснена границі, тим сильніше росте сама в собі. Так сталося і з Андрієм. А особливо затріумфував він в душі, коли поволі він узискав собі більше узнання в тім крузі, до которого він пхався, коли високі пани і аристократи, коли вистроєні дами і панянки зачали вітати його з усміхом, зачали подавати йому руку,— хоч тут вони оказували йому таку снисходительність, яку він селянам в Перегинську.

Так літа минали, а обстоятельства ще більше змінилися на користь Андрія. Декотрі матері зачали до нього більше приближатися, зачали підсовувати йому під очі свої доньки. Андрію ставало щораз тепліше в тім крузі, котрий, однако ж, цілий по тоє тільки вертівся коло нього, щоби обскубати його з золотого пір'я. Особливо одна, знатна на позір пані, графиня Кралінська, вдова по послідній з славного роду Кралінських, дуже надскакувала коло Андрія. І не без причини!

У Кралінської була дочка Теодозія, панна около 28 літ, висока, як тополя, сильна, як гусар, і ославлена злісниця і гримасниця. В панських кружках знали ю добре всі молоді і дуже боялись зблизитись до неї, тож панна Дозя,

помимо своєї краси, продівувала найкращу весну своєї жизні, проплила бурне і шумне Саббат-море і виділася уже близькою берега, близькою пристані, в котрій многонадійно мелькали і ясніли перед нею кляшторнії мури. Не лиш сам характер панни Дозі був так відстрашаючий для молодих і немолодих женихів, але також її фінанси. Мати її, вдова по зруйнованім графі, своїм неекономічеським провадженням господарства ще дужче тоє ж зруйнувала і задовжала. Вона спочатку числила, як на готовий капітал, на уроду і молодість Дозі, але небавом показалося, що сей капітал, хоть красний, не несе і найменших відсотків,— а скудноє майно пані графині з зростаючою скорістю хилилося до упадку. Хвиля була дуже критична,— на кождім балі, на кождім вечірку, при кождій оказії слідила графиня Кралінська бистрим оком за яким золотим пташком, котрий би і ю вкінці освободив від злісної і гримасної Дозі і направив своєю кишенею її попсовані фінанси. Довго їй не щастилося. Нужда і ганьба скорим, чутним кроком спішили завітати в пороги пані графині, надія утікала з кождим днем, а з нею утікала і краса, молодість Дозі, слабніли її поваби...

В тім небезпеченстві попався тим обом чесним дамам під руки наш Андрій, попереджений славою міліонера in spe[1]. Дозя і мати її єдинодушно поклялися будь-що-будь приманити до себе тую птичку і зараз від самого початку розпочали операцію. План свій так по-майстерськи уложили, що мож було наперед сподіватися їх побіди над простодушним, недосвідченим а зарозумілим противником.

В крузі дам, котрі, мов пестрі мотильки, окружали Андрія, не раз впала тому послідньому в очі Дозя. Вона держалася всегда трохи оподаль від інних, здавалася задумана і занята поважними речами. Лице її ясніло все ще блеском непослідньої краси, хоть, може, подекуди той блеск був і штучний. До нього рідко вона зближалася, але не раз бачив він, як Дозя украдком, збоку підносила свої блискучі очі й остановляла їх на його молодецькім, уродливім лиці. Єсли трафилося Андрієві заговорити коли що до неї, то голос її був такий тихенький, такий м'який, мова її була так розсудна, поняття так вироблені й погляди так бистрі, що Андрія всегда тоє застановляло. Но через досить довге врем'я не було зовсім ніякого більшого

[1] В надії, колись *(лат.)*.— *Ред.*

зближення межи ними, тільки Дозя ставалася щораз тихіша і задумчивіша. Її молодші товаришки, щасливші від неї, добре бачили маску і сміялися із тої уданої чесноти і невинності, а декотрі підозрівали в тім навіть сіть на Андрія, но стереглися запізнати його ближче з преімуществами панни Кралінської, желаючи йому в душі того щастя, яко хлопському синові, котрий без права втиснувся в їх благородний кружок, котрого протоє ненавиділи і котрому не раз досить явно давали почувствувати свою погорду.

Але в ту пору, коли Дозя смирно і задумчиво держалася на боці і сторонила, здавалось, від товариства, мати її розвинула тим більшу діятельність. Андрій був ще новичком у благороднім, аристократичнім крузі. Графиня Кралінська проте доброхотно приняла на себе роль його ментора. Вона опроводжала молодого по всіх тайних закутках сього круга, котрий для чужих так багато має прелести і повабу, а для належачих до нього єсть не раз незносний задля свого тісного відграничення від прочого світу. Графиня представляла Андрія всім знаменитшим лицям яко молодця, повного надій, яко щирого патріота, чим немало підносила його нещасну гордість. Графиня уміла виєднати для нього якесь певне становище в тім крузі і заслонити його не раз своїм авторитетом перед острими стрілами іронії, котрі випускала на нього молодіж. Графиня з материнською старанністю давала Андрієві приписи зглядом туалету, поведення і всіх найменших подробностей. Графиня накінець, вислідивши з обикновенною всім женщинам бистротою слабії сторони Андрієвого серця, уміла всегда зручно тикати їх. Вона схлібляла його гордості, ставлячи його простий, чистий характер вище того неприродного, вимушеного і зіпсутого світу, вона не омешкала поперти свої слова розличними скандалічними анекдотками з тайного життя кождого майже із тих лиць, з котрими стикався Андрій в новім обществі. Натуральна річ, що сіючи тії сплетеньки, в котрі, звичаєм старих вдів, радо бавилася і котрих все мала подостатком в запасі, вона поминала свою дочку, а противно, кождого разу намекаючи півсловом про ню щось похвального, старалася представити ю яко істоту, подібно йому вищу від окружаючого ю світу. А все то графиня Кралінська робила так зручно, що Андрієві ніколи і в голову не прийшло подумати, що за тою щирістю може критися користолюбіє і обман. Противно, він кождого дня більше прив'я-

зувався до неї, кождого дня більше поважав ю і кождого дня частіше поглядав на Дозю, котра, все ще задумчива сиділа збоку і украдком кидала на нього якісь огнисті взори. Часто стрічалися очі Андрія з очима Дозі, глибоко в серце молодця проникали ті блискучі погляди, а його очі викривали з кождим днем більше красоти і преімуществ в лиці і характері панни Кралінської. І з кождим днем тісніше в'язався Андрій з високим, аристократичним кругом, но заразом з кождим днем більше відчужався від своєї родини, особливо від матері, котрої місце в душі його зачинала заступати графиня Кралінська.

Поволі, однако ж, мати і дочка зачали зміняти свої ролі зглядом Андрія. Дозя зачала, буцімто ненароком, буцімто віднехочу, давати йому щораз частіше спосібність бачитися з собою сам на сам, і в таких случаях вона звичайно вздихала, рум'янілася, одвічала несміло та півсловами, що дуже дивно контрастувало з її гусарською подобою і другому, кромі Андрія, було би видалося смішним. І Андрій, котрий зовсім не був сліпий на то, ставався щораз смілішим до неї, його молоде серце, котре в тихих родинних чувствах стратило моральну свою точку гравітаційну, рвалось щораз сильніше, займалося щораз дужчим пожаром. Непевність мучила, палила його, його страсть зростала постепенно до цілковитого засліплення. Добре бачила то збоку Дозя і її мати, і обі в душі крикнули: «Victoria!»[1], обі тріумфували. В тім самім часі змінилось немало і поступування графині Кралінської зглядом її protegée[2] Андрія. Вона, нібито не замічаючи зовсім відношення його до Дозі, незначно зачала усуватися від нього набік, зачала менше ним інтересуватись і наглядала його тільки збоку, так, як справний механік, котрий, добре накрутивши пружину, пустить в рух машину і збоку тільки слідить, чи добре все іде. Ціль такої зміни в поступуванні графині була двояка: раз, щоби молодим людям дати більше спосібності заніматись собою,— тут вона здавала Андрія дочці, о котрій напевно знала, що вона зможе йому дати ради, — а по-друге, щоби через то дати Андрієві також почувствувати, як необходима йому графиня з своїми материнськими науками і з своїм руководством.

Хитрий план женщин удався вповні. Случай ще довершив побіди графині і її дочки.

[1] Перемога! *(лат.)* — *Ред.*
[2] Особа, якою опікуються *(франц.)*.— *Ред.*

В кружку, до котрого учащав Андрій, появився нараз, не знати відки, якийсь старий, лисий кавалер, з штучними зубами і перукою, титулувавший себе барон де Гохгейм. Правду сказавши, не тільки то ім'я, але і сама подоба барона зраджувала походження його із роду Авраама і всіх патріархів, чого особливо характеристично зігнутий ніс був неспоримим доказом. Однако ж, незважаючи на то, барон уважався за родовитого поляка з крові і кості, голосно, хоть трохи ламаним язиком правив о патріотизмі, о своїх предках, котрі будьтоби боролися з німцями і відти, подібно роду Габданків, дістали німецьке прізвище. І барона, подібно як Андрія, попередила вість о великих багатствах, і бароном, подібно як Андрієм, презирали поза очі і насміхались з нього яко з доробковича-гендляра, котрий, скупістю призбиравши маєтку, хоче собі тепер грішми і обманством купити у людей поважання, а у історії — предків і шляхотство. Але, помимо того, титул барона далеко скорше зискав йому поважання і узнання в аристократичнім крузі, як то могло статися попередньо з Андрієм.

Барон Гохгейм був, як сказано, старий кавалер, котрий, кромі того, і в своїй молодості не міг повеличатися ані надмірною красотою тіла, ані даруваннями душі. Барон Гохгейм був доробкович, не потребував грошей, але хотів тепер через женитьбу поріднитись з яким-небудь аристократичним, старошляхотським родом, щоби через то і свою лису голову окружити яким-таким німбусом блеску. Барону Гохгейму за первим поглядом впала в очі Дозя, котра власне в той час грала роль скромної і несмілої. Він начав заскакувати коло неї, леститися, забавляти і розмовляти з нею, і з кождим днем, як здавалося Андрієві, вона ставала ласкавіша до барона. Заздрість, страшний огонь, не знаний доселі молодому серцю, вибух в груді Андрія і грозив перепалити ю на попіл, єсли довше потриває тая мучительна непевність.

Андрій твердо постановив собі при найближчій спосібності серйозно поговорити з Дозею о цілій речі і так рішити свою судьбу.

*

І залізна натура Кирила Петрія не остала без зміни через тих довгих п'ять літ. Сумно то, а однако ж правдиво, що злому тисячі доріг стоять отвором в людське

серце, сто [раз його] загороди — так і не постережешся, коли ворог з противної сторони вдереться в твою душу.

Андрій, мимо своєї відомості, був найбільшою причиною теперішньої зміни Петрія. Його шумне, легке життя в аристократичних кружках тягло за собою немалий кошт. Господарство не вистарчало на покриття іздержок,— він намовив вітця, щоби часть Довбушевого скарбу пустив в оборот, а іменно, щоби через Бляйберга улокував його в якім певнім гіпотечнім банку. Довго отець не хотів на то склонитися, но накінець дався намовити Андрієві, особливо коли той йому витолкував, що через то головний капітал не тільки зовсім не нарушиться, але ще побільшиться, а тим самим і присяга його не буде зломлена. Однако ж від тої хвилі, коли Кирило терпів муки на «Глухім острові», душа його чувствувала всегда якусь тривогу, що невидомі злодії закрадуться до скарбів, що зрада окружає його і Андрія,— він зачав всіх боятися, всім недовіряти. Не сталося то відразу, характер Петрія не дався так скоро зламати, однако ж повільна гризота, повільне вліяніе Андрія доконувало тої переміни. Кромі того, і здоров'я Кирила значительно утерпіло, а його нарушений організм не міг уже без вреда прийти до себе так, як се сталося з Андрієм. Він всегда чувствував біль в розличних частях тіла і поволі попадав в що раз, то більшу меланхолію. Неговірливий зроду, він стався тепер мовчаливим; щораз менше став займатись господарством, його занімали лиш скарби, лиш удержання їх і побільшення. Він зачав щадити, ховати що міг, і трудно би було по п'яти літах пізнати той колись так сильний і мужеський характер. Зрештов, поверховність його мало змінилася, лиш лице бліде і тускле око показували сліди внутренньої болізні, терпіння. А Петріїха була межи ними, як смертельна людина, загнана завісною долею в зачарований круг. Вона давно уже привикла не слідити за причинами того, що ю окружало, вона, обдарена м'яким серцем, чувственною душею, любила мужа і сина і гризлась сама в собі, не видячи від них взаїмності, противно — видячи їх щораз більшу холодність зглядом себе. І в її внішнім виді мало що змінилося,— вона тільки дуже помарніла і схилилась до землі, але все ще тихо усміхалась, хоть погляд її був печальний і зраджував внутренню муку. Сумний був той усміх її,— усміх замираючої билини, котру звалив передвчасний осінній мороз!

Про одного ще чоловіка належить нам спімнути, котрий через тих п'ять літ був дуже частим гостем в домі Петрія, се — Ісаак Бляйберг, наш давній знакомий. Лиш він один серед заклятого круга нидіючої сили, гаснучого божества заховав силу характеру і переконання, заховав енергію і не спускав з ока раз визначеної цілі. В Галичині і на Уграх він позав'язував кружки, в котрих склад входили чесні жиди, маючії на серці добро свого племені, і всюди ділав, клопотав і підбуджав, щоби впоїти в соплеменників своїх ідеї о моральнім піднесенні жидів. Жадна неудача не зражала його, не гризли його докори і упреки деяких строгих старовірців, всюди він на першім плані клав добру ціль, а не собственне добро. Він один ще піддержував життя духове в домі Петрія і для цілої родини був пожаданим гостем. Тільки Андрій не дуже якось з ним дружився, бо Ісаак неохотним оком поглядав на його життя з панами і говорив, що воно зовсім в противну сторону може його завести, як се повинно бути його ціллю. Глибоко укололо то Андрія, котрий чи не хотів, чи боявся приглянутися з властивої точки зріння свому життю; котрий забагато уже засмакував його приємності, щоби тепер його покидати,— він не змінив свого поступування, але щораз більше відвертався від Бляйберга, з щораз більшим глядів на нього презрінням.

*

Було се якось перед полуднем погідної липневої неділі. Андрій, осідлавши гарного коня, котрого йому отець купив по довгім наляганні, поїхав до пана Лисинецького, дідича кількох поблизьких сіл,—поїхав з тлумом гадок і надій в душі, бо там на забаві сподівався застати графиню Кралінську з дочкою. Він перед тим уже довго говорив з родичами о ній і одержав від них позволеніе просити о руку Дозі, котру Петрій бачив ще недоростим дівчатем і про котрої характер не знав нічо, кромі того, що наговорив йому засліплений Андрій.

Тихо і сумно стало в хаті по від'їзді Андрія; Петріїха мовчком забралася і пішла до церкви, а Петрій, порозсилавши слуг куди треба було, пішов до пивниці, а тамтуда в хідники Чорної гори,— пішов оглядати скарбницю.

Прийшла Петріїха з церкви, глядить,— муж стоїть в сінях.

— Кирило,— каже вона йому,— чому ти хоть до дому божого не підеш помолитися? Чи ти уже зовсім на єретика зійшов? Що тобі ся стало, чоловіче?

— От дала би-сь ми спокій, слабий я! — одвітив коротко Кирило.— Лагодь скорше обід!

Усміхнувшися мутними очима, пішла Петріїха до хати лагодити обід, а Кирило — на гумно, щоби поглянути, як ведено через тиждень господарство.

Обійшовши гумно, стодолу, пасіку, стайні, налаявши за першу-ліпшу дурницю слуг, вернув Петрій до хати і сів обідати. Сумовито якось і тихо було в тій давніше так приятній і веселій оселі, сумовито, помимо її прекрасного положення.

По обіді Петріїха вийшла десь до сусіди, Кирило іно що хотів лягти трохи проспатися, аж чує,— залаяли собаки. Дивиться через вікно,— Ісаак Бляйберг іде в ворота і, цмокаючи, плеще рукою по колінах, щоби успокоїти псів.

— Добрий день вам, пане Кирило! — промовив, вступаючи в хату.

— Дай вам боже здоров'я! Сідайте, будете гостем.

Ісаак усів.

— Як же ідут діла? Чи ніт яких страт? — питав Петрій.

Тінь смутку перебігла лице жида, коли при тих словах поглянув на Петрія,— йому дуже жаль було видіти упадок того сильного недавно характеру.

Замісто відповіді виняв з кишені кілька звитків і положив їх на стіл. Металевий брязк оживив Петрія, як іскра електрична. Він кинувся числити бариші.

— Що ж ваш пан Андрій? — питав тим часом Ісаак.

Петрій і не слухав його слів, він цілий затопився в численні.

— А дуже тими днями потрібне то, що ви отсе принесли,— сказав Петрій накінець, перечисливши суму.— Мій Андрій хоче женитися.

— З ким? — запитав здивований жид.

— З дочкою графині Кралінської.

— З ким, з ким? — повторив Ісаак запрос, мовби не довіряючи власному слуху.

— Кажу вам, що з дочкою графині Кралінської. Ви мусите знати ю ближче. Скажіт, що се за проява?

— Графиню Кралінську знаю тілько з того, що її невеличкий маєток дуже задовжений. Але прошу я вас, як же ж ви могли на то дозволити?

— Як я міг дозволити? Я ще й не так зовсім дозволив.

— Знаєте що, я іду тепер власне до Жидачева, де маються зібрати мої одновірці, щоби раз уже щось рішительного предприняти в моїм ділі. Скоро скінчится рада, я обіцюю вам вивідатися ближче дещо о характері матері і доньки і взагалі о всім, що може мати вліяніє на будуще житє Андрія.

— Прошу вас, зробіт то! Видите сами, що той хлопець виріс уже з-під моєї руки, що я слабий та недужий, поклопочіт хоть ви та посмотріт, щоби Андрій не запутався де в які сіті! Бо то, бачите, молодому чоловікові нетрудно о щось подібного!

Ісаак прирік,— вони зачали розмову о інших предметах, но тая якось не хотіла іти.

Знов забрехали собаки і встекло кинулися к лісу навстрічу новому прихожому.

Був то низенький крепкий чоловік в порядним міщанським уборі, з торбою, висячою через плечі. Ми пізнаємо в нім Невеличкого. Він ішов сміло і майже весело: здавалося, що забув зовсім, яку пакість зділав колись в лісі господарю, на котрого обійстя власне вступав.

— А ціба ти, а не підеш! — кричав Невеличкий до обсівших його собак, вимахуючи грубою окованою палицею.

Петрій закликав собак, Невеличкий ввійшов в хату.

— Слава Ісусу Христу!

— Слава навіки!

По тім привітанні, не зважаючи зовсім на Петрія, звернувся Невеличкий до Ісаака.

— Дуже добре, що вас ту застаю, пане Ісаак Бляйберг!— сказав він повільно, а ім'я «Ісаак Бляйберг» цідив так поволі і з таким притиском крізь зуби, що Ісааку аж дивно стало, що може хотіти від нього той зовсім йому не знакомий чоловік.

— Я маю діло до вас, і то діло важніше для вас, як для мене.

— Дивна річ! Мені здаєся, що я доселі не знав вас,— говорив Бляйберг.

— Ах, то найменша річ! Ім'я моє ту нічо не становит, ту більше іде о ваше ім'я,— говорив Невеличкий з острим тихим сміхом.

— Говоріт, що такого,— сказав Ісаак, широко отворивши очі і придивляючися незнакомому.

Петрій також, почувши такую розмову, зачав уважніше приглядатися Невеличкому. Дивна споминка, мов блискавка, освітила його лице, він отворив уже уста, хотячи щось сказати, но Невеличкий упередив його і рік до Бляйберга:

— Єсли хочете почути, о що мені ходит, то ходіт зо мною надвір.

І, не ждучи одвіту, Невеличкий забрався і поспішив із хати. Ісаак рад-не-рад пішов за ним, а Петрій остався сам в хаті.

Вийшовши на вигін, Невеличкий розпочав слідуючими словами:

— Слухайте, Ісаак, я маю одну новину, дуже важну для вас. Правду сказавши, ниточка случайно мені попала в руки, но дуже багато труду стоїло, щоби дійти до клубка. Я, бачите, щиро занявся тою справою, і она тепер зовсім вияснена. Но, видите, я також і не гадав задармо трудитися, прото справедливо буде з вашої сторони, що мене за мій труд одвітно нагородите.

— Скажіт, що то за важна вість, а я, певно, не пожалую вам віддячитися.

— Ба, єсли вам скажу, то тогди і страчу з рук все, а ваша обіцянка — то для мене грушки на вербі.

— Но, то кілько ж ви хочете за свою таємницю?

— Тисячу золотих! Правду сказавши, она сама варта для вас далеко більше, але я знов не хочу дорожитися.

— Дуже то красно з вашої сторони,— сказав з легкою насмішкою Бляйберг,— але я також не думаю купувати кота в мішку!

— То нічо не буде з того?

— Скажіт, о що річ іде, то я буду знати, що вам відповісти.

— Я не можу. Се вість такого роду, що один намек о ній позбавляє ю всякої вартості.

— Га, то бувайте здорові. Я за такії річі не можу так дорого платити. Єсли ваша тайна для вас так цінна, то ю собі сховайте.

— Ні, я не сховаю єї для себе, но уважайте, що она може в моїх руках статися орудієм, котрим в одвітній хвилі, може, глибоко шпигну вас в серце.

— Ха, ха, ха, ха! Ви, бачу, щось чи химерите, чи грозите! Не гадайте прецінь, що я того настрашуся!

— Добре, добре! Побачимо!— крикнув Невеличкий.— Я не напихаюся з своїм, я еще дурний, що-м говорив з вами, я не гадав, що маю жида перед собою!

І, сказавши то, Невеличкий поспішно удалився.

— Цікавий я, що він за вість таку страшну міг мати? — говорив Ісаак сам до себе.— Ех, та най собі має, я му не бороню, передо мною тепер важнішії діла!

І Ісаак почав роздумувати о з'їзді «мудрих і ученых» жидів у місточку Жидачеві, де мали прийти під обраду способи і средства, як маються жиди піднести морально до сознанія гражданства і рівності з народом, межи котрим мешкали. Він не завертав уже назад до Петрія, щоби з ним попрощатися, но просто поспішив стежкою помежи гори, за бігом Бистриці, на [пів]ніч.

Пречудна, свіжою красотою і зеленню умаєна природа гірська окружила путника. Ясно, тепло і весело сіяло сонце праведне на синім, глибокім, як душа людська, небозводі. Ясно, тепло і весело було в душі Ісаака,— він свобідно і радо поглядав по окресності. Кілько надій на ліпшу будучність усміхалось до нього, виступаючи із незміримої глибини його душевного світу, з тихими, щасливими лицями. Вони були йому родиною, вони були йому потіхою і відрадою на утяжливій путі життя, в трудах і нуждах.

V

СТАРІ ЗНАКОМІ

Ми в невеличкім смерековім ліску у стіп Чорної гори.

Великі зміни зайшли і в фізіономії природи сеї гори в протягу тих п'яти літ. Невеликий, но дикий і таємничий лісок, котрий перед тим зеленим пластом лежав на спідній похилості Чорної гори і хоть трохи прикривав її щербатий скалистий бік, грох доразу. Черв, який не раз, мов зараза, спадає на гірські бори, позбавив і Чорну гору її зеленої оздоби. Смереки пісхли, галуззя їх пообкришував вітер, а кора лупалася і відставала сама від голих стовбурів дерев. Сумний вид мертвоти і знищення представляв той лісок.

В одній із численних деберок серед висхлого ліска сидять троє людей. Найстарший із них із знаками ран на блідім лиці — то Олекса Довбущук, другі два — то його сини: Ленько і Сенько.

Де були вони через тії літа?

Не тяжкий одвіт на той вопрос. «Товариші», переловлені стражниками в тій пам'ятній ночі пожару, «виспівали» на Довбущуків так багато непідхлібних доносів, що Ленька і Сенька всаджено на п'ять літ, а Олексу, по вилічennі, на чотири до тяжкої в'язниці.

Минули літа. Великі зміни принесли вони з собою. Подібно як Петрій, не оперся і Олекса, мимо своєї сильної природи, послідствам тяжких ран і довготривалої болізні. Не тільки його здоров'я багато утерпіло,— сила і твердість його духу зостала навсегда зломана. Він став малодушним, щезла рішительність його поступків, голова звисла наділ, а в запалих очах тускно і слабо лишень проблискувала не раз давня ненависть ко Петрію, котрого уважав за причину свого нещастя. Привиклий до вічної тишини серед в'язничних мурів, він став ще більше мовчаливим, понурим і німим.

Сини його, однако ж, ужасно поступили наперед на дорозі, котрою зачав їх перед тим провадити їх отець. В обществі злодіяк і преступників всякого роду вони виучилися від них основно того ремесла, а тепер надходила пора, коли мали ділами довести, що вповні поняли своїх учителів.

Тихо було кругом. Олекса, змучений дорогою, котру мусив пішки відбути аж до Перегинська, сидів в німій задумі на камені. У ніг його плив і журчав по грубих плитах маленький гірський потік. Олекса неподвижно смотрів в його чисту, скляну воду.

А тим часом Ленько, видко, щось надумав. Встав і відпровадив Сенька набік.

— Но, Сеньку, що будем тепер порабляти? Слава богу, ми свобідні, час би рушитися декуди за ділом.

— Або ж я знаю, що зробимо? З татом нема що говорити,— вони мовчат, хоть їм кілє на голові теши.

— Знаєш ти, братчику, що? Моя рада така. Уложім ми собі якось порядно ціле діло, щоби потому знати, на яке ступити. Я гадаю, що найліпше буде,сли за чергою кождий з нас придумає який хоче спосіб. Опісля най поступає ведля нього, а ми прочії де треба допоможем єму. Най би насамперед сказали тато свою гадку, а сли би їх спосіб не удався, то тогди вже ми.

— Добре,— сказав Сенько,— ходім до тата!

Сини приступили до Олекси, но довго мусили йому толкувати, о що річ іде, заким їх добре поняв.

— Дайте ви мені спокій! Я один єще маю спосіб, до котрого не треба мені вашої помочі. Удастся він — добре, а ні — робіт собі що хочете!

З тими словами Олекса з трудністю встав із каменя. Ноги його не виздоровіли і не могли ніколи цілковито виздоровіти після страшної муки.

— Куда ви, тату? — спитав Ленько.

— Іду до Петрія. Ввечір чекайте мя ту.

Олекса, підпираючися грубою ліскою і стогнучи раз по разу, поволікся до Перегинська і вскорі зник синам із очей.

— Що ж, Леньку, твоя рада зá нич! — сказав Сенько.

— Як то зá нич? Зовсім ні. Ми держімося оба разом. Може, татові дійсно удастся, що там задумали. А вернут з голими руками, ми тогди за своє діло.

— Що ж тепер робимо? — спитав Сенько.

— Знаєш що? Ходім в Довбущуківку. Поглянем, що сталося з нашою батьківщиною.

— Та ходім!

І оба браття хильцем шморгнули, мов куни, гущавиною, лиш сухий [лім] якось захрустів під їх ногами.

Вийшовши на знану нам поляну, вони справилися на стежку, котрою колись гнали Довбущуки за Кирилом Петрієм і його сином. Стежка тая, давно уже не топтана, заросла високим бур'яном і застелена була дрібним сухим ломом.

За хвилю наші хвати були уже на полі і спішили в сторону, де стояла колись їх родинна хата.

— Що то за чоловік іде нам назустріч? — питав Ленько брата.

— Се, бачу, якийсь міщанин. Смотри, як він фудульно та розмашисто ступає.

— Ох ти, оваде сліпий,— крикнув по хвилині Ленько,— хіба не видиш, що се наш старий знакомий, Невеличкий?

Се направду був Невеличкий, а його розмашистий хід не походив з великої фудульності, але просто з гніву на Бляйберга.

— Ах, здоров був, товаришу! — крикнув Сенько і хотів з великої радості кинутися Невеличкому в обняття. Но той заставився рукою напоперек і досить холодно одвічав на повітання Довбущуків.

Недовга була розмова старих знакомих, особливо Невеличкий мало показував до неї охоти. Всі слова його, зда-

валось, говорили Довбущукам: «Ідіт собі, я вас не хочу знати!»

Недовго і затримували наші молодці свого давнього «товариша». Він поспішно удалився від них, оглядаючися кругом, чи хто не бачив його свидання з випущеними арештантами.

— Ов, собака, як спаношів! Біс його матері! Навіть говорити не хоче! — воркотав Сенько, котрого то дуже гнівало.

— Дай спокій, Сеньку! Я єму тоє запам'ятаю, тепер най си еще гуляє! О, коби ти знав, що то за пташина! Я ти ся таке о нім подовідував від одного із наших давних «товаришів», що годі і придумати ліпше! Не бійся, я го всегда буду мати на оці!

— Що ж ти о нім подовідувався?

— Ех, не тепер пора до оповіданя! Ходім от скорше, ліпше зробимо!

Сенько не допитував дальше. Оба браття прискорили кроку, і небавом показалося їм із-за горбочка місце, де колись стояла Довбущуківка.

Сумною, мертвою пусткою стояв тепер цілий той горбок. Де-не-де із-межи густих, високих кустів кропиви виглядали повалені останки печей або чорні, перепалені обломки бервен. Тишина тяжіла якось над тою пусткою, ні один листок не ворухнувся, лиш сонце жарило згори, лиш небо усміхалося ясно, погідно, торжественно...

З якими чувствами оглядали Довбущуки руїни своєї батьківщини, трудно догадатися. То тільки певно, що ані один не сказав слова,а навіть в оці Сенька заблисло щось, мов слеза. Така-то сила спомину молодих літ в серці чоловіка! Вона остає в нім незмінена серед всяких змін, вона не дасть заглушитися ні нужді, ні убиваючій силі переступків і зіпсуття!

Довго ходили Довбущуки помежи корчами кропиви і хабузу, довго оглядали сумні останки. Нараз якийсь хриплий голос звернув на себе їх увагу.

— Що то такого? — запитав, бліднючи, Ленько брата. Голос його був тихий, буцім боявся сполохати царствуючу там тишину.

Сенько не одвічав нічого, но сейчас зачав пробиратися до місця, відки походив дивний голос. Небавом браття натрафили узеньку стежку, утоптану помежи кропивою, і пішли нею.

На руїнах колишньої пустині з-межи густих глогових і драпакових корчів виднілося щось вроді будки, в якій не раз у бідніших газдів лежать собаки. Кілька порохнавих, напівперегнилих дилин, опертих в кроківки, стриміло вгору, творячи яку-таку охорону від непогоди. Ззаду лежала величезна купа лому, хащу і всякого хабузу, творячи непробиту стіну. На землі замість постелі лежала купа листя і сухої кропиви, і на тій нужденній мерві лежала, а властиво сиділа, опершись о крухкий хабуз, якась людина. Спочатку годі було розпізнати, чи се мужчина, чи женщина. Безладно понавішуване, брудне і діряве курмання становило цілу одежу тої руїни чоловіка, а тільки по довгім, в ковтуни скуйовданім волоссі мож було при ближчім розсмотрі пізнати в ній женщину. Її лице було чорне, як земля, і покрите грубою верствою бруду, а запалі очі ясніли із глибоких ям несамовитим огнем. Її ноги покриті були грубою верствою глини і засхлої крові.

Охриплим, ледве чутним голосом співала вона, страшно жестикулюючи покривленими руками:

Ой за ліс милий, за ліс
Чорні оченька заніс,
І слідоньки забравши,
. . . . . .
Мати ж моя, мати, що ти учинила,
Що ти свої діти марне погубила?

— Хто се такий? — спросив, здригнувши, Сенько свого брата.

— Чуєш, се наша стрийна, Демкова жінка! Що їй сталося, що на таке зійшла?..

Демчиха, бо се в-істі була вона, не спостерегла Довбущуків. Вона, вимахуючи руками і кривлячи уста до відражаючого сміху, співала дальше:

Ой не куй, не куй, сива зазулько, вночі,
Не вибирай си на тернинoньку очі!
«Ой як же ж мені поночі не кувати,
Маю дітоньки, нічим їх годувати».

. . . . . .

Ой береза дуба везла,
Троха впріла, троха вмерзла...

— А що ж я їй зробила? Чи зілє винно що кому?.. Чи я винна що кому, що-м го нарвала?..

Кажуть люде, що суд буде,
А суду не буде!
Най на того суд упáде,
Хто судити буде!

Такий спів, перериваний реготом і розмовою з самою собою, поразив Довбущуків. Вони, мов крізь сито, стали догадуватися, що тут мусило зайти щось страшного, но думки їх блукали в непевності.

Спів Демчихи ставався щораз тихіший і перейшов накінець в невиразне харчання. Довбущуки, мов скаменілі, стояли, не зводячи з неї очей.

Нараз почули за собою шорох бур'яну і хряск лому. Вони обернулися і узріли парубка, котрого лице мало в собі щось так милого, а заразом так знайомого для них, що браття в первій хвилі аж очі свої забули.

— Іванко! — шепнув по хвилі Ленько.— Що з тобою сталося? Де ти обертаєшся?

— А що сталося зо мною? Заждіт,сейчас вам розкажу,— най дам тій бідній їсти.

І Іванко добув горщик з стравою, положив його перед бідною безумною і в мовчанні чекав, заким все з'їсть. Демчиха, мов безрозумна скотина, кинулася на страву і пролигала все з відразливим поспіхом. Іванко і оба Довбущуки відвернули лице від того страшного образу.

— От видите, що з вашов стрийнов сталося! — шепнув Іванко Довбущукам. Браття сумно покивали головами.

Іванко взяв порожній горщик, завинув його в шмату і забирався до повороту. Довбущуки поспішили за ним. Цікаві були дізнатися о всім, що бачили.

— Іванку, Іванку, зажди-но ти! Ми змучені, може б, ми собі усіли, а ти, сли маєш час, сідай коло нас та розказуй, що ту вдіялось!

Посідали наші молодці. Іванко поглянув по них недовірчивим поглядом, но, набравши відваги, зачав в такий спосіб:

— Та що ж я вам повім? Мушу спішитися, робота чекає. А то, що ту сталося, то самі сумні річі. Як вас забрали, Демчиха довго ходила з хлопцем по пожарищі та заводила, потім, немов щось надумала, прийшла в село, до Петрія. У Петрія була стара, ваша баба. Она кілька неділь мешкала у Петрія,— аж одного вечора нагло захорувала і тої самої

ночі умерла. Мов на нещастє, і Демчишин хлопець захворував разом і умер. Демчихи тоді не було дома. Господи милосердний, як бідна прилетіла відкись! Нам аж серця пукали, слухаючи єї заводу. Десь по півночі она призналася, що струїла стару. Небіжка варила собі в горняті крупи, она вляла до тих круп розпару якогось зілля. Не треба ж, як стара їла, прийшов Демчишин хлопчина, она і єму дала тих круп. До доби обоє померли. На другий день покликали громаду, взяли єї і віддали до суду,— та там уже побачили, що бідній Демчисі помішалося в голові. Она зачала говорити без ладу і складу, єї привели назад в село, щоби відти десь післати єї у шпиталь. Але, відай, не було кому заплатити за ліки, такій то, бачите, відвелося. І від того часу ціле літо ту просиджує та співає, а на зиму берут єї в село, щоби єї снігом не закурило.

— А де ж ти перебуваєш? — спитав Сенько.

— У Петрія. От нужда і там. Старий Петрій став такий скупий та понурий, що хто го давно знав, певно б, го не пізнав тепер. Петріїха послабла, гризеся,— сумно дуже в цілім домі.

— Що ж Петрій робит? — питав, мовто віднехочу, Ленько.

— А що робит? Все якоїсь мари лазит до пивниці, в котру, впрочім, нікого не пускає, запреся там і сидит не раз і півдня.

— Що ж то за пивниця?

— Хіба не були-сьте там ніколи в хаті? В сінех там на землі грубі дубові двері, оковані бляхою і замкнені на колодку, і там старий вічно лазит.

— Ей, най собі лазит! — сказав Ленько зовсім рівнодушно.— Но, Іванку, бувай здоров! Іди, щоби-сь не спізнився до роботи! А ми, Сеню, ходім! — час і нам рушатися.

— Де ж ви тепер пробуваєте? — спитав Іванко. Не можучи, однако ж, від відходячих дождатися відповіді, поспішив в свою сторону, забравши горщик.

VI

ОЛЕКСА І ПЕТРІЇ

Поки то діялося, Олекса дотюпав до Петрієвої хати. Петріїха власне вернула від сусіди і, засумована, сиділа під вікном. Петрій ляг був на часину на постіль і за-

снув: тихо було, лише хвилями чути було уриване гарчання котрої-небудь із собак, що герштикалися на приспі під хатою. Старий кіт Мурко сидів на вікні і від часу до часу маяв лапкою по вікні, ловлячи мухи, котрі бриніли і товклися о шиби, бажаючи дістатися надвір, на свободу, погрітися на теплім, сонячнім світлі.

Нараз забрехали собаки і кинулися насеред обори. На перелазі показався високий, згорблений, блідий чоловік. То був Олекса Довбущук.

Доразу одебеліла Петріїха, побачивши того страшного чоловіка, котрий перед кількома літами таке страшне нещастя стягнув на тую тихую, мирную сім'ю.

— Кирило, Кирило! — закликала вона дрижачим голосом свого чоловіка.

— Що такого? — спитав Кирило будячися.

— Вставай! Гість до нас іде.

— Що за гість?

— Такий, якого, певно, не сподіваєшся!

В тій хвилі з скрипом отворилися двері і ввійшов Олекса в хату.

— Слава богу!

Петрій остовпілим поглядом смотрів на нього. Здавалося зразу, що не пізнає свого давнього противника.

— Слава навіки! — одвітила Петріїха.

Не оглядаючися, не кажучи і слова, Олекса усів на лаві. Його ноги дрижали, він не міг стояти.

— Вибачайте,— сказав він по хвилі, не піднімаючи звішеної на груди голови,— що я такий смілий і сейчас розгощуюся!

— Нічого, нічого, просимо! — говорила Петріїха без відома, силуючись.

— Що вас привело до мене? — спитав накінець Петрій.

Довбущук, почувши його голос, підняв голову вгору і встромив в нього свої маленькі тусклі очка. Загриз навіть по-давньому долішню губу зубами,— видко, що ні літа, ні страдання не викоренили із його душі давнього гніву і завзятості.

— Може, би-сьте були ласкаві, газдинцю, оставити нас на часок самих? — сказав Олекса, звертаючися до Петріїхи. Вона, недовірчиво оглядаючися, встала і стояла хвильку нерішима, но, не видячи на лиці свого мужа ніякої зміни, віддалилася із хати.

— Чого вам треба від мене? — спросив Петрій.— Я думав, що вже-м освободжений від вас, а ви єще чогось лізете до мене.

Такі слова обудили в серці Довбущука давню ненависть. Він не таким сподівався застати Петрія. Розмова грозила закінчитися відновленням вражди. Но не того хотів Олекса. Він зміркував прото свій гнів.

— Бог з вами! Я не приходжу до вас в злім наміреню ані щоби вам чим-небудь наприкрятися! Хрань боже! Я приношу вам то, чого ви, певно, і сами найусердечніше бажаєте,— я приношу вам готовість до згоди!

— А, так, тепер би-сьте і годилися, коли-сьте мене укатували, позбавили здоров'я і сили! Тепер би-сьте раді ще до остатку взяти мене під ноги!

— Посмотріт на мене! Чи я здоровший від вас? Чи я не гірше укатований? Але ж ви прецінь всегда говорили, що вас в'яже присяга, що Довбушеві гроші не до вас належат, що ви тілько в соєдиненю з нами маєте тії гроші обернути на добро народу? Чому ж ви не хочете приняти нашої готовості, чому не хочете поєднатися з нами?

— А чим же докажете тую готовість? — закинув Петрій.

— Боже мій, як же вам єї доказати?

— Я знов, бачите, не можу на голі слова вірити ані вам, ані вашим синам. Я потребую доказів вашої поправи, вашої згідливості і щирості.

— Га, сли так, то знаєте що? Ми тепер бідні, без стріхи, без дому, без захисту. Прийміт нас в свою хату! Ми будем вам за слуг, будемо вам робити, хоть би і три роки, чень пока побачите, що ми щиро думаєм.

— А ба, ба, ба, приймай вас до себе, не знати пощо та по яке! Ще ми до трох літ все со прахом розкрадете та рознесете! Дякую вам за таку ласку!

Довбущук сильно закусив долішню губу на таку мову, но нічого не сказав.

— Радше яким інним способом,— озвався Петрій по довгій паузі. Він зачав вертітися на лаві і, видимо, хотів позбутися свого гостя. Довбущук спостеріг тоє. Прикро і досадно стало йому.

— Ей, Петрію, не виварачайте, приймайте нашу щиру охоту за доказ, щоби-сьте потому колись не пожалували того!

— Прошу я кого, як ви собі сміло починаєте! Гадаєте, що ми на Довбушевім верху! О, минула пора, коли ви могли надаражатися моєю щирою охотою! Но крий мене боже, щоби я хотів вам рівним за рівне відплачуватися! Ні! Но я тепер в повнім праві не вірити вашій поправі і вашій щирості! Докажіт ми, що ваші слова свята істина, докажіт ми то ділами, а я з одвертими раменами приймаю вас і дякую богу, що ми дозволив дождатися тої щасливої хвилі!

— Ба, добре вам таке говорити, но як же я докажу то все?

— Робіт, як вам подобаєся!

— Петрію, ви на такий спосіб одверто відпихаєте нас від себе! Добре. Слухайте ж мого посліднього слова! Я щиро хотів з вами погодитися, бог мя, певно, за мою щиру охоту не осудит, але уважайте ви, як ви додержуєте своєї присяги, чи ви уладитеся з своєю совістю!

— А дивіт-но ся на якогось кримінальника! Він мені буде о совісті говорити! Смотри лишень ти, як уладишся з шибеницею, чи она тебе мине, чи ні!

Петрій запалав гнівом. Такі наглі нервові напади властиві людям слабовитим, у котрих, кромі того, звихнеться давніша духовна рівновага.

Олекса увидів, що нема йому тут що робити, забрався і вийшов з тої хати, до котрої вступав, може, з світлими великими надіями.

Зачинало вечоріти. Веселий, рум'яний, як рожа, щасливий, мов у раю, вертав Андрій із гостини. Вино і солодкі споминки шуміли в його голові, живо, легко іграла кров в його груді! Кілько щастя, кілько приятності дізнав він нині! Він освідчився о руку Дозі, одержав призволення матері, а Дозя, встидливо рум'яніючись і спускаючи вдолину очка, тихим дрижачим голосом визнала йому первую, щирую любов. Андрій був на вершині щастя! Мати і дочка урадили, що найліпше буде, сли якнайскорше, а іменно за тиждень, повінчаються.

Андрієві тії слова були пречудною музикою,— йому здавалося, що щохвиля вступає на вищий щабель щастя.

От він і їде, стрійний і гарний, як молода тополя в весняній зелені. Коневі пустив поводи і поглядає радо кругом.

— Що за чоловік іде напротив мене? — спросив він сам себе. Довго не міг розпізнати путника, аж коли той зблизився, узрів, що се давній його мучитель — Олекса

Довбущук. Темні, понурі споминки, мов мари, замутили на хвилю ясний небосклон його щастя, він пригадав собі страшний час, проведений у пустині, дрож перейшла по його тілі.

Коротковидяче око людське! Тепер ти з відразою відвертаєшся від тої картини болю і страдання, но чи довгий час мине, коли ти знов оглянешся назад на ню яко на найкращу хвилю життя, яко на хвилю мужеської твердості і самопожертвування?

Довбущук власне порівнявся з їздцем, задержався, не можучи його зразу пізнати. І Андрій на хвилю приостановив коня. Громадно тиснулися розличні чувства в його душу. Він не зводив очей з страшного чоловіка.

— Паничу, чи пізнаєте ви мене? — питав Довбущук.

Но хвиля задуми минула. Андрій грізним поглядом кинув на Олексу і скропив нагайкою бистрого коня, котрий, непривиклий до того, помчав, як стріла, з своїм їздцем.

— Паничу, паничу! — кричав Олекса за від'їжджаючим. Но дармо. За кілька хвиль зник Андрій Олексі з очей в тумані пилу і куряви. З прикрим, обезсиляючим чувством розчарування і безнадійності вернув Довбущук в писхлий, безжизненний лісок у стіп Чорної гори. Сини ждали вже на нього.

— Но, і що ж? — питав Ленько вітця.

Олекса не одвічав нічого, но німо усів на камені, звісивши голову. Сини догадалися, що намірення їх вітця не сповнилися. Вони і не допитувалися більше.

— Маєте що перекусити? — запитав Довбущук по хвилі мовчання.

Оба браття тільки поглянули по собі. Черга не одвічати на вопрос прийшла тепер на них.

— Знаєте що, діти! — зачав знов по хвилі Олекса.— Годі нам довше скитатися пусто-дурно, без цілі, без занятя. Ідіт куди вам злюбится, ідіт межи чужих людей на службу, на заробок! Треба тепер зачинати нове житє!

— Так ви, тату, думаєте? — одвітив йому Ленько.— Гм, добра то рада, та, шкода, не для нас! Правду сказавши, ми і давніше небагато прикладалися до роботи, а за тії літа ми зовсім від неї відвикли. Як ми тепер станем заробляти? Нас обсміют і нічого не заплатят, а тогди коня сідлати, коли на него сідати, не пора! Годі нам тепер учитись робити, коли би час було заробляти на пропитанє себе і вас!

— Не пізно учитися, сину, не пізно! — говорив Олекса, поражений тою мовою.

— Ні, тату, не туди ви радьте нам, годі уже вертатися. Ось ліпше я вам пораджу, а ви послухайте, то ще, дасть бог, все добре буде. Ми сейчас нині рушимо в полонину. Там при кошарі єсть оден з наших добрих знаємих. А я о тім довідався вчора. Він прийме вас і прокормит до осені. Чень бог дасть, що там і ліпше поздоровієте. А ми за той час вистараємся о теплий кутик для вас.

Олекса німо, рівнодушно слухав тої мови. Він в тій хвилі іспитав тяжке горесне чувство жалю по невчасі. Аж тепер він побачив, що на злу дорогу спровадив він своїх синів і що стратив над ними всяку власть. Страшне те чувство позбавило його останку сили, він дався взяти і провадити своїм синам, куди їм завгодно було. Він, ідучи, повторяв лишень несвідомо: «Добре, дітоньки, добре і так, добре!»

Уже була добра ніч, коли вони рушили в полонину. Утяжлива і небезпечна дорога стояла перед ними, но Довбущуки не боялися зблудити в крутих яругах і темних лісах,— вони дуже добре знали цілу місцевість ще віддавна.

Майже над ранком уже прийшли вони перед кошару діда Максима. Їх повітали три великі кудлаті пси вівчарські, за котрими вибіг сивий старець в короткім гуцульськім сердаці з гірською крисанею на голові. Він закликав псів до себе і повітав прихожих. Був то дід Максим.

Дід Максим — був то 80-літній старець з сивою бородою. Старість оглушила його, а многії пригоди і нещастя відібрали йому всяку охоту до життя межи людьми. Більше як 20 літ він жив сам, далеко від людей, з своїми вівцями, віддихав чистим воздухом полонин, прилягав серцем до груді величавої матері-природи. Коли надійшла осінь і зігнала його з любимих полонин, він марнів, сох видимо аж до відживляючої весни. Зато в полонині вертала його сила, він навіть любив поговорити з чоловіком, єсли який заблукався в його колибу.

Дід Максим приняв Довбущука з синами в свою колибу.

VII

ПРОСВІТИТЕЛІ ЖИДІВ

З'їзд «чесних і учених жидів» призначено до Жидачева. В домі Арона, котрий перед двома літами перенісся сюди із М. з Угор, мало відбутися засідання. Туди поспішав Ісаак із Перегинська.

В означений день жиди зібрались. Ісаака не було ще. Жиди поділилися на кілька груп і розговорювали межи собою.

— І що ж ви думаєте, на чім скінчится ціла річ? — питав Арона один невеличкий жидок з рудою бородою і з зеленкуватими, котячими очима.

— Га, бог відає,— відповів той же, здвигаючи плечима і зносячи очі вгору.

— Ех, наш Ісаак,— то, попросту сказавши, напівмешіге (божевільний),— відізвався досить голосно один жид із другої групи.

Рудобородий жидок кивнув пальцем на стоячого напротив жида, довженного і худого, як жердка, з довгими пейсами, каправими очима і ярмуркою на обголеній голові. Кромі інних типово жидівських прикметів, одличався він також довгим, в каблук загненим носом, маючим велике подобіє до клюва крогульця. Оба вони відійшли набік від прочого товариства.

— Знаєш що, Хаїм, — заговорив рудобородий,— у Арона товар цімес!— При тім слові цмокнув, мовби облизував губи по шабасових куглях.

— А багато? — спросив лаконічно Хаїм.

Рудобородий два рази махнув розчепіреними пальцями обох рук.

— А будут?

— Но, чому ж би ні?

Хаїм покректав довго замість одвіту і вернув до товариства. З великою увагою став він прислухуватися патріотичній мові Арона.

Хаїм, той високий, худий жид з крогульцевим носом, був купець і торгував кіньми, nota bene[1], краденими. Но то ділав він тайком, а для якого-такого позору держав коршму на безлюднім подільськім роздоріжжі далеко від

[1] Занотуй собі *(лат.)*. — *Ред.*

мешкань людських. Гостям, котрі вряди-годи до нього заїжджали, був дуже услужний. Свого товару не продав[ав] в краю, но висилав за границю, мав добрий відбуток. Внаслідок того мав він багато зносин з заграничними купцями. Бляйберг дізнався о тім случайно і познакомився з ним. Своєю розмовою Хаїм так уняв нашого жида-патріота, що той же рішився втягнути й його в круг будущих просвітителів синів Ізраїля. Хаїм охотно пристав на предложеніе Бляйберга, хоч, правду сказавши, зовсім з інних причин, нежели з патріотизму.

Невеликий рудобородий жидок, маючий претензію на емансипованого жида-штуцера,— то був попросту отаман цілої шайки злодіїв-коноводів. Хитрий і зручний, він всюди умів вкрутитися, все використати. Він властиво достарчав Хаїму товару, а тепер оба зділали заговір на коні Арона.

І такії-то люди входили в состав тих, котрих Ісаак вибрав яко найбільше гідних нести світло правдивого сознанія народного межи своїх одновірців.

Двері отворились: ввійшов Бляйберг. В секунді затихли розмови, групи розійшлися і помішалися, піднявся общий веселий шум.

За хвилю утихли. Зачав бесіду, в котрій говорив о нужді народу і о низькім становищі моральнім жидів, ссучих його кров, говорив о своїх трудах в цілі зарадження тій нужді, говорив о високій цілі зібраного товариства, о гражданськім достоїнстві, котре одно може дати підставу до граждансього рівноуправнення.

Жиди слухали його мови і мовчали, декотрі кивали головами, мовби правили свої молитви.

— Час нам обдумати способи,— так кінчив Бляйберг,— якими можемо статися не угнетателями і не п'явками того народу, котрий нас живит, но його братьми і бодай матеріальними помічниками! Час нам застановитися над тим, бо єсли підем дальше тою дорогою, котрою ідем дотепер, то непремінно сами стягнем на свої голови страшну бурю. Бо подумайте. Єсли ми лихвою, горівкою і тисячними способами, які тепер употребляются, виссемо хлопа, зруйнуєм його матеріальний бит, виженем його з хати-поля, то що ж з того вийде? По-перше: ми сами до плуга та до борони не возьмемся, мусим наймати робітника, щоби нам то поле обробляв. Но все-таки буде багато поля лежати неужитою пусткою; чи ж не потерпит на тім весь край,

вся держава? А по-вторе: що ж станеся з тими зубожілими, бездомними хлопами? Декотрі, правда, підут до вас на службу, но чи думаєте, що всі те зроблят? А тії, що то зроблят, чи ж не будут они ненависним оком поглядати на вас, своїх гнобителів? Ждіт-но! Ви через то намножите в краю пролетаріату, бездомних бурлак! А що ж природнішого, нежели то, що такий чоловік станеся злодієм, розбишакою? Ждіт-но! А єслн таких людей буде більше, чи не готові они в маси зібратися, чи не готові кинутися з ножем в руках на вас! Подумайте там добре, браття, подумайте і порадьтеся, щоби потім колись, єслн не ми сами, то наші потомки не проклинали пам'ять нашу, що ми, можучи легко еще запобічи злу, дали уйти спосібній порі і сами стягли на них пагубу!

Коб ви чули, яке гучне браво дали слушателі Бляйбергу! Коб ви знали, як в душі кождий сміявся із цілої його бесіди!

Розпочалися тепер наради над тим, як би із тих красних слів зробити красне діло. Багато там говорено, багато й спорено, но годі було щось такого придумати, що би всім подобалось. Вкінці от на чім стало.

Понеже почтенне зібрання узнало велику важність і донесліеть того предмета, то рішило відложити окінчательную розправу над тим до слідуючого тижня.

Бляйберг все говорив, все радив, не тратив надії і тішився. «Прецінь раз якось рішится»,— говорив він сам до себе, виходячи із дому Арона.

Хаїм і рудобородий Гершко мали після зібрання і собі ж головну нараду. Урадили, що належить задержати з бухненням, с[е] є[сть] украденням Аронових коней аж доти, доки не скінчаться розправи Бляйбергові, щоби не стягнути на себе якого підозріння. Оба почтенні компаньйони пішли після сеї наради, вправді віддільно, до винного склепу, щоби належито попоштуватися вином.

Заледво Арон, оставши по відході зібраних сам в хаті, успів тричі сплюнути за поріг, щоби все зло уходило за відходячими, заледво успів дещо попрятати, аж і двері відчинилися і ввійшов в порядній міщанській одежі наш знайомий Невеличкий.

— Здорові були, Арон,— сказав він, входячи.

— А, витайте! Гості до нас! — підхопив скоро жид.

— Як же ж ведеся тобі в тім дрантивім городку? То не Угри, га?

— Не Угри, но також світ божий,— одвітив богоговійно Арон, здвигаючи плечима і здираючи очі до неба.

— Ов, ти, бачу, щось дуже розпобожнів, Арон,— цідив Невеличкий повільно крізь зуби.— Хто би тя не знав, міг би тя уважати за святого! Фе, встидайся!

— Дайте мені спокій: Арон хоть не святий, та все-таки чесний чоловік!

— А я прецінь о тім не сумніваюся! Хрань боже! Де ж би я міг подумати, щоби мій давний «товариш» не був ч е с н и м чоловіком.

Злобная сатира стріляла із очей Невеличкого. Він не дав жидові прийти до слова і так тягнув дальше:

— Хіба ж ти не бачиш, що я і сам тепер ч е с н и й чоловік. Чорт там бери волочитися по лісах, мов дикий звір! Не правда, Арон, межи людьми можна і більше набухати (нарабувати), і бути, мимо то, чесним чоловіком?

Арон нічого не відказав на те, но вертівся на однім місці, мов пришпилена муха. Видимо, гнівало і боліло його те, що мусив від другого дати собі говорити такі речі. Но Невеличкий надто много мав дару панування над людьми, надто добре знав слабі і темні сторони Аронового життя, щоби дати жидові можливість ускользнути з-під його власті.

— Слухай, Арон,— сказав він по хвилі, будьтоби м'якнучи, жартуючи. — Ти, бачу, направду гнівний на мене?

— Як же ж не гніватися, єслн хто так злобно коле мене своїми словами?

— Ех, чорт бери, де ж ти ту бачиш злобу? Хіба правда — то злоба? Но не о то мені іде. Я мав запитати тебе, що ту робив у тебе нині Бляйберг?

— Що за Бляйберг?

— А Ісаак Бляйберг? Хіба го не знаєш?

— А чому ж би-м не знав? О, то велика голова, мудра голова! А відки ви знаєте єго?

— Ти не питай о то, лиш скажи, о що я тебе питаю.

— Що він робив у мене? Гм, як би то вам оповісти? То, видите, така річ, що сли вам Ісаак сам її не вияснит, то інний чоловік не дуже що й потрафит. Але Ісаак — о, то мудра голова, то пророк!

— Ет, дай спокій з такими словами! Знаєш, я єще дитиною від своєї небіжки бабуні наслухався немало байок, вистарчит ми на ціле житє, не потребую ще твоїх слухати! От волів би-сь сказати правду, що думаєш о тім чоловіці і що він у тебе робив з цілим кагалом жидівства?

— То ви конче хочете правди?

— Правди, правди, і то такої, як не раз бувало за давних часів,— чи тямиш, в горах?..

— Тямлю, тямлю,— перервав Арон, боячись навіть малої споминки із минувшого життя.— Ходіт лишень до комірки, я вам все розкажу, ту міг би нас хто підслухати. Видите, моя засада: все в таких річах бути якнайосторожнішим!

Оба давні знакомі пішли до темної, всяким старим фурфантям до половини заваленої комірки, в котрій ізсередини замклися і досить довго розмовляли.

Накінець заскрегіщав ключ в заржавілім замку, двері отворилися і вийшли оба ч е с н і товариші. Невеличкого лице ясніло радістю, а жид також усміхався, хоть якось скрито і таємничо.

Чи він направду всю правду висказав Невеличкому? Бог знає!

VIII

ЩЕ ОДИН СТАРИЙ ЗНАКОМИЙ

Було се вечором після літньої градової тучі. Уливний дощ змив весь порох з камінних тротуарів міста Львова, а червоняві теребовельські плити ясніли, мов полив'яні. Тіні камениць ставалися щораз довші, змрік щораз густіший западав по улицях.

Довгим рядом, побренькуючи ланцюжками, йшли парами по улиці Бригідській арештанти. Їх сірі суконні сердаки помокли до нитки, вони під час тучі і граду не мали спочинку, працювали під голим небом.

Сумний вид представляють тії люди, позбавлені свободи. Чоловік, дивлячися на них, забуває, що не один із них убійця, злодій, палій, він видить в них тільки людей, рівних собі яко людей, і мимовільно повстає його серце против тому порабощенню чоловіка буквою права.

Два сторожі з остро набитими гверами сопроводжали узників до їх сирих, понурих казамат.

Нараз один із узників, відай, пошпотався о камінь, приник до землі,— в тій секунді голосно дзвякнув ланцюг, котрий його в'язав.

— Що там такого? — крикнув грізно передовий жандарм, обертаючись

Сумерк не дозволяв йому розпізнати в ряді, на котрім се арештанті так бренькнуло залізо.

— Що сталося? — крикнув жандарм другий раз. Мовчання було йому одвітом. Арештанти стояли тихо, а коли ряд рушив дальше, йшли всі в найбільшім порядку.

Уже були недалеко Бригідок. Улиця, котрою йшли до казамати, узенька, мало хто по ній ходить, а в тій порі, коли переходили нею арештанти, уже добрий сумрак засів її тісні скрути.

Нараз вдруге роздався брязк заліза, і в тій же секунді розлягся грізний крик ззаду ідучого жандарма:

— Стій!..

Замішання зробилося межи арештантами,— ніхто не знав, що діється. Всіх очі обернулися в сторону, в котру в миг ока кинувся задній жандарм. Перед ним узріли арештанти утікаючого чоловіка, котрого по короткій сірякові одежі пізнали яко одного із своїх товаришів.

— Хто се так втікає, аж з а д е р п о л и? — спросив шепотом один арештант другого.

— Се Демко Довбущук,— відшепнув другий і кашельнув, щоби відвернути від себе увагу жандарма, котрий при них остався і з подвійною бистрістю уважав на всі їх движенія, держачи оружжя вимірене до них.

Но і не в голові було нікому із арештантів убігати. Увага всіх звернена була на утікаючого товариша і гонячого за ним жандарма.

Арештант був, видимо, зморений і ослаблений, жандарм гнав за ним великими скоками,— уже туй-туй доганяв бідолаху. Він не хотів до нього стріляти, сподіваючись і так його зловити.

Но близькість неприятеля і нових кар зостепенувала сили утікаючого до одчаяності. В тій секунді узрів камінь серед улички, пірвав його обома руками,обернувся і шпурнув ним щосили на гонячого жандарма.

Удар той міг був, особливо так зблизька трафляючи, в миг ока розчерепити голову жандармові, но камінь,кинений наскорості і дрижачою рукою, трафив жандарма в коліно і здрухотав йому кість. Мимо болю, задержав той же, однако ж, ще тілько притомності духу, що, пірвавши обіруч тяжелий гвер, підскочив два кроки і щосили ударив арештанта кольбою по голові.

Запевно, сильний був удар, бо арештант захитався і, мов під великим тягарем, похилився геть до землі. Запевно,

кров мусила залляти йому лице, бо кілька секунд не знав куди утікати. Но, як здавалось, сили його вернули назад, він, скулений вдвоє, погнав дальше скаженим бігом і зник в темнім закруті улички. Жандарм,гонивший його, омлів з болю і упав серед улиці на каміння.

На крик збіглися люди, вони стали тиснутися зі всіх сторін, но дармі були всякі пошукування. Арештант пропав, мов камінь в воді. Правда, якийсь час каплі крові показували, куди він утікав, но небавом він вскочив до сіней одної каменици, вибіг на подвір'я, но де відтам подівся, того ніхто не міг вислідити. Поліція перетрясла всі закамарки тої каменици, но не відкрили ані одної каплі крові, котра би показала, куди убіг Демко. А видимо було, що в тії сіни він звернув, бо кров густо накапала на сінний поміст.

*

Андрій, повернувши в неділю додому,не знав, що діяти з собою з великої радості. І що ж він робив? Він зачав гніватись на вітця, що своїми науками псує йому гумор, на матір, що не поділяє його радості, но чогось вздихає, на слуг, що не кидались відразу стрімголов взяти від нього коня, зачав гніватись та відворкувати і так заснув.

На другий день, взявши гроші, принесені вчора Бляйбергом, він забрався і поїхав до пані Кралінської, щоби приготовити все потрібне до весілля. Маркотно стало родичам, що син так згордив ними, що не просив їх з собою принаймні оглянути свою наречену.

— Так, синоньку, так,— воркотав Петрій раз по раз по від'їзді Андрія,— поступай лишень по своїй волі, по своїм розумі, я ти не бороню,но мого благословенства не получиш на таку дорогу!

Мати з жалю не могла нічого говорити, но ввійшла в сад виплакатися.

Десь коло четверга ажень прийшов Бляйберг. Як же радо чекав його тим разом і апатичний Петрій, і його жона! Він мав хоть на годину перервати тую мучительную тишину в їх домі, він мав їм оповісти, що вивідався о будущій синовій.

Не дуже похлібні вісті для неї приніс Бляйберг. Сумно і страшно стало родичам, коли почули, в які руки попався

їх син. Якась услужлива приятелька не щадила язика, не щадила живих красок, щоби обмалювати перед Бляйбергом Дозю і її матір в природнім виді і величині. Хто знає, чи і сам Андрій не був би настрашився, єслн би був почув таке автентичне описання свого ідеалу!

— Що ж ту тепер робитоньки! Бідна моя голово! Він пропаде в їх руках! — стогнала бідна мати, ламаючи руки.— Рятуйте єго, Ісаак, бійтеся бога небесного, рятуйте!

— Най пропадає, най го си бере тота бундючна графиня! — крикнув з досади Петрій.

— Ех ти, старий, волів би-сь мовчати, як сердитись! Прецінь він наш син, наша надія! Прецінь ти голови не розвалив, бити тя не бив, виганяти тя не виганяв! Тобі муха сіла на ніс, що тя не просив з собов, та й вже го ся і вирікаєш. Посмотри лишень на чужих людей! Які у них єини: і пияки, і забіяки, а они їх прецінь не вирікаются!

Так говорила крізь слези Петріїха, та й ну ж знов в просьбу до Ісаака.

«Бідна жінко! — подумав собі Ісаак.— Коб ти знала, як хитро го тії яспедиці опутали, ти би і не сподівалась, і не мучилась».

Но, дивлячись на плач нещасливої Петріїхи, він прирік, що буде старатись розірвати тую зв'язь, оскільки то в його силі буде, хоч, правду сказавши, сам не мав і найменшої надії, щоби то яким світом сповнилося.

*

Було то в неділю. Чотири дні минуло після страшної сцени у Львові. Вечір був теплий, ясний, якими нас звичайно дарить природа в маю, червні і липні. А чудний такий вечір в тихій підгірській околиці! Горби, лагідно зносячіся, шпилі, чудно заокруглені, дуброви і більші ліси, мулячі і спокійні ріки, стави межи горбами, сіножаті, ще не кошені, як озера цвітів і запаху, мла сива, залягаюча невеличкі чагарі,— все то, в однім виднокрузі нагромаджене, пестриться перед тобою, бавить око і серце розмаїтістю барв і видів, тишиною і прелесною гармонією цілості.

Такою-то пречудно хорошою підгірською околицею їхало кілька повозів вечором в неділю. Узенька дорога вилася круто долинками, раз перетинаючи невеликий

березовий гай, то знов перекидаючись через срібно-багряну річку, то знов, мов нурок, гинула в мрачній одхлані густого бору.

Повозки, запряжені добрими кіньми, прудко мчались одна за другою. Веселі співи, жарти, сміхи розлягалися із них. Ухо вправнішого не раз розличало в тім змішанім шумі звуки французької бесіди і польських патріотичних пісень.

Се весільна дружина. В передовій повозці сидить Андрій поруч з Дозею. Він вистроєний пишно після найновішої моди: чорний убір як вилляний прилягає до сильних, еластичних форм його тіла. Дозя, ціла біло, шлюбно одіта, подобає на білого їдовитого стрімкого сморжа, що, прекрасний зверху, внутрі криє гниль і вроджене зіпсуття. Графиня-мати строїть лице в повагу і в торжественну міну,— вона занята дуже важними гадками.

Ціла тая дружина їде до Перегинська. Андрій по шлюбі запросив тещу, жону і гостей переїхатись і одвидіти свого вітця. Отож графиня ставиться тепер духом в хату ославленого багача-гуцула. Вона снисходительно-ласкаво усміхається на вид старого Петрія, дає його жоні поцілуватися в руку і тріумфальним, торжественим і заразом материнським поглядом смотрить на Андрія — на своє творення!

Тії думки вправили графиню в веселий гумор. Вона розпочала солодку розмову з своїм зятем і спровадила ю звільна на такі предмети, що Дозя, щомінути рум'яніючись, спускала лице вдолину, щоби зукоса блиснути оком на Андрія і слідити всяких перемін виразу його лиця.

А що ж Андрій? Андрій був щасливий! Що йому тепер весь світ, що йому бесіди графині, що йому все, — він має при собі Дозю, свій ідеал, він обнімає рукою її гнучкий стан, вона похилила голову на його рам'я, і він чув на лиці теплий віддих її уст рожевих!.. Що йому тепер до всього — він щасливий!

Весело і шумно їхали гості. В'їхали в темний, густий бір. Доріжка в'ється вужем понад глибокий яр, а з другої сторони мірними терасами зноситься гора.

Нараз затріщав в гущавині сухий лім, почулися кроки і невиразний дикий голос. Гості затрепетали і замовкли, а тут скоро їхати годі, бо місце круте і небезпечне.

Із гущавини вирвалась якась мара — півзвіра, півчоловіка. Страшне, подерте, покровавлене тіло мари,

декуди висять на ній позчіплювані лахи одежі, лице ціле чорне, чимсь замазане, глиною чи кров'ю. В руках у мари груба ломака, а ноги до пояса покриті гряззю і листям бур'янів. Страшилище, мов блискавка, кинулось на першу повозку і, заким хто-небудь міг очунятися із смертельного переполоху, учепилося васага.

— Хліба, хліба, хліба! — закричала мара нелюдським охриплим голосом.

І, не ждучи одвіту, піднесла високо руку з прегрубою ломакою і спустила її наосліп. Удар трафив графиню Кралінську в голову. Нещаслива дама крикнула щосили і, омлілая, упала в повозку. Той крик прикликав Андрія до притомності, він зручно схватив руку чудовища, видер із неї ломаку, заким могла повторити удар, і пхнув нею мару в груди так сильно, що [вона] з страшним зойком пустила васаг і повалилася тяжело в темний, глибокий яр.

— Рятуйте, рятуйте маму! — запищала щосили Дозя, котра кинулась була з нараженням власного життя до омлілої закровавленої матері.

Весільна радість щезла,— прогнало ю нещастя, котре, як миг ока, скоро прилетіло і скоро щезло.

Гості посхапувалися з повозок, окружили графиню, зачали тверезити ю всякими можливими способами, но все було дармо. Раді-не-раді, мусили всі вертатися і заїхати до першого-ліпшого двора, бо до Перегинська було ще далеко.

Дозя припадала коло своєї матері так щиро й усердно, що всякий, хто ю ближче знав, не легко міг від неї чогось подібного сподіватися. Андрієві аж серце росло, видячи її щирість. Що йому до старої графині! Її нещастя — щастя для нього, бо він відкрив в своїй молодій жоні то, о чім, може, доселі сумнівався, він відкрив в ній ніжне дитинне чувство і сподівався рівно ніжної супружеської любові! Він постановив на другий день сам поїхати до Перегинська і відвідати вітця, а Дозю оставити коло матері.

IX

ПОСЛІДНЄ ЗІБРАННЯ В ЖИДАЧЕВІ

Ще вночі перед тою неділею, котра скінчилася таким нещастям для пані Кралінської а таким щастям для Андрія, Хаїм і Герш-Григорій мали головну нараду

над крадіжжю Аронових коней. Результат наради був, видимо, для обох дуже вдоволяючий, бо запили цілу пересправу двома бутельками вина.

Розсвітало, настав день, так важний для Ісаака.

Ісаак спішив на условлений час в дім Арона, де мало відбутися засідання. По дорозі стрітив кількох із свого товариства, котрі власне з цікавістю поглядали на тягнуче мимо жидівське весілля. Дев'ятнадцятилітній жид женився з чотирнадцятилітньою жидівкою. Молоді, пристроєні, йшли серединою улиці, круг них в безладнім замішанні товпилися жиди і жидівки. Но не на молодих звернена була головна увага цілої товпи, а на високого пейсатого жида, ідучого перед ними. Він, немов вітряк, виставав понад товпу, розмахував руками, скакав і затачався, кричав і співав, а ідучії близ нього аж боки уривали зо сміху. Їх приміру послідували дальшії, хоть за загальним шумом не могли чути і слова з його бесіди. То був так званий фігляр, необходима фігура при кождім жидівськім весіллі.

На нинішнім засіданні верховодив Арон. І він отворив засідання довшою бесідою, в котрій яко єдиний спосіб рятунку предкладав устроєння складки межи товариством. За тую суму мала в Жидачеві вибудуватися велика жидівська школа, устроєна на взір заграничних, де малися ізраїльській молодежі впоювати високі гуманні і норовственні гадки, котрими, як виразився Арон, переняте ціле зібране товариство.

Як то не раз звичайні думки або і малозначучі фрази можуть статися їдкою сатирою!

Довгі були розправи над тим предметом. Гаряче попер тоє внесення Ісаак і сам сейчас жертвував цілий свій маєток, зложених 10 000 золотих, на так високую ціль. Той крок перехилив рішення зібрання на сторону Ісаака. Всі согласилися за складками, вибрали на адміністратора Арона, а Бляйбергу поручили удатися за границю і розпитати не тільки найліпших учителів до маючої оснуватися школи, но також взагалі занятися її внутреннім устройством. Охотно приняв Ісаак на себе тоє важноє діло. Він сейчас зложив на руки адміністратора цілу свою вкладку, інніі також обіцялися свої вкладки в якнайкоротшім часі зложити, а Арон вирік навіть гадку, що чень мож буде тільки грошей назбирати, що і більше подібних шкіл в краю заложиться. Ісаак видівся накінець у цілі, він

іспитав в тій хвилі чувство найвищого, чистого щастя, видячи, що не пропали марно його довголітні усилля, що плід їх небавом буйно розів'ється. Він щиро стискав кождого за руку, заохочуючи всіх до витривання на тій спасительній дорозі.

А втім, нараз що за здвиг народу окружає помешкання Арона? Ціле обійстя аж зачорнілося від жидів, котрі щораз новими товпами втискаються через отворені ворота. Піднявся шум і гомін, крізь котрий виразно даються чути грозьби і прокляття.

Ще не вийшли зібрані із первого ізумлінія, коли нараз тричі застукано до дверей. Арон, блідий, яко хустка, отворив і отступився набік. Найстарший рабин, 90-літній старець з довгою сивою бородою і в шабасовім убранні, ввійшов до комнати. Його піддержували попід руки два молоді рабини. За ними ішло сім найстарших шкільників. В сіни втиснулося за ними множество жидів, межи котрими бистре око Арона сейчас розличило Невеличкого в звичайнім міщанськім уборі, котрий з злобним тріумфом поглядав на Бляйберга.

Рабини стали серед комнати,— найстарший усів на приставленім стільці, шкільники по три стали по обох сторонах. До сього часу ніхто не вирік і слова.

— Ісаак Бляйберг! — промовив повільно тихим голосом найстарший рабин.

Бляйберг виступив перед рабина і в знак ушанування припідняв трохи лівою рукою шапку на голові.

— Ісаак Бляйберг,—говорив рабин дальше.— Вірні сини Ізраїля дізналися о твоїм відступничестві. Ти нині виклятий з-межи синів Ізраїля. Відступіт від него всі, що стоїте при нім, щоби і на вас не упала клятва господня.

Всі розступилися на боки, Ісаак остав сам серед комнати і вопросительно, сміло і одверто смотрів в лице старця-рабина.

— Ісаак Бляйберг! — повторив третій раз рабин.— Виджу в очах твоїх трьох злих духів: духа цікавості, духа упертості і духа притворності! Ти цікавий знати, що нас привело сюда. Но, дізнавшися, ти будеш уперто обставати при своїм,— а чому? Бо ти віриш в лож, ти притворяєшся перед самим собою, якоби то, що ти говориш, була істина! Слухай, я об'ясню тобі все.

Ти знаєш, що пред віками римляни, язичники, зни-

щили наш народ, нашу самостійність, наш бит громадянський. Правда, тебе учили о тім, ти тоє знаєш?

Ти знаєш, що судьбою нашою сталася від віків неволя, погорда, насиле і нужда! Правда, ти і тоє знаєш?

А чи знаєш ти, що нас спасло від цілковитої затрати серед потопу таких нещасть, що сталося нам доскою спасенія із великого кораблекрушенія нашої свободи? Чи знаєш ти тоє?

Ти, відай, не знаєш того, я тобі скажу. Нас спасло то, що, після мнінія наших ворогів, повинно було згубити нас,— нас спасло наше розсіяне по світі, нас спасла відрубність нашого житя, нас спасли наші традиції, наші обряди, нас спасла наша ненависть к гонителям, нас спасло наше лукавство з ними а наша єдність з своїми! То нас спасло,— но ти, відай, того не знаєш!

Слухай, що ти єще скажу! Хто повстає против того, що нас спасло, той губит нас, той видирає нам послідню доску, котра лишилась нам із великого корабля серед моря. А хто нас губит, той губит богом ізбраний народ. А хто його губит, на того клятва наша і клятва божа!

Но трикратно проклятий, хто піднімає руку святокрадську на власний народ, трикратно проклятий син Ізраїля, що бурити хоче святі традиції свого народу! Ісаак Бляйберг, і ти витяг руку против тих святих традицій,— і на тебе трикратне прокляте!

Мов від громової іскри, так задрижав весь народ від тих страшних слів. Ісаак хотів щось говорити.

— Не говори нічо, не толкуйся, ми знаємо твої діла і твої помишленія! Тілько беззглядне відкликанє всього може принести тобі розрішеніє від клятви. Рішайся: або держатись строго закону предків, або навіки бути від нього викліченим! Рішайся!

Хто годен думкою здумати, словом розказати або пером описати борбу, яка кипіла в серці сердешного Ісаака? Такії хвилі титанічної борби духу з собою, чувства з непреклонною повинністю стоять понад всяку опись, бо в них дух доходить до двох екстремів свого существованя: або зноситься до божества, або спадає до демонства.

Арон несміло, крадькома приступив до Ісаака і шепнув йому:

— Відклич! Ту іде тільки о формальність! Наше товариство существує і надальше, ми ділаєм, що-сьмо розпочали!

Чи се були слова ангела-утішителя, чи диявола-іскусителя?

Ісаак з виразом безконечної вдячності поглянув на Арона і пристав на відкликання! Що йому перед громадою? Він пречінь на своїм поставить, він пречінь не покине своєї любимої думки, пречінь не зступить з раз повзятої стежки!

З демонським тріумфом на лиці смотрів збоку Невеличкий, як шкільники знімали з Ісаака звичайную жидівськую одежу, обгорнули його вовняною плахтою сірої барви, як посипали його голову порохом і попелом, зв'язали назад його руки і попровадили на подвір'я, перед лице громади! Один із молодших рабинів з великою книгою поспішив за ними, щоби провести Ісааку формулку відкликання. Коли переходив мимо Невеличкого, той украдком взяв його за руку і шепнув йому кілька слів. Рабин усміхнувся, кашельнув на знак согласія і пішов дальше.

Коли прийшли на середину подвір'я, шкільники веліли народові трохи розступитися і добре слухати. Вони поставили Ісаака на невеличкий столець, щоби весь народ міг видіти його лице, а рабин з книгою, ставши коло нього, зачав йому проводити слідуюче відкликання, котре Ісаак, блідий як смерть, повторяв за ним:

— Я, Ісаак Бляйберг, визнаю перед богом всевідущим і перед громадою правовірних, що в серці моїм загніздився злий дух гордості і наклонив мене повстати против святому законові предків моїх! Я визнаю, що хотів-єм обалити і розорити закон Мойсея новою наукою, істребити свій народ новим вихованєм. Визнаю, що щиро каюся свого заблудженя, що ним бриджуся і ніколи о нім і не подумаю. Визнаю, що плюю на ціле моє минувше житє і прошу бога, щоби прожиті мною дні не вчислив в книгу мого житя! Визнаю, що достоїн-єсьм казні смертної і всякої постидності і нечесті, яка належит тому, хто підносит руку на отця свого! Прошу заразом всіх братів-ізраїльтян уважати мене відтепер за раба, за нечистого, за проклятого доти, доки не знята буде з мене трикратная клятва! Прошу заразом всіх ту присутствующих кинути на мене горсть попелу і плюнути на лице моє в знак погорди!

Ісаак, говорячи ту формулку відкликання, дрижав і мінився. При послідним слові він захитався на стільці і упав з нього на землю,— страшна внутрення борба

позбавила його останку сил. З шумом і криком потислась до нього безсердечна товпа жидів, аж шкільники мусили їх стримувати і по черзі пускати,— наче вони були б на місці удушили нещасного Ісаака.

Більше нежели півгодини минуло, заким скінчився страшний, відражаючий акт на подвір'ї. За той час найстарший рабин сидів німо серед комнати і поглядав на двері.

Введено накінець Ісаака. Страшно виглядав він в тій хвилі!..

Рабин, котрий проводив йому формулку відкликання, шепнув кілька слів найстаршому рабину, котрий рівнодушно покивав головою.

— Ісаак Бляйберг,— сказав він.— Ти добре зробив, що-сь відкликав свій блуд! Тисячі новаторів повставали перед тобою, всі погибли, бо лице господнє відвернулося від них! Тепер підеш з нами і через 6 місяців в молитві будеш благати бога о прощенє. По 6 місяцях і ми увидим щирість твоєї покути і здоймем з тебе клятву!

Ісаак задрижав, учувши, як страшно довгий час определено йому до покути. Ох, той час станеться вічністю для його серця, котре рветься на свободу до великого, святого діла! Він ошибся, відкликуючи свій мнимий блуд! Він думав, що все тим кінчиться,— тепер зачав ясніше прозирати...

Но уже не час було надумуватись. Діло зачате треба було скінчити. Він рішився і тую страшную тортуру перебути. Велике діло вимагає великих жертв.

— Ісаак Бляйберг,— зачав знов старець-рабин.— Ми дознались, що ти на свою безбожную ціль зложив на руки властителя сего дому 10 000 золотих. Ми видимось змушеними тії грішнії гроші взяти на славу господню і для твого добра. Бо єсли відіймеся у тебе підпора злого, то і зло само упаде. Ми сподіваємся, що ти охітно відступиш на кагал тії грішні гроші, єсли-сь щиро зрікся свого грішного наміреня.

Арон, почувши той зовсім не сподіваний зворот бесіди, поблід, задрижав, мало з ніг не звалився. Він уважав тії гроші уже за свою власність!.. Се хитрий Невеличкий, котрий, закравшися до сіней через дірку, був свідком цілої наради і бачив все, зробив йому того збитку за то, що минувшої неділі, коли Арон говорив йому «в с ю п р а в д у», не сказав йому свого наміреня, а іменно, що хоче від

Ісаака вимантити так велику суму. «Зажди, злодюго,— погадав собі Невеличкий,—не хотів-єсь зі мнов поділитися, тепер чорта з'їш, не гроші!»

Арон, крутячися і стогнучи, мов на тортурах, положив Ісаакові гроші на стіл, а один із рабинів сейчас вложив їх до своєї шкатулки. А Ісаак стояв серед комнати, мов труп. Так многії страшнії удари ошоломили його. Жидівська хитрість, мов сокира, сбтинала немилосердно всі зелені галузи посного дерева його надій і планів. Но найстрашніший удар, удар в саме серце, мав доперва тепер слідувати.

Заледво рабин сховав Ісаакові гроші, аж тут нараз повстало якесь замішання у дверей. Жиди сперлися і не хотіли якогось чоловіка пустити в комнату. Но той зручно розіпхнув їх, кричачи: «Пустіт, пустіт мене!» — і ледве жиди могли прийти до себе, уже він стояв серед комнати. То був Невеличкий. Ставши серед комнати, він склонився перед рабином і зачав таку мову:

— Сини Ізраїля! Не жаль мені вас, що остаєте в грубім заблудженю, но жаль ми того гідного, поважного мужа (при тім іронічно усміхнувся і всказав Ісаака), котрий через тое так багато страдає. Можучи роз'яснити важну тайну, уважаю за свій обов'язок не мовчати, а сказати кілька слів в єго обороні. Ви дармо викликаєте єго,— єму ваша клятва не пошкодит, бо він не єсть жид!

Шепіт здивування перебіг по цілій громаді, Ісаак сбернувся і вперив свої тусклі очі в лице Невеличкого.

— Так, я не обманюю вас! Случай відкрив мені недавно тайну походженя сего чесного мужа. В селі Розгірчу, в камінній печері, я знайшов случайно кістяк єго матері, внучки посліднього графа Шепетинського, а жони славного колись розбійника Довбуша. Отая книжка, котру складаю тепер в руки єї наслідника, оповіла мені історію єго первих днів. Мати сего Ісаака з малою дитиною убігала перед мнимою, здає ми ся, погонею серед лютої зими. Зблудивши в горах, забігла в коршму розгореїьку, де мешкав шинкар Бляйберг. Там она умерла, а син єї лишився живий, як сама ту пише. Вправді, немало я здивувався, знайшовши коло єї кістяка ще й кістяк малої дитини, но тое скоро мені роз'яснилося, скоро-м побачив при тій дитині всі тії річі, які жиди кладут з умерлими до гробу. У жида, видко, уродилася також дитина,— може, нежива, може, потому умерла, а він, боячися підозріня, що забив чужу, незнану женщину, а може, з якої інної причини, затаскав

оба трупи в тайную печеру. Хто знає, може, в разі їх віднайденя гадав зложити вину убійства на опришків? Прошу вас протоє,— кінчив Невеличкий,— дати спокій тому чесному мужеві, і тепер, гадаю, всі ви поняли, що він до вашого круга не належит!

Невеличкий, віддавши Ісаакові знану нам псалтиру, відступив.

Ісаак не вирік ані слова, но упав омлілий на землю. Жиди боязко смотріли на нього, но не зближалися, не рятували. Рабини і шкільники удалилися також.

Чи ви коли іспитали чувство жалю, який будиться при погляді на дармо, безплодно пережитую жизнь? Чи ви коли викликнули із глибини свого существа: «Суєта суєт і всяческая суєта», узрівши, що все, в що ви вірили, що ви любили, за що ви жертвувалися,— пуста мара, призрак, ілюзія?..

X

ПОДВИГИ ДВОХ БРАТІВ

Запровадивши Олексу в полонину, сини його остали майже цілий тиждень з ним, помагаючи дідові Максимові вівці пасти або роблячи що було треба коло колиби. Но в неділю рано пішли «на села», як виражався Максим,— мовили йому, що до церкви.

Де були цілий день,— хто їх там знає?

Настала темна ніч після тої сумної неділі. Сон і пітьма залягли Перегинськ. Петрій з жоною і старою служницею спали в світлиці, слуги по стайнях і оборогах — для осторожності.

Іванко спав також на оборозі. Йому, мабуть крізь сон, причулося, що хтось скочив через перелаз. Напівсонний, підвів він голову догори: тихо всюди, місяць світить серед погідного неба, видно ся, хоть гроші числи! Нараз здалося йому, що щось, мов тінь, перемкнуло попід пліт.

— Пек ти, маро! — воркнув сам до себе Іванко, протираючи очі і піднімаючи голову вище. Не видів, однако ж, нічого більше, тільки — чи дійсно, чи йому причулося — щось тихенько засичало, мов гадина. І знов стало тихо.

Довго ще не міг заснути Іванко, хоть уже зовсім нічого не було чути. Якось моторошно стало йому, він накрився з головою подігачкою,— і в тій хвилі знов причулося

йому, якоби щось тихенько, осторожно рипнуло дверми сінними.

«Ех, може, старий господар не може спати та йде надвір проходитися»,— подумав собі Іванко і небавом знов заснув.

Но не сон то був і не привидження, що бачив Іванко із оборогу. Не старий Петрій рипнув дверми, виходячи надвір! Се були наші хвати, котрі через тиждень, сидячи в колибі діда Максима, придумали новий, смілий план.

Зручно, тихо, притискаючися щосили до плоту, просовгався Ленько, мов гадина, аж до угла Петрієвої хати. Він добре знав, що на оборогах напротив вікон сплять слуги і що деякий може не спати і побачити його. Місяць ясно освічував передню часть хати, і неможлива була річ пробратися туди до дверей, не стягнувши на себе відки-небудь уваги. Він рішився прото крізь загату, припираючу до угла і заложену околотами соломи, продертись на другу сторону. Тамтуда, в тіні, легко йому буде достатися до дверей. Відразу, вправді, він не міг тамтуда удатися, бо з тої сторони була стодола, де також находилися пси. Поволі, уникаючи всякого шелесту, вдерся Ленько на загату і, сунучися поверх околотів аж попід самі кроковки, узрівся небавом на другім боці. Тут, однако ж, чекала його несподівана опасність. Пси лежали під стодолою, і видно було, що не спали. Один підняв навіть кудлату голову і гаркнув до місяця.

«Що ділати?» — подумав собі Ленько.

По хвилі намислу прийшов на слідуючий спосіб. Легенько, уникаючи шелесту, він припідняв трохи один околот і спустив його потиху надолину. При тій спосібності побачив, що там лежало їх ще два. Тоє урадувало нашого хвата.

«Маю спосіб,— подумав він собі.— Ану, чи занюхают мене собаки крізь деготь і солому?»

Мусимо тут замітити, що наш удалець, ідучи на нинішній подвиг, звичаєм всіх злодіїв, помастився сильно дьогтем, щоби змилити нюх собак.

Він спустив з попередньою осторожністю ще один околот, но не зовсім,— оставив його насторчак і за його покровом спустився і сам на землю. Собаки, задля повільності і тишини цілого того маневру, не зауважали його.

Но тепер приходила ще одна трудна переправа — іменно до дверей. І тут винайшов дотеп Ленька добрий спосіб. Він тихенько прикучнув за лежачії на землі околоти,

зручно ляг на землю і простерся на ній доразу, а потім почав стягати на свій хребет околот, лежачий поруч нього. По недовгій хвилі один околот лежав на його хребті, другий по правій, а третій по лівій руці. Він був таким способом так добре схований, що в грубій тіні і найвправніше око не було би під тою купою соломи дослідило живого чоловіка.

Розкрачивши звільна під околотами руки і ноги, мов жаба, він зачав незначно рушатися, не піднімаючи тулова з землі і двигаючи на собі всі три околоти. Хоть до дверей не було дальше як 10 кроків, то прецінь стратив при тій переправі більше як чверть години.

Вкінці приповз до дверей — знов треба було один околот поставити насторчак, щоб за ним встати і спробувати замка у дверей. Неймовірна терпеливість, витривалість і осторожність допомогли Ленькові і тое зділати. Двері не були замкнені, і, кромі незначного скрипу, котрий, однако ж, учув Іванко на оборозі, не произойшло при їх отвиранні нічо такого, що би могло було зрадити злодія.

Ввійшовши до сіней, він не замедлив замкнути двері зсередини, поповз навіть на пальцях до хатніх дверей, приложив ухо до шпари і довго прислухувався сапанню сплячих, стараючись з нього дізнатись, кілько людей в хаті спить. Результат того наблюдення, видко, задоволив його, но осторожність його не успокоїлася. Він намацав під стіною в сінях грубий дрюк, обмацав його з кінця до кінця, чи не запне о що і не наробить стуку, потім підняв його легко і осторожно вгору і опер одним кінцем о клямку дверей, а другим положив його на землю. Зробивши то, він поповз до того місця, де кінець дрюка стояв на землі, обмацав ціле місце добре, добув із-за ременя круцика і осторожно викопав ямку, в котру для ліпшого опору вложив кінець дрюка. Тепер свобідніше уже ступив до дверей і знов надслухував. Все в хаті було тихо, як поперед.

Де ж брат його, Сенько? Чи він дав брату самому іти на тое небезпечное діло, а сам сидить де збоку та чекає на готове?

О, Сенько не такий, Сенько також трудиться і бореться,— шкода, що не за чеснішу справу!

Після умовленого плану мав Сенько для більшої осторожності дістатися до сіней з противної сторони. Він осторожно приповз до угла і, остаючи в тіні, по довгім

труді успів продерти стріху в причілку, все за поміччю малого круцика, котрим порозрізував повересла, котрими китиці були прикріплені до лат. Витягнувши відрізані китиці, Сенько піднявся вгору на руках і втиснувся на підро, що було над стайнею,— те підро складалося з самих кругляків, на котрих лежала тонко розтрясена солома. Перший крок, котрий зробив Сенько по тій небезпечній підставі, був дуже неудачний,— його нога звихнулася, а кругляки розсунулись, вправді потиху, но так, що межи ними зробився широкий отвір, в котрий Сенько шморгнув майже цілою половиною тіла, заледво успівши ухопитися руками скрайніх кругляків.

Власне під тим отвором стояла широка, з грубих брусів збита постіль, на котрій спали слуги. Сенько наступив ногою одному з них на грудь. Пригнетений пробудився.

— Бантромею, ти, тумане вісьмнадцятий, чи знов-єсь ми вивалив ножище на груди? — так воркнув пробуджений слуга і пальнув Сенька по нозі. Заперши в собі дух і держачися міцно кругляків, щоби не провалитися до решти, Сенько підхопив ногу догори. Парубок, позбувшися натиску, воркнув ще щось, обернувся сердито на другий бік і за мінуту захропів на всю стайню.

Перечекавши добрих 10 мінут, спробував Сенько піднестися догори, а коли йому тое удалося, зачав звільна, обмацуючи руками кругляки, лізти к сіням. Ось уже і платов, за нею сіни. По платві поліз Сенько до угла, щоби ним спуститися вдолину.

Добру хвилю чекав Ленько під дверима на брата. Його слух був напружений, він добре чув воркотання парубка за стіною і хрупотання соломи в зубах коней, но не міг почути шелесту, котрий би, після його думки, походив від зближаючогося брата. Нараз ту ж над собою почув легке сичення, подібне до приглушеного сичення змії. То був условлений знак. Він таким самим сиченням відповів,— і Сенько, осмілений присутствієм брата, якраз зліз без драбини і став в сінях.

Не мовлячи і слова, поклякали оба на землю, щоби намацати двері від пивниці, о котрих говорив Іванко.

Сенько знов первий засичав. Ленько підліз до нього,— двері були знайдені, дірка від замка намацана.

Ленько добув із-за пазухи витриха,— без звичайного скрегінцання отворився замок, лиш пивничні двері, трохи

неосторожно підняті вгору Сеньком, скрипнули злегка. Браття ввійшли по вигідних сходах до пивниці.

— Запри двері! — шепнув Ленько братові.

Сенько, однако ж, не міг витрихом нич зділати,— замок, видно, з трудністю заходив,— і він мусив його оставити, не хотячи наробити більше стуку.

— Тепер ми на добрій дорозі,— шептав Сенько братові.— Час засвітити ліхтарню!

— Пст! Чи чуєш? — шепнув Ленько, здригнувши.

В сінях зробився стукіт. Дрюк, котрим підперті були двері хатні, упав — не знати, чи сам від себе, чи стручений.

Ледве чутно скрипнули двері,— відай, хтось вийшов із хати.

Слабенький луч світла проник крізь шпарку при незамкнених дверях до внутрі темної пивниці...

Луч той стається чимраз ясніший, сильніший... В сінях чути шаркання босих ніг по землі... Хтось зближається до дверей пивничних...

Оба браття, мовби пхнені невидимою рукою, розскочилися і поставали в темних кутах, однако ж досить близько один від другого.

Протягло заскрипіли пивничні двері, потік світла бухнув до темного простору, на сходах показалися насамперед босі худі ноги, потому коліна, потому старий сердак, накінець рука з ліхтарнею.

То був Петрій...

*

— Ех, як же я мізерно спав! — воркотав на другий день сам до себе Іванко, будячись.— Що за паскудні сни! Чорт бере таке спане!

Іванко, хоть невиспаний, встав, умився, помолився богу й хотів іти будити других парубків, коли нараз прийшло йому щось на гадку.

— Хіба най ще сплят півгодини, я побіжу на Довбущуківку. Так-єм вчора на зарінку загулявся, що-м бідній Демчисі забув і їдінє віднести. Скарай мя боже за таку недбалість! Мені ту добре спати-сапіти, а она, нещаслива, там коцябне на холоді та на росі!

І чесний парубок взяв кусень свого хліба, котрий дістав був на вечерю, і з півкопи печених бараболь та побіг щодуху в Довбущуківку.

— Відай, спит єще Демчиха, якось не чути єї співу!— говорив він сам до себе, зближаючися до буди, в котрій сиділа нещаслива божевільна.

Но що за страшний несподіваний вид представився йому, коли зовсім близько підійшов к буді! На землі, простерта, лежала мертва Демчиха, поцарапана і погризена зубами так, що годі було і лице її розличити. Кров давно уже застигла в ранах,— видно, давно уже, бідна, віддала богу духа. А страшно, відай, мучилась до смерті, пальці глибоко впила в землю, а ногами заперлась о перегнилу дилину.

Іванко остовпів на той вид. Хто міг у так страшний спосіб позбавити життя тую нещасливу жінку? Він не умів собі дати одвіту на той вопрос, а прецінь очевидно було, що хтось другий ю замучив. Довго стояв Іванко, не сміючи і доткнутись покаліченого трупа. Нараз затрясся судорожно і, мов стріла, пустився бігцем до Перегинського. Смертельна блідість засіла на його лиці, в бігу згубив навіть капелюх, задихався,— но біжить, не задержується...

*

Напівсумний, напіввеселий їхав Андрій на своїм гарнім конику до Перегинська. Ще рано він схопився, — і його тривожили погані сни. Графині Кралінській не полегшало, Дозя плакала, но він не остався при них, його щось перло додому. Чи не предчувала душа його нового нещастя?

На дорозі узрів він Іванка, біжучого без пам'яті, блідого, простоволосого, і серце голосно застукало йому в груді неіз'яснимою тривогою.

— Іванко, Іванко! — закричав він. Іванко оглянувся, а пізнавши Андрія, задержався. Він рад був з ким-небудь поділитися страшною новиною.

— Що сталося? Куда так біжиш? — питав Андрій, коли Іванко порівнявся з ним.

Іванко розповів йому все, що бачив. Андрій свобідніше відітхнув,— він думав, що, може, дома не знати що сталося.

— Заверніт-но, подивітся самі! — говорив Іванко, прийшовши до себе.

Андрій послухав його,— вони оба вернулися на місце, де лежав так страшно обезображений труп Демчихи.

Як здивувався Андрій, коли коло трупа побачив злощасну грубу ломаку, котра вчора тілько болю нанесла його тещі, графині Кралінській! Він добре бачив тое нещасне орудіє і тепер пізнав його відразу. Йому стало ясно, що таємнича потвора, котра вчора кинулась була на його тещу, замордувала нещасну, божевільну Демчиху. Він розповів тое Іванкові, котрий слухав того оповідання, мов казки о відьмах і острах[ах], з широко отвореним ротом і з вибалушеними очима.

Андрій осмотрив трупа і переконався, що нещаслива довго борикалася, заким улягла перевазі, — по чім, запевно, уже страшно покалічена, зістала удушена.

Андрій застав матір, занятую топливом і чогось неспокійную. Вітця десь не було в хаті. З упреком, крізь котрий світила ясно материя любов, повітала мати Андрія.

— Де ж твоя молода жінка? Чи не ласкава була хоть заглянути в нашу хату? А правда, она графиня, а ми бідні хлопи, правда! Но єсли була ласкава піти за хлопського сина, чому ж не ласкава заглянути в хлопську хату?

— Дайте спокій, мамуню,— уговорював ю Андрій.— Ми еще вчора вибрались були вас відвидіти, та випадок,— видите,— нещастє сталось!

— Що такого? — спросила мати.— Може, що...

Андрій перервав її мову і оповів цілу річ. Петріїха одебеліла. Вона живо сочувствувала нещастю хоть би і зовсім чужого чоловіка,— вона була, як всі женщини.

— І що ж то за страшилище? — спросила вона.

— Хто знає? Но оно, бачу, еще бушує в нашій околиці! Нині бачив я новую єго жертву.— Андрій оповів матері, що видів в Довбущуківці.

— Боже милосердний,— скрикнула вона,—що то може бути? Та коби еще деякої пакості не наробило?

Тое мовлячи, оглянулася по хаті і спостерегла, що старого не було.

— Де отець? Не видів ти вітця?

— Ні, або що такого?

— Та десь вийшов еще досвіта і не приходив до хати. Не знаю, чи взяв на себе кожух,— ти знаєш, він легко може перестудитися! Такий слабий чоловік, і ще му треба кудись досвіта волочитися?

Вона поглянула на жердку, де висіло шмаття,— кожух висів також.

— Боже милосердний, кожух єсть! Він без кожуха

нігде не виходит! Він десь мусит бути туй! А я го ціле рано не бачила!

В тій хвилі ввійшов Іванко до хати.

— Іванко, не видів ти де господаря?

— Ні!

— Іди-но на обійстє, посмотри, де він дівається. Уже час снідати, заклич го на сніданок.

Іванко побіг, но незадовго вернув, говорячи, що господаря ніде нема і що нікотрий із парубків його рано не бачив.

Зловіще предчувствіе тьохнуло в серці Петріїхи. Андрій дуже став неспокійний і вийшов.

— Господи мій,— сказала Петріїха, скриваючи свій неспокій,— десь старцунові треба волочитися по росі. Він, певно, досвіта пішов на поле оглядати жито. Ще де перестудится та буде хевкати!

Петріїха говорила так, щоби самій собі розтолкувати щезнення мужа і так прогнати свій неспокій.

— Ану-но, я збігаю на поле та закличу їх домів! — сказав Іванко.

— Збігай, збігай, а озьми кожух з собою. Тепер ще холодно надворі, най огорнеся!

Іванко взяв кожух і побіг на поле. Петріїха трохи успокоїлася,— взялася доварювати обід.

Сонце пречудно сходило понад горами, мла осідала по чагарях та тонула в темних борах, весело шумів потік за огородом,— весело було на світі.

Петріїха щохвиля виглядала через вікно, чи не вертає її муж. Уже обід був готовий — муж не вертав.

Аж ось дивиться вона, біжить Іванко, а на плечах несе кожух, так зложений, як його взяв із хати. Кров її ледом стялася.

Нараз страшний підземний крик затряс хатою. Вона зірвалася і вибігла в сіни. То був крик Андрія...

XI

НІЧНІ МАРИ

У Арона в Жидачеві було 10 пар гарних коней. Минувшого тижня він закупив їх із розпроданої конюшні одного перешумілого графа для другого, котрий доперва

мав намірення перешумівати. Він мав їх у себе задержати тиждень, доки у нового властителя не буде готова стайня, і власне в понеділок мав їх уже транспортувати. Арон обіцяв був графові, що винайме для них в Жидачеві на час порядну і обширну стайню, но чи то з скупості, чи то для того, що такої стайні в Жидачеві не було, він залишив то і велів лишень двом парубкам стеречи їх на луці, а на ніч окривати грубими коцами.

Як знаємо, два із почтенних просвітителів ізраїльського народу мали храп на тих коней: Хаїм і його підручник Герш-Григорій. Ніч перед понеділком вони определили на виповнення свого ч е с н о г о предприняття.

За Жидачевом в сторону Дністра тягнеться широка рівнина — луки, пасовиська. Там Аронові слуги стерегли коней день і ніч. Коні полягали уже спати, слуги понакривали їх коцами, самі розклали огонь та й гуторять собі де о чім, щоби їх сон не брався. Дивляться вони — аж стежкою ідуть якісь два чоловіки, мабуть, жебрущі жиди, абощо. Один — великий, грубий, пообвішуваний торбами і лахами довженної бекеші. Другий — низький, горбатий і похилений. Оба, видко, старі, з довгими бородами і пейсами, а коли приблизилися до ватри, узріли слуги, що високий, грубий жидисько був сліпий на обі очі.

— Добрий вечір вам, панове! — промовив жидівським, шепелявим язиком горбатий провідник.

— Добре здоров'е! — одвітили слуги.— А куда бог провадит?

— Ой, не бог провадит, а отой драбуга,— пробовкнув плачливим голосом сліпий довган.— Будьте ласкаві, панове, сказати нам,куда дорога до Жидачева і чи далеко ще маєм іти?

— Та тов стежков зайдете до Жидачева, але то не близько! — відповів один із слуг.

— А пгавда, що ми на добгій стезці, га? — крикнув докорительно провідник до сліпого. Той нич не сказав, но нетерпеливо кивнув головов, що мало значити: «Дурак з тебе, дай мені спокій!»

— Чи не позволили би ви нам, панове, троха відпочити коло вас та загрітися? — відізвався знов сліпий уриваним, глибоко з горла добуваючимся голосом.— Бачите, я старий, каліка, змерз і змучився! Ще мя отой паскудник виводив чагарями, та нетрями, та пустими стежками, та великими ніворотами!

Слуги засміялися наголос, почувши, як сліпий жид кидає цілими копицями слів в бесіді.

— Та про мене,—обізвався один,— сідайте собі та спочніт. Погуторим дещо, не так нам ся буде хотіти спати.

Жиди посідали, зачали дещо бесідувати, вкінці сліпий каже:

— Ех, я голоден, як собака, нічого не їв від посліднього разу! Гей, ти, де ти, балагуло, маєш ти там що на зуби?

Горбатий провідник, почувши таку бесіду, навпростець шморгнув рукою в торби сліпого, вийняв добрий хліб, сіль і спору фляшку горівки.

— В дорозі всьо знадобится,— проговорив він, усміхаючись, і розложив запаси при ватрі.— Гей, сліпий, попроси-но тих людей, най вецеряют з нами!

— Прошу, прошу, будьте ласкаві! — просив сліпий.— Ти, провідник, чому ми не укроїш хліба?

Провідник звивався скоро: і сліпого годував, і сам не дав завстидатися. Слуги спочатку трохи унималися, но небавом, поприсувавшися, зачали полошити так, що ану. Арон-скупар не найліпше їх годував.

— Може, позволите порційку парухи! Славна горівка! — промовив сліпий.

Слуги були русини родом. Того вам досить.

— Ей, коби ви були такі добрі, позволили нам ту троха передріматися? — спитав знов сліпий.

— О, і переспітся, ми вам не боронимо,— сказали слуги в один голос.

Жиди попереверталисъ; в мінуті хропіли-сапіли, як діряві ковальські міхи. Фляшка з горівкою, відай случайно, остала несхована.

— А славну, собаки, паруху мают! — сказав один слуга до другого, прицмокуючи зубами.

— Варто би ще троха скоштувати. Ади, онде ю лишили, забули сховати. Завтра, як встанут, скажем, що фляшка перевернулася і виллялась на землю.

За чверть години з жалем один за другим поглядав на сухе денце фляшки.

— А славна сивуха, чорт бери жидівське плем'я,— бовкотав один, перевертаючись горіниць на землю.

— Бігме, варто пити і зуби облизувати! — воркнув другий, лежачи уже на землі. За мінуту забули оба уже о світі, і о конях, і о цілім жидівськім племені.

Та й хропли наші молодці,— далеко чути було їх дует! Жиди повставали і тихо захихотались:

— З тими свиньми легка справа! — рік горбатий.

— Тепер же ходім до свого діла! — повелів, но тихо, сліпий.

Та ба, добре то якийсь казав: «Чоловік стріляє, а бог кулі носит!» Таке ж і наші жиди. Правда, слуг вони перехитрили, та перешкода чекала їх там, відки її найменше сподівалися. Ледве приблизилися до першого коня, ледве Герш положив на нього руку, аж той зірвався на рівні ноги, фиркнув ногами так, що Герш аж ногами накрився, і заірзав. На той голос всі коні посхапувалися і збилися в купу. Наші жиди ані руш не могли приступити до них.

— А, вовче стерво! — стогнав Герш, встаючи і держачися за коліно. Він поштильгукав для осторожності погасити огонь.

— Жиде, жиде! — бормотав один слуга скрізь сон.— Чорт би твоєї матері голову скрутив, славну горівку маєш.

З тими словами він обернувся на другий бік і захропів ще голосніше, як поперед.

— Дідьча мати би ся тобі в печінки всадила! — кляв Герш, тримаючися за коліно, і догасив огонь.

Що не́ накоськався Хаїм, що не назаходився Герш,— ані руш було зловити хоть би одну коняку. Такі, собаки, були учені чи бутні!

Нараз на противнім боці щось легенько, тоненько заірзало. Мовби злий дух вступив в стадо. Всі коні в один раз фиркнули задніми ногами і погнали там, відки походив голос. Наші жиди ще не здужали добре прийти до себе, коли бачать, коні стоять вкупі, а межи ними двигається якийсь чоловік, котрий щосили квапиться позв'язувати всіх коней за шиї.

Хаїм і Герш шепнули до себе по слову і, неспостережені, поповзли до незнаного чоловіка. Заким той оглянувся, уже Хаїм сидів на однім коні, а Герш на другім, оба, однако ж, тісно прилягли до шиї коней.

Но коні уже всі були зв'язані, а незнаний чоловік легко, як вивірка, вскочив на одного із них, свиснув тихенько, і все стадо вихром понеслося по рівнині. Немного хвиль,— і слуги Арона, Жидачів і пасовисько були далеко за ними.

— Тепер пора! — шепнув Хаїм Гершеві. Той незначно піднявся, щось понушторив коло пояса, блиснув капсель,

ценькнув курок,— вистріл із пістоля ревнув широко долами, а кулька свиснула мов молнья. Таємничий їздець в тій же секунді приник головсю до шиї коня.

— Він готовий! — шепнув тріумфуючо Герш. Но незнаний їздець в тій же секунді шарпнув за шнур, котрим зв'язане було стадо,— всі коні несподівано скочили вбік, Герш стратив рівновагу і, не хотячи злетіти з коня, упустив пістоль на землю і руксю учепився гриви.

— Ха, ха, ха! — засміявся злостиво таємничий їздець, даючи через то пізнати, що зовсім ще не готовий.

Хаїм добув свій пістоль, прицілився,— лишень що хотів опустити курок, коли, втім, нараз коні шарпнули сильно вперед, він переважився взад так, що потилицею гримнувся о клуб коня, а пістоль пирс йому далеко з рук.

— А що, жидки,— говорив тепер їх незнаний товариш,— маєте єще які пукавки? Я би вам радив сховати їх на потрібнішу хвилю!

— Знаєте ви що? — говорив він дальше, поволі цідячи слово за словом.— Я їду тепер з вами до Стрия, там добрий суд на злодіїв.

Під жидами задилькотали коліна. Вони ледве держалися на конях. Перший Хаїм відізвався дрижачим голосом, котрим хтів, мимо того, удати невинного:

— Овва, велике діло, і що ж нам суд зробит? То пречінь наші коні. То ви посидите собі!..

— Так? — відказав протяглим голосом їх товариш.— То дуже добре!

По такім одвіті свиснув. Коні помчали стрілою.

— Скачім і утікаймо!— шепнув Герш до Хаїма.

— О, не утікнете,— крикнув незнайомий.— Що вас чекає, то вас не мине.

— Знаєте що, чоловіче,— зачав Хаїм лагідніючи,— ми вас не знаєм, ви нас не знаєте...

— Ого! — відкинув незнайомий.— Ви мене не знаєте, але я вас — то так, як свою кишеню!

— Добре то,— продовжав Хаїм,— але нащо ви маєте собі зачинати з нами? Чи не волимо ми добрим способом розстатися?

— Я власне хотів з вами собі зачати, а розставатися... не маю охоти!

Знов слідувало довге мовчання. Коні гнали як бішені, вітер шумів їздцям коло ух. Жидам ставало щораз страшніше.

— Знаєте що, жиди? — зачав тепер незнайомий.— Видите самі, що тепер ви і коні в моїх руках? Видите, що можу вас тепер запакувати до семінарії, і то порядно, бо я знаю добре, чиї се коні. Но я не такий злий чоловік, я не хочу вашої згуби. Но знов, з другої сторони, бачите, задармо не можу вам віддати своєї здобичі! Правда, ви би без мене, дураки, не були і до раня зловили одного коня, но я вам їх відступлю всі, а властиво я то до тебе говорю, Хаїм!

Хаїм здригнув. Він пізнав, що незнайомий знає його і що з ним ніт жарту. Но заразом він урадувавсь, що так пишна добича остане при нім.

— Добре, добре,— сказав він на вид рівнодушно.— А що хочете за свою штуку?

— Гогов, жиде, чи не хотів би ти мені кинути кілька паперків і зад показати «за мою штуку»? Зажди, серденько, не туда стежка в горох! Ти єще в моїх руках!

— Але ж прошу я вас, я вам того не казав, — толкувався Хаїм.

— Так буде,— сказав рішительно незнайомий.— Я остану у тебе, доки мені ся сподобає,— ти, однако, сам в своїй пустині,— і буду твоїм спільником. Того нездару, що коло тебе їде, можеш пустити в дураки. Він лишень до фанфаронади хват, а до роботи — ліпший кіл в плоті.

Слідувала хвиля мовчання.

— Отже, так буде,— продовжав незнайомий.— Я буду тобі достарчати товару, ти сиди собі та дихай, но зато половина грошей моя! Пристаєш?

Хаїм хотів торгуватися, но нейзнайомий не відповідав на його закидки.

— Пристаєш? — вопросив він його другий раз.— Нині мав-єсь спосібність видіти мою зручність!

— Пристаю, най буде й так!

— Як будем дома, даш ми писаний контракт; ти прецінь знаєш н а ш е письмо?

— Знаю, чому ж би ні?

— Ну, то добре! А знаєш що ще? Я ти говорю по щирості і тобі також, Герш,— не важте ми ся нікотрий щось-кудись на мене збоку силка ставляти, абощо! Уважайте, що я не лишень нині, но і кождої хвилі можу вас дотла зруйнувати!

— Ей,— бовкнув недовірчиво Герш.

— Не віриш? Я ти скажу лиш один прикладець! Ти

знаєш Ісаака Бляйберга? Правда? Ти був нині у Арона? Правда? Ти видів, що там діялось? Правда? А знаєш ти, хто му то всьо наробив?

Жиди аж руками ударились в чоло. Вони пізнали в таємничім товариші того міщанина, що відкрив походження і рід Ісаака. Читателі, сподіватися, давно вже пізнали в нім Невеличкого.

*

— Чого так народ тиснеся в дім Арона? Чи знов кого рабини судят? — питав один жид другого в понеділок рано на улиці в Жидачеві.

— Ей, де там судят! — відповів запитаний.— Хіба не знаєш, що сталося?

— Та що такого?

— Таже Арон повісився нині рано.

— А то чому? Через що?

— Десь му якісь злодії коні украли із пасовиська.

— Та чи багато?

— Десять пар.

— Ов!

Жид цмокнув аж три рази, почувши тоє, покивав головою,— хто знає, чи з жалю за Ароном, чи з досади, що йому не удалося ніколи дістати в свої руки таку славну здобич?

— Треба піти і собі подивитися на небіжчика. Добрий був чоловік!

*

Тої самої ночі, так багатої в випадки, глухо дудніли погреби і підземні хідники, ведучії в внутр Чорної гори від пивниці Петрієвої. Тускле світелце блискає в грубім сумерці і двигається прудко наперед. Дві тіні мелькають і губляться в темноті.

— Осторожно ідім, щоби-сьмо де не впали в яку пропасть! — шептав Сенько до свого брата.

— Не бійся! Держи світло вгору, щоб може було видіти дорогу!

Вони йшли довго, мовчали. Під їх ногами була вогка земля. Но небавом почувствували під ногами камінь, котрий глухо, понуро стогнав від їх кроків. Тут хідник зачав кривитися і путати. Багато було в стінах дір, шпар,

прорубів і отворів, браття не могли в кождий і заглянути. Вони постановили держатися найширшого хідника.

— Спішім скорше, Леньку! — шепнув тривожно Сенько.— Чи чуєш, хтось іде за нами!

Ленько оглянувся. Груба темнота ударила його в лице. Остав. Чути глухий гомін кроків здалека.

— Біжим! Зближаєсь! — шепнув Сенько і побіг наперед. Камінь глухо застогнав під ногами братів. Ленько чув, як волосся встає йому на голові, він гнав за братом.

Нараз Сенько став мов вкопаний. Ленько надбіг і також затримався. За ними чути дуже виразно голосне ступання кроків,— ухо братів навіть розличає змішані голоси погоні!..

— Наперед, Сеньку! Женут за нами! — шепнув Ленько.

— Я не можу,— шепнув Сенько, здригаючи.— Там хтось стоїт перед нами!

Ленько поглянув. Морозом перейшло йому поза плечі!.. «Чи мара?» — подумав він собі.

Перед ними, і то в невеликім віддаленні, стояв високий чорний чоловік,— вони при тусклім світлі ліхтарні виразно бачили його. Одна рука була витягнена напоперек хідника, друга держала каганець.

За ними чути щораз ближчі голоси і стук,— перед ними таємнича мара стоїть неподвижно, німо...

Браття чувствували, як коліна зачали під ними дилькотати, як їх члени судорожно корчились, як їм грудь стискало і віддих запирало.

Ленько пустився вперед, но ноги відказали йому,— він не міг рушитись. Сенько хотів повернутися, ліхтарня упала йому з рук, світло загасло, скло брязнуло о камінь. Брязк той прошиб слух братів, мов вістря кинджала.

Темнота груба обгорнула їх. Лиш каганець в руці таємничого чоловіка світився і ярів ще живіше, ще ясніше...

XII

ОЛЕКСА

Гарний, пречудний ранок липневий в полонині. Престіл природи — гори сіяють пліняючим блеском, строяться в неописанну красоту.

Дуже досвіта, ще й не зоріло, пішов дід Максим на засідку на готури. Як кождий гуцул, дід Максим за молодших

літ був запалений стрілець. На старість він не міг уже дертися по чагарях, но часто любив стріляти із засідки. Пси лежали поприпинані в кошарі. Колиба була трохи оподалік, під грубою смерекою, і лежала в невеличкім ярку, щоби ю вітер не розметав.

Олекса Довбущук за той тиждень ще не прийшов зовсім до давніх сил. Противно, труди далекої дороги, відбутої пішки, гризота і безсонність грозили поновленням його недуги. Він лежав в колибі з запалим лицем,— дід Максим накрив його своєю деркою.

Довго лежав Олекса, думаючи та перевертаючись неспокійно на лиховій постелі. Тихо було кругом, світ спочивав ще під густою мрякою. Нараз почув Олекса якесь харкотання,— йому здавалося, що се пси герштикаються в кошарі.

Но заледво здужав обернутися, узрів перед своїми очима вид, перед яким і найсмілішому задрижало би серце в груді. З розпущеними руками, шматами, галуззям і бур'яном пообкручуваний, з лицем не до розпізнання, летів просто на нього якийсь чи чоловік, чи дух — житель пекла...

— Га, га, га, га! — рикнула страшна мара, кидаючися затекло на Олексу.— Я прецінь маю тебе, я прецінь знайшов тебе!.. Ми разом, разом, разом! Ги, ги, ги!..

Олекса, мимо слабості, схопився на ноги,— коліна дрижали під ним.

— Зі мною, зі мною ходи! — вищало страшилище.— Она боронилася і пішла, ти не боронися!.. Ти підеш, правда?

Мара старалась общепити його руками,— Олекса ускользнув набік.

— Хліба, хліба, хліба! Я голоден! Я змерз! Я хочу пити, но не кров! Пощо ви мені крові даете, я єї не хочу! — ревіло страшилище, спиняючись в місці, но нараз прудилось знов до Олекси.

— Ходи, ходи зі мнов! Не утікай! Не бійся, я знаю тебе! Га, га, га, не ховайся переді мною! Що, ти не тямиш, як ми летіли на воронах? Ти не тямиш,— ми були малі, ми їздили на татовій палиці?.. Га, га, га! А собака-палиця раз підо мнов сполошилася,— не хотіла, щоб я на ній їхав! Ходи, ходи, ходи!..

Олекса сим разом не міг уйти, мара общепила його в пів,— зачалась страшна, одчаяна борба. Мара шарпала

Олексу, дряпала, кусала його до крові, всегда вищачи, кричачи і регочучись.

Олекса дармо кричав о поміч. Він лиш з криком більше сили тратив,— годі йому було видобутись із залізних обнять страшилища.

— Не кричи, не кричи, ми прецінь оба, ми разом!..

— Боже милосердний, чи ніхто не спасе мене із рук розбійника? — кричав Олекса в одчаянні. Його сила никла, він з трудністю ще держався на ногах, кров заливала його лице.

— Хліба, хліба, хліба! — пищала мара, кусаючи його в лице.

Послідній луч надії згас для нещасної жертви. Олекса побачив, що прийде згибати в страшних муках. Він ще раз напружив остаток сили, вирвав ліву руку і щомочі хопив нею страшилище за горло. Він чув, як пальці його з болю судорожно корчились, впивалися щораз глибше в тіло мари, чув її встекле харкання, бачив, як очі її набігли кров'ю і вилазили наверх, но і він сам прочувствував в тій хвилі страшний біль, йому стало темно перед очима, світ цілий поблід перед ним і щез, мов хмара,— він тяжко упав на землю, а з ним і мара, що учепилась його, як пантера...

*

— Ов, десь ви, хвати, запізнилися! Чи аж тепер із церкви! О, а ви де так промокли?—питав дід Максим Довбущуків, котрі здибали його, ідучого з засідки. Дід нині не мав щастя, не застрілив нічого.

— Та от, бачите, дідусю,— сказав Ленько,— пригода нам сталася!

— А яка?

— Та, видите, заблудили-сьмо вночі, ідучи сюда, а на додаток ще-сьмо бебевхнули собою з берега в якусь безодню! Щастє, що голови цілі маєм.

Читателі добре знають, що Ленько говорив неправду. Оба браття недавно що сполокали одіж — від крові.

— Ну, чи не дурні з нас, що ми в тій проклятій ямі так понастрашувалися? — шептав Сенько до брата.— І ми могли взяти відголос наших власних кроків за погоню, підпору — за хлопа, а порохно тліюче — за каганець! Що з нас за цапи!

— Ех, що, дурниця,— воркнув Ленько, котрого споминка о нічній пригоді вмиг позбавила гумору,— але де

тії скарби? Я сподівався, що конче тим хідником зайдем до них. Чи не переховав їх лишень злодіяка Петрій деінде?

— Дай спокій, Леньку, не споминай лихом мертвого! Коли ми знаєм діру, потрафим ми і до миш дібратися!

— Але ж бо то мене дуже гніває. Ми гадали, що не знати де зайдем, а ми по довших трудах і мозолях очутилися на вершку Чорної гори. Ще дідьчі страшилища, аж ми дотепер бридко.

— Але відки там, в тій норі, взялися два медведі? Яка мара їх там занесла?

— Хіба не знаєш, що повідали, що наш прадід все водив з собою два медведі по лісах для оборони. Они мали бути до него дуже призвичаєні і вірні, як собаки. Хто знає,— може, то їх кості!

— Що ви там моркочете? — спросив дід Максим, котрий недочував добре і котрому прото ушла ціла та розмова.

— Нічо, нічо! Я кажу: «Не знати, що там тато порабляют!» — відповів Ленько.

*

Що почувствували три наші знакомі, вернувши до колиби, не будем описувати. Вони застали замість Олекси Довбущука двох безобразних страшно покалічених і кровавих трупів. Один був отець Сенька і Ленька, а другий — Демко.

Прокляття вітцівське тяжелим ударом упало на обох братів і знищило їх, но вторе прокляття, тяжаче на Довбушевих скарбах, прокляття незгоди, самолюбства, насилля, користолюбія і упертості, вони, відай, лишили своїм потомкам!

*

А в хаті Петрія великий плач і завід! Кирила знайдено в пивниці пораненого, покровавленого, убитого. Петріїха мліє, б'ється о землю. Андрій німий, безчувственний, но в оці його видно непевність і помішання одчаяння. Може, то послідній раз в тім молодім серці проблиснув з цілою силою юності огонь чувства.

Десь пополудні явився Бляйберг, блідий, страшний, з посивівшим волоссям. І Дозя приїхала, оставивши недужую матір,— приїхала віддати послідню честь свекрові, котрого за життя і не бачила ніколи

Іванко тяжко плакав по смерті свого добродія і побо-жився вислідити убійців його.

Графиня Кралінська також недовго тягла після тяж-кого удару в голову, котрий получила від божевільного Демка в день шлюбу своєї дочки. Андрій плакав на її по-хороні. Но коли чувствував сильніший жаль — чи при погребі вітця, чи тещі,— хто тоє знає?

Пишний похорон справив Андрій вітцеві. Більше як 20 священиків йшло за домовиною, народ з далеких око-лиць плив а плив на тії похорони. А коли спускали трумну до гробу,— засипували рівночасно два грабарі інную могилу, в котру спустили перед хвилею тіло нещасної Демчихи.

ЧАСТЬ ТРЕТЯ

I

ЧАС ДІЛАННЯ

Хто із галичан не тямить сумної пам'яті року 1863?

Ще зимою, з його початком, страшили людей розличні знаки природи, з весною прийшли дві найстрашніші фурії: пошесть і війна.

Як аномальні і невидані були явлення природи, так аномальний, дивний і неприродний був настрій людських умів в тім злопам'ятнім році.

*

Серед гарної підгірської околиці, на невеличкім горбочку край села К. білівся новий, опрятний, хорошенький дворець. Вікна виходили на гостинець, за котрим тяглася обширна рівнина, перетята рікою. Напереді виставав високо підмурований ганок, обмаєний здолу догори буйним зеленим диким виноградом. За домом тягнулись обширні господарські забудування, окружаючі в широкий півкруг рівне, плитами виложене подвір'я.

Погідний маєвий день хилиться к вечору.

Величаво клониться повне, золото-червоне сонце за сині, далекі гори. Теплий весняний вітрець ледве-ледве шевелить розкішними вітками винограду та розбиває густі тумани сивої мряки, що встають з ріки, мов духи із гробів. Рої комарів, мов воздушні флоти, кидані хвилями бурливого моря, то зносяться, то опадають, бзенячи тихо і ледве чутно. Із землі піднімаються чорні жуки, а з-межи листя безчисленних верб маєві хрущі і розпочинають своїм жужжінням тоту прелесну, заманчиву і чаруючу музику маєвого вечора, на котру складається і тихий шум

свіжо розвитого листя, і бальзамічний запах тисячей цвітів, і все покриваючий шум далекої ріки, і рохкотання жаб, і протягле цвіркання свердщків в пахучій траві.

На ганку, на розкрашеній різаній лавочці, сидить двоє їх,— молодий муж і молода жона. Не сидять вони поруч себе, не обнімаються та не переливають з серця в серце щирі, відрадні, любі слова. Сидять вони мовчаливо, одно — на однім, друге — на другім кінці лавочки. Смотрять вони в розличні сторони: вона — на омрячену ріку, він — на село, над котрим зачинає підніматися тяжка хмара диму із стріх та причілків. А думки молодих супругів? Хто дослідить їх тайного, непостижного лету,— но то здаєсь певно, що і вони не сходяться, що і вони розминаються.

Молодий муж з чертою тихого жалю над очима — то наш знайомий, Андрій Петрій. Жона, повновида, товстенька, досить принадна дама — то Дозя Петрієва, Кралінська з дому.

Гей, не раз-то тяженько пожалував Андрій, що не послухав ради родичів! Не раз-то йому болем стислося серце, коли мусив зносити терпеливо всякі прибаги, упертість і гнівливість своєї «благородної» жони! Любов, котра заманила його спочатку, котра чародійською рукою тягла його до неї, щезла, як пустий цвіт, і не оставила в серці плоду довольства і тихого сімейного щастя.

А Дозя? Дозя недовго по смерті матері крила ще своє правдиве лице під маскою щирості, любові і вірності. Скинула вона тоту маску, стала вона чим могла попрікати свого молодого мужа, стала сердитись на нього за леда дурницю, стала сама, умисно і з немилосердною консеквенцією, нищити і притлумляти в душі його всяку іскорку чувства і прив'язання к собі, стала, де і як могла, мішати фальшиві тони в гармонію супружеського життя.

Перше тяжке розчарування Андрія слідувало незадовго по шлюбі, коли дізнався о правдивім фінансовім стані своєї молодої жони і тещі. Кілько гризоти і внутренньої борби мусило стоїти Андрія, заким, на налягання Дозі, взяв значну суму із Довбушевого скарбу, щоби покрити численні довги і майже наново відбудувати дворець графині. В Перегинську не хотів мешкати, бо прикро йому було дивитися на тоті місця, до котрих в'язалось в душі його тілько важких споминок, прикро було йому поглядати щодень на лице старухи-матері, знеможеної і ослабленої всегдашньою гризотою.

Немиле і вимушене було життя Андрія з Дозею. Святиня його чистих чувств потрясена і майже розрушена була з стратою Олесі. Нещаслива панськість, на котру захорував був опісля, немало також приглушила в душі його святих звуків чувства. Но послідніми останками він з одчаяною силою приріс до Дозі, котра тепер своєю лукавою холодною рукою спокійно їх донищувала. Андрій чувствував, що під її оком, під вліянієм її голосу тратить поволі рівновагу духу, що розчарування, гризота і терпіння позбавляють його сил. Він ставав щораз слабодушнішим, і, як пташина, очарована очима жеретії, сама летить в її пасть, так улягав і бідний Андрій чим раз, то дужче очаровательному вліянію Дозі, тратячи власну енергію і силу волі.

— Андрію,— заговорила по довгім мовчанні Дозя різко і відривисто,— завтра неділя!

— Знаю, та що з того?

Андрій одвічав на вид рівнодушно, но таки притуплений вздох вирвався із його груді. Він обернув очі на свою жону,— вона не дивилась на нього.

— Що з того? Як же ще питати можеш? Хіба не дістали-сьмо запрошеня на завтрашню забаву до барона Бергера?

Андрій похилив голову і не одвічав нічо.

— Ну, чого мовчиш та звішуєш голову, мов гарбуз через пліт? Маєш гроші? Тре буде завтра якось межи людми показатися!

Слабий проблеск гніву і обурення перемчався по лиці Андрія.

— Жінко,— сказав він, видимо змагаючись на тоті єлова.— Того уже забагато на мене! Хіба ти забула, що я своїми крейцарами полатав твої діри, припорядив і построїв все? Чи маєш же ти серце, чи маєш ти чоло бути тепер тою гадиною, що як де віссеся, то ссе до послідньої каплі крові? Жінко, покинь ту роботу! Я не маю грошей, я не можу і крейцера більше видати. Завтра не поїдем до барона!

Він встав і випрямився перед Дозею. Вона поволі обернулась до нього, не рушаючись з місця, і повела горі ним очима. Не раз уже вона чула від свого мужа подібну бесіду і знала, що то тільки одчаяний прояв... безсильності.

— А дивіт ми на господаря! — скрикнула по хвилі.— А по яку ж чортову матір ти брав мене, як не по то, щоби радити і помагати мені де треба? Чи ти гадаєш, може, що

я з своїм родом не була б собі найшла ліпшого мужа, як тебе, смердячого хлопа, болвана?..

Андрій не дослухав послідніх слів Дозі і вийшов в густий, тінистий сад, де небавом щез в крутих хідниках. А Дозя сиділа ще хвилю на ганку, а заходяче сонце дивно красило її лице. Накінець вона встала, усміхнулась і маєстатично зійшла і собі ж в сад. Недовго і ходила вона крутими стежинками помежи деревами. Якась невидима рука вела її кроки і завела вкінці до невеличкої, хмелем оброслої бесідки. За паморокою спочатку і видіти в ній не було можна нічого, кромі білого лакированого столика. Но ледве Дозя пірнула вглиб того тісного, темного простору, ледве, вздихаючи важко, усіла на лавочці, почула руку свою стиснену якоюсь чужою рукою, почула, як друга рука невидимої особи обнімала її стан. Дозя не злякалася, не закричала, не вирівалась, щоб утечи, як випадало б вірній жоні. Вона легенько здрижала і — перехилила голову на плече мужчини.

А що се в-істі був мужчина, свідчили сейчас перші його слова, котрі солодко прошептав до Дозі:

— Любезна, я ту уже так довго ждав на тебе. Що з тобою? Ти дрожиш?.. Чи не мала-сь якої сцени з своїм тупорилим Андрієм?

— Тупорилим! Так, та назва якраз йому до лиця! — скрикнула Дозя. Потім добавила тихше:

— Любимий Олександре! Не вини мене! Ти пречінь знаєш, що я лиш тебе люблю, що я лиш о тобі думаю. Но мені також здаєся, що тепер треба буде [краще] обходитися з тим мужичиськом.

— А то чому?

— Хіба не знаєш? Адже він все-таки держит мене в руках, він все-таки не показав ні мені, ні нікому, де гроші!

— Але він покаже, і то небавом! В тім моє діло! Хіба не тямиш, моя цвітко (о, ніврокy їй, вона подібна була до цвітки, так що ану!), хіба не тямиш, що я обіцював тобі на самім початку нашого знакомства?

— Тямлю, тямлю! Але видиш, відтогди уже тілько часу уплило, тілько спосібних хвиль минуло, що і я сама зачала сумніватися, чи то, що ти мені казав, не були лишень грушки на вербі.

— Теодозіе! — скрикнув будьтоби уражений Олександер.— Єслп я зволікав свій удар, то тілько пото, щоби по довшім часі тим певніше трафити! Не годится тобі пі-

дозрівати мене о обман, бо тим і мені самому відбираєш сили.

— Вірю тобі, но скажи уже раз, коли наступит рішаюча хвиля?

— Нині!

*

Що думав Андрій, ходячи самотній по саду? Думав о своїй самотності. Ох, як страшно давила вона грудь його, як глибокими гарячими буквами вирилося в його серці:

Що то значит туга,
Що то горе, що то сльози,
Що то тоска в груди,
Що то ночі безсонній,
Що нещирі люди!..

Він добре поняв, що то все значить, він, бідний, що замість любові найшов погорду, замість щирості — холодну безсердечність, замість вірності — облуду, замість щастя — муки Тантала! Він чув, що дух його, потрясений страшними фізичними терпіннями, тепер валиться в грузи, як заклята пустка, чув, що сила його тане, як сніг весняний, що іскра самостійності і твердості погасає в його душі.

«І що ж вийде з того?» — подумав нещасний. Но годі йому було найти вихід із тої пропасті, що, мов смок, непонятнов силов сама тягла його в глибінь.

Він часто довгими, самотніми вечорами роздумував над тим вопросом,— вкінці сам злякся своїх думок, побачивши, що вони ведуть його чимраз ближче до одчаяння, до самовбійства!

Но нині дивний якийсь, благотворний зворот настав в його внутрі. Він почувствував жаль за страченою минувшістю, за схибленим життям. Жаль — то, може, найбожественніше, бо найблаготворніше чувство в душі чоловіка. Жаль розм'ягчає твердий камінь духового остовпіння і одчаяння і порушає не ткнені ще, живі струни в душі чоловіка, завертає його назад на дорогу життя, щоб направити то, що занедбав.

Такий жаль тронув нині серце Андрія.

Він чувствував, що нині послідує кризис його життя, що нині ще вага його судьби перехилиться, та не знав куди, не знав, що буде тому причиною.

*

Вже досить пізно вечором застукано до світлиці Андрія.

— Прошу! — озвався Андрій, обертаючись до дверей.

В світлицю ввійшов мужчина літ около 25 — стрійний, високий і лицем досить хороший. Найбільше непонятної очаровательності додавали йому чорні, як уголь, блестячі і страшно живі очі. Вони, здавалось, формально магнетизували кождого, як очі василиска.

— А, вітайте, господине Олександер! — сказав приязно Андрій, силуючись видимо на ласкавий голос.

— Добрий вечір вам! Може, в чім перешкоджаю?

— Ні, ні! Знаєте прецінь, що тепер ніт у мене ніякого діла! Будьте ласкаві, сідайте! Дуже ми приятно, що хоть ви не лишаєте мене.

— Пане Андрію, я в дуже важній справі приходжу до вас.

— А, то будьте ласкаві сказати! Що в моїй силі...

— Річ ось яка. Я уже більше як рік жию з вами, ви мали час досить пізнати мене, не правда?

Андрія, видко, не дуже приятно тронув такий зворот бесіди. Він з цілою певністю догадувався о зношеннях Олександра з Дозею. Кивнув прото головою і не сказав і слова.

— А я знов сподіваюсь, що ви не забули того слова, котре перед кількома літами сказали-сьте мому вітцю: «Докажіт своїм житєм і поступками, що щиро хочете згоди і спільної праці з нами, а ми охотно приступаєм».

Андрій, здивований, широко отворив уста, не можучи й на ум взяти, о що іде Олександрові.

— Не розумію вас.

— Хіба ж ви єще і тепер не пізнали мене? А видко, любов немало забрала вам бистроти ока і ума! Я — Олександер Довбущук.

Хоть і як прикро поразив Андрія пекучий жарт о любові зглядом Дозі, то таки почувши, що той, що цілий рік жив з ним під одною стріхою, їв при однім столі, був злим демоном його минувшості, а хотів статися предвісником ліпшої будучності,— Андрій став мов поражений і довго не міг прийти до слова. Страшна непевність, борба межи надією а страхом шарпала його внутр. Він знав Ленька з давніших літ, знав його хитрий, завзятий і злобний характер, просто боявся його. Но тепер, через цілий рік

жнючи з ним, він пізнав в нім зовсім другого чоловіка. Не раз чув він його говорячого майже з восторгом о любви народу, о просвіщенії, о патріотизмі, не раз Ленько щирим словом потішав його в прикрих хвилях внутренньої борби і роздвоєння, не раз ставав одверто против Дозі і допомагав йому опертися її забагам та капризам. Добродушний з природи, а ще добродушніший в своїм нещасті Андрій погадав собі тепер: «Ану ж но Ленько направду опам'ятався, покинув злу дорогу!» Правда, сейчас і стало йому на умі не зовсім чисте відношення Ленька до Дозі, котра була причиною того, що Довбущук ввійшов в їх дім, но він знов погадав собі: «Хто ж без блуду? Я ж ліпший?» І ще одно! Він поглянув тепер на Дозю. Боже, якою никлою, брудною та нікчемною видалася йому та женщина, для котрої він колись посвятив себе! Він чув, як в тій хвилі згасла в його серці послідня іскорка любові і самовільного обману. Бідний Андрій в крайній розпуці не раз старався обманювати себе самого, що се все неправда, що Дозя його любить! Він перший раз поглянув оком розуму на своє чувство, і той один погляд спас його із пропасті, в котру чувство грозило його втрутити. Він почув, що в тій хвилі пук послідній узел, що в'язав його до неї, і хоть заболів серцем, та прецінь почувствувався сильним в тім болю, почувствував, що вертає його самостійність духова, що кризис в сій хвилі перейшов і вага перехилилася на добру і спасительну сторону. Ділати, в діланні забути о страданнях, забути о собі,— то видалося йому тепер блаженством, видалося щастям.

І ще одно! Ленько не міг найти одвітнішої хвилі порушити в серці Андрія струну патріотизму, приглушену тисячними домашніми гризотами. Як він чувся щасливим в тій гадці — отрястися з тої грязі, кинути все і виступити яко щирий, могучий ділатель на полі народного просвіщенія! Не знав він, нещасний, що так напруго із карлів люди не стають велетами, що до зросту треба часу і праці. А він перед хвилею ще був карлом!

Немов серед темної бурливої ночі сотки блискавиць, здається, в одній хвилі порють темноту, мішаються, сплітають і розскакують, так і в голові Андрія в перетягу кількох хвиль повставали, проблискували, слабли, скріплялись і мішалися тоті мислі і чувства. Час ділання настав! Тота гадка, мов всеобнімаючий грім, пожерла всі другії гадки, побідила.

Андрій кинувся в обняття Ленькові.

— А де ж брат ваш?

— Помер, уже два літа минуло,— одвітив, сумніючи, Ленько.

— Коли ж обговорим діло подробніше? Нині уже запізно!

— Завтра!

*

Повновидий срібний місяць уже хилився 'д западові. У воздусі пронісся холод, який звичайно попереджає ранок, Ленько ще не клався спати. Він ходив сам з своїми думками по саду, поглядаючи час від часу на позаслонювані вікна двірка.

О чім він думав? Чи о Дозі? Чому ж би ні? Кождого разу, коли через його голову пролетіла думка о ній, бачив місяць іронічний, їдкий сміх на його лиці, навіть раз зачув півголосом вишептане: «Дурна баба!».

Чи думав о Андрію? Чому ж би ні? І кождого разу, коли о нім подумав, задумувався ще глибше, числив щось на пальцях, вкінці веселішав, шептав навіть сам до себе якісь слова, як то мож було вносити із движенія його уст. Но годі було зачути хоть би одного слівця. Лиш раз промкнулося трохи голосніше: «Добродушний балван!»

Чи думав о патріотизмі, о посвященні себе для народу, о діланні для його піднесення, для його добра? Ой, ой, ой, чому ж би ні? І кождий раз, коли його зайшла тая мисль, всував руки до кишені або затирав руки з самодовольним сміхом.

Чи думав о умерлім браті? А чому ж би не мав і о нім думати? «Хто знає,— думав він,— де тепер обертаєся Сенько? Якось давно не дає о собі знати! Може, йому сталось яке нещастє, а може, і діло кінчит!»

О чім ще думав Ленько? Чи думав о собі, о своїх ділах, о своїй будучності? Ні.

Серед глибокої тишини долетів до його уха здалека виразно глухий топіт кінських копит.

— Ого,— прошептав він,— так скоро?

І Ленько, зложившися, причаївся за деревом, щоби міг видіти проїжджаючих.

Дорогою їхало більше як десять їздців на добрих стаєнних конях, при палашах та стрільбах. Із польської бесіди, якою межи собов говорили, із часто чутних слів: ojczyzna, wolność, porozumienie[1] і тим подібних фраз мож було скоро

[1] Вітчизна, свобода, згода *(польськ.)*. — *Ред.*

догадатися, що се synowie ojczyzny[1], що збиралися за ню піднести оружжя, що се повстанці.

Вони, їдучи, звичаєм всіх польських натур, не дуже особливо уважали на принадлежні міри осторожності. Говорили голосно, сміялись, побренькували оружжям та їхали битим трактом, на котрім голосно роздавався тупіт їх коней.

Два із них при зближенні до двірця Андрія відділилися від прочих і поїхали наперед. Коні і оружжя оказували, що се старшини повстання.

— Так ви думаєте, пане графе, що ту будем безпечні?

— Ще й як,— одвітив запитаний.— Та ба, тут ще можем навіть зискати таку поміч, якої і в десяти найпатріотичніших домах не подиблем, не то що!

— А то яку поміч?

— Гроші, пане барон, гроші! Пан Петрій має страшенні гроші, по всім світі слухи ходят! Через жінку мож буде дістати сли не всі, то бодай порядну порцію. Я того і проваджу вас сюда. Лиш ви, пане барон, не позабудьте показатися донжуаном, за якого уходили-сьте в Парижі і Варшаві,— все піде, як з платка!

— Чи пані Петрієва не звеся Теодозія Кралінська? Я щось чув, що она пішла за якогось хлоповича.

— Та сама!

— О, сли так, то діло готове. То моя давнішня знакома, ми досить близько стояли.

«Чи так? — подумав собі Ленько, стоячий за деревом, котрий чув цілу тоту бесіду.— Гм! не зашкодит і то втягнути до свого рахунку!»

Їздці зблизилися до брами.

Ленько усунувся трохи дальше в гущавину молодих вишень.

За хвилю почув голосний і сильний стук о браму і гавкіт собак.

II

УМЕРЛИЙ

Серед широких, як море, а самотніх подільських ланів над Дністром стояла на роздоріжжі велика стара коршма. Вона зверху представляла дику мішанину форм

[1] Сини вітчизни *(польськ.)*. — *Ред.*

і стилів, упестрених брудом і неладом. Но зато всередині, почавши від широких сіней, а скінчивши на спальні орендаря, все мало уже другу подобу. Видно, немного було рук до роботи, щоби тоту буджигарню і зверху припорядити, но всередині все було і чисте, і на своїм місці. Тую коршму замешкував віддавна наш знайомий «чесний жид» Хаїм, а від кількох літ в товаристві Невеличкого, de nomine[1] свого слуги, a de facto[2] спільника по ремеслі.

Невеличкий, скоро дістався в дім Хаїма, умів через свою хитрість, притомність і тактику до тої степені позискати довір'я Хаїма, умів до тої степені статися йому потрібним, до тої степені затерти в душі його прикру згадку о їх першій стрічі на жидачівських лугах, що Хаїм і незчувся, коли Невеличкий майже зовсім ним овладів. І як йому було зчутися? Невеличкий в його очах був його найвірнішим, найщиршим приятелем, що з ним зв'язався не лиш єдністю інтересу, но і єдністю гадок. А кромі того, хитрий опришок при своїй неуступчивості і консеквенції в діланні так умів показатися лагідним, що Хаїм не раз дякував богу, що йому дав найти чоловіка, так щиро собі відданого. Но Невеличкому зовсім що інного було в голові, як інтерес Хаїма. Йому ішло о личні користі, о гроші, котрими хотів забезпечити собі бит матеріальний на старості літ.

Не треба й згадувати, що ремесло Хаїма процвітало під справною рукою Невеличкого. Близька густа діброва і її глибокі, недоступні яри служили нашим «чесним» людям за місце, де переховували не раз і кілька день скрадені коні, фарбували їх, а відтак посилали за границю на продаж.

Не раз Хаїм або Невеличкий їздили також туди, чи то для безпечнішого перевозу транспорту, чи то для угод з розличними торговельщиками. Всякий пійме, що при таких обставинах діло ішло як не мож ліпше, а грубі гроші плили до карманів обох спільників.

Кілька разів уже Невеличкий, котрий, відай, мав якісь другі наміри, говорив Хаїму:

— Знаєш що, Хаїм! Маєм досить уже грошей! Покиньмо погане ремесло,— то небезпечна справа,— готово нам деяк піти поле в ліс!

---

[1] Номінально, тут: про людське око *(лат.).— Ред.*

[2] Фактично *(лат.).— Ред.*

— Ей,— говорив Хаїм,— ще сей рік спробуймо, невелика річ! Забагато не заробимо!

Невеличкий ще представляв йому небезпеченства і підозріння околишніх людей, но Хаїм налягав. Невеличкий вкінці услухав.

В тій хвилі, коли вступаєм в Хаїмову коршму, оба достойні спільники сидять в замкненій світлиці при світлі, числять гроші і обговорюють план викрадення всіх коней одному значному барону десь в Тернопільщині чи де.

— Я уже добре розвідав місцевість, замки, собак, нічого не забув,— завтра можем взятися до діла.

— А я чув,— сказав Хаїм,— що пан барон належит до повстаня. Чи правда то?

— Правда. На тих коньох гадає вивезти гарний відділець повстанців за границю. Недармо їх скуповував через два роки.

— Багато ж їх?

— П'ятьдесят пар!

Хаїм аж остовпів. На таку скалу ще ніколи не лучалось йому робити інтересу.

— Ба, але де ж ми подінемося з такою чередою?

— Е, а хто ж вигадав нараз братися до всіх? Досить буде десять пар на одного, через ніч маєм двадцять пар, другої ночі то само, третьої решта.

— Ба, а барон? А слуги?

— Байка! Барон з більшою половиною слуг виїхав збирати повстанців, не верне аж, може, за тиждень, а за той час уже товар буде за границею.

На тім нарада закінчилася.

— Гей, ти, басалиго, спиш? — кликнув Хаїм до обширної темної гостиної, де на лавці, простягнувшись і хроплячи, спав на якімось петеку дурнуватий і клято лінивий слуга Прокіп.

На крик Хаїма Прокіп ані мур-мур.

Жид підійшов до нього, пробуркав його і велів йому іти двері пообсмотрювати, чи належито позамикані.

— Чи двері повідмикані? — одвітив заспаний, дурнувато смотрячи на господаря.— Ні, або що?

— Але, стовпе вісімнадцятий, іди посмотри, чи-сь їх добре позамикав!

І за тим словом Хаїм товкнув його п'ястуком в карк, а Прокіп, відай, і тепер не знаючи, о що річ іде, подирдав за двері.

— Хаїм,— запитав Невеличкий, усміхнувшись,— пощо ти уже цілий рік держиш того тумана?

— А пощо? Знаєш сам. Ми рідко коли дома, — лучится, прийде хтось, треба приняти; впрочім, до пильнованя хати і пса вірнішого не найдеш. Знаєш сам, яка нам з ним вигода! А сирота дурний, як сак; говори му в очі, що го повісиш,— він ся сміє!

— Правда то правда, але мені не раз приходили розличні гадки.

— Які гадки?

— А напримір, сли би той болван не був в-істі такий, яким видаєся?

— Е, іди, також гадки!

— Де ти здибав єго! Ти мені, бачу, й не казав о тім?

— Лежав серед дороги голодний, з опухлов ногов, ледве живий, плакав, як дитина, що їсти хоче і сонце пече. Я засміявся, а далі взяв го до себе.

— Знаєш що, Хаїм, спробуймо-но ми, чи він припадком не хитрець який?

— А як?

— Зажди, натепер я сам го спробую. Уважай лиш на него зорко!

По недовгім часі ввійшов Прокіп, дурнувато посміхаючись.

— Уже всі повідмикані! — сказав.

— Що повідмикане? — спитав Хаїм.

— А двері.

— А то пощо?

— А ви казали.

— Я казав? А нужда б тобі впелісилась, тумане туманенний! — крикнув жид і вибіг позамикати назад двері. Прокіп стояв здивований, широко витріщивши очі, далі усміхнувся.

— Сеньку! — відізвався до нього нагло і різко Невеличкий, бистро смотрячи в лице Прокопові.

Но на лиці його не відбилося нічо, кромі дурного задивування, так, як у дитини, котру називають не її іменем.

— Сеньку, хіба ти не пригадуєш собі, хто я?

— Пан Дараба! — одвітив Прокіп, усміхаючись.

«А, дарабнуло би тебе по кишках! — подумав собі Невеличкий.— Або собака дурна, як стовп, або твердо хитра».

Невеличкий сплюнув.

— Іди, тумане, іди,— не хочеш зо мнов розумно говорити, то як собі схочеш!

— Моя небіжка бабуня не раз зо мнов розумно говорила, та гет ми уха понатягала! — відповів рівнодушно Прокіп, мовби дійсно сказав щось розумного.

Невеличкий вийшов до своєї кімнати, а Прокіп, усміхаючись, знов ляг спати і небавом захропів на всі заставки.

На другий день кличе Хаїм Прокопа:

— Хлопче, сиди дома, ми з паном Дарабою ідем до міста, не вернем аж вечором. Сли би хто приїхав або прийшов, то уважай обслужити як треба! Розумієш?

— Розумію,— одвітив усміхаючись Прокіп.

Хаїм і Невеличкий пішли. На Невеличкім була довга сукмана із доброго міщанського сукна з вилогами, в руках тростинова окута палиця, а через плечі гарна борсукова торба. Хаїм був одітий, як звичайний жид-гендляр.

Довго ще по їх відході Прокіп стояв насеред коршми, оглядаючись та усміхаючись. Він, відай, боявся, щоб не вернулися його газди.

Думаючи, що уже досить далеко відійшли, відтворив двері і виглянув на дорогу. Далеко серед піль ледве-ледве виднілися дві чорні плями.

— Так, тепер я сам! — прошептав радо Прокіп.— А собака Невеличкий чи не підозріває ксвбаси в борщі?

І пильно поглянув кругами, а переконавшися, що він сам на тій неперезримій царині, вернув назад до коршми і замóк браму за собою.

Пусте обширне подвір'я, обширна гидка коршма — все те якось неприятно подійствувало на нього. Самота якось давила його.

Ввійшов до коршми, замок сіняні двері, а потім, добувши із жидової спальні ключі, відімкнув узенькі дверці, ведучі по східках до пивниці. Коли зступав до неї сходами, перейшла його дивна незнана дрож. Пригадав собі пам'ятну пригоду в пивниці Петрія...

— Ет, дурна голова з мене! — проворкотав знов до себе.— Що було, минуло, то лиш зле, що тих проклятих скарбів ані руш найти! Що ми з Леньком за ними нашукалися! Закляті гроші, та й годі! Боже ласкавий, ти, Сеньку, тепер ту мучся, стрій з себе блазна та дурака і служи тому, з котрого би-сь рад шкіру живцем здерти, а той панич, Петрій, собі розкошує! Але пожди, ссбачий сину, недовго ти натішишся нашим наслідством! Хіба би ми не були си-

нами Олекси Довбущука, коли б ми подарували тобі своє. Видаси ти нам сам скарби та й будеш у нас кусника хліба просити!

Сенько, говорячи то, затиснув п'ястук і грозив на вітер.

Успокоївся, добув гнота, засвітив і почав шарити по пивниці. Пильно переглядав куток, кождий закамарок, відкачував бочки і фаски, — годі було найти того, чого шукав.

— Ов, собачі діти, гарно прячутся з своїми калитами!— проворкотав.

І знов шукає, і знов риється всюди, стає, числить і кмітує, вкінці кличе, урадуваний:

— Так, се тут мусит бути.

Тоє мовлячи, показав порожнє місце на землі, гладко утоптане і убите.

— Будь я шибеник, а не Семен Довбущук, сли мої газди ту не ховают грошей!

Сенько припав до землі з залізним копачем і став рити землю. Поки скінчить, розкажем, що за план мали Довбущуки і відки прийшло до того, що стрічаєм їх під такими дивними видами, так далеко одного від другого?

По смерті Петрія донеслась чутка до наших удальців, що слідять за ними, що викрито і доказано, що вони убили Петрія. Вони дізналися, що Іванко завзявся тепер вислідити їх будь-що-будь і що безперестанку зноситься з болехівським окружним суддею Барановським, котрий, в разі винайдення убійців, обіцяв йому підмогу в людях, щоби їх зловити. То дізналися наші хвати від самого-таки Іванка, запустившися з ним в бесіду, перебрані за сліпих жебраків. Почувши таку вість, почали вони боятися, щоб дійсно не прийшла на них лиха година, і постановили деяк схоронитися. Найліпшим місцем до того видалась їм Чорна гора, раз тому, що немало в ній було всякого роду безпечних криївок, по-друге, що тут мало хто міг їх і сподіватися, а по-третє, що надіялися, перешукуючи щоночі підземний льох, відкрити Довбушеві скарби. Перебули вони тут ціле літо, сходячи, розлично поперебирані, від часу до часу в окружні села для достарчення поживи. Но, помимо найстараннішого шукання, не могли ані руш відкрити скарбів. Зима зближалася, камінна криївка не могла достарчити їм тепла, вони постановили шукати іншого спосєбу пропитання. Ленько радив на тепер пристати до спілки з одним хватом-жидом, що держав коршму в Самбірщині,

межи Тиновом а Колудрубами, і занімався краденням коней. Сенько пристав на то, і оба браття забрали свої манатки і, поперебирані за сліпих дідів, пішли в Самбірщину.

Радо прийняв жид-майстер таких спосібних челядників. А той майстер — то був не хто другий, як знайомий наш Герш-Григорій, колись-то підручний Хаїма. Коли його місце у Хаїма заступив Невеличкий, Герш, зібравши свої грошенята (а було їх, правду сказавши, немало), винаймив і собі ж коршму на пустирі і зачав продовжати ремесло. Не дуже-то зразу і йшло, прото урадувався немало, коли прийшли до нього Довбущуки, з котрими зробив знакомство... в криміналі.

Діло тепер пішло зовсім іначе. Добич за добиччю впадала в руки наших хватів, а кармани наповнялися грішми. Но Ленько не думав ніколи, хліб їдячи, лиш дихати. Нові плани снувалися по його голові,— о декотрих вони всі три нараджалися разом, другі оставив Ленько сам для себе. Не треба і споминати, що послідня ціль всього була завсігди — дістати Довбушеві скарби.

Аж тут донеслась нараз нашій трійці чутка, що уряд вислав жандармерію, щоби вислідити і виловити злодіїв-коноводів, що в цілій околиці роблять огромні шкоди. Не було сумніву, що селяни околичні справлять їх до коршми і що таким способом попадуться всі в руки поліції. Сенько і Ленько забрали що мали і уйшли як стій, Герш мав іти за ними слідуючої ночі, підпаливши коршму. Но заким ще успів то зділати, окружили жандарми і селяни злодійську коршму, а Герш мусив шкандибати в Самбір, побренькуючи ланцюжками на руках і ногах.

Небагато журилися Довбущуки нещастям свого спільника. Ленько уже уложив в своїй голові, що належить їм ділати. Грошей було подостатком під руками,— за кілька днів Ленько був устроєний як перший штуцер містовий і, попрощавшися з братом, пішов у Підгір'я,— чи не удасться йому запопасти ласкою у Андрія то, що не удавалось досі ніякими способами. А Сенько, в недостатку іншого способу, мав іти на службу до Хаїма, щоби, коли і як буде можна, помститися на Невеличкім за зраду і муки вітця в Довбущуківці, а крім того, щоби викрасти йому і Хаїмові гроші.

Як виділи-сьмо, Сенько докладно грав свою роль. Навіть Невеличкий не міг відкрити свого давнього знайомого. Но таки налякся вчорашньої проби, налякся підозріння

Невеличкого і рішився сейчас по відході своїх господарів приступити до діла.

Насамперед треба було вишукати місце, де лежали закопані гроші Невеличкого і Хаїма,— і то власне затрудняло тепер нашого хвата.

— Ось і є! — шепнув сам до себе, коли рискаль наткнувся на щось твердого, металевого. То був, без сумніву, котелик з грішми його «чесних» газдів.— Одно було би готове!

Задумався, будьтоби числячи, що і яке має бути друге. Потім скоро закинув назад землю в викопану ямку, убив, утолочив і пригладив так, що і сліду годі було найти по його копанні.

III

ZDRAJCA, MOSPANIE![1]

В невеличкім, но порядно і густовно умебльованім салонику в Андрієвім двірці сиділа на канапі господиня дому, Дозя Петрієва, а коло неї сидів начальник повстанців, барон Б... Барон здавна славився донжуаном, а тепер, коли інтерес патріотичний того вимагав, розвинув цілий запас солодких слів, чувствительних поглядів і прелесних фраз. Дозя сиділа мов очарована. Барон не був їй, впрочім, так незнайомий. За свого дівування вона мала спосібність бачити його, а він і тогди не раз звертався і до неї з своїми звичайними сентиментальностями.

Довго тривали розговори. Дозя одвічала чимраз частіше вздохами та охами. Накінець по довгій передмові барон зручно накерував бесіду на гроші, потрібні тепер для ojczyzny.

— Ваш муж славится патріотом! — говорив Б...

— Хто, він патріот, той хлоп неотесаний! Простіт, пане барон, но се, виджу, ви хочете єму сипати комплименти позаочі!

«Ага, туди вітер віє,— подумав барон,—треба змінити тон!»

— Ні, я зовсім не мав того на гадці. Я говорив насерйо, як серйозна єсть справа, котрій я посвятив себе! Но, бачите, тепер іде нам о то, щоби позискати якнайбільше сил, якнайбільше приклінності до нас, а до того всі способи добрі!

[1] Зрадник, милостивий пане! *(польськ.)* — *Ред.*

— То дуже добре і справедливо, но я повторяю вам: мій муж— то страчена сила, о него не маєте що й турбуватися. Єсли іде о гроші, то повірте то мому стараню,— я, правду сказавши, маю троха власті над ним, розкажу, він дасть гроші!

— Ох, в імені отечества складаю вам наперед подяку! Щаслива справа і, певно, нестрачена, для котрої такі хороші ручки, таке хороше і благородне серце так радо посвящаєся!

— Не хваліт мене, пане барон,— відрекла Дозя, спускаючи очі,— не хваліт мене і не називайте посвященєм того, що єсть тілько виповненєм мого обов'язку.

— Так ми можем сподіватися помочі грошевої з вашої сторони?

— Так єсть, і то найбільшою певностю.

— А коли, сли вольно запитати?

— Я іду сейчас до мужа! Ви заждіт ту, небавом донесу вам, як річ стоїт.

Дозя вийшла, протяжно і солодко поглянувши на барона.

По її відході барон затер руки, усміхнувся і прошептав сам до себе:

— Дурна баба! Гадає, що то до неї відносится! То, правда, незносно, но таки добре. На дурних світ стоїт, а нам аби гроші!

*

Неспокійно і дуже затурбований ходив Андрій по своїй комнаті. Чого приїхала до нього та патріотична бунтівнича голота? Як має зглядом них заховатись? Тії вопроси ходили йому по голові, но він не міг найти на них задовольняючого одвіту.

Ввійшла Дозя. Андрій бистро поглянув на ню. Вона усміхалась ласкаво.

«Ого, чогось немалого забагла!» — подумав Андрій, а обридження відразилось незамітною чертою на його лиці.

— Мужу! — зачала Дозя м'ягенько, облесно.

Андрій смотрів їй в лице вміcто одвіту.

— Славлят про тебе, що ти патріот.

— Байка! — відрік коротко Андрій.

— Байка! — крикнула Дозя. Бліденька іскорка гніву блиснула в її очах, перелетіла по лиці і сховалася в устах, зложених ще до ласкавої усмішки.— А, фе, встидав би-сь ся

таке говорити. Байка, що ти патріот? Ото ж бесіда! Ніби я тебе не знаю!

І вона поклепала його по плечі.

— Но, най уже буде й патріот! — сказав усміхнувшись Андрій, зацікавлений дуже, куди-то хоче дібратись його жіночка з тою масною передмовою.

— Так же ж бо й кажи! Інакше мусила би-м за тебе страшно встидатися перед нашими гостями!

— Або ж се гості? Хто їх запрошав? — вирвалось необережно у Андрія.

— Е, ти бо знов щось плетеш! Гості, бо заїхали в наш дім, та й годі. Але знаєш що, Андрійку,— говорила Дозя чимраз ласкавіше,— ту іде о велике діло, іде о висвободжене нашого народу з-під ярма чужинців, о привернене єму давньої свободи.

— Давньої свободи! — повторив протяжно Андрій.— А котрому народу?

— Котрому народу? А котрому ж? Нашому, польському!

— Ага! Гм, добре й то знати!.

— Обов'язком кождого правдивого патріота,—говорила дальше Дозя,— єсть вспирати чим може діло увільненя свого народу.

— Ага! Добре, добре, що дальше?

— Ну, що ж тобі треба дальше? Смотри на других і бери людське в зуби! — жартувала Дозя.— Видиш, одні оружатся, кидают все, що їм найдорожчого на світі, і ідут в борбу за велику, спільну матір-вітчину. Другі причиняются датками, чи там в грошах, чи в збіжю, чи в худобі, до зросту святої справи. От і все.

— Гм, чому ні. Но до чого ж то все іде? — питав спроволока Андрій, хоть дуже добре догадувався, куди стріляє його жона тими хитрими, но незручними словами.

— Ох, голово, голово забита! Хіба не почуваєшся також до такого самого обов'язку?

— Ні! — одвітив холодно Андрій.

Тая холодність розгнівала його гарячу жону.

— Мужу! То діло серйозне, жарти набік. Ми не можем оставати за другими, ми мусим також і свою жертву зложити на жертовник отечества!

— Дуже добре! — сказав Андрій.— Нерадо я й признався до назви патріота, но, але коли твоя така воля, я не спротивляюся. Десь там є у мене штири пари старих чобіт! Най старе отечество прийме від мене старі чоботи!

Єсли б Дозя не була сподівалась вимочи на мужу гроші то хто знає, чи не була би на тоті слова відповіла йому кріпким позаушником або плюненням в очі,— так розгнівала і роздразнила її тота насмішка.

— Чоловіче! — сказала вона уже різко, но все ще міркуючися.— Досить того, що мені, своїй законній супрузі, товаришці і повірниці свого житя, не хочеш сказати ані слова зглядом тих там грошей, но коли іде о таку святу справу, якою єсть справа свободи і отечества, то я не позволю тобі і ту водити мене, як кітку за стеблом!

— Ей, чи направду? Но ні, хрань боже, я не хочу тебе за стеблом водити, но я думаю, що ти троха розминулася з правдою в своїх словах, небого! Отечество, до котрого ти признаешся, не єсть, любезна, моїм отечеством, а свобода, серденько, котрої ти хочеш, не така, як та, котрої я бажаю! Остав проте мене з своїм отечеством. Сли-сь така охоча посвятитися для него, то, про мене, їдь на війну з своїм бароном, як ось Пустовойтівна з Лянгевичем,— я ти не бороню. Більшої жертви не можу понести, бо, після твоїх власних слів, я посвящаю тому отечеству то, що мене дійсно найдорожче... коштує! Іди, серденько, в божу путь і, сли воля, забери єще і старі чоботи, о котрих я згадував!

Яким світом то сталося, що Дозя при тих словах не кинулась і не видряпала власними пальцями Андрієві обоїх очей, того вам ані я, ані ніхто в світі запевно не зможе сказати і розтолкувати. Я тільки то знаю, що почервоніла ціла, як рак, посиніла, як боз, побіліла, як полотно, що очі її заяріли якось дико і неприродно, що дух їй заперло і що притисненим голосом ледве прошептала:

— Ан...дрію! Богом кленуся, що собі могилу коплеш, єсли сейчас не даш грошей на попертє наших борців!

— Чому ні, дам і гроші! — говорив все ще повільно і холодно Андрій.— А понеже то іде о вспиранє польського отечества, то найліпше буде, сли го воспру єго таки польськими грішми. Ось ту, моя патріотична приятелько, маєш десять старих польських шелюжків,— озьми їх від мене яко убогий грошевий даток від убогого русина!

Боже ласкавий! Буря, що дотепер збиралася в душі Дозі, аж тепер вибухла страшним способом!

— Поганий зраднику! Уважай, що ти тепер в моїх руках! Скажи, де гроші сховані, бо сли ні, то туй зараз повиснеш, як собака!

Андрій скоро роздумав, що йому робити. Він бачив, що його положення напротив палких гарячих польських шляхтичів дуже трудне, но рішився будь-що-будь обертатися до них холоднокровно і сміло, а в послідньому разі манити їх обіцянками. Найбільше ішло йому о то, щоби зискати на часі. За той час сподівався яким способом дати знати в село о біді і одержати від селян поміч. Зглядом своєї жінки передовсім рішився заховати насмішливу і дерзку холоднокровність.

Він дав їй прото час висапатися і потім спокійним жартобливим тоном так говорив до неї:

— Ну, моя любезна повірнице і товаришко житя! Дуже мене то тішит, що ти нині така чувствительна і ніжна зглядом мене, дурного хлопа і необтесаного русина. Щоби тобі показати, що я дійсно високо ціню твою ласку, то ось тобі моє чесне слово, що...

Андрій закашлявсь. Дозя слухала з напруженням.

— ...що завтра поїдем у гостину до барона Бергера. Більше вже чень не можеш від мене вимагати.

Сказавши то, Андрій спокійно перейшовся по кімнаті, відтворив вікно і додав:

— Ну, досить на нині тої бесіди, любко! Тілько-сь ми ту наплела та натуркотіла, що аж ми ся душно зробило. Іди спати, моя рибочко, а завтра по-тверезому обговоримо ближче, як, коли і в чім нам їхати до барона Бергера.

Дозя не здужала вже й слова виречи. Дрижачи і міняючися з неописанної лютості, як стріла вилетіла із Андрієвого кабінету і гримнула щосили дверми за собов.

Андрій чув, що прийде йому перебути тяжку борбу. Його серце забилося неспокійно, но він старався набрати відваги. Сам ще не знав, на яку стати,— як трактувати своїх гостей, сли би загадали тепер на нього кинутися. Но на всякий случай,— гадав собі,— не зашкодит забезпечитися. Взяв прото за пазуху старий татарський киндjал небіжчика графа Кралінського, що висів у його кабінеті, і, погружений в тяжких гадках, ходив по комнаті.

*

Двері відтворилися, а в них показався усміхнений барон Б...

— Перепрашаю, що-м так смілий,— озвався він в польській бесіді, з тою звичайною полякам цукрованою гречністю,— але справа важна...

— Прошу, прошу! — відізвався Андрій. Барон увійшов до кабінету.

«Гм,— погадав собі Андрій,— они ту, відай, загадали систематичний штурм до мене припускати. Тепер ще, бачу, на мирову ідут. Га, треба держатися як мож, що робити!»

— Пане Петрію,— відізвався барон.— Чуючи про ваш великий патріотизм, про вашу щирість до всяких отечественних справ, ми позволили собі заїхати непрошені в ваш дім. Знаєте, хто ми: бідні діти бідної, обдертої зі всього матері. Святий обов'язок дітей — рятувати матір з рук тиранів; ми піднялися того. Час посвященя себе і свого маєтку прийшов. Отечество кличе і вас,— і ми думаєм, що ви, яко добрий син, не занедбаєте услухати того голосу. Не вимагаєм ми від вас, щоби-сьте несли власне житє на вівтар патріотизму, але, оскілько ваша сила, причиніться датком грошевим до великої спільної справи!

Андрій під час тої довгої бесіди роздумував над способами, як позбутися патріотичних напасників.

— Пане барон,—відказав він спокійним і рішительним тоном.— Заїхали-сьте з своїми товаришами в мій дім, хоть, правда, незвані, непрошені,— ну, але набік з тим! Ви мій гість. Не рад я і ніколи не гадаю робити своїм гостям неприятності. Але знов не желав би-м собі, щоби мої гості турбували мене поночі і не давали мені спокою. Тож прошу вас, ідіт тепер спати, а завтра будем мати час поговорити ширше о так важних справах!

Барон стояв трохи змішаний таксю відповіддю. Він зовсім не того надіявся. Но по хвильці зачав знов:

— Ні, пане Петрію! Ту ніколи зволікати. Рішайтеся якнайскорше, ми завтра рано хочемо рушати в дальшу дорогу.

— Пане барон! Дарма ваша бесіда! — відказав Андрій.— Я тепер троха нездоровий, то неможлива річ, щоби-м міг так скоро обдумати всьо, що потягає за собою так важний крок. Завтра вас ще прецінь нічо не гонит, буде час побесідувати о чім треба і якось порядно.

— Zdrajca, mośpanie! — роздалось нараз за дверми громовим басом, подібним до рику угорського вола.

— Zdrajca, zdrajca! — почулася за першим ціла гурма голосів. Межи ними найсильніше роздавався писк Дозі.

Знов двері відтворилися, і решта повстанців з графом Т..., тим кріпким басистом, на чолі, а з Дозею напослідку всипалася в Андріїв кабінет.

Крик і галас заглушив бесіду барона, котрий ще, відай, хотів напоминати Андрія. Но той не зважав на нього. Він став коло стола і голосно крикнув:

— Панове! Знайте, що ви гості в моїм домі! Не вільно вам надуживати моєї гостинності! Чого вам треба?

Товпа шляхтичів стала і не знала, що відповісти. Всі почули, що крок був нерозважний.

Барон Б..., користаючи з тишини, піднявся ще раз залагодити діло по-добру.

— Пане Петрію! — сказав піднесеним і собі ж голосом.— Отечество терпит, чекає помочі своїх синів, чекає і вашої помочі. Не отягайтеся! Несіт щиро, що маєте, в жертву святій справі!

Андрій постановив зайти їх збоку.

— Але ж, панове! Пощо ту наглості, крику і грозьби? Я прецінь ще не відпираюся, що і я син отечества, не відмовляю вам помочі, оскілько старчит моїх слабих сил. Я власне з своєв жонов бесідував о тім предметі,— і ми погодилися зглядом того, що маємо жертвувати нашій бідній матері. Завтра, скоро світ, она сама зложит все, а тепер прошу вас удатися на спочинок, бо і я сам змучений і струджений!

Очі Дозі запалали, мов очі ящірки, на тоту бесіду. Вона, не чуючися зі злості, прискочила до свого мужа, учепила його за рам'я і, судорожно впившися пальцями в його тіло, пищала:

— Му...жу коханий! Шибениця жде тебе, сли сейчас не скажеш, де гроші!..

— Марш, гадино! — шепнув їй Андрій і відтрутив від себе, мов яку обридливу погань. Вона заточилася і грепнула на підлогу.

Описати страшенний крик, гамір і стук, який після сеї хвилі слідував, я не в силі. Всі якимось машинальним рухом пустилися на Андрія.

— Wiązać go, zdrajce przeklętego![1] — ревів грубий граф Т...

— Wiązać! Wieszać! Na szybienicę z nim![2] — роздавалося зо всіх сторін.

[1] В'язати його, проклятого зрадника! *(польськ.)* — *Ред.*

[2] В'язати! Вішати! На шибеницю його! *(польськ.)* — *Ред.*

— Панове! — кричав Андрій.— Послідній раз запитую вас: яким правом ви надуживаєте моєї гостинності?

— Ha, ha, ha! — реготався граф Т...— Prawem kijcwskiem! — І, обертаючися до своїх, крикнув: — Kijów tutaj dać! Zaraz się dowiemy, gdzie u niego upartość siedzi![1]

Один із шляхтичів вибіг надвір,— запевно, за киями.

— Гей, Федьку, Михайле, сюда, на поміч! — крикнув Андрій.

Сміх голосний відповів йому в товпі. Слуги були уже пов'язані на розказ Дозі.

Шляхта щораз тісніше навалювалася на нього.

— Га, прости, боже, гріха,— крикнув Андрій, роблячи нараз смілий, но рішительний зворот ід вікну,— я мушу ся боронити!

І за тим словом порвав стіл, о котрий опирався, і гримнув ним в густу громаду голів.

Но шляхта піднесеними руками стрітила стіл і кинула його далеко в кут.

— Ha, ha, ha, to mi rycerz! — реготався граф Т...— Anu, wiążcie go![2]

Но коли панове підійшли ід Андрієві, щоби його зв'язати, блиснув у його руках сталевий кинджал і зробив зворот ід груді першого, що ся навинув. Патріотичний лицар відскочив, мов від гарячого заліза.

Но в тій же хвилі заблисли оружжя в руках других,— крик затятості побільшився.

— Posiekać go, jak gadzinę![3] — кричали шляхтичі.

Барон Б... зблизився сміло.

— Пробивай!

Андрій замахнувся, но нерішительно.

В тій хвилі м'яка рука учепила ззаду його руку, держачу кинджал. Була то Дозя.

— Brawo! — ревнула шляхта і стислася коло Андрія. В одній хвилі він почувся переможеним і унятим в кріпкії руки.

---

[1] Ха, ха, ха... Правом київським (правом кия). Київ сюди дати! Зараз довідаємось, де сидить у нього впертість! *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Ха, ха, ха!.. Ото мені лицар! Ану, в'яжіть його! *(польськ.)*. — *Ред.*

[3] Посікти його, як гадину! *(польськ.)* — *Ред.*

— Mamy go! — крикнув граф Т...— А co, powiesz, gdzie pieniądze?[1]

Но заким Андрій ще міг відповісти, розлягся крізь вікно вистріл із рушниці, а один із тих, що держали Андрія, відскочив з простріленою рукою. Всіх очі звернулися зі страхом ід вікну, крізь котре шпарко вскочив у комнату... Ленько Довбущук.

— Мій спаситель! — скрикнув радісно Андрій і вирвався з рук держачого його шляхтича. Шляхта постовпіла. Ленько подав Андрієві довгий ніж.

Але не Ленька боялася шляхта. Думала вона, що за ним іде більше помічників. Но, побачивши, що він сам, протверезилася скоро і, добувши шабель, кинулася з більшою, як перед тим, затятістю на обох противників. Хвиля була рішительна, небезпеченство велике.

Ленько заледво зміг відбити перший удар, коли другий збоку витрутив йому шаблю з рук.

— Пропали ми! — шепнув йому Андрій, нахиляючися до нього і боронячи себе і його.

— Ні, ще хвильку боронися! — шепнув Ленько, застромив у рот два пальці і свиснув проразливо.

На той свист широко відтворилися двері, а в них побачили наші лицарі цілу гурму селян, узброєних в кілля, сокири, ціпи і вила. Вони несміло, но безперестанно тислися в комнату і наповняли її що раз, то більше.

Шляхта подебеліла. Андрій і Ленько одним скоком були межи ними.

— В імені права і нашого найяснішого монархи, панове, зложіт оружє і піддайтеся! — сказав голосно війт, виступаючи наперед.

Барон Б..., стоячий найближче нього, замісто відповіді замахнувся на нього шаблев. Но Андрій зручно відбив удар і витрутив баронові шаблю з рук.

— Панове, за мною! — озвався нараз під вікном пискливий жіночий голос. То була Дозя.

Вона одним скоком щезла за вікном, а за нею один по другім шульнули оборонителі wolności ojczyzny.

Селяни хотіли кинутися за ними, но Ленько шепнув їм:

— Дайте спокій, най біжат. Лиш бігайте кількох вас до сіней, щоби хати не підпалили, і наробіт доброго крику!

Смішно було смотріти, як грубий басиста гр[аф] Т...

---

[1] Маємо його! А що, скажеш, де грошi? *(польськ.)* — *Ред.*

перевалювався через вікно. Но вкінці не стало нікого. Ленько скочив і замкнув вікно, а Андрій з прочими селянами вилетів на ганок. На подвір'ї тупотіли коні, повстанці від'їжджали. От вони вже переїхали через браму і копотять горі дорогою. На самім переді жене смілий сивий кінь. На нім сидить двоє їх: то барон Б... і Дозя.

Коли щезли, Андрій одно лишень сказав:

— На зламану голову!

Висказавши тото побожне желаніє (Ленько від серця вторив йому), пішов Андрій назад у хату, щоби занятися угощенням людей, що його спасли від страшного нещастя.

IV

КОНОВОДИ

Невеличкий добре числив. Того самого ще дня, коли оба з Хаїмом вийшли зі своєї коршми, їм удалося викрасти 20 пар коней із стаєнь нашого знайомого, барона Б...

Два старі слуги, узрівши на другий день рано огромний убуток в худобі свого пана, зляклися страшенно і виправилися сейчас в сусідній ліс шукати скрадених коней. Но коні були уже далеко. Хаїм занявся їх перепровадженням в дальшу околицю, а Невеличкий пильнував збоку слуг. Надвечір вони вернули назад додому, а в одчаянні і гризоті забули пильнувати прочих коней.

Того лиш ждали наші коноводи.

— Хаїм,— сказав Невеличкий,— ану, завинімся і уведім нині решту товару! Хто знає, що завтра може приключитися!

Хаїм пристав.

*

Було десь по півночі. Місяць давно зайшов. Густий дубовий і березовий ліс стояв у пітьмі, мов одностайний великанський вал, протягаючийся геть поза край круговиду. Над ним уносився сивий туман, памороки, а помимо цілковитої, як бачилося, тишини, шуміла і стогнала тота безмірна темна маса так тужно і протяжно, мов конаючий в послідніх судорогах.

На широкій полянці в лісі пасу[ться] коні, а межи ними снуються якісь люди. На краю полянки під грубезним конаристим дубом розложилася на траві більша їх громада. Відтам чути змішаний крик. Се, відай, якась нарада.

— Nu,— відзивається грубий, тяжкий бас, що гудить по лісі, мов голос пугача,— coż pan zamyślasz robić, panie baronie?[1]

Пан барон мовчить, надумується.

— Myślę,— відзивається вкінці,— że niema co długo się naradzać. Tu możemy zaczekać do pojutrze,— a w tym przeciągu czasu zejdą się wszyscy naszi w tę dąbrowę. Ja zaś sam wyruszę do swego pałacu i przyprowadzę stamtąd konie, a w ten czas, w imię boże wyruszamy[2].

— A dokąd?[3] — питає бас.

— Połączymy się nasamprzód z kilku mniejszymi oddziałami w naszej okolicy, a tymczasem nadejdą jakieś rozkazy od głównej komendy[4].

— Brawo! — крикнув бас.— Wódz z ciebie tęgi, panie baronie! Zastosujemy się do twoich rozkazów[5].

Но що було в смак грубому графові Т..., то не було в смак другим гарячішої крові шляхтичам. Подавано розличні плани, зачалися спори і крики, котрі перервав доперва новий, зовсім несподіваний случай.

Дозя (читатель в тім почтеннім товаристві, запевно, пізнав уже тих самих героїв, що минувшої ночі гостили у Андрія і з котрими Дозя уїхала), хоть змучена цілоденною їздою, не лягла тепер спати. Може бути, що її власний страх, може бути, що й патріотизм спонукав її до того, що постановила собі сторожити цілу ніч, схована в дупло величезного дуба. Тут доперва мала вона час роздумати всесторонньо свій крок. «Що я зробила? — був перший голос, що відізвався в її нутрі.— Яка буде моя судьба з тими повстанцями?..»

---

[1] Ну, що ж ви думаєте робити, пане бароне? *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Думаю, що нема чого довго радитись. Тут можемо почекати до післязавтрього, а за той час посходяться всі наші в цю діброву. А я сам подамся до свого палацу і приведу звідтіля коні, а тоді, в ім'я боже, рушимо *(польськ.)* — *Ред.*

[3] А куди? *(польськ.)* — *Ред.*

[4] З'єднаємось насамперед з кількома меншими відділами в нашій околиці, а за цей час прийдуть якісь накази від головної коменди *(польськ.)*.— *Ред.*

[5] Браво! Вождь з тебе славний, пане бароне! Виконаємо твої накази *(польськ.)*.— *Ред.*

Мусимо віддати тоту справедливість здоровому розсудкові Дозі, що не робила собі й найменших ілюзій зглядом побіди повстанців.

В сумнім, безвихіднім положенні найшлася тепер Дозя. Вона виділа, що не має ся чого надіяти від повстанців, кромі насмішок, сли не ще чого гіршого. Вона побачила і на лиці барона, що ще прецінь позавчора таку солодку міну строїв до неї, явну неохоту, котра мало що не виявилася не зовсім любезними словами:

— Пощо нам ту баба? Пощо нам той непотрібний тягар?

І жаль стало Дозі того спокійного життя, тої вигоди, котру так самовільно покинула. Жаль їй навіть стало бідного хлоповича Андрія. Згадала вона всі тисячні способи, котрими йому доїдала, згадала його лагідність і податливість, його щиру любов, котру сама так немилосердно знищила, на лихо собі, і майже з сльозами сказала до себе:

— Боже, що я зробила? Чого я варта за то, що-м сама знищила своє щасте? Ні, сеся кара справедлива на мене!

Но годі було тепер думати о Андрію. Вернути до нього не дозволяла їй її вроджена гордість, а впрочім, як би він тепер приняв її? Вона, з властивою женщині бистротою, замітила посліднього вечора велику і наглу зміну в його поступуванні.

— Ні,— сказала сама до себе,— витриваю тепер в тім положеню, в котре мя вкинула чи то зла доля, чи моя нерозвага!

І рішилася Дозя остати при повстанцях, висвідчати їм по можності розличні услуги і позискати собі через то їх поважання і вдячність. Уже найближча хвиля надарила їй до того добру нагоду.

Вона почула здалека стук копит кінських. Переконавшися докладно, що се не яка луда її збуреної фантазії і що тупіт зближається ід полянці, поспішила донести о тім спорячій шляхті. Її слова, мов крига леду, упали в сам найгарячіший осередок патріотичного спору і скоро охолодили уми всіх. Очевидно, небезпеченство зближалося. Тупіт роздавався з двох сторін,— видко, неприятель впівокруг обступає полянку. Як тут боронитися, як поступати?

— Утікаймо! — відізвався граф Т... і принявся сейчас мотивувати своє речення розличними добросовісними і практичними зглядами.

— Ні,— крикнули другі,— то встид, ганьба! Боронитися, стояти за святу справу до послідньої каплі крові!

І знов зачалися спори. Всі забували про грозяче небезпеченство. Кождий боронив своєї гадки.

Но барон Б... за той час не казав і слова. Він пильно надслухував. Вкінці сказав рішительно:

— Неприятель поволі поступає. Позатягайте коням торби на голови, щоби не ірзали. Одному треба піти і розсмотріти порядок ворога.

Першу часть того розказу виповнено сейчас, но друга часть — то був сук, то значило іти на певну смерть.

— Хто іде на розвідку? — питає барон.

Ніхто не обзивався.

Щось дивного, рішучого блиснуло в очах Дозі.

— Я іду,— сказала вона і щезла в пітьмі.

*

Як же здивувалися наші герої, коли за кілька хвиль Дозя вернула і донесла їм, що се не ніякий неприятель, но очевидно, якісь злодії, котрі женуть ціле стадо коней. Баронові аж кров в жилах похолола на тоту вість.

— Багато їх? — запитав прудко.

— Я лиш двох побачила — і бачу, більше нема.

Барон сей же час розпорядив, що ділати. Дві купки шляхтичів, по чотири мужа, рушили тихцем у ліс, узброєні в пістолети, шаблі і шнури. Одну купку вела Дозя, другу сам барон.

*

— Пане Невелицький, пане Невелицький,— шептав тривожно Хаїм, під'їжджаючи ід свому кумпанові.— Я чув якісь голоси в лісі.

— Причулося тобі! Я прецінь також маю уха, а не чув-ем нічо. Їдь на свій бік і підганяй скорше!

Хаїм дався переконати. Но заледво від'їхав, привиділося Невеличкому, що щось чорного, грубого повзе межи деревами і зближається ід ньому. Медвідь не медвідь, вовк не вовк! Що се такого? Нараз бачить, чорна маса розділюється, чує шепт,— се люди!..

Прилячи до хребта коня і одним сусом впасти в середину стада було для Невеличкого ділом одної мінути. Купка шляхтичів, котра мала мати на нього око, стала в одній хвилі мов вкопана. Ніхто не спостеріг наглого ма-

невру Невеличкого, прото видалося їм, що щез їм десь з-перед очей, мов туман.

— Ци го вітер звіяв, ци го чорт порвав? — шептав сам до себе барон і вискочив сміло наперед. Но Невеличкий пропав.

В тій хвилі вистріл загрохотів,— крик, ірзання коней, коротка борба... Се був відділ під проводом Дозі, котрому пощастилося дістати Хаїма живцем в свої руки.

Но ціле украдене стадо коней, перепуджене криком і вистрілом, розпирслося по лісі, мов порох на вітрі. Барон, однако ж, пізнавши, що се його коні, скоро прийшов на полянку, заірзав, і сейчас зо всіх боків почулося ірзання коней,— і ціле стадо в хвилі злетілося ід свому пану.

Розложено огонь на поляні. Барон почислив коні. 20 пар хибувало.

Приведено зв'язаного Хаїма. Недовго його і допитували. Переляканий жид стратив притомність духу і признався до всього, просячи тільки о життя.

— Не бійся, нічо ти ся не стане, лиш скажи, де решта коней.

Хаїм сказав місце.

— Знаєте хто, де тото місце? — спитав барон Б...

— Я знаю! — гукнув граф Т..., котрий давніше не раз на полюваннях сходив околишні ліси.

— Ци ти лиш правду сказав? — питав знов барон Хаїма.

— Правду, правду, їй-богу, що правду! — лепетав жид.

— Ну, то він нам непотрібний! — сказав барон найспокійнішим в світі голосом.— Гей! — крикнув на декотрих із шляхти і відвернувся.

Вони порозуміли його розказ. Заким бідний Хаїм опам'ятався з смертельної тривоги, вже вони закинули йому петлю на шию і потащили бідолашного жида в ліс, сміючись і приговорюючи.

Плач... крик одчаяння, сміх... потім все утихло.

V

НЕВЕЛИЧКИЙ

Слідуючого дня рано пишно сходило сонце. На небі ані хмарочки. В густім зеленім березовім гаю над Дністром весело щебетали пташки. Вітер вогкий, но теплий

провівав деколи, хитаючи галузками та стрясаючи з них грубі краплі роси.

Вузькою, недобре убитою стежкою по лісі штильгукає на кулях жебручий дід. На нім одежа стара і подерта, торба через плечі, а костур в руці. Замурзане лице показує молодого ще чоловіка, а очі живо, но спокійно озираються по сторонах.

Як на каліку кривоногого, іде він досить скоро і безпечно. Нараз задержується. На полянці стежка щезла. Він ходить сюди і туди, щоби її найти, но дармо. Нараз побачив у лісі сліди кінських копит. Уважно іде за тими слідами добрий кусник. Заходить вкінці над глибокий, темний яр. Із яру віє холодом. Дід зжахнувся трохи. Вкінці зачав пильно вдивлятися в глиб яру. На його обширнім дні росли грубі, розлогі вільхи, межи ними була загороджена кошара, а в тій кошарі стояло повно коней.

Лячно стало дідикові, коли побачив тілько худоби, без нікого, так далеко в лісі.

— То якихось злодіїв робота, сли не самого Невеличкого! — шепнув він сам до себе.— Но де у чорта стежка? Як ту видістатися з лісу?

І, сказавши то, кинув від себе кулі і пустився щодуху бічи в тоту сторону, в котрій, як гадав, буде село, до котрого йшов.

Був се Іванко, колишній слуга Петрія. Він і дотак служив у старої Петріїхи. Немало він причинився при слідстві до викриття убійців Петрія. Но то немного на що здалося. Пошукування поліції за Довбущуками не довели до ні до чого. Тогди Іванко випросив собі у окружного судді болехівського, п. Барановського, колишнього шкільного товариша Андрієвого, повномочіє до арештування Довбущуків, де не будь би їх подибав, і сам принявся слідити за ними. Два літа уже тратив дармо час, ходив, питав,— но годі було і слід відкрити по Довбущуках. Старий дід Максим не знав і словом, де вони обертаються, бо після страшної смерті їх вітця не показувалися більше у полонині. Іванкові вкінці пригадався Невеличкий. «Може, він буде дещо знати про них»,— подумав собі. Но Невеличкого вишукати була робота також не менше трудна, і хто знає, чи був би Іванко здужав його вишукати, сли би случай не був йому допоміг. Він пізнав його в Долині на ярмарку, видів його враз з Хаїмом продаючого коні і зачав питати о місце помешкання Хаїма, думаючи, що при

близькім знакомстві Хаїма з Невеличким нетяжко буде від жида вивідатися про Невеличкого самого. Якийсь жид розповів йому, де мешкає Хаїм, і додав заразом, що той другий, з-міщанська убраний,— його спільник, пан Дараба. Трохи то застановило Іванка. «Може, се не Невеличкий? — насунулося йому на гадку, но погадав ссбі знов: — Пробував-єм тілько, спробую й тепер ще раз,— може, ся що годі дізнаю».

За порадою Бляйберга, що від часу катастрофи в Жидачеві також пробував у Петріїхи, перебрався він на діда жебручого, щоби не звернути на себе уваги Довбущуків, сли би случайно з ними стрітився.

Ось він уже вибіг на край лісу. Перед ним безконечно широкі подільські лани, від півночі далеко бовваніють сірі лисі гори. А на захід сонця тягнеться проста, груддям укрита дорога, над котров ген-ген, мов бовдур, стоїть велика коршма. То мешкання Хаїма. Туди Іванко поспішив.

*

Невеличкий, побачивши, що Хаїма зловлено, дуже був злий зразу, сам не знаючи чого. Но небавом успокоївся. Хаїм зловлений,— запевно, його віддадуть під суд, відтам викрутитися не так легко. А за той час Невеличкий, забравши всі гроші, драпне собі скоро і безпечно і здужає так сховатися, що Хаїм, в разі увільнення, певно його не винюхає.

Такий був план Невеличкого, коли, змучений, ід полудню другого дня повернув до Хаїмової коршми. Він постановив сейчас першої ночі уходити, бо знав, що Хаїм може все виговорити, а тогди, певне, поліція рушиться, щоби його зловити. Він велів прото Прокопові-Сенькові позамикати добре браму, двері, навіть вікна, не впускати в коршму нікого, а сам за той час ліг спати, щоби набрати сил до нічної подорожі. Сенькові того тільки було й трєба. Він поспішив до пивниці, скоро Невеличкий заснув, за хвилю виніс відтам гроші, а побачивши, що унести цілий котелик буде йому наразі трудно, виняв з нього трохи грошей, а решту закопав в тайнім кутику на подвір'ї. Заледво упорався з тов роботов, застукано до брами.

— Гей, гей, отворіт, я маю з паном Дарабою поговорити!

— Нема пана Дараби дома,— відповів Сенько.

— Но, то я зачекаю! — говорив дальше голос, не перестаючи гримати.

— Він не скоро поверне! — була відповідь.

— Отворіт, най бодай порцію горівки вип'ю! — кричав голос, гримаючи щосили.

«Що за чортова мати?» — подумав собі Сенько, виліз на паркан і поглянув відтам на діда, що калатав до брами. Був то Іванко, но Довбущук не пізнав його. Де [б] він і подумав коли, щоби його ворог міг його аж тут подибати? Но Іванко, побачивши Сенька, став мов остовпілий. «Ось і він,— шепнуло щось в його душі,— ось і ціль твоя осягнена».

— А не підеш ти собі, ти, голодриго, га? Ту не можеш тепер іти!

— А то чому ні? — питав Іванко не своїм голосом.

— Бо тому, що ні!

Після того аргументу голова Сенька щезла з паркана, а Іванко щосили пустився бічи у село.

Біжить Іванко та спотикається, назад себе на коршму оглядається. Но що се? Чи дійсно, чи йому привиділося, що з вікон зачинає дим пробиватися? Поглянув ще раз,— ні, нема! Се, відай, йому привиділося. Біжить він дальше, не обзираючись. От уже і село перед ним...

— Ох, як я змучився! — вишептав, ледве дишучи. Затримався, щоби відотхнути. Щось мов перло його оглянутися ще раз на коршму. Боже! а се що? Коршми не видати, лиш грубі, огромні бовдурі сивого диму, крізь котрі зісподу величезними язиками проблискує кровавий полом'інь!

Іванко цілий одебелів зі страху.

*

З села гурмою висипалися люди, надбігли й два жандарми, що случайно там були, на Іванків поклик. Но заким надстигли ід коршми, вона уже, як то кажуть, цілковито «попелом сіла». По дорозі розказав Іванко жандармам своє діло до Довбущуків, а заразом своє відкриття в ярі.

— Так єсть,— сказав жандарм,— се або злодії, або повстанці. На всякий раз треба їх штучно зайти!

Надбігли ід коршмі. Коло пожарища ні живого духу. Декуди в купах попелу дотлівають недогарки дилин. Із одної такої купи витягли люди жердками чорного, напівперепаленого трупа. Но сей труп — то не був Сенько.

Се був Невеличкий.

А Сенько пропав без сліду.

VI

ГРАФ Т...

Лишаючи страшне згарище на виключне посідання вітрові, що курбелив по полю попелами, жандарми і селяни, під проводом Іванка, поспішили в ліс. Прийшовши над знаний нам яр, оглянули жандарми докладно місце, далі й коні в кошарі. Було їх двадцять пар, а один із жандармів пізнав, що вони походять із стаднини барона Б...

— Барон Б..., бачится, повстанець,— додав жандарм.— Перевартуймо ту ніч. Они, сли прийдут по тоті коні, то, певно, вночі. А не буде нікого, то берем коні.

На тім стало. Селяни узброїлися порядними булавами і позасідали, розділені, круг яру.

*

Смерклося. Густими клубами піднеслася із дна яру паморока і окрила все сивою скатертю. Лиш тільки й чути, що в тій непробитій мряці тупотять та гребуть коні копитами на дні яру.

Но ось один кінь в ярі заірзав. Потім тихо. Гов! Десь далеко в лісі заірзав другий, далі кільканадцять їх в ярі і кілька в лісі. Ось дуднить земля.

— То повстанці,— шепнув жандарм,— злодії осторожніші.

Над'їхали. Говорять щось межи собою.

— Ostrożnie, panowie, tu jar głęboki![1] — гудить, мов котел, грубий бас.

Жандарми пізнали графа Т...

---

[1] Обережно, панове, тут глибокий яр! *(польськ.)* — *Ред.*

— Najlepiej będzie, jeżeli pozłazimy z koni i pieszo zejdziemy w tę przepaść. Pan znasz ścieżkę w dół, panie hrabio?[1]

— Znam[2].

Ось вони позлазили з коней і ідуть навпомацки на берег яру.

— Musimy się zwijać, panowie,— гудить бас графа Т...— Pan baron lada dzień otrzyma jakieś polecenia od głównej komendy narodowej[3].

— В імені права стійте! — роздалося нараз перед ними.

— Не важтеся і кроком взад! — загуділо за їх плічми.

— Арештуєм вас в імені найяснішого монархи! — почулося з боків.

Шляхта здеревіла.

— Panowie, ognia do nich![4] — ревнув граф Т...

Но panowie зі страху не знали, чи живі вони, чи ні. А впрочім,— стріляй, а не знати куди.

Граф Т..., однако ж, не чекав на них. Він добув пістолетів і, звертаючися до великої чорної маси, що перед ним бовваніла, в найбільшій лютості почестував її двома вистрілами.

— Co za djabeł?[5] — крикнув, коли чорна маса не стогнала, не падала, но стояла собі спокійно. Регіт круг нього дав йому пізнати, що той djabeł — то був високо зрізаний дубовий пень, котрий хоть утерпів від його героїзму, однако ж так само не гадав падати, як Польща вставати.

В моменті граф почув на собі кріпкі руки.

— Poddaję się![6] — крикнув.

— I my także![7] — завторували всі герої під його комендою.

Під час, коли їх селяни роззброювали, розложено огонь.

— Де пан барон? — питав один із жандармів зв'язаного графа Т...

---

[1] Найкраще буде, коли позлазимо з коней і пішки зійдемо в те провалля. Ви знаєте стежку вниз, пане графе? *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Знаю *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Нам треба поспішати, панове. Пан барон ось-ось дістане якісь доручення від головної національної коменди *(польськ.)*.— *Ред.*

[4] Панове, вогонь на них! *(польськ.)* — *Ред.*

[5] Що за чорт? *(польськ.)* — *Ред.*

[6] Здаюся! *(польськ.)* — *Ред.*

[7] І ми теж! *(польськ.)* — *Ред.*

Граф Т... гадав спочатку heroicznie мовчати, но далі, подумавши, що, коли уже находиться в руках ряду, ліпше зискає, сли рядові прислужиться,— і видав криївку.

На другий день жандарми зібрали в селі охочих парубків, казали їм узброїтися в сокири та коси, всадили на баронових-таки коней і поїхали ід знаній нам полянці.

Но там не застали уже нікого. Барон з повстанцями ще вночі від'їхав.

*

Ми оставим тут наших героїв навсегда. Що вони зділали, яка була судьба повстання в 63 [році], записане в історії. Ми лиш коротко тут скажем, що граф Т... пересидів цілий рік у в'язниці, потім вернув додому, но уже яко запалений австріяк. Барон Б... з своїм відділом перейшов за границю,—але там гинуть уже всякі сліди. Відай, погиб з своїми wiarusami[1], а може, ще й донині в сибірських копальнях проклинає свою долю та свій дурний розум, що не сидів дома тихо, але з добра розбрикався та захотів «Польщу будувати».

А що ж Дозя?

З Дозею ми ще стрінемся при кінці нашої повісті.

VII

ДОВБУШЕВІ СКАРБИ

Ленько, відкриваючи Андрієві своє властиве ім'я (в домі він дотак уходив за Олександра Рожнятовського), знав дуже добре, що виставляється на велике небезпеченство. Ану ж но Андрій не буде в нім видіти приятеля, збавителя від того пустого, страшного життя, но убійцю свого вітця?.. Та гадка дуже його мучила. Щастям зайшли вище описані сцени, котрі не дозволили Андрієві розібрати холодно ціле діло і, що більше, зділали Ленька майже спасителем Андрієвого життя, маючим право на його вдячність.

Но, помимо всього того, Ленько таки не успокоївся. Він постановив занімати гадки Андрія так, щоби той не мав часу роздумувати подрібно о його ділі. Кромі того, старався всякими способами, ніби віднехочу, показати свій

[1] Вірними служаками *(польськ.)*.— *Ред.*

поступок з минувшого вечора в кориснім світлі, виставити його яко доказ щирої приязні, яко нараження власного життя і т. д. А по такій бесіді переходив нагле сам на найдразливіший вопрос його життя — на убійство Петрія. Він клявся, на чім світ стоїть, що його рука чиста від крові, що се його брат-небіжчик убив Петрія, і то нехотячи. Тими способами старався задавити в самім зароді недовір'я в Андрієвій душі. Удало му ся то, хоть не цілковито. «Що ж,— гадав Андрій,— він кленеся, що не він убив мого вітця. Хто знає,— може, то й правда. Но доказати того перед судом він не потрафит, тому ж можу го все тримати, мов на ув'язі, на тім вопросі. Все він буде бачити над собсю погрозу, а то знов не дозволит йому відставати від мене, щоби не стягнув на себе мого гніву і — суду кримінального. А впрочім, Христос го там знає, може й направду він поправився, а на такий спосіб шкода би було, щоби така голова пропадала в криміналі. Ділаючи враз зо мнов, може багато помочи справі народній. Його послідне нараженє себе самого за мене доказує, що він таки ще не зовсім злий чоловік».

Так роздумував Андрій і постановив зачати діло. За кілька день, упорядкувавши що було треба дома, вони виїхали разом до Перегинська, щоби звидіти Довбушеві скарби.

*

Андрій в протягу кількох літ свого життя з Дозею рідко коли бував у своєї старої матері. Вона, сирота, все сумувала, все побивалася, що «одного дня стратила мужа і сина», а коли Андрій вряди-годи завітав в рідну хату, то сама не знала, як його вітати, як приймати, де помістити. Но чимраз більше непокоїла її нужденна і зламана Андрієва подоба.

— Що тобі,синку? — питала-допитувала в нього жалібниця-ненька.

— Нічо, мамко, нічо! Троха-м нездоров, але то не шкодит. Ви ж знаєте, мені з дитинства так бувало.

— А що ж твоя пані? Чому ніколи не завітає до нас? Ци то у панів такий звичай, що теща ніколи не має бачити невістки?

— Каже, мамко, що часу немає,— господарство, тото... Але вже я єї раз витягну.

— А як же з нев поживаєш, синочку?

— Добре, мамко, чому ні,— знайте, житє все як житє.

— Ой не все, небоже, не все,— говорила мати. Вона, небога, може й дорозумівалася, що за червак точить серце її сина, та не сміла йому того казати, — «бо й що ж би то помогло? Ще му лиш жалю більше завдам».

*

І от тепер він знов зближався до Перегинська, до рідної хати. Але яка різниця була межи його теперішнім настроєм а колишнім! Бачилось, що з відходом Дозі щезла всяка грижа, всякий непокій з Андрієвої душі. Давня бистрота його мислення і понімання вертала. Він не глядів уже так сумно і тужно на світ, не говорив таким прибитим голосом, став якийсь веселіший, різвий і здоров.

Но в міру того, як вертав його давній спокійний і ясний погляд на речі, вставали в душі його нові підозріння зглядом Ленька. Він чув то душею, що зближається ід розв'язці тяжкої загадки свого життя, чув, що тепер в його родиннім селі вага його долі переважиться, що тут відкриється йому ясніша дорога на будучність. Но при всім тім йому бачилось, що присутність Ленька якось стісняє свобідний полет його волі. Якась дивна, йому самому непонятна сила ставила йому перед очі всю хитрість і злобу Ленька, і він уже сам не знав, що діяти. «Ци не глупий се та нерозважний крок? — подумав собі.— Може б, ліпше було вертати і відложити бодай справу на потім?»

Такі гадки мучили його, доки не доїхав до села. Ленько, котрий пильно слідив за кождою зміною виразу Андрієвого лиця, пізнав скоро, що настає рішуча хвиля, що треба ужити всіх способів, щоби удержатися на становищі.

— Андрію, вас, запевно, знов страшит тота гадка, що на мні тяжит ще в суді підозрінє о... о... знаєте, убійство... вашого...

Ленько затявся,— не знаю, чи в дійсній, чи в уданій ніжності чувства.

— О тім не турбуйтеся. Ось вам моє слово, що ще нині, по звидженю скарбу, поспішу до Болехова, стану сам перед судом і оправдаюся. В моїх руках є докази на те, про то будьте з тої сторони зовсім безпечні.

Ленько не осягнув цілковито свою ціль висказаними словами. Замість радості почув Андрій, що його непевність і недовір'я зростає.

«А чи не можна б оглянути скарби аж після судового оправданя?» — тота гадка засіла на його устах. Но про якесь невиясниме помішання, про якусь не знану йому досі несміливість і нерішимість він не висказав її.

Ленько якось предчував тоту страшну для нього гадку. Він зачав знов бесідувати з Андрієм, аби звернути його увагу на другі предмети, і зробив то так лагідно і зручно, що змучена попередніми гадками фантазія Андрія охітно послідувала Довбущукові.

*

Був то робучий день. Петріїха сама була дома. Бляйберг і слуги були в полі при роботі. Не стану тут описувати привітання матері з сином, скажу тільки, що Ленько, смотрячи на безграничну любов, що світила в очах, пробивалася з кождої черти лиця, з кождого руху Петріїхи, мимовільно згадав свою матір, що так само його любила, котрій він не раз тілько наробив гризоти, згадав про її сумне, безнадійне життя і її нечайну страшну смерть,— і тяжкий, тяжкий і щирий жаль здавив його грудь, прошиб його серце. Щось ніби говорило йому, що материна мука, материні сльози і нужда тепер упадуть на нього, коли він досягає вершини свого щастя, цілі своїх гадок і бажань. Він задрижав, но хвиля задуми минула,— злий сам на себе, махнув рукою і звернувся до Петріїхи.

— Мій приятель...— зачав після привітання Андрій до матері, представляючи їй Ленька,— мій приятель... (в його дрижачім голосі і заклопотанім лиці видне помішання і внутрення борба, Петріїха мутно і тускло глядить на Ленька без уваги).

— Олександер Рожнятовський... Мило ми пізнати чесну-поважну маму такого чесного і розумного чоловіка, як п. Андрій Петрій.

Тими словами перебив Ленько Андріеву мову і помішання і, схиляючися, поцілував худу і збіджену руку старої, мимо її отягання.

Андрій з подякою звернув на нього очі. Видно було, що чорні, для Ленька некорисні сумніви звільна уступали з його душі.

Петріїха зачала сейчас заходитися, щоби приготовити яку-годі гостину так дорогим гостям. Но Ленькові було то не на руку.

— Ні,— сказав він,— ми ту маєм маленьке діло в селі,— скоро вернем,— та тогди вже, що ласка ваша...

— Так, мамко, так,— сказав і Андрій. Но той поспіх Ленька знов якось немило ударив його підозрительну душу. Він завагувався: чи йти, чи не йти?

— Ходім,— сказав Ленько, мовби одвічаючи на невисказаний вопрос його душі, вклонився Петріїсі і взяв його по-приятельськи за руку.

Андрій не оперся,— вони пішли.

VIII

СЕНЬКО І ЛЕНЬКО

«Осягнена ціль моя! Все, що-м хотів, чого-м бажав! Тепер я пан, я розказую!» — так радувався Ленько, вийшовши із тайних печер і розставшися з Андрієм.

Андрій урадувався трохи, коли побачив, як поквапно Ленько збирається до Болехова, щоби оправдатися перед судом і скинути з себе підозріння о убійство Петрія. Але не до Болехова так квапився Ленько, не оправдання було йому на думці. Квапився він, щоби побачитися з своїм братом, щоби поділитися з ним радісною новиною, що «все осягнено». Знав то Ленько дуже добре, що передовсім іде тут о поспіх, щоби якнайскорше забезпечити собі пссідання тих скарбів, котрих відкриття стоїло так багато труда, нещасть і часу. Без помочі брата годі йому буде самому упоратися, а брата ж де найти так на дорозі? Не знав Ленько, чи брат ще пробуває у Хаїма, чи ні. Сли пробуває, то там би його лиш шукати. Але сли й йому уже пощастилося осягнути свою ціль,— то що тогди? Тому рішився Ленько, заким поспішить до Хаїма, перешукати знані їм обом криївки в розсілинах Чорної гори, надіючися, що тут певно застане Сенька, сли його уже нема на «подільськім роздоріжжі».

*

Сонце вже геть схилилося було з полудня. Невеличкі круглі хмари повільно пересувалися по небі, одна за одною оглядаючись, одна другу здоганяючи. Спокійно було на божім світі, відрадно і любо було на безмір-

ній, кип'ячій життям груді матері-природи. Весело присвистуючи та приспівуючи, п'явся якийсь молодий «панич» горі острими обривами Чорної гори. Бачили його здалека пастухи і втікали, хрестячися і кричачи: — Се нечистий, пек би му! Адіт, червонов гарасівков підв'язаний! Та й як, сотона проклятий, посмів на ясне сонічко вилазити? Адіт, як ся оглядат! Та й як го святий Михайло громом не поразит?..

Ленько чув здалека той крик, бачив утікаючих. Пізнав він тоту причину, осміхнувся та пнеться далі.

*

— Панич пропав! Та й ніхто й не бачив, де й коли. Ігій на тя, сотоннику! Провалився, поганець, крізь землю,— цураха би му! Ов, щось буде лихого, коли ся туди поганин волочит, та й то в білий день! Певно, обзирає якесь погане місце!

Так гуторили старші пастухи, щоби загутати малих поляканих хлоп'ят. А Ленько тим часом протискався, звинний, як куна, тісною щелиною в глиб розпуклої скали, де була давня криївка обох братів. Щелина щораз ставала тісніша, висяче над нею каміння закривало сонце. Вічна тінь і вічний холод віяв із глибини тої ями. Нараз камінні стіни ніби розступилися, крізь тісну скалубину продерся різкий, жовтий луч світла, і при тім світлі побачив Ленько серед печери сидячого свого брата. Сенько, ще в одежі дурнуватого Прокопа, покріплявся — хлібом і часником.

— Дай боже час добрий! — гукнув Ленько.

Сенько аж підскочив зі страху. Хліб став йому комітту в горлі. Не міг, сарака, й слова вимовити.

— Ну, що ж ти, Сеню, не пізнаеш мене? — заговорив Ленько.

— Ах, то ти! Ну, як же ж ся маєш? Давно-сьмо ся не бачили!

— Нічо, нічо! — відказав Ленько.

Браття обнялися щиро.

— А що, Сеню? Як Невеличкий?

— О, Невеличкий безпечний! Уже нам, певно, не перебаранчит.

— Ну, або що з ним?

— Спікся, брате, на шкварок!

— Як наша небіжка мама! — доказав Ленько і зітхнув.

— А що ж ти, Леню?

— Все добре! Наша взяла. Ми — панами, скарби в наших руках, лиш треба завинутися, щастє за ноги вхопити!

Сенько аж остовпів на тоті слова з превеликої радості. Він тельмом кинувся на шию Ленькові і обцілував його не раз та й не десять.

— Ну, ну, досить того! — говорив Ленько.— Ще мя задусиш, пусти! Ту не час іще цілюватися, робота чекає.

— Ах, братчику, сердечний, а я ту жду та й гадаю: «Певно, десь уже мого Леня повезли скованого!» О, але ти не з таківських птахів гнізда!

— Ну, ну, досить тої втіхи, до роботи!

— Розказуй, сердечний, розказуй! Ти тепер пан, я слуга твій.

*

Було се якось другого дня, ранньою порою. Через поле півперечкою ішов до Перегинська Іванко, сумний, змучений, збіджений. І знов не удалося йому вислідити і під суд віддати убійців Петрія, і знов чекала його нова праця, а хто знає, чи не дарма праця — вишукувати наново їх слід.

Занятий тими гадками, Іванко й незчувся, як ся учинив у стіп Чорної гори, на краю висхлого і «козульками» сточеного ліска. Здивований оглянувся круг себе, не знаючи, відки він тут взявся. Но ще більше було його здивування, коли високо на обривистім спохові Чорної гори побачив двох людей, що осторожно просувалися помежи камінням, згорблені, несучи, як бачилося, щось неабияк тяжкого. Він став за дерево, відки міг докладно їх оглянути, а сам не був видний для них. Довго смотрів він за ними. Ясне світло сонця час від часу освічувало їх докладно, коли показувалися з розпалин. Передом ішов якийсь ніби панич, а за ним ніби дідик, ніби слуга. Іванко пізнав обох.

— Се они, се они! — мало не крикнув з радості.— Поможи господи хоть тепер їх дістати!

І Іванко скочив прудко і сховався в вівсі. Зашелестіли колоски і подались під його ногами. Небавом опинився на стежці і, скулений, задиханий, щосили погнав у село.

*

Минуло кілька день. Була свята неділя. Полудне. Сонце жарить, збирається на тучу. Далекий грім гудить, грохотить і переливається межи розпалинами сірих скал. У стіп Чорної гори, в ліску сидять наші знайомі, Довбущуки. Вони тяжко дихають, мов після великої утоми. Не говорять нічо довгу хвилю. Аж десь-колись відзивається Сенько.

— А що, Леню, богу дякувати, ми упорались.

Ленько мовчить.

— Ну, як же гадаєш, куди нам тепер дорога стелится?

— В Молдавію, там найбезпечніше, а відтам маршируєм, куда вольна воля.

Сенько не перечив, на знак згоди стис брата за руку.

— А де ж твоя придбанина? — запитав Ленько.

— Тамій коло пожарища,— безпечно захована, не бійся. Будем тамтуди йти, то й заберем. О, не бійся, на перший початок стане.

— Ну, і я гадаю, що так буде.

— Коли ж рушаємо?

— Зараз, лиш троха спочинем. Знаєш, мене щось сон ломит. Де ж бо, тілький час і ока не прижмурити! Ляжу хіба та засну на хвильку, а потім як стій у дорогу.

Но не вспів ще Ленько лячи порядно на землю, коли почулися ззаду нього кроки. Сухий лім затріщав. Він озирнувся і — одебелів. Зі всіх сторін — від поля, з обох боків ліска — ступають люди громадно, узброєні в стрільби, ціпи і вили, ідуть просто ід ним. Побачив він межи ними і блискучі багнети жандармських гверів, побачив і збіджене лице Іванка,— і сам не знав, що з ним діється.

— В імені права! — загуло з-межи громади.— Ви, Олександре і Семене Довбущуки, піддайтеся і не важтеся поступити кроком з місця! В противнім разі не надійтесь пощади!

Оба браття зірвались на рівні ноги, почувши тоті грізні слова.

— В імені права! В імені права! — лепетав бездушно Сенько, водячи кругом блудними очима.

А люди і жандарми все зближаються, все тісніше окружають преступників. Їх лиця грізні як лице загніваної судьби.

— В імені права! — повторяв Сенько і зачав дзвонити зубами, мов на морозі, зачав трястися, мов у лихорадці.

Нараз розлягся йому над ухом голос Ленька:

— Утікаймо!

Дійсно, Ленько за той час здужав відзискати хоть почасти давню свою притомність і, шарпнувши сильно брата за руку, пустився стрілою туди, куди ще не обступили їх грізні гонителі.

Лім затріщав, крик селян і жандармів затряс воздухом, а тому крикові відповів в далечині грізний, гудячий голос грому, мов голос справедливості, що настигає винуватих і не допустить їм уйти заслуженій карі.

*

Сли б лавини котилися горі горою, сли б ріки бурділи горі скалами, я би прирівняв до них утікаючих Довбущуків. Звинні, мов дикі кози, прудкі, мов пантери, вони спиналися горі скалистими щербами, перескакували пропадисті розсілини, чіплялися острих зубців і мчалися тим способом все дальше а дальше вгору. Під їх ногами укришувалися кусники скал, обсипався мілкий пісок і шутер, обривалися щербаті кінці каміння, но вони, здавалось, і не бачили того. Вони гнали в безумнім, безмиснім одчаянні, самі не знаючи, чого і куди. Не думали о тім, щоби скритися, спасатися, не думали ні об чім,— одно-однісіньке слово «утікаймо!» змінило їх в бездушні машини, що працюють без упину й самі не знаючи о цілі своєї праці. Так утікали наші Довбущуки, а за ними, мов тяжка лавина, з криком і ревом летіла ціла громада людей. Той крик ще більше їх полошив, ще більше віднімав їх застановлення, понукуючи їх заразом до тим скоршого і одчаянішого бігу.

— Стійте! — роздавалося за ними час від часу. Но Довбущуки не слухали, не чули того крику!

— Огню за ними! Паліт! — розлягся голос жандарма. Кілька вистрілів загрохотіло. Сенько, досягнений на скаку кулею, дригнув лишень і без голосу, мов блискавиця, щез у глибокій скальній розпалині.

За хвилю надбігли люди на тото місце і підняли із дна розпалини кровавого, бездушного трупа.

— А то го хтось поцілив! У саме серце! Ані пікнув, неборачисько!

Ленько чув вистріли і задрижав також. Вони обездушили його до решти. Не спостеріг він смерті брата, не

бачив пропастей і обривів перед собою. Він пересаджував їх без мислі, як рівчаки коло дороги. Но ось уже вершина Чорної гори, ось тота висока скальна іглиця, що глибоко врізується аж у синє небо. Якоюсь нелюдською, необ'ясними натугою і зручністю Ленько вдерся на сам вершечок. Но тут став. Вище не було куди. Так, як всі божевільні, він не був в стані змінити одностайного способу ділання, не був в стані злізти вдолину — і став. Його блудне око непевно ховзалося по окружаючих його предметах. Його грудь дихала тяжко, з рук і ніг капала кров, но з лиця цілковито щез той вираз спокійної, рахуючої хитрості, котра його уперед ціхувала. Якийсь звірський непокій, якесь шамотання всіх його душевних сил,— ось що відражалося на його лиці.

Нараз Ленько схилився вдолину. Люди, що то бачили, крикнули з тривоги. Ленько усміхнувся, но так глухо, так відражаючо, як би, може, усміхалася скотина, сли би могла усміхатися,— як усміхаються серед страшних болів божевільні.

Но Ленько не без причини схилився вділ, не без причини усміхався. О кілька стіп нижче себе, в темній скальній щелині побачив він лице Андрія, смертельно бліде з переляку і тривоги.

*

Не знати, з якої причини не згадував Іванко і словом Андрієві, ані Бляйбергові, ані Петріїсі про те, що відкрив пристановок Довбущуків. Сам він зібрав людей з села, сам із сусіднього місточка прикликав жандармів, обставив людьми Чорну гору, а потому зручно вислідив Довбущуків в лісі. Аж коли уже зачалася страшна гонитва, дізнався Андрій про цілу річ. Якесь дивне предчувство овладіло ним. Він, не кажучи і слова, поспішив ід Довбушевій скарбниці. Ніхто не в силі описати його зачудування, коли побачив скарбницю зовсім порожню. Йому ясна стала ціла річ: Довбущуки переховали скарби! Він погнав знаним хідником на верх Чорної гори, чи не удасться йому дізнатися дечого від Довбущуків.

По хвилі бездушного остовпіння пізнав його Ленько. Зміненим, дитинячим голосом пролепетав він:

— А що? Нема! Пусто? Хі, хі, хі! Ходи, ходи,— я ти покажу! Я знаю, покажу тобі.

І, мовлячи те, Ленько простяг руки до Андрія, перехилився і, стративши рівновагу, звалився в пропасть.

Один-однісінький зойк, потім страшний хряск костей— і тихо.

IX

КІНЕЦЬ — ПОЧАТОК

Було се дня 25 липня 1866.

Днина була ясна й погідна, жарило страшно, а серед розпалених мурів Львова, по тісних улицях, духота була не до знесення. Переїжджаючі фіакри і повози збивали клубами куряву не менше, як і переходячі дами широкими кринолінами.

Невесело, з звичайною задумчивістю стояли мури Народного дому серед тої духоти. Невесело спинався на їх вершині «золочений» лев догори. Скучно і тяжко було на світі,— не знати, чи внаслідок духоти, чи чого іншого.

На Трибунальськім плацу перед Народним домом крутиться якась женщина, пильно поглядаючи на браму Народного дому. Вираз її лиця показує, що ожидає когось з найбільшою нетерпеливістю. Її одежа, пошарпана і давно зношена, кажеться в ній догадувати женщину досить низького стану — якоїсь ніби міщанки, ніби жебрачки. Но в її лиці кілька смілих і аристократичних черт, хоть пригнетених і поламаних нуждою і терпіннями, свідчать, що не то було спочатку її призначенням, що не в такім стані вона родилася. Її вік може числити на тридцять-кілька, хоть в нужденнім уборі і зламана нуждою подобає на далеко старшу женщину.

Слідячи пильно за всіми переходячими попри Народний дім, звернула вона увагу на двох господинів, котрі, розмовляючи межи собою, від кількох мінут проходжувалися взад і вперед попри Народний дім. Один із них був високий, плечистий брюнет, літ, може, тридцяти п'яти, порядно одітий, з лицем так щирим і одвертим, яким відзначується тільки русин. Другий, нижчий від нього, з лицем трохи заклопотаним, з кількома зморшками на чолі і кількома сивими волосками над вилицями, розправляв живо і голосно, жестикулюючи руками, і давав підставу догадові, що належить до того так характеристичного і все пізнаного типу — учительського.

Се були наші два знайомі: Баранович, окружний суддя з Болехова, і Олександер Д., учитель при дрогобицькій гімназії.

— Так, бачится, нас нема більше, лиш три? — сказав сумно Олександер.

— Нема, лиш не знаю, де Петрій, чому не приходит. Ану, може, і він не приїде.

— Ей, Андрій мав би не приїхати? О,того не кажи! Таже єму на тім з'їзді найбільше залежало. Але, господи милосердний, ухам своїм не вірю, як зачнеш розказувати, що той бідолаха натерпівся за тоті літа!

— Ой, що натерпівся, то й але! — потвердив Баранович.— Я дещо чув так від людей, ну, але не хтів доняти віри, аж колись ту, як ти ми зачав сам розказувати, то аж волосє встає на голові!

— А що ж тоті скарби Довбушеві,— віднайшлися?

— Ні, пропали, як камінь у воду!

Оба товариші так були заняті своєю бесідою, що й не спостерегли приближення двох других мужчин. Но тим більше звернула на них увагу незнана женщина на Трибунальськім плацу. Її лице заясніло якоюсь утіхою, і бачилось, в її серці велася страшна борба: чи йти просто навстрічу двом прихожим, чи задержатися і слідити їх очима. Вкінці друга гадка побідила,— вона остала.

Прихожі мужчини — були то селяни в строю, який носять бойки Стрийського і Станіславівського околу. Короткі сердаки, вишивані червоною і синьою волічкою сорочки, крисані чорні і ходаки,— от і цілий їх костюм. Один із них був уже старий, ішов поволі, опираючися на палиці. Його довге сиве волосся спадало на плечі, а очі світили мутним, хвилями живішим блеском. Другий, молодший, з видними на лиці слідами грижі і непокою, однако крепкий тілом, середнього росту і дуже приятного лиця.

Селяни підійшли ід бесідуючим товаришам, а молодший відізвався нараз:

— Слава Ісусу Христу!

— Слава навіки! —відповіли бесідники і обернулися.— Чого хочете, люди добрі? — додав Баранович, думаючи, що, може, питають дороги або чого.

— Андрійко! — крикнув нараз Олександер і кинувся в обнятія молодшому із прихожих.— Христе-господи, а тобі що прийшло до голови? Хто би тебе пізнав у такім

строю? Ну, дивіть, дивіть, я й не думав!.. Погди ж, най тя огляну!..

Олександер не міг натішитися своїм давнім приятелем,— знов зачав з ним обніматися.

— Та лиши ж уже й мені троха того Андрійка, чи Андруха, чи як го там його сусіди тепер кличут! — жартував Баранович.

Старий селянин за той час стояв недвижно, не говорячи нічого, на боці і оглядав мури Народного дому.

Після привітання взяв Андрій старця за руку і сказав:

— Панове товариші, мій найщиріший приятель і порадник — Олекса Довбущук.

Оба товариші Андрія аж здригнули з зачудування і жаху. Їх лиця покрила блідість, очі, широко отворені, вдивлялися в старця, що, уклонившись їм, поважно стояв і дальше, німий і недвижний, мовби є який гість із другого світу.

— Олекса Дов-бу-щук? — повторили машинально товариші.

Андрій усміхнувся і кількома словами вияснив цілу річ.

Се був Ісаак Бляйберг.

Кількома словами розкажу його історію.

Після катастрофи в Жидачеві і смерті Петрія осів він у домі Петріїхи. Страшні пригоди, котрі пережив, зламали, бачилось, цілу його душевну і тілесну силу. Він довго лежав хорий, а коли видужав, був так якийсь не свій, так розсіяний і маломовний, що Петріїха заходила в голову, чи не зійшов з ума. Но поволі приходив Ісаак до себе. Його сильна природа зачала брати верх над недугою, а недостаток газди в хаті Петріїхи подав йому спосібність зачати знов діятельне життя, котре найскорше могло приглушити в нім пожираючого черв'яка: жаль за страченим життям. Він перебрався по-селянськи і занявся щиро газдівством. Немало трудностей стоїло йому перемочи антипатію перегинських селян до себе яко жида,— но небавом рознеслася вість, що він не жид, а син ославленого Довбуша, і антипатія перемінилася в рід поважання, змішаного з якоюсь таємничою боязню. Тут належить також згадати, що Бляйберг по недовгім часі свого пробутку в Перегинську зачав часто ходити в Гошівський монастир, де вкінці по двох літах і охрестився, принявши ім'я свого вітця: Олекса. Після того зайшла значна і видима зміна

в успособленні Бляйберга. Він зачав читати набожні книги, житія святих,— і зачав чимраз більше попадати в наклінність до містицизму.

Після утрати Довбушевих скарбів і смерті Довбущуків продав Андрій свій двореч в К. і переніссядо Перегинська. щоби жити коло матері. Тут заприязнився з Бляйбергом, котрий не переставав ніколи впоювати в нього то переконання, що се божа воля і божа справедливість не допустила, щоби тоті гроші, набуті сльозами, убійствами і рабунком, помогли до осягнення так святої, великої цілі, як двигнення бідного народу. «Не Довбушевими грішми,— говорив він,— но власними силами, власним пожертвованєм, власною працею треба двигати нам той народ, і лиш таке діло поблагословит бог!» І дійсно, тота гадка чимраз більше успокоювала Андрія. Зачав він тепер чимраз ясніше понімати властивий спосіб ділання. З'їзд товаришів шкільних у Львові мав послужити до позискання перших членів будущого товариства, котре мало би обняти всі сили, спосібні до праці для народу.

— Де ж решта наших шкільних товаришів? — запитав сумніючи Андрій.

— Пропали! — була відповідь.

— Боже милосердний,— із двадцяти п'яти лиш три нас осталося! — зітхнув Олександер.

— А для народу не двадцять, а тисячі пропадают! — відізвався Олекса-Ісаак.

Баранович і Олександер чудно поглянули на нього.

Андрій перервав їх зачудування і сказав:

— Панове товариші! Не так ми з'їхалися, як надіялися! Най же бодай ціль нашого з'їзду надгородит то, що нас так мало. Мій приятель, Олекса, скаже вам, яка тота ціль, а я думаю, що і ви не будете від того.

Очі обох товаришів звернулися на Бляйберга з виразом цікавості і заінтересування.

— Панове, ходімо ми звідси! — сказав той коротко.— Мені ту страшно! Я боюсь он того льва позолоченого!

І Бляйберг пустився іти. Слова його дивно подійствували на слухачів.

Вони поспішили за ним.

— Так, панове,— говорив старець, ідучи ід Високому Замкові,— я боюся того льва і тої скали, що там стоїт на тім Народнім домі. Той лев пригадує мені хищність і лютість наших давніх князів, що утискали наш народ а кот-

рих пам'ять ви, рідні діти того народу, позолотили фальшивим блеском! Я боюся смотріти на тоту скалу у стіп льва, бо она пригадує мені темноту народу, із котрої користали його князі-грабителі, она пригадує мені упір і безсердечність теперішніх його проводирів, що її там виставили яко знак своєї власті. Ні, панове, не лев і скала — наша хоругов; наша хоругов — плуг і книга! Плуг — то наша сила, книга, просвіта — то наша будучність!

*

Наші чотири знайомі ішли на Високий Замок. Коли Олекса замовк, ступали всі в глибокій задумі. Чи думали вони о містичних і екзальтованих словах Олекси, чи о чім другім,— бог їх знає. Но то певно, що нікотрий із них не зауважав, що о кілька кроків за ними поступала незнана женщина із Трибунальського плацу.

Вийшли на вершину Замкової гори. На її спохові, коло муру княжого замку, лежав повалений на землі камінний лев. Всі відітхнули свобідно чистим воздухом, поглянули по широкім краєвиді, аж накінець всіх очі опинилися на Олексі Довбущуку. Його сиве волосся повівало з вітром, очі грали незвичайним блеском.

— Панове,— зачав він,— коли ось перед хвилею ваші очі блукали понад тим широким крайобразом, читав я на ваших лицях виклик: «Пречудний край!» Но коли б ви зійшли згори і вступили під стріхи тих хат, вступили в тоті села, заговорили з людьми, що в них жиют, і побачили й сами їх житє, ви б, певно, сказали: «Нещасний край!» Панове, я і Петрій,— ми піхотою ішли тими селами, гляділи на все своїми очима, а серце в нас досі болит. Неволя, страшна неволя, «робота єгипетська» гнете той народ! Неволит го закон, котрого злодушні люди уживают против него, неволит го нужда і недостаток, неволит го грижа сердечна, неволит го жид-лихвар і коршма, неволит го єго темнота, неволит го навіт тото слово, о котрім кажут, що оно «слово боже», закон любви і свободи! Все встає против него, що мало би єму помагати, все гордит ним, що мало би перед ним коритися! Нещасний край, нещасний народ! І плакали ми не раз, глядячи на него, слухаючи єго бесіди. І оглядалися ми за помочею для него — та надармо. Єго проводирі — то тота скала, що тяжит над Народним домом, а ніт Мойсея, котрий би із тої скали видобув живущу, цілющу воду! Панове, моє серце говорит,

що нас нині на то зібрала господня ласка, щоби ми положили підвалину до нового Народного дому, не будованого на скалі і камені, але в серцях тисячей! Мало нас, то правда,— але чи для того і нам пропадати, як пропадают многії? Ні, панове! Під нами розвалини сумної нашої минувшості! Над нами ясне небо — образ ліпшої, яснішої будучності! А круг нас той «пречудний нещасний край» — поле нашого діланя! На тім місці, панове, нині присягніт, що посвятите всі свої сили, щоби не лиш сами ділати кілько можна для піднесеня сего народу, но і щоби збирати для него щораз більше нових ділателів! А ми оба присягаєм вам, що не спочинем і хвилі і підем по селах — живим словом покріпляти бідних братів в нужді і розносити межи них науку і світло! Не спочинем, сли бог житя продовжит, аж заложених буде тисяча читалень, зав'язаних тисяча товариств стремезливості, збудованих тисяча шкіл і шпихлірів громадських, аж тисяча жидів-лихварів та орендарів опустит наш край. А тогди пустіт поклик і зізвіт нових діятелів,— тогди почисліться з силами, а побачите, що діло наше сильніше, як діло тих, що ту панували і умирали!

Всі кинулись обнімати один другого,— всі присягли як один.

*

А коли сходили із Замкової гори, кинулась якась незнана женщина до ніг Андрієві, заходячися плачем і хлипаючи:

— Андрійку, прости мені!

Андрій пізнав Дозю, свою жінку. Він підняв її з землі і, нахиляючися до неї, шептав:

— Прощаю! прощаю!

Вона встала урадувана. А Андрій підвів очі до неба і здихнув. Чи се була вдячність господу, що вернув йому жінку, чи резйгнація, з якою береться на плечі тягар, котрого ми уже не надіялись більше двигати,—того не скажу.

*

Тут уривається моя повість. Но вона тут не кінчиться. Що досі, то був лиш пролог до властивої повісті, лиш казка перед історією, лиш пригравка до пісні. Історія ділання і пожертвування — то, може,не так романтична, но остільки інтересніша і поучительніша від історії страдання, оскільки тяжче життя жиється,як казка кажеться.

ВУГЛЯР

Весною 1875 ішов я піхотою з Долини в гори в Велдіж. Ішов сам, бесідувати не було з ким,— а для якої-такої розривки мугикав собі під носом арії народних пісень.

Не знаю вже, чи злий, чи добрий демон справив мене на новий гостинець. Він, правда, коротший від старого, — іде просто аж ід велдізькому мостові, — та зате відзначається другою, для нього не зовсім підхлібною прикметою, тим, що новий. Не знаю, чи нам коли лучалося їздити новим гостинцем, котрий ще мурують, а до того мурують на жовтій, дощами і водами весняними розмоченій глині. Чи їдучи, чи йдучи, мусили ви проклинати його. Уже то мусить бути віз неабиякий добрий, аби не розтренькався, грюкаючи раз за разом о величезне каміння,— вже то мусять бути коні неабиякі вправні і неабияк остро ковані, аби не порозбивали собі копита о острє кремінння, — вже то мусить бути чоловік неабияк сильний, аби його після такої колиски не сперли кольки під грудьми. А піший-піхотинець! О, і йому грозять не менші неприємності. Щонайменше може надіятися, що з чобіт, хоч і яких добрих, принесе шкамаття, а коли менше вправний, то напевно може числити на виткнення ноги. Як новому гостинцеві, не доставало ще згаданому бокових стежок, сього великого добродійства для пішоходів. А хоч, може, й були тамтого літа, то тепер так розгливілися і пропали в глинистій калюжі, що годі було знайти їх полику,— не то йти ними.

Ще бодай те було добре, що тут я часто здибав людей, що працювали на гостинці,— робітників. Гірка доля тих людей. За нужденну плату 60—80 кр[ейцерів] денно сиди там цілий день на вітрі, сльоті й вогкості, двигай тяжкий

залізний молот та товчи каміння. А їх там багато сиділо. Їх робота не дозволяла їм заходити в бесіду між собою,— всі сиділи мовчки, навіть пісні, тої каждочасної товаришки нашого русина при роботі, не було чути. Ті люди, нужденні з лиць і одежі і понурі, видалися мені заклятими злим демоном, запряженими чарами до тої машинальної праці. І дійсно так. Злий демон їх — нужда, а чари — той мізерний кровавий заробок.

Трохи оподалік за ними, за невеличким горбком, побачив я вугляра. Його великий чорний віз, запряжений парою невеличких гірських коней, стояв серед глибокої глинистої вибоїни і не міг дальше рушитися. Хоч як мучилися коненята, хоч як гейкав на них вугляр, хоч як і він сам підважував своїми крепкими плечима віз,— ніщо не помагало.

Я підійшов до нього.

— Слава Ісусу Христу!

— Навіки богу слава! — відказав він, виліз із-під воза, заталапаний, задиханий, став, випростувався, зняв капелюх із голови і долонею обтер собі краплистий піт із чола.

— Ов, а то що вам таке трафилося?— питаю.

— Та видите,— відказав вугляр, відсапуючи. — Запхала мене лиха година на сей гостинець! Мара би йому в печінки вмурувалася, нехристові поганому!... (Я забув додати, що гостинець той мурував своїм приватним накладом жид, барон Попер.) Вже би-м не мовив, аби з тягарем яким,— а то видите, впорожні, та й годі з проклятої баюри вигарбатися. І конища помучив, і сам утепенився, як бачите,— та й годі. Нужда моя,— мара мя якась сюди несла, в тоту безодню!

— Та що, кажу я,— будете самі мучитися? Віз страмний, ще надсадитеся, абощо. От погодіть, я покличу людей, запремося разом,— легше піде.

І, не чекаючи відповіді, побіг я скоками по камінні і закликав робітників.

Досить-то довго бавило, заки п'ять хлопа здужали витягти великий вуглярський віз із глибокої западні. Вкінці віз стояв на твердім, люди пішли назад до своєї роботи, а вугляр узяв у руки свій батіг і гейкнув на помучені коні. Віз рушив, обік нього вугляр. Я постановив, бодай для товариства, держатися разом із ними. Поволі, утяжливо йшла їзда,— не хибло часу до розмови.

Я розпочав звичайними питаннями: — А відки ви? А як заробкуєте? Чи багато вам несе ваша робота? Яке газдівство у вас, як, що?— От, як то звичайно.

— Я з Суходола,— каже,— але тут, у Ілемському лісі, ми напалили вугля, та й я вже туди їду.

— То вас більше є до того?

— А штири фірі. Ще як був мій небіжчик Іван, то-сьме їздили в п'ять.

Вугляр, з котрим я бесідував, був чоловік уже підходулого віку, з півшеста десятка літ, коли й не більше. Ростом високий, як часто бувають наші гіряни. Волосся довге, вже шпакувате, спадало з-під чорної повстяної кресані на його плечі. На нім був короткий кожушок без рукавів, так звана бунда, і міцні шкіряні ходаки з чорними вовняними волоками.

— А давно вже, як ваш Іван умер? — запитав я по хвилі, під час которої старий мовчав і, звісивши голову, ступав понуро дальше.

— От, десь так у петрівку рік буде. Най му там легко душеньці буде! Добрий був хлопець,— душа не дитина! Та й таку му бог смертоньку судив, що страх подумати! Гей, гей, якби-то мені відки інде прокормитися, не поглянув би я навіть ніколи на тото вуглярство. Оно збавило мені мого сина, мого Іванчика, що-м го єдного мав, як єдну душу в бога!

Старий зітхнув важко.

Я дав йому виговоритися. Знаю з власного досвіду, як то прикро, коли наші сумні, жалібні спомини перериває хтось цікавими питаннями. Я старався заспокоїти вугляра, звертаючи його увагу на посторонні предмети, а по хвилі запитав:

— А що ж то сталося з вашим Іваном?

— Ой, не приведи боже такого мому ворогові! — відказав.— От, коли ласка ваша, послухайте! Пізнаєте, який-то наш заробок гіркий та кривавий,— та й яке горе мене в нім постигло! Мушу вам сказати, що ціла наша родина в Суходолі — самі вуглярі. Ми, бувало, в п'ять фір їздимо. Я на єдній, мій син на другій, на третій мій молодший брат Митро, а на четвертій і п'ятій знов його два сини, Якимко і Штефан. Дома лишалися лиш жінки. У мене, крім Івана, була ще й дочка, Маруня, а у брата не було більше дітей.

— А відки ж ви брали дров на стілько вугля? — перебив я.

— Купували. От, де в лісі яке охаб'я, повалене дерево, дещо — у наших лісах того страх багато. Закупуємо тото дуже тано,— ще пан рад, що позбудеся завади, бо то би й так дармо лежало та гнило. А ми припадемо, поріжемо на дрібні колодки, позносимо на поляну та й кладемо в купу.

Ну, але най вам далі повідаю.

Було то якось по зелених святах. Ми вже до того часу понавишукували по лісах цілі купи вивертів. Весна була мокра,— вітри подули,— таке вам понаобальовало, що мати божа! Аж жаль чоловікові дивитися! Якось вечором у неділю приходить до мене брат Митро.

— А що,— каже,— Максиме? Може би, нам час уже вибиратися з дому? І так єсьмо засиділися,— а все те про твого Івана та й про тото сватанє.

А мій Іванко саме тої весни посватав був Оленюкову Фенну,— гарну дівчину, хоть і не багатих родичів. Боже мій милий,— як вони любилися! Дивлячися на них, я й собі ж радів,— у мене в серці й собі розцвітали молоді літа, молоде коханє.

— Ба, що,— кажу,— правда твоя, Митрику. Робота сама кличе на нас. От, сіна вже конятам не стає, що-сьме тогід купили,— укосити нема де, бо у нас поля й толоки нема. Уже й нам зачинає хлібець відходити,— курта рада, братчику, збираймося!

— Та я уже готов. А ви ж? Будете на завтра з ладом?

— О, а що в нас ладити? Вози помазати, пили наострити,— та й ще там, відай, треба буде драбини новим луб'єм пообтягати. Ну, два нас,— то що ж то длі нас такий лад значить?

Я покликав Івана,— скоро вечір, свята неділенька відійшла,— ми взялися до роботи. На другий день зрана мали ми виїздити. Ще вночі прибігла Фенна в хату.

— А що, Іване, чула-м, що вже їдете в ліси?

— Ая.

Вона стала якось, ні в дві ні три, зачала м'яти в руці запаску, а далі, дивлюся, а їй сльози з очей кап, кап, кап.

— А тобі що, Феннице? — питаю.

— Та нічо! — відказала і зарум'янілася.

— Ов, дай спокій, не плач, сирото! Тадже ми ще чень за море не їдемо. О покрові вернемо, не бійся, грошей навеземо, весілє буде.

Вона ще дужче зарум'янілася. Іван до неї, втішає, розговорює, далі й поцілував,— ну, знаєте, як то молоді люди вже там знають до себе. Вона скоро і всміхнулася,— а я кажу знов:

— Не плач, Феннице! О, якби ти кождого разу зачала плакати, кілько Іван буде від'їздити, то де би й тих сліз у тебе набралося?

— Та ні,— відказала вона, всміхаючися крізь сльози,— мені якось так нині... лиш нині... сама не знаю чого.

— Ну, ну, ніщо не шкодить,— глаю я,— а тепер іди, небого, додому, нас ще робота чекає.

Вона сказала нам «добраніч» і пішла.

Заладили ми, що було треба, та й полягали й собі ж троха припочити. Встаю я рано, та якийсь такий, чи слабий, чи недобрий, ну, як сам не свій.

— Ов,— кажу до жінки,— знаєш, стара, якесь мені погане на сон набилилося!

— А що таке? — питає вона.

— От так ми до рання на гадці вертілося!. . Коли ж бо чи заманула мя, чи що,— на вікна-м ся подивив[1].

— Ну,— каже стара — най усе зле щезає!

Повставали ми, помилися, богу подякували, жінка в печі затопила, варить сніданок, аж тут і Митро на обору.

— А що, Максиме, готов ти?

— Зараз,— кажу.— Ану ж ко, вступи до хати, хлопців своїх поклич, поснідаємо разом, що бог дав.

— Та ми вже по сніданку,— відказує Митро.

— Нічого не шкодить! — відказав я.— Таже ми всі свої, нема що церемонитися. Гей, Маруню, побіжи-но, поклич стрикових хлопців сюди!

Хлопці поприходили, ми засіли до сніданку.

Сонце вже високо стояло на небі, як ми виїхали. Погода була прекрасна. Іван після прощання з Фенною йшов якийсь засумований. Митро гуторив зо мною про те, де б насамперед рубати дрова, а Якимко і Штефан, ідучи побіч своїх возів, узялися розжалоблювати Івана співанками. Якимко витяг навіть із-за ременя сопілку, заграв, та такої сумної та сердечної, що Іван, бойе, аж голову звісив, ідучи позад нього. А Штефан за той час усе приспівував:

---

[1] Народне вірування, що коли, прокинувшися зі сну, поглянеш на вікна, то забудеш усе, що тобі снилося.

Ой віз трави, ой віз трави, а два вози сіна;
Ой то ж то ми дівчинонька в серденьку засіла!
Ой дівчино-дівчинонько, така-с ми миленька,
Як уліті на нивоньці вода студененька.
Як уліті при роботі води ся напити,
Так з тобою постояти та й поговорити.

От так собі,— знаєте, молоді люди! Що їм до чого! Аби що, їм усе співанка на голову набреде, така вдача у них. У нас, старих, не то. Де нам?

Ви, певно, й самі здорові знаєте, що в кождім стані, аби робота яка прикра, то також є й свої приємності. Ну, де ж без того? Чоловік, звичайне, не німина. Таке, видите, і у нас, вуглярів. Виглядимо поляну, де би класти субітку, вози полишаєм у селі, а самі в ліс. Ну, беремося по два до вівертy. Позакурюємо люльки, та пили в руки. Ліс докола тебе шумить, сонічко на небі десь-не-десь пронизуєся крізь галузя, пташенята цвіріньокочуть, що аж серце радуєся, а ти собі спокійно люльку пак та пак, та й потягаєш пилою. Ну, поріжемо вже ціле дерево, стягаємо колодє на полянку. Боже, кілько чоловік намордуєся! Не раз аж очі з голови вилазять... І, бачиться, невеличка колода, а як прийде стрімко горі горою, то аж дух у тобі запре. Зате ж коли вже наносимо купу теньгу, беремося укладати. Усподу трошка відломків на огнище, а відтак колодє, колодє — геть догори. Наверха накладемо четиня, аби вітер не провівав та аби поломінь не вибух, а ще по тім прикриваємо землею або чим іншим мокрим, аби, адіть, ліпше утлілося вугля всподу. Ну, готова одна купа, підкладемо огонь; один лишаєся пильнувати ладу, а решта дальше. І поки перша утліє, ми підпалимо три-чотири. Тото вам видіти тогди, як то делікатно віглядат, як тут по лісі вінцем докола верха дим клубами зводиться! А вночі, то не раз гадаємо, що такий великий червоний перстень оперезав гору. Ну, а вже як міркуємо, що вгоріло добре, то зачинаємо гасити. Не раз із одної купи десять, дванадцять фір вугля. Міркуйте, що то за купи! Е, що вам хата! Ніщо!

Таке було й тогди. Наклали ми штири купі, попідпалювали та й пильнуємо. Моя купа була найпізніше запалена, коло другої був Митро, коло третьої Іван, а коло четвертої Митрів Штефан. Якимко був у селі при конях. Було то якось з полудня. Я пообтикав добре купу четинем, позабивав шпари, закурив люльку та й лежу собі під яличкою, вібачте, на череві, от так єм ся спер на лікті, нічого.

Ще собі гадаю: «Вже би Митрову й Іванову купу завтра гасити, через ніч вугле акурат дійде». Аж тут нараз чую крик коло Іванової купи. Зриваюся на ноги, біжу, що там таке? Не дуже то й близько було. Прибігаю ід Митровій купі: Митра нема! Ба, прислухаюся, чую Митрів голос коло Іванової купи, все кричить: «Борзо, борзо розмітуй!» «Господи,— гадаю собі,— що там таке сталося?», Лечу я, скачу через пеньки та віверти, продираюся крізь хащі та ломи, а серце лише стук, стук, стук. Прибігаю. Мати Христова! Митро і Штефан звиваються коло Іванової купи. Тут огонь жбухає, як із пекла — знаєте, вугле перетліло. Дими сарахкотять, а вони з деревляними копаницями в руках мешуються та розмітують колоде.

— Що тут, що тут таке? — кричу до них. Але, відай, і не почули мого голосу, так тріскотіла четина та гудів огонь. Я виджу, що нема чого допитуватися, хапаю й собі ж довженну копаницю та розмітую колоде. Заздрів мене Митро крізь дим, поломінь та іскри.

— Борше,— крикнув,— борше, брате!

Та що таке? — питаю.— Де Йван?

Митро не відказав нічого. Лише Штефанко, обсмалений і ледве тлінний серед задухи, прокричав:

— Упав у огонь. Поломінь прохопився був зверха, а він ліз горі купою затикати. А втім, вугля просунулося, та й...

— Боже милосердний! — крикнув я, а самого мовби ледом обдало. Десь, не знаю вже відки, я набрав раптом сили. Що загачу копаницею, то колоде летить, мов трісочки з-під сокири, що загачу, то летить, розскакуєся. Вже я попік собі руки, ноги, лице, не питаю нічого, лиш усе, мов безумний, приговорюю:

— Іванчику мій, дитиночко! Іванчику, де ти?

Аж ось серед червоної грані щось зачорнілося. Два нас захопили тото копаницями і вітягли. То був мій Іванчик.

Мати Христова, не приводь вас ніколи ні видіти, ні чути про таке нещасте, яке звалилося на мою бідну стару голову! Лежав мій Іванчик на землі передо мною, чорний увесь, як головня. Тіло в огні збіглося, шкіра перегоріла, потріскала... Не пізнати, де були очі, де уста, де лице, нічого!.. Мати небесна, я на своїм віку не видів ніколи нічого страшнішого, як був мій синочок сердешний. А я над ним стояв ні живий ні мертвий, лиш руки ломлю та приговорюю: «Іванчику, серденько, обізвися, хоть словечко промов!»

Але мій Іванчик давно вже богу душу віддав. Дай му там, господи, душеньці спокій! Пішов він страшною дорогою з того світа, лишив мені тяжкий жаль, лишив старого без помічника, самого, як билинку серед поля! Ей, синочку мій, синочку, тото ж тобі, відай, така доленька судилася! Та й чи не воліло ж мене, старого, таке прислів'є спіткати? От була би стара з дітьми поплакала, та й годі! Були би бодай не бідували. А так що? Літа вже чоловіка змагають! Мені вже далі за піч лежати та старі кості парити, не волочитися по зарібках! Ох, боже єдиний, боже!.. Постояв я над своїм Іванчиком, та ніколи було стояти. Утер сльози, завив свого синочка у верету та й поніс у село, мов дитину. Другого дня поховали. Ей, паничику, паничику, ви ще не знаєте, що значить, як вітця серце болить за своєю дитиною. А тут голод, робота чекає, аби чоловік не загиб! Ніколи було довго сумувати та бідкати, ніколи завертати до старої матері та потішати її у превеликім жалю. Третього дня ми набрали вугля у вози та й поїхали. Чужі люди переказали матері, що: «Ось-ді ти, ненько, у тугу не вбивайся, а свого сина вже не надійся! Не приїде твій син тебе на старості літ приголубити, не висипле запрацьовані гроші на стіл та не скаже: «Нате, мамо!» Поїхав твій син у далеку дорогу, в чужу сторону, де ніхто не потребує заробляти. Там тебе, мамо, твій синочок ожидає». А бідній Фенниці переказали, що: «Ось-ді ти, дівонько, не надійся свого нареченого! Перемовила його до себе друга, розлучниця, сира могила!».

Дуже плакала за Іванчиком мама й сестра рідненька, а ще дужче бідна Фенниця. Приходили всі три у Ілем'є, наймали панахиду по його душі, молилися на свіжій могилі. От тільки й казки про мого бідного Іванчика. Мати ще й донині плаче, а мене й до гробової дошки не перестане серце боліти. А Фенна також довго по нім плакала-сумувала, аж ось сих м'ясниць другий сватач найшовся, пішла замуж. Дай їй боже прожиток щасливий за її щирість!

На другий рік, десь знов о такім часу, здибав я старого вугляра. Розгуторився з ним про його життя.

— От, видите, нужда та й нужда! Нігде ні про що й не чути більше. Наш заробок десь у день менчіє. І ліси вирубують, і того камінного вугля все більше. От, прийдеся далі з голоду загибати. Та от то бодай богу дякувати, що-м доньку віддав сих м'ясниць. А Митро вже не їздить за вугльом, пішов із Штефаном на заробіток у Людвіківку, до тартаку.

Ще добре, що зо мнов пустив Якимка. «Бери,— каже,— брате, мого сина, коли твого господь милосердний зібрав зо світу». От така, видите, моя журиця темна. Коли б не Якимко, що вже мені все до помочі, то би прийшлося самому із старою пропадати з голоду. Сам уже, бачите, не проміжний, де то, де, літа плинуть та й силу забирають! А вже ніколи мені до інших зарібків братися. І не можу, і охоти нема. Жив вуглярем, та таки, бачиться, й до гробу ляжу вуглярем. Коби лише був мій Іванчик золотий дихав! Не так би мені було здихалося. Гей, гей, лишив мене сирота, мов без правої руки. З ним усього не стало: ні сили, ні достатку, ні потіхи, ні зарібку,— нічого.

ЛЕСИШИНА ЧЕЛЯДЬ

I

Пречудовий літній поранок. У холоднім легеньким вітрі ледве-ледве леліється широкий лан жита. Жито, мов золото. Колосся, наче праники, аж похилилося під вагою зерна та перлових крапель роси, що позвисали з кождої стебелинки. Стебла стоять високі та рівні, жовті і гладкі між зеленим листям повійки, полетиці, осету та іншого бур'яну, що стелиться сподом. Де-не-де видніється з-посеред того золотого, шумливого та пахучого моря сине, чаруюче око блавату, або квітка куколю, або дівоче паленіюче лице польового маку.

Зійшло сонце. Зацвіркотали свердцки на всілякі лади, забриніли великі польові мухи, затріпоталися барвисті мотилі понад колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильніше, подув теплом зі сторони лісу і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

У селі піднявся гамір, закипіло життям. Вигін запестрівся від худоби, яку гнали на пашу. За худобою йшли заспані та немиті пастухи. Декотрі лишень, які вспіли вже й поснідати, співали весело, гойкали та вилускували батогами, женучи свій товар.

З хат закурився дим. Господині топлять зарана, щоб вчасно зварити обід; молодших виправляють в поле.

Лиш у старої Лесихи не куриться зо стріхи. Хоча там їх три: стара, донька Горпина і молода невістка Анна, але вони таки ніколи рано не топлять, усе ввечір. Вечором спечуть та зварять що там треба,— а весь день божистий не дбають. Запопадні господині, хоть куди!

Газдівство у старої Лесихи несогірше. Хата хоть стара, та ще добра; будиночки нові, просторі, опрятні, худібка красна, що господи, гладке кожде, мов слимак. Пасіка та-

кож по смерті небіжчика Леся не пішла ніворотом. Лесиха приняла старого діда, жебручого Зарубу в хату, обшила, обхамрала,— та й уже старий літом і пасіки пильнує, і коло хати найменшої крихіточки допантрує.

Лесиха була й справді жінка дуже господарна та запопадлива. Сукриста дуже та тверда. Бувало, як на що завізьметься, то хоть рака лазь, усе поставить на своїм. Хоть волосся в неї і сивіло, то лице її було червоне і здорове, як цвикльовий буряк. Облесного й масного язика в неї не було. Зате говорила все уривчасто і якось мов сердито. Жарту або якого іншого радого та щирого слова не чув від неї ніхто. Кождому, аби хто, вміла дотяти своїм острим язиком. Правда, кажуть, не з добра вона така й стала. Небіжчик Лесь, повідають, убивав її тяжко за молодих літ, прибивав кілком за косу до лави та бив... З горя вона тоді не раз і напивалася, і той звичай лишився у неї ще й дотепер, хоть ніколи п'янство не довело її до того, щоб розтринькувала та прошастувала гірко запрацьоване добро. Коли пила, то пила сама. В її хаті ані в селі ніхто від неї ніколи й не понюхав порції горівки. Стара Лесиха була дуже тверда і скупа.

Гнат Лесишин довго не міг оженитися. Ні одна дівка в селі не хотіла йти за нього. Не знати, чи то тому, що був такий злий та забіяка, чи тому, що такий поганий. Волосся червоне, очка маленькі, хитрі, як у якого татарина, сам великий, голова, як макітра, а губи, мов подушки, такі повіддувані. Ну, не про те річ,— най його там божа мати судить! — але досить на тім, що нікотра дівка не хотіла йти за нього. Ще — не знати, як і чому — плели щось люди, що Гнат не зовсім має чисті пальці, не раз там крізь них і дещо чуже прослизнеться. Не знаю, як де, а в нашім селі вже нема гіршої ганьби, як коли кого обнесуть, що він злодійкуватий. І нібито не злодій, нічого кримінального за ним не водиться, а злодійкуватий. Як то кажуть, «має неруш у руках». Чи вночі пару снопів із поля, чи вдень деяку дрібницю з чужого пустого обійстя потягне, та й то, чи бачив хто, чи не бачив, досить, що вже як піде така слава про чоловіка, то ніяк він не змиє її з себе. Таке було і з Гнатом Лесишиним, тому-то не міг він довго оженитися. Нікотра не хотіла йти за нього, та й годі.

Але вкінці трафилася-таки одна — Анна Тимишина. Пішла вона за Гната, та на своє горе. Бідна сирота, без вітця, без матері, тільки й віна внесла в Лесишину хату,

що свої чорні брови, карі очі, та двоє рук робочих, та терпливе, послушне і покірливе серце. Ой , зазнала ж вона долі за Гнатом! Не минув рік, а вже стала щезати її краса, погасати блиск ока, хилитися до землі вродлива голова! Звичайне — гризота, сварка та бійка! Кого вони не пригнуть до землі, не позбавлять веселості?..

І от вам уся Лесишина челядь. Ага, був ще у Лесихи хлопчина-наймит Василь, що пас худобу. Його прозивали Галаєм, бо вічно, скоро вжене худобу в ліс, галайкоче та галайкоче і не вгаває на волосок. В одній хвилі і коломийки задробить, і думки затягне, і весільної, і з псалтирі та гласів церковних. Не був він письменний, усе те переймав зі слуху, і аби вам одну співанку вмів скінчити. Голоси та співанки плелися в його голові в якімось дикім неладі і моталися, мов клоччя сіна в буйнім вітрі. Вони не цікавили, а тільки заглушували його. Він, співаючи, не тямив о світі ані о собі. Худоба брела ніворотом. А як хто інший співав, то він не любив слухати. Сказано, якийсь тумановатий. З чого йому таке пішло, бог знає. Може, також з нужди та бійки. Ой, бо то й натерпівся він усілякого лиха, відколи померли його родичі на холеру. Вони, кажуть, були багатенькі і пестили дуже свого Васильчика. Смерть забрала їх нагло одного дня,— Васильчик перейшов у чужі руки, а чужі руки, звісно, не гладять! Били його, бо був розпещений, упертий, лінивий. Вигнали з нього ті хиби, та заголомшили молоду голову, затоптали остатню іскорку дитинячої свободи і живості. Маєток зслиз у чужих руках, мов сніг у воді, а Василя дали на службу до старої Лесихи. А тут, звісно, він попався ще в твердшу школу. Тут його допікали не стільки бійкою, скільки голодом та тою ненастанною гризнею, якою Лесиха вміла з'їдати чужу душу, як іржа залізо. А Василь мов і не чув. Поки в хаті, серед людей, то мовчить, ходить, як туман, а скоро тільки вирветься на самоту, в ліс, на толоку, то співає-співає, а властиво, галайкоче без тями, людям на сміх, а собі, мабуть, на полекшу, а бодай на забуття, на оп'яніння та безтямність.

II

Лесиха, сказано, запопадна, перша йде зажинати з донькою і невісткою.

— Най-но, чи наш Галай і нині пустить худобу в царину, чи буде тямити вчорашні синці? — заговорила якось,

№ II. Львовъ 1 (13.) Червня 1876 Годъ III.

Выходитъ 1 и 15 каждого мѣсяца.

Предплата:
на годъ 3 гр. 60 к.
на полъ г. 1 гр. 80 к.
на четверть 90 кр.

ДРУГЪ

ПИСЬМО ДЛЯ БЕЛЛЕТРИСТИКИ И НАУКИ.

Редакція и администрація улица Краковская ч. 18.

Неопечатанныя рукописи пересылаются безплатно, а умершимъ возвращаются по 14 центовъ.

ПЕТРѢИ и ДОВБОЩУКИ.

Повѣсть Дождалевича въ трехъ частяхъ.

Часть вторая.

Прошло [illegible]. Але не тут було, коли Дон отворив и залучив держалися на бѣдѣ и спокинули, коли Дон, отъ товарства мати ся розвинула тымъ бѣльшу дѣяльность. Андрѣй булъ еще повитомъ въ благополѣбѣ, аристократическомъ кругу. Графиня Крылосова цѣлой добротливо привязалась на себе родного внука. Она опредѣлила молодого по вѣтъ тайнымъ научкамъ свого круга, который для чужихъ такъ богатъ мае привлечи и ровнѣ, а для наслѣдника ее мать есть первый пышный залогъ свого тѣсного отграничения отъ прочаго свѣта. Графиня представляла Андрѣя вобще знаменитымъ лицемъ изъ молодой знатной надѣи, что первого интереса, — чимъ не мало обязанная его ранняго сирѣта. Графиня умѣла внедрити для него имени понятие отличнаго изъ тѣмъ кругъ и заложити его первого своимъ молодымъ товарищъ, которыя страдали прежде чѣмъ мужскаго на него молодыхъ. Графиня со материнскою старанностью дивала Андрѣю правила вѣдомости, поведенья и всѣхъ найважнѣйшихъ подробностей. Графиня надѣялась, что дѣдичество ее обширныхъ имѣлъ женившись быстротою и любви сторони Андрѣевого серця, учила всегда изучно тымати пѣхъ. Онъ одѣвался по первой модѣлѣ изъ простой, чистый характеръ имѣлъ тѣхъ избранныхъ тону нашего и вмѣстомъ свѣта. — онъ не оказался по-чти свѣта одна рѣшительно отличающая линія поведенія отъ тѣмъ кола кождого мати изучала тодь, съ которыя отличался Андрѣй въ любви общества. Натуральна рѣчь, по одной та отличенія отъ петрѣй, которыхъ чарами одѣя, растѣлися и отправъ не мали подлѣлаемыхъ въ дѣлѣ они помнила свою дѣтину, — и притомъ — сильного рану молчаливою обѣдѣлюсь про не цѣль подальшого спасѣнья предложенья и ею волю, любви ему, вѣлось отъ окружающаго и свѣта. А все то графиня Крылосова робила съ тѣмъ, що Андрѣева школа и въ тодьку не привело подумати, що за тою прекрасною маскою притаилось и обмана. Привязанность Андрѣя къ своимъ дѣдамъ бѣльше привязывала до нея, потому дѣдъ бѣльше понимать и и каждого дня частѣше посѣщать на Дон, петрѣ, все еще задумчивы, сидѣли въ боку и украдкомъ видали на лицо любѣ отцовой вѣры. Часто отрѣчались очи Андрѣя отъ очей Дон, глубина въ серцѣ молодыя принимала блѣдныя погляды, — а его они выкрадали со каждымъ днемъ бѣльше красоты и преимущества въ тѣлѣ и характерѣ нашей Крылосовой. И со каждымъ днемъ тѣмъ бѣльше видѣла Андрѣя съ выгнанымъ, аристократическимъ кругомъ, — но тѣмъ самымъ отъ каждымъ днемъ бѣльше отдалялся отъ своей родины, особливо отъ матери, котрой мѣсце въ души его начинало занимати графиня Крылосова.

Повѣли однакожъ мати и дочка начали змѣняти свои рѣдѣ поглядомъ Андрѣя. Дон начала — будѣлъ то неизвѣстно, видѣлъ то отъ нелюбу, давали ему первое частѣше способность бавитися съ собою, сѣлъ на столѣ, — и въ такихъ случаяхъ она начинѣ казалась румяною, — отвѣчала замѣтно та ось-такъ, — но душа ейно контрастовало не съ тѣмъ самымъ поводомъ и другому, крамѣ Андрѣя будѣлы видалися невѣдомы. И Андрѣй потрѣй долгимъ не булъ слѣпой на то, оказѣлъ прямо сострадань до нея, — его молодое серцѣ, потомъ въ такихъ рѣдѣнныхъ чувствахъ отрѣчало моральну свою тому гравитацѣю, рѣдѣнно дерѣя сплотѣнно. начинала жрѣть лучшаго основанья. Неповѣдомъ мужикъ назвѣ его, — но отрѣсть вырѣзала подѣленье до дѣйствѣнного послѣдованья. Добре бачивъ то въ боку Дон и ей мати и она не дуже кривилась. Успѣхъ, об'ручѣнье въ тѣхъ самыхъ часѣ любящихъ молодъ и полупонятие графини Крылосовой на тодьку ей рѣдѣ Андрѣя. Она, вѣдно то не замѣчаючи по-свѣтски отношенья его до Дон, позволяла молодѣ удѣляти отъ него на бѣдѣ, — давала менѣше нѣжъ интересная тѣтка и наслѣдка по тѣлькомъ бавитися, ось горячѣй молодѣнкѣ, котрый добре панувалъ прекрасно прилѣпѣть къ себѣ, маючи и въ виду только отдѣлѣ, то добре по одне. Цѣле такое змѣна въ поведенѣнии графиней була довѣла разъ, коли молодѣнъ людѣ дала дѣтѣ бѣльше основанья занимать собою.

Сторінка журналу «Друг» за 1876 р., у якому друкувалась перша редакція повісті «Петрії і Довбущуки»

Сторінка автографа оповідання І. Франка «Два приятелі»

ніби жартуючи, з осміхом Лесиха, йдучи передом та поблискуючи новим серпом під пахою.

— Ба, а чому ж би не пустив? Як зачне вигалайкувати, то й про світ забуде, не то про худобу! — відмовила Горпина. Її гарне молоде лице світилося здоровим рум'янцем супроти сходячого сонця. Вона одна була ще найщасливіша на всю хату. Мати любила її, хоть, правду сказавши, не раз і Горпині доводилося куштувати гіркої від матері або від брата.

— Ой, так, приголомшили бідного хлопця, як кота загорілого, та тепер добивають! — шепнула, ніби сама до себе, Анна. В серці бідної сироти найскорше збудилося пожалування над таким же круглим, нещасним сиротою.

— Ага, свій усе зі своїм рука! — відрізала їй гнівно Лесиха. Вона зачула тихі слова невістки.

— Сирота, а писок, як ворота! — кричала дальше.— Не бійся, моя кіточко, і ти би варта з ним на одну гилю! Зійшлися обоє, та й зараз одно над другим і жалується. Ей, божа би вам мати не дала просвітлої години, що ви мою працю дармо марнуєте, мій хліб дармо жрете, а все лельомпо́лельом поводитеся.

— Ну, мамо, вже знов зачинаєте? — огризнулася Горпина.— Та й як вам не сором таке говорити? Та ви би, здається, й камінь із місця рушили своїм язиком, щоб не лежав дармо та не забирав місця, не то живу людину. Та хіба ми не робимо, дармо хліб їмо?

— Ой, роби-те! — протягаючи слова, передразнила Лесиха.— Так робите, як той, у кого глиняні руки і капустяна голова. Якби не гукати на вас, не думати за вас, то було би з вашої роботи стілько потіхи, як із торічного снігу.

Лесиха замовкла. Задихалась. Ніхто більше не обзивався.

Прийшли на місце. Анна вибрала місце на межі, де склала полуденок. Лесишина нивка була шість загонів зашрока. Три їх за день могли її набезпечно впорати.

Лесиха тут уже порядкує.

— Ти, непотрібе,— відізвалася прудко до невістки,— ставай он тут! (Показала найширший загін). Ти (до доньки) сюди,— а я на прилуду!

Поставали.

— Господи помагай! — сказала Лесиха і перша ужала жмінку спілого, колосистого жита, перша зробила пере-

весло, зв'язала снопок і відставила його набік. То первачок, він на урожай значить.

— Ану, до роботи! — промовила знов. І три жіночі голови схилилися до землі, рум'яніючи. В руках заблискотіли серпи, захрустіли тверді стебла жита, підтинані блискучим зубчастим залізом. Жменя за жменею паде на землю. Гарним протяглим луком перемикають женці нажату жмінку понад головою за себе і кладуть на стерні. Час від часу одна випрямиться, вимкне жмінку жита, стрясе з пашнистого бур'яну, розділить надвоє, скрутить перевесло і простре його на свіжій, пахучій стерні. Свердцки, жуки і всяка комашня утікає поперед серпами. Часами й злякана сіра миш висмикнеться зі своєї нори, перебіжить попід ноги женчисі та й знов повзне в ямку.

Рано, за холоду, з росою добре жати. Хруп-хруп, хруп-хруп... Лиш тільки всього й чути та шелест складаного в снопи жита.

Але поволі-поволі свіже польове повітря, широка самота і тишина поля, одностайність роботи спонукують духа, щоб виявив себе. Розмова не легко тут зав'яжеться,— стара Лесиха все її якось прикро перерве. От одно що, так се пісня.

І поволі-поволі із загальної тишини і одностайного хрупання стебел вирізується чудовий, срібний, зразу тихенький, мов несмілий голосок. Се Горпинин голос. Стара жне, не зважає на те. Горпина стає сміліша, голос міцніє, із серця нехотя ллється тужна пісенька:

Туди лози хилилися, куди їм похило;
Туди очі дивилися, куди серцю мило.

— Гей, ти, неліпо якась! — крикнула Лесиха до невістки.— Чи вже лишаєшся? Вже тобі руки покулило, чи що?

Анна, слабовита й так, не змагала на найширшім загоні йти порівно з іншими. Вона лишилася була вже майже о півтора снопа ззаду.

— Що ж бо ви, мамо, мене нині вчепилися, як — оса? — відрекла вона, зібравшися якось на відвагу, але не підводячи голови.— Хіба не видите, що не можу борше жати, бо загін широкий? Ваша прилуда не те. Лацно вам виварачати.

Се розлютило Лесиху.

— О, дивіть мені на неї! Яке сміле та угурне. Ще й своє рило ставить напротив мене! Ей, небого моя! Коби мені

борзо вечір, прийде Гнат із косовиці, не будеш ти така широка!

Анна хотіла ще щось відповісти, але Горпина шепнула до неї:

— Дай спокій, сестрице! Мама все мусять теркотати. Жнім разом!

Анна замовкла. Горпина зачала її все піджинати, майже півзагону собі забирала. Була то щира душа, не в маму вдалася, та часом лише говорила під її лад, бо знала сукристу материну натуру. Знов стало тихо, лише стебла хрупотять та час від часу серп бренькне о камінець.

Горпина десь сперегодом затягла другу пісню. Зібралося Анні на тугу й жалощі, і вона також силкувалася вилити їх піснею. Вона несміло та рівно і переливно затягла:

Зайшло сонінько за віконінько,
Як промінное коло;
Вийди, миленька, вийди, серденько,—
Промов до мене слово!
Рада би-м вийти, рада би-м вийти,
До тебе говорити,—
Та лежить нелюб по правій руці,
Боюся го збудити!

Лесиха слухала пісню, затиснувши зуби. Кілька разів спідлоба суворо поглянула на невістку. Анна не бачила того, жала далі і співала. З її тусклого ока скотилася навіть груба сльоза і впала на серп. Знак, що й серце її співало ту ж пісню, не лиш уста.

— От що їй на голові! Господиня моя зателепана! Які співаночки виводить! — перебила гнівно Лесиха.

— Дайте-бо ви, мамо, Анні спокій! — з серцем відрізала Горпина. — Що вас за говорінка напала? Ні говорити, ні плакати, ні сміятися не даєте, ще й співати бороните! Яка мара далі витримає у вас?

— Но, но, розтріскоталася, сороко куцохвоста! — скрикнула мати.— Волиш жати та тихо бути! Не бійся, знаю я, де у тебе раки зимують! Лиш мені не мовчи, то й ти будеш знати, почому локоть борщу!

Знов одностайно і понуро йшла робота. Стара хвиля від хвилі покрикувала на невістку, то на доньку, мов економ. Уже сонце геть-геть підійшло. Жито клалося на поміть та встелювало широкі загони. Вже наші три женчихи пополуднували і, не спочиваючи, взялися знов за діло. Сонце жарило, з лиць котився піт. Свердки цвіркали голосно

та проникливо. Здавалося, що їх голос лунає десь глибоко під землею і впадає до вуха, мов острий кремінний пісок. Окрім свердиків, усе затихло, все поховалося в тінь перед палющим сонячним промінням. Лиш люди, пани сотворіння, мучаться тоді, коли спочиває природа.

III

— Лесихо, Лесихо! — чути голос якогось косаря з-під лісу.

Лесиха встала, приложила руку над чоло і вперла очі в далечінь.

— Чи не видите, онде три ваші корови в вівсі? — кричав голос дальше.

Із лісу долітало галайкання і верескливий спів Василя:

Ой там на горбочку
Сидів дідько в черепочку,
А ми його не пізнали...
Гей...

(оте «гей» тяглося безконечно довго).

мати ж моя, мати,
Пусти мене погуляти...
Го-о-о-а-усподи, воззвах тебі, услиши мя!..

— Ах, чортів накоренок! Уже знов змалював! Бодай же ти з себе печінки викричав! Василю, гей! Василю, гей! Дідьча би тобі мати в печені всадилася! Ту-у-мане вісімнадцятий, на! А не видиш, що корови в шкоді — га? А, повилазили би тобі тоті сліпаки, та би тобі повилазили!

— Господи помило-о-ой! — ішов відгук із лісу. Те «лой» тяглося знов дуже довго і згубилося вкінці десь у далекім темнім лісі.

— Галаю — на, Галаю! — закричав знов косар з-під лісу.— А не виженеш ти собі корови з царини? Вигнало би тебе, як Бачинську гору, га!

— Ой, туду, ду, ду, ду, ду, ду, за волами я йду! — репетував Галай з лісу.

Косар, мабуть, стратив терпливість, ухопив косу на плече та побіг сам виганяти корови з вівса. Ввігнав їх у ліс і щез за ними в темряві зелені. Лиш незадовго чути було крик і ревіт Василя.

— А то, то, то! — приговорювала Лесиха, знов схиляючися до жнива.— Най з нього там і третю шкіру здійме,

слова йому не скажу! Най пантрує худоби, а не галайкоче!

Вечоріло. Сонце пишно закотилося за сині гори. Мряка зачала налягати на луки і клубитися чимраз ширше сивими туманами. З-під неї, мов дитина з-під теплої перини, обізвалися деркачі. Перепелиці запітпіліткали з жита. Вітер повіяв від мочарів теплом та запахом сирого лепеху і татарського зілля. Любо якось та легко ставало на серці.

Наші женчихи дожали нивки, поставали, повипростовували крижі та відсапували.

— Ладний деньок буде завтра,— промовила Лесиха якось ласкавіше, як звичайно.— Богу дякувати, що ми тут нині впоралися. Завтра треба буде ячмінь на Базарищі схопити.

— Ладна ніч буде нині! — прошептала Горпина, легко почервоніла і зітхнула.

Анна всміхнулася до неї, та якось сумно, мов крізь сльози. Вона одна знала про тайну Горпининого дівочого серденька, про її любов до вродливого чорнобрового парубка Митра Грома.

— Ну, чого стоїте! Анно! Хопти узбирати, коровам до припусту! Ти, дівко, бігай телята напій! Ну, борше!

Анна зараз метнулася мовчки, радніше, як звичайно. Чаруюча сила лежить в однім-однісінькім слові! Горпина підбігцем і приспівуючи поквапилася додому, а стара Лесиха, положивши серп на голову вістрям до хустки і завдавши собі на плече сніп-первак, гордо помела за нею. Остатня прийшла додому Анна, двигаючи на плечах велику верету свіжого, пахучого та цвітистого бур'яну. Корови чекали вже на неї, а побачивши свою звичайну вечерю, зачали ричати з радості і стовпилися разом коло сіняних дверей, чекаючи, аж прийде черга на кожду йти до сіней, перекусити смачного зілля і віддати в чистий скопець свій цілоденний запас молока.

IV

Уже геть-геть смерклося. У Лесихи затоплено в печі, і огонь палає ярким червоним світлом. Анна з Горпиною пораються, варять що треба на завтра. Дід Заруба голосно говорить молитви, сидячи на припічку, а Василь, наслухавшися сварки Лесихи і відібравши зо два бухнаки межи плечі, поліз на піч і заснув, не чекаючи вечері.

Під вікнами почулися тяжкі мужицькі кроки і бреньк коси, а трохи згодом увійшов Гнат у хату, кинув старий солом'яний капелюх на лаву і сів кінець стола.

— Ти на, Галаю! Бики поприпинані?

— Поприпинані, поприпинані,— відповіла Анна, миючи миски і заходячися коло вечері.

— А ти, газдине, де твої серпи лежать?

— Або де ж? Адже в сінях над одвірком! Де ж би мали?..

— Ага! Аби я був троха не діздрів, був би собі ногу на вік-віченний просадив! Під самим порогом!

— То, певно, коти...

— Ой, небого моя! Лиш ти не пантруй моєї праці, як ока в голові! Не маєш свого що розмітувати! Не принесла ти мені тут ніякого віна!

Анна замовкла. Її дуже прикро вкололо те слово. «Нащо ж ти брав мене? Адже ти й тоді видів, що я бідна!» Такі гадки тислися їй до голови, але смілості не було у неї кинути й собі ж ними Гнатові в очі.

— Ну, спати! — комендерує Лесиха.— Ти, непотрібе, огонь у печі погаси, грань позамітай у закутець, чуєш? Горшки у піч, най крупи на завтра доваряться. Горпино, води ще нема! Рушай по воду, а хутко!

Анна почала поратися, а Горпина вибігла до сіней. Тут лише злопотіла коновцями та й коромислом, рипнула дверми, а з обори чутно лиш було веселу пісеньку:

Коби-м була така красна, як та зоря ясна,
Світила би-м миленькому, ніколи не згасла!

— О, які їй по голові свердцки цвіркочуть! — відізвався сердито Гнат, роздягаючись.— Мамо, не висилайте її ніколи вечором за водою!

— Або чому?

— Та хіба не знаєте? Той довгоносий Громик, он із-за дороги, щось дуже до неї...

— Що? — верескнула Лесиха.— Тото засмаркане сміє підлазити до моєї доньки? Таже я йому волосє обмикаю на його капустяній голові! Я йому піду до матері, най його собі держить, коли не хоче, щоб йому яка кавза сталася!

Гнат ляг уже на постіль. Лесиха довго ще сапала та ходила по хаті.

— Ей, най-но я його зловлю в свої руки! Буде він матися! Підсвинок якийсь ходить! Адже як його пірву за лабу, а за другу приступлю, то його розідру.

— Угу, а вам що таке, мамо? — зачала уговорювати Анна. Вона досі мовчала на тоту бесіду, кінчила прятати.— Що вам такого припало? От, слухаєте, що Гнат плете! Та най скаже, чи видів коли своїми очима, аби Громик зачіпав Горпину?

— О, який мені тут із неї адукат! — відкрикнув на постелі Гнат.— А не підеш ти спати, ти, робітнице моя неплачена!..

Лесиха роздяглася і лягла на запічок, де Анна постелила вже була для неї м'яку перину і два заголовки. На печі хропів уже голосно дід Заруба та час від часу галайкав крізь сон Василь.

— Діду, а оберніться на другий бік! Не хропіть так, піч завалиться! — крикнула Лесиха, штуркаючи діда в бік.

— Бог заплать! Ручечкам роботящим, і ножечкам приходящим, і головам вислухащим,— зачав Заруба крізь сон свою звичайну молитву, але зараз же обернувся на другий бік і втих. По хвилі заснула й Лесиха.

Тихо стало в хаті. Місяць несміло, блідо проглядає крізь мутні шибки. Анна ще не лягала спати. Вона сперла голову о вікно, а лікті о варцаби і довго стояла, тяжко задумавшись. Над чим вона думала? Бог знає. Може, переходили поперед її очима її літа молоді, невеселі, сирітські. Може, пригадувалася її серцю яка перша, щаслива, безталанна любов, бо в очах закрутилися дві сльози, а з уст ледве чутно полилася сумна думка:

Шуміли верби в Поповій Дебрі,
Та й лозовоє пруття;
Люблю тя, дівча, люблю, серденько,
Про людей не візьму тя.
Не так про людей, не так про людей,
Отець-мати не велить...
Мене за тобов, мене за тобов
Само серденько болить!

— Жінко, ти, каланнице моя неприторонна! Що ти, вибралася миші ловити, чи що? Чому спати не йдеш? — обізвався Гнат.

Анна схаменулася, обтерла сльози і клякла до молитви. Молилася довго, горячо, простими, сердечними словами.

Знадвору долітало іржання коней, яких конюхи гнали на пашу, то жалібний голос сопілки, то деркання деркачів у траві. Загавкала собака і затихла. Заклекотів запізнений бузько на сусідовій хаті. А на вигоні прощалася Горпина зі своїм любком.

— Горпино, серце, зажди ще хвилечку! Ми ще й не наговорилися.

— Ні, Митрику, нема коли, мама будуть сварити. Ти знаєш, які вони! Добраніч тобі! А завтра...

Не докінчила, хопила коновці з водою і побігла до хати.

— Еге, завтра,— шептав за нею Митро.— Хто знає, яке те завтра буде.

Довго поглядав з вигону на Лесишину хату, а далі й задумався.

«Чи не дармо я її люблю? Чи віддасть і стара Лесиха за мене?» — подумав він. Серце йому стислося, коли погадав про свою бідність.

— Треба робити, заробляти щосили, а чи що з того вийде?.. Таке-то наше гречане. . .

Зітхнув важко, витяг сопівку з-за пазухи, заграв, затилікав, та так дрібно та тужно, немовби в тім голосі тонула вся його надія на тихе щастя.

— Гірка моя доле! — прошептав Митро і повернув у свій вигін до бідної, вербами обсадженої хатини, де жила його стара мати. З-між густих зелених верб чути було по хвилі парубоцький голос, що виводив пісню:

Ой ще кури не піли,
Кажуть люди: день білий!
Ой вийди, вийди, хороша дівчино,
Поговори зо мною!

Лолин, у червні 1876

ДВА ПРИЯТЕЛІ

І що ви, куме, говорите о приязні! Приятелі, приятелі! А я вам не знати що ставлю і кажу, що нема на світі правдивої приязні ані правдивих приятелів! Звіть мя яким хочете, говоріть що вам злюбиться, я все буду своє! Бо і що ж то: приятель? Чи найдете такого приятеля, щоби вам або там в нужді поміг, або чим-будь порятував? От говориться, аби ся говорило, та й годі! А сли хочете, то я вам ось зараз і доказ розкажу, аби-сьте знали, як-то мало нині може спуститися на приятеля!

Таже ви знаєте, в якій я був приязні з Хомою Підгорбочним. Та й як же нам було й не побратиматись! Ми, бачите, оба були парубки на ціле село; хлопці, мов дуб'я, крепкі. На маєтку родичів бог не скривдив ані нас на працьовитості. Вистроїмося, бувало, щонеділі, як бог приказав,— не сором межи людей показатися. А дівчата! О, що вже тоті не налітаються за нами, то святий їх Андрій один знає! Звісно, чисті хлопаки і неабияких батьків діти.

Товаришували ми з Хомою, що аж любо. Чи, бувало, в ліс по дрова, чи в очерети зо стрільбами на качки, чи до танцю, чи й до другого діла, оба та й оба. І не було межи нами ніякої ані сварки, ані незгоди. Скаже, було, Хома: «Семене, вийди завтра на мою сіножатку підняти там троха трави, твоя вже покошена!» — «Та чому не вийти? Вийду!» — говорю. Скажу, було, Хомі: «Побратиме, у вас нема роботи, возьміть наш волок та понаправляйте, підемо з неділі в Дністер на рибу». — «А, то добре!» — каже Хома і зараз бере волок до направи.

Наше село, як бачите, над самим Дністром, та й ще на рівнині. А ми оба дуже охочі були до рибацтва. Підемо, бувало, чи то з саками, чи з волоком, чи, як у повінь,

з крошнями, наловимо такої красоти, що кар-карезний! Є що і собі, і на продаж.

Ну, нічого! Парубочили ми з Хомою, як рідні брати. Не раз і дивувалися люди. «Як вони,— кажуть,— погодяться? Та то немов огонь а вода!» Я, бачите, зроду повільний собі, а Хома — то прудке, як іскра. Але що то й говорити! Стали приятелями, то годі вже позад себе оглядатися! Якось ми погодилися, та й ще й як. Коби так наша громада кождого разу годилася при виборі нового війта, то, певно би, не було у нас не раз такої кавзи, як буває!

Ех, літа, літа молоді! Хороші би ви були, золоті би ви були для кождого парубка, сли би не приходила на вас тота страшна відьма — бранка. Ще то тепер, то все фрашки. Возьмуть тебе до війська, ну, бодай чоловіка за чоловіка держать: не збиткуються, як над німиною. Правда, прийдеся ще й тепер не одному відобрати своє, заким тої муштри вивчиться, та що то против давного? А втім, і старі люди говорять: доти пес не навчиться плавати, доки єму в вуха не наллєся. Нема науки без муки. Але ж бо тепер сам той асентерунок — то вже не такий страшний, як бувало. Ставишся раз, другий, третій,— не возьмуть, випишуть, і ти вільний, хоч женися, хоч дальше гуляй! Але за моїх часів, о, то не туди йшло! Крий нас боже від такого! То, бувало, мандатор сам списує і подає, кого йому подобаєся, до асентерунку, не питає, чи він уже ставився три, чи шість, чи кілько разів. Так, бувало, не один бідолаха і десять, і п'ятнадцять літ жиє в вічнім острасі. «Ось,— гадає собі,— спадуть шандарі, закують у ланцюжки, та й гайда під міру!» А то, бачите, не на те йшло, що нині. Не йшли хлопці так самі до бецирку, не ставились так, як тепер,— утікали і ховалися хто куди міг, а мандатори з шандарями волочилися за ними по всіх закамарках. Погано було жити на світі.

Ось десь так серед м'ясниць чуємо і ми: записано нас до асентерунку. Боже! зів'яло в мені серденько, як-єм тото почув. А мій Хома аж одеревів цілий, сердешний.

— Не дожидаймося,— каже, Семене, лихої години на себе, утікаймо!

— Утікаймо! — кажу й я та й побіг домів збиратися.

Тато, мама, всі дома як почули, що діеся, так і померкли з превеликого жалю.

— Синочку, синочку! — заводила мама.— Одного тя маю, як одну душу в бога, та й того ми тя хотять відібрати!

— Цить, стара,— сказали тато крізь сльози,— не держи єго, най іде, чень єго бог милосердний устереже від тяжкої нужди! Збирайся, небоже, прощайся з матір'ю, з сестрами, підемо, підведу тя за село.

Зібрався, попрощався. Ненька умліли, як я вийшов.

— Семене, Семене, вернися! — кричали вони.

Я вернувся.

— Най хоть надивлюся на тебе, синочку мій, душенько моя! Може, то остатній раз тебе бачу.

— Дайте, мамко, спокій, бог ласкав! — відповів я дрожачим голосом, цілуючи їх у коліна, а самому аж серце стискалося.

Пішли ми з татом долі загородою над Дністер. Там ждав уже на мене Хома. Тато поблагословили нас, порозповідали, де і куди які криївки, ми попрощалися та й пішли.

Ой, набідувалися ми до весни, боже єдиний, ти йно сам то знаєш! От чуємо, по селах туди і сюди бушують шандарі, того і другого зловили. Нас ще якось господь сохраняв. Ми все держалися придністрянських сторін, мокряків та очеретів.

Аж ось в однім селі говорять нам: «Утікайте в поле! Шандарі з двох боків надійшли, перешукують очерети, виловлять вас, як рибу в саку!» Падоньку нещасний, куди ту повернутися? В селі сховатись — і гадки нема. В поле втікати, то напевно пропадати: поле чисте, лісу і полики нема,— виловлять, хіба би у нас заячі ноги або хіба би-сьмо поховалися в мишачі нори.

— Хомо, прийдеся пропадати аж ту! —кажу я, опускаючи руки.

Ми вже щось три ночі не спали, помучились, утепенилися, що ледве дихаємо. Нема сили і кроком поступитися, не то щоби втікати по полю.

— Знаєш що, — каже прудко Хома.— Ходи за мною.

— Куди?

— Не питай, ходи, сли не хочеш пропадати!

Я знав прудку Хомину натуру, змігся якось та й іду. Дорогою гадаю собі:

«І тото приятель, то щирий товариш? Веде мене кудись, бог вість куди, а словечка щирого не скаже, не потішить, не порадить! Гой, гой, світе мій білий, нещасна моя годиноньку!»

Правда, не раз мені і до тої пори Хома ставав у великій пригоді, не раз рятував мене, незважаючи на своє небез-

печенство — ну, але ж і я не лишав єго ніколи в ніякій потребі, слухав єго, як вітця.

Так і тепер.

Таке розгадуючи, іду, ноги волочу по якійсь обочі край села з Хомою. Іду та й дивлюся, куди він поведе.

— Гов! — сказав Хома, підходячи до самої крайної хати.— Ту треба відпочити.

— Ту відпочити? — скрикнув я, роздивившися.— Хомо, а тобі що такого? Таже то сама крайна хата, ще й стоїть на такій голотечі без найменшого захисту! Ту нас так найдуть і злов'ять, як воробця в сильці!

— Ту мусимо спочивати! — сказав знов Хома холодно і твердо.— Я не можу дальше!

— Але ж, чоловіче, бійся бога! — кричу я. Сам у пропасть пхаєшся! Що тобі сталося? Чи тобі розум з голови виплив? Я ту не буду спочивати, аби-сь ми не знати що давав!

— Не будеш? Га, то як хочеш. Я ту спочиваю!

— Ходи бодай до онтої стирти та там зариємося в сіно. Не дурій, чоловіче, не пхайся сам у нужду!

— Я і кроком відси не рушуся! — сказав знов уперто Хома і пішов до хати.

Боже мій милосердний, то ж то мій приятель, то мій щирий товариш! Доброхіть пхає мене і себе у різницю! І не уступить від свого, хоть гинь! Упреся, як козел рогами! Мати пречиста! Рятуй мене від усего злого і від такого приятеля!

«Але що ж тепер діяти? — гадаю собі дальше.— Прийдеся самому пропадати! Ех,— гадаю собі дальше,— пропадати мені самому деінде, а Хомі ту — волимо вже бодай оба разом гинути!»

І я пішов за Хомою до хати.

— Що, нагадався, нарозумився? — питає він мене з насмішкою. Боже, він ще насміхаєся над моєю нуждою, а з мене би й крові не дорізався!

Хата, до котрої ми зайшли, то була напіврозвалена стара кучка, житло старого діда-жебрака. Лиш літом він ту часом ночував,— зимою сидів у селі, а й літом звичайно цілими тижнями волочився по селах за жебраним хлібом. І тепер ми не застали єго. Хата була засунена засувом, але Хома відсунув єго кусником якогось патика. В хаті не було нічого, крім кількох торбів, палиці дідової, шапки, позшиваної з тисячних латок, та й деяких других лахів.

Але мені дивно було, чого-то Хома так тішиться і бігає по хатині.

— Гей, Семене,— каже він,— ти, бачу, двері засунув? Не засувай їх! Ще й відхили трохи, тут душно!

Боже мій милий, той чоловік, видно, весь розум стратив, чи що!

— Відсунь двері і відхили, чуєш? — гукнув на мене.

Що ж було робити? Мусив-єм слухати налибоватого.

— Розбирайся і лягай спати! Треба проспатися, бо вночі і на волосок оком не змигнемо!

Я стою, витріщивши на нього очі, сам не знаю, що діється зі мною.

— Чуєш чи ні, тумане вісімнадцятий! Розбирайся та лягай спати! Як буде час іти, то я тебе збуджу.

Мені переверталося в серці і кипіло, як у кітлі. Сльози виступали на очі.

— Хомо! — кажу крізь плач.— Що тобі сталося? Чи ти стратив бога з серця? Чи ти забув, що маємо родичів?.. Чи ти забув, що шандарі леда хвиля надпадуть? Що ти робиш? Згляньсяся на бога, не губи нас обох! Таже ми колись були товаришами, я любив тебе щиро, як свого рідного брата! Що я тобі провинив? За що ти хочеш мене віку збавити?

І що ви гадаєте? Хома зм'ягчився тою бесідою? Бодай так пси траву пасли! Відвернувся вам від мене, як нелюд, потер рукою по чолі чи по лиці та й в сміх.

— Ха, ха, ха! Ото мені парубок! — реготався.— Занюхав біду, як той сліпий ковбасу в борщі, та й уже: гину, каже, нема мя!

Ото, видите, щирий приятель! І спусти ж ся на такого чоловіка! Заждіть, яке він мені ще вистроїв!..

— Семене,—каже Хома по хвилі вже якось лагідніше,— Семене, братчику, хіба ти гадаєш, що я би не віддав життя свого за тебе? Хіба ти забув, що ми оба на одній дорозі? Не гадай прецінь, що я з глузду зсунувся, або щó, що хочу себе і тебе погубити! Лиш роби, як тобі кажу, а увидиш, що я ще не такий дурний, як тобі видиться.

Троха мене успокоїли ті слова, а зрештою що ж було робити? Роздягся я, постелив сіряк на землю і ляг. Але де там мені заснути! Дрожу цілим тілом, як риба в матні! Кому би в такій тяжкій тривозі сон до голови брався?

Хома не лягав, шарив щось по хаті. Що він задумав? Господь єго знає. Я не догадаюся, аби й що!

— Семене,— каже він, видячи, що я не можу заснути, — на, випий!

І підніс мені порядну чарку горівки. Горівку він мав при собі, чарку найшов десь у закутку.

Я випив. Напій був сильний, мене якось проняло теплом, утома відозвалась — за хвильку я заснув, мов камінь.

Не знаю, чи довго я спав, чи ні, аж ось Хома будить мене знов.

— Семене, Семене, вставай, шандарі!

Остатнє слово, мов ясний грім над ухом, протверезило мене в одній хвилі.

— Де, де? — питаю, зірвавшись на рівні ноги.

— Не питай, роби, що тобі скажу!

— Що робити?

— Зажмури очі і не отворюй їх, аби що було, аж доки тобі не скажу. Пам'ятай!

— Добре, добре!

— А тепер на тобі отсе в руку!

Я взяв. То був мотуз чи воловід якийсь, не знаю.

— Держися добре!

— Держу.

— Ходи тепер за мною!

Ми пішли.

Дорогою чую — крик якийсь, плач, завід, товар реве, пси гавкають, під ногами болото,— ми, відай, ідемо селом.

— Хомо, бійся бога, куди ти ведеш мене?

— Ані слова, тумане! Шандарі надходять! — шепнув він мені своїм твердим голосом. Я замер зо страху.

«Отут нам буде! — гадаю собі.— Пропала коза, пропала й береза!»

Ідемо дальше, а підо мною коліна лиш диль, диль, диль! Аж ось чую:

— A skąd wy, dziady?[1]— питає різкий голос.

«То, певно, шандар,— гадаю собі.— Ну, господи помилуй грішну душу! Зараз і до нас заговорить! Дивно мені лишень, чому насамперед говорить до якихось дідів».

Смішливий старечий дідівський голос відповідає туй передо мною:

— З білого світу, паночку ласкавий! Ми божі старці, браття-близці. В ріці купалися, в воду нурялися; я єго

[1] А звідки ви, старці? *(польськ.)* — *Ред.*

занурив, а він в воді очі погубив. Хотів найти, та не міг, так і додому побіг.

— Ха, ха, ха! — засміялось кілька голосів.

Боже ласкавий, ту їх мусить бути немало. І чому вони не хапають, не в'яжуть нас? Навіть не відзиваються ні словом до нас.

— Gdzie mieszkacie, włóczęgi?[1] — питає знов різкий голос, але видно було, що крізь сміх.

— Край води, паночку, край води! Наша хата з лободи, защіпка з ріп'яха, а стріха з лопуха!

Знов сміх довкола, але шандарі ще не займають нас. Я дрожу цілий і держуся за мотузок, не сміючи вже направду зі страху проглипнути на світ. Гадаю собі: най буде, що має бути, побачу, як то скінчиться.

— Jakiś bestja dowcipny! — сказав, насміявшись досита, різкий голос до других.— Ale chodźmy już! Zdaje mi się, że w tej stercie za wsią uda nam się zlowić jakiego ptaszka[2].

Я чув, як шандарі, регочучись, віддалились, і з диву не знав, де стою.

— Ходи, сліпий братище! — кричав дідівський дряхливий голос все ще передо мною.— Ходи там, де вітер свище! На вітер полягаємо, вітром ся повкриваємо, вітер під голову візьмемо і тепленько заснемо.

— Złodziej ze swojemi przymówkami![3] — почулось мені здалека. Хома сіпнув мене за шнурок. Я пішов за ним, все ще не знаючи докладно, чи то сон, чи ява, що зо мною діється.

Ми йшли ще досить довго.

— Ну, отвори очі, сліпий коте! — сказав до мене весело Хома. Я проглянув. Густа мряка вже розсілася круг нас по полю, далеко ще виднілося село, пізначне по клубах диму, що тут і там зносилися понад низькі солом'яні стріхи.

— Ну, що, з'їли нас шандарі? — питає мене Хома, сміючись.

Я не відповів і слова, не міг ще прийти до себе.

— Товаришу любий, а видиш, що я не пхнув тебе у пропасть! — сказав він потихо. Я тепер перший раз поглянув на него.

---

[1] Де мешкаєте, волоцюги? *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Якась дотепна бестія! Але ходімо вже. Здається мені, що в цій скирті за селом пощастить нам зловити якусь пташку *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Злодій зі своїми приказками! *(польськ.)* — *Ред.*

Що се знов? Якийсь дід з довгою бородою стояв при мені.

— Во ім'я отца і сина, а тобі що, Хомо?

— Те, що й тобі! — відповів він.

— Те, що й мені? А се як ти гадаєш?

— Подивися в воду на свою вроду! — відказав він дряхлим дідівським голосом. Недалеко була широка калюжа, я поглянув — угу на тя, маро! Сли би-м не знав, що мере я сам, то би-м ся не пізнав, аби що! Дід та й дід з мене, хоть гинь, не пізнаєш Семена. Пообвішуваний торбами, з довгою палицею в руці, з сорокатою шапкою на голові. Хома й собі ж так! Того-то він казав мені так напруго йти спати в дідівській хаті! Угу!

Так ми, бачите, уйшли на сей раз біди, але чи гадаєте, що на тім скінчилося? Шандарі шукали,парцували дальше, ми йшли та кидалися в різні боки, як ті ворони на вітрі, колесили та колесили поза Дністром. Аж ось чуємо: вже унялася троха біда, вже нема шандарів в околиці. Ну, слава тобі господи! — гадаємо.— Таки ми на сей раз спаслися! Тепер треба міркувати, щоби деяким чином додому вернути. Радь, Хомо! провадь, Хомо! Хома взявся провадити.

Ми вертали поволі манівцями, осторожно, щоби де несподівано не попались в руки шандарям. Бог поміг, ми зблизилися вже до свого села, ось лиш півмильки, не дальше. Хто би був гадав, що ту найдемо те, чого-сьмо майже через півроку не могли найти по чужих селах? А таки найшли свою біду на мості, як кажуть. Та й то через мого приятеля, через Хому!

Сиділи ми два дні в очереті. Було чутно, що ще в нашім селі шандарі. Друго[го] дня вечором каже Хома:

— Знаєш що, Семене. Мене нога болить, може б, ти вийшов де у село, розвідався, що чувати, та приніс що їсти?

Я пішов. Ледве-м вийшов з очерету, дивлюся — шандарі ходять по полю. Я, побачивши їх, аж одебелів з переполоху. Господи, ану ж но вони побачать мене! Ех, задер я поли, змикай у очерет. Але вже було запізно, доглянули мене, собачі діти, пустилися за мною наздогін.Ще лиш то собі пригадую, що їх було чотири.

Як і куди я біг, не тямлю. То лиш тямлю, що, обмочений, обшарпаний, окровавлений, я впав коло Хоми. Хома відразу зрозумів, о що йде.

— Вставай,— крикнув він мені,— скачи під міст!

Недалеко був міст через ріку. Під ним була знайома нам криївка.

Я добув остатніх сил і встав.

— А ти ж куди подієшся? — питаю Хому.

— Бігай, я вже собі пораджу.

Я побіг, лишаючи його в очереті.

Не знаю і донині, що за хитрість придумав був Хома, щоби і сей раз уйти погоні. За хвилю, дрожачи на цілім тілі, сидів я уже під мостом, схований безпечно. Сиджу я, сиджу, поволі й страх пройшов, надзираю, надслухую, що станеся з Хомою. Нічого не чую, лиш ріка шумить боком попід міст.

Довго я сидів скулений, не рушаючись, під мостом межи двома дилинами. Аж ось чую якийсь гомін. Зазираю здалека,— господи милосердний! Се ж мого приятеля, мого Хому, ведуть шандарі. На руках і ногах побрязкують ланцюжки, шандарі окружили єго й поблискують карабінами. Мені в очах потемніло, серце мов ледом обдало. Гляджу ліпше, Хома по саму шию мокрий, обталапаний, ще до того повно на нім шувару, гнилого листя і зеленої водяної трави. Певно, неборак хотів сховатися в баюру, та дарма, найшли єго, зловили!

«Слава тобі господи, що хоч я цілий»,— подумав я собі, скулився втроє і сиджу тихо, ледве дух у собі переводжу.

Ну, хто би гадав, що Хома бодай тепер не схоче мені зашкодити! Гай, гай, боже єдиний! Приятель, приятель! Слухайте лишень, на яку хитрість узявся мій приятель непритворний, щоби й мене погубити і видати в руки шандарям. Слухаю я, чути чую здалека кроки. Йдуть шандарі на той міст, де я сиджу. Гов! чую ще щось. Хтось чи співає, чи що! Прислухуюсь ближче — то голос Хоми. Йде він та й ніби приспівує протяжно:

Ой Семене, мій друже Семене!
Та скажи ти батькові від мене,
Що не буде вже Хома
У недільку дома!

— Добре, добре! — крикнув я з-під моста, порушений жалібним Хоминим співом.

Господи, як я в тій хвилі налякався власного голосу! Жити і вмирати буду, а тота хвиля не вийде мені з пам'яті. Мені зашуміло в ухах, замерещило перед очима, кров бухнула до голови,— сам не знаю, що зо мною сталося.

Я отямився на мості. Два шандарі держали мене за руки, один замикав на залізну колодку ланцюжок, котрим вони

були зв'язані. Я рушив ногою, на ній забреньчав такий самий ланцюжок.

І ви говорите мені о приязні! Чи ж то по-приятельськи поступив собі Хома зі мною? Я поглянув на него. Стояв понурий, мокрий, дрожачий. Раз глипнув на мене — в єго очах крутилися сльози... Що мені з тих сліз? Вони ні мені, ні єму не поможуть!

На другий день нам уже обстригли кучері. Ми були воя-ками.

. . . . . .

Ох, приязнь, приязнь! Товариство! Далось ти мені гірко взнаки, не забуду я тебе до смерті. Бо через тебе пропали мої літа молоді!

Лолин, у червні 1876

БОРИСЛАВ

КАРТИНИ З ЖИТТЯ ПІДГІРСЬКОГО НАРОДУ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Тим спільним наголовком обнятий цілий ряд оповідань, повісток та картин, котрих ціль — представити вірно життя підгорян Самбірського та Стрийського околу. Кілька слів для вияснення наголовка.

Борислав звісний на цілу Галичину, ба й на цілу Європу, яко копальня нафти і земного воску,— та звісний, певно, лиш з імені. Не знаю, чи приходило й на думку тисячам а тисячам образованих людей, що там рік-річно з'їздять задля інтересів, хоть поглянути на життя тої незлічимої сили «ріпників», що для них видобувають скарби земні. А справді, ні одно місце в цілій Галичині не представляє більшого поля для студій — не так поетичних, як більше соціальних. Сли де у нас, то певно в Бориславі найсильніше заступлена класа робітницька — а нужда, трата сил і здоров'я, зледащіння тих людей під взглядом моральним— найгрізніше і найголосніше віщують, що може статися з наших хліборобів в протягу яких-де двох десятків літ, коли недостача поля, хліба і грошей, коли наслідки всіляких хиб теперішнього суспільного устрою змусять їх іти на роботу фабричну, продавати своє здоров'я і свою силу на нужденне пропитання. А що саме тепер найбільше до того йде не лиш на западі Європи, але й у нашій стороні, показує щоденний досвід,— показує щораз то більша маса робучих рук, які тиснуться з наших сіл до всіх фабричних заводів.

Борислав, хоть достатчив нашому краєві цінного матеріалу для освітлення і про домашній ужиток і про вивіз за границю, стався між тим западнею, в котрій гине і пропадає наше щасливе Підгір'я, в котрій марнується без ліку здорових сил нашого народу. Борислав стався для нього

осередком експлуатації у всіх можливих видах, почавши від тисяч жертов, що гинуть рік-річно в ямах, аж до тих тисяч, що вертають відтам з протраченою силою, фізичною та звихненою моральною підставою в серці,— що вертають передчасними старцями.

Таке значення наголовка тих картин.

Довгі літа мав я спосібність придивлятися тій страшенній експлуатації, що, мов зараза, шириться щораз дальше, росте ураз із зростом нужди і недостатку в народі, і мав я спосібність оглядати й немало сумних-сумних наслідків її. Не говорю уже о жителях самого колишнього села Борислава, що з малими виїмками майже всі пішли по жебрах. Борислав висисає вздовж і вшир всі сусідні села,— пожирає молоде покоління, ліси, час, здоров'я і моральність цілих громад, цілих мас.

Перша група обнятих тим наголовком оповідань представить кілька інтересніших епізодів із життя «ріпників». У другій стрібую подати деякі також не менше цікаві уступи із дотеперішньої історії Борислава.

РІПНИК

Błagosławiony, kto ma serce!
On jeszcze zbawion być może.

Z. Krasinski («*Nieboska komedia*»)[1].

— Іване, Іванчику, соколе мій дорогий!..

— Чого хочеш?

— Та бо ти такий тепер острий, неприступний якийсь...

— Говори, чого потребуєш?

Осінній вітер шумів і свистів по вузьких уличках Бориславa і розмітував мокру глину, свіжо за дня видобуту з ям. Ніч була темна.

— Ну,— доки ту буду чекати на твою бесіду? Говори, чого-сь мя викликала сюда на улицю в такий вітер?

— Я хотіла поговорити з тобов так... як давніше бувало... знаєш — у селі...

— Не нагадуй ми того гнізда мого сорому! Говори прудше! Не видиш — я весь продрог.

— Виджу, виджу! (Її голос дрижав.) Іване, ти, бачу, вже мене не любиш,— бодай не так, як давніше.

— Га, га, га! По чім так судиш?

— А тота Ганка круглолица... Ти з нев щовечір водишся...

— Хіба ж їй забороню,— сли ся сама за мнов тягає?

— А мені пощо забороняєш?

— Е, ти все себе сунеш наперед! Чого тобі треба? Хибує ти чого? Скажи, ти знаєш, я ти ніколи не відказував помочі в нужді.

— Так,— грошей! Але інчої нужди моєї ти й не бачиш, інчої помочі відказуєш!

— Якої?

---

[1] Благословен, хто має серце!
Він ще спасенний може бути.
З. Красінський («*Небожественна комедія*») *(польськ.).—Ред.*

— Чому ж за мою любов щиру ти мене хоть троха не любиш?

— Ет, дурна ти, та й годі! Гадаєш, що я за Ганков гину! А мені Ганка й не в голові. Не бійся, Фрузю, я тебе не зраджу. Але тепер час до хати. Ту студінь. Що, ти не йдеш до Кирницького? Ходи розігрійся.

Тоті слова посипалися прудко, мов перли, у Фрузине серце. Не слова самі, а тон їх був бальзамом для зболілої груді. Він давно уже не говорив до неї так ласкаво.

— Іванчику мій,— я ти прийшла новину сказати.

— Яку? Говори!

— Я надіюся незадовго гостя...

— Гостя?.. Якого?.. І що він мене обходить?

— О, він тебе обходить,— і дуже, Іванчику, обходить.

— Ну, хто ж він такий?

— Ану, згадай! Ах, недогадливий!

— Чорт там догадаєся! Де мені до того? — казав Іван, дрижачи від холоду в легкій, проношеній і мазею зачорненій полотнянці.

— Се дитина! Твоя дитина, Іванчику,— знаєш?

Фрузя сказала тоті слова так весело, з таким трепечущим щастям в голосі, що Івана вони глибоко вразили в серце.

— А, так? — сказав він сухо, протягло.—Ну, ідеш до гостиниці?

— Ні. Іду додому, ще маю шити,— сорочатко... Добраніч тобі!..

— Добраніч, Фрузю! — сказав Іван і пішов до гостиниці.

На самім кінці Борислава, на пустій голотечі, стояв великий магазин, де складувався земний віск, видобутий із ям, власність жида Лінденбаума. Се будинок великий, дерев'яний, круг нього повно ям, а попід стінами стирчать купи ілястої білої глини, видобутої із закопів.

Взаді, в кутику того магазина, жив сторож у двох добудованих цюпках. Но позаяк сторож був удовець, то віднаймав одну цюпку для нічлігу ріпникам, а сам доволявся одною.

Вже пізно вночі. Тісна, брудна і задушна цюпка наповнена робітницями. Баби, дівчата, молодиці, що тут злягають з далеких сторін, пригнані недолею,— що через день надривають си груди і руки, крутячи раз у раз корбою, кот-

рою витягають глину або й людей із ям,— тепер лежать покотом на холодній дерев'яній підлозі,— кулак під головою, одна попри другу стиснені — і для недостачі місця, і для теплоти.

Їх лиця пожовклі з нужди,— їх руки немов обросли глинов і воском земним,— їх одіж — то позшиване лахмання, що ось ледве-ледве держиться на них. Тут старі, недугами і грижею поорані лиця лежать обіч молодих, хороших ще,— котрих цвіт, однако ж, звіяла передчасна тяжка праця, і нужда, і розпуста. І вираз кождого лиця відмінний. Тут молодиця розмахує отяжілими руками — обнімає коханка. Там старуха, колись порядна газдиня, нині мало що розлична від жебрачки, пишно похитує головов — се бесідує з давніми сусідками і хвалиться новими коралами,— то знов поцмоктує губами — горівку смакує. А п'ятнадцятилітнє дівча з запалими очима і синіми перстенями круг них кричить, і треплеться, і рветься — видко, борониться перед напасником, що насилу хоче їй відобрати тото, чого не куплять ніякі скарби,— добру честь і дівичу невинність.

На маленькім столику під вікном палахкотить свічечка, уліплена із жовтого, нечищеного земного воску. Мигтить її світло і блимає нерівно,— кидає непевний блеск на сплячі женщини. Та не для них воно й світиться.

Над столиком сидить похилена дівчина,— єдина не спляча людина в цілім будинку. Її сумне, тужливе око слідить за бистрими рухами ігли. Вона шиє сорочину,— малесеньку-малесеньку,— шиє пильно по ночах,— бо вдень робота інша.

Чого затремтіли твої губи, бідна дівчино? Чи молитва замерла на них, чи прокляття?..

«Казав, що Ганка му не в голові!.. Се правда. Ба,— але ж не казав, що мене любить! Ні, він мене не любить! Він забув про бідну, нещасливу, що для нього покинула батька, матір, хату,— ба, покинула свою славу дорогу! Всьо, всьо я дала йому, повергла для нього. А тепер, коли вже нема що більше взяти в мене,— я йому непотрібна, ненависна! Боже, боже! За які гріхи ти так тяжко покарав мене? Що я завинила?»

Ігла зупинилася. Фрузя гляділа, сама не знала чого, в поломінь нафтівки. Синій дим буяв поверх поломіні,—синій, густий, одурюючий дим. Вітер свистав надворі, віяв крізь шпарки до хати і протягав холодом.

Фрузі чогось повеселішало на душі.

«Ні, він мене любить! Я би вмерла, якби він перестав мя любити! І що ж я му зробила такого, щоби мав мя забути? Ні, ні! Прецінь би так щиро не бесідував зо мною, сли би мя не любив!..»

Її серце забило живіше з радості! Їй здавалося, що ціла оживає, сильнішає від тих чудових слів: «Він мя любить!» Бачилось їй,— що ігла тепер недослідимо швидко літає в її руках,— що корба неуловимо прудко і легко крутиться,— що ослаблення ніякого й послихом не знає... Любов, безмірна, щаслива любов заповнила її серце. Тут він,— усміхнений, любий, говіркий,— рука об руку з нею,— тут хлопчик маленький, у тонкій стебнованій сорочині, також усміхається, і рученята простягає до них, і лепече: «та-та! мама!» Щезла душна, перелюднена цюпка, щез поганий Борислав, гніздо нужди, сопуху і сорому — і пам'ятника не осталось у її серці по тих сумних днях, що тут прожила... Весело круг неї, ясно круг неї, тепло круг неї. . . Вітер свище і гудить, — но для її уха се чудова музика любові... Сон переміг утомлене тіло. Фрузя похилила голову на стіл і заснула.

А здалека, від Бориславa, доносив вітер глухі помішані крики і співи. Се кричали і співали ріпники, вертаючи з гостиниці Кирницького. Межи ними всіма голосніший і веселіший був спів Івана.

Ранок настав холодний, спокійний а хмарний і прогнав любовні сни Фрузі. Вона умилася швиденько і, не слухаючи гамору решти жіноцтва, побігла на роботу. По дорозі постановила собі уважати пильно на Івана. У її серці зачалася з новою силою ворушити недовірчивість. Щось мов зумисна шептало їй, що Іван брехав, що забуває про ню.

— Ні, треба підстерігати го. Побачу, переконаюся,— а тогди!..

Не докінчила. Вир спішачих на роботу ріпників поглотив її.

Нічого сумнішого в світі, як товпа ріпників, спішачих на роботу до ям. Улиці вузенькі, на котрих болото ніколи не всихає, талабоване тисячами ніг. Край улиць ями та горбки глини,— немов глибоченні гроби, отверті для тисячів живих жертов. Сіре небо над тими сірими могилами,— чорні ріпники,— стирчачі корби та звільна бродячі по западні вози з дривами,— ось усе, що зустріне твоє око, крім

брудних, обшарпаних магазинів та ще брудніших помешкань жидівських.

Фрузя, спішачи із своїй ямі, наткнулась у глоті на круглолицю Ганку. Була се товста, червонолиця, пулькатa дівка зі здоровими руками. Вона недавно надійшла в Борислав і найнялася у Кирницького, єдиного бориславського гостиника, за прислужницю.

— Добрий день, Ганко! — сказала Фрузя тремтячим голосом.

Ганка зміряла очима бідолашну дівчину і покрутила носом.

— Та дай боже здоровлє,— відказала спроволока і запишнила свої товсті червоні губи.

— А довго там Іван сеї ночі у вас гостився?

— Ні довго, ні коротко, самий добрий час! — відрізала Ганка і другий раз поглянула на Фрузю. Но тепер в її погляді вже світилася й погорда, і ненависть противниці, і щось ніби тріумф.

Фрузя порозуміла той погляд і, не мовлячи й слова, пішла дальше.

— Ні, ні, то щось недоброго! — говорила сама собі.— Мушу пильнувати го вечорами,— побачу, ци правду він сказав!

Довгі, тяжкі дні, а ще довші і тяжчі ночі проживала Фрузя,— повні несказанної муки, повні сердечного болю. Вона доконалася сумної правди. Іван, правда, не любив Ганки,— але й то знала певно, що ще менше любив її. Незважаючи на утому і на здоров'я своє, вона не раз по роботі вечорами довго бродила по улицях, заким відшукала Івана дегоді в якім шинку.

— Чого ти волочишся за мною? Чому спати не йдеш? — питав Іван понураво.

— Нічого, Іванчику, нічого! — відповідала вона дрижачим голосом.

— Як-то нічого? Будеш пити що?

— Ні, не хочу!

— Ну, то чого ж стоїш?

— От так. Прийшла-м подивитися на тебе. Від учора-м тя не бачила.

— Ігій на тебе. Хіба я який звір дикий, ци що, що біжиш ся на мене дивити? От волиш іти додому. Диви, яка-сь обталапана!

Но Фрузя мов не чула таких слів. Вона пильно вдивлялася в лице Іванові. Він відвертався від неї, реготався з товаришами, но видно було, що присутність Фрузі стіснює го, в'яже якось.

Часами заставала Фрузя Івана у Кирницького. Там звичайно сходилося найбільше дівчат, молодиць,— там і Ганка неусипна увивалася по хаті. Такі вечори були для Фрузі правдивою мукою. Її Іван говорив найбільше, жартував найбільше, сміявся найголосніше. Всіх дівчат зачіпав, всіх молодиць обіймав, з Ганкою цілувався щохвиля,— лиш її не примічав ніколи, лиш до неї ні усміху, ні погляду, ні слова щирого. В таких годинах Фрузя чула, як її серце холоне,— вона не зводила очей з того, котрого кожде слово, кождий усміх, кождий рух ранив її серце, палив його і шарпав.

— Чого так дивишся на мене,— ци з'їсти мя хочеш? — говорив Іван, морщачи брови.

— Нічого, от так,— хіба не вільно дивитися на тебе?

Фрузя хотіла не раз зайти з ним у бесіду, но він відвертався від неї. Но коли би був хоть раз пильніше поглянув їй в лице, в тоті очі чорні, запалі, блискучі колись щастям і любов'ю, а нині мутні від сліз і болі глибокої, був би певно постеріг рум'янець гарячки на її блідім лиці, був би покмітив, що часами її очі розгоряються дивним огнем—розпуки і помішання. Но Іван не спостеріг того,— бо і що ж то його обходило?

Іван був багатих родичів син,— єдинак. Отець-мати жалували його, не силували до ніякої роботи. Коли підріс, він більше для забави, як для зарібку, почав з другими ходити до Бориславa. Та лихо, що ті забави дуже небезпечні, особливо для молодого, незіпсутого, недосвідченого серця. Іван небавом, як то кажуть, з зажмуреними очима, кинувся в вир тих шумних пиятик, легкодушних бесід та розличних оргій, якими не одну щиру душу селянську заразила бориславська цивілізація. Він став небавом перший межи першими. Пияк такий, забіяка і пустошак, якого пошукати. Тут ще він запізнався з арештом і переконався, що в нім нема нічого страшного. Коли часом, по тижнях, вернув додому,— розуміється, без крайцера зароблениии,— не покидав і тут свого життя легкого, розгульного. Родичі-бідолахи аж тепер постереглися, куди воно зайшло,— хотіли взяти Івана

остріше в руки, пригнути на свою волю, відвести від тої дороги,— та вже було запізно. Іван слухав їх наук і лайки,— а своє робив. Аж раз, коли пізно вночі п'яний вернув домів і, не хотячи будити сплячих та слухати ганьби, положився спати в стодолі на соломі,— забув, що в зубах у нього люлька закурена, і заснув твердо. Прохопився аж тоді, коли його протверезив біль,— і побачив, що солома, на котрій спав, палає ярким огнем,— що навіть сорочка на нім протліла. Вихопився неборак із стодоли і почав кликати: «Горить, горить!» Но заким сплячі збудилися, заким поміч якатака вспіла надійти, вже стодола, стайня, хата і хліви (будинки були близько,— а вітер, як на нещастя, зірвався сильний) стояли в огні.

Будинки, шмаття, худоба — все погоріло. Неподовзі померли й родичі з гризоти. На Івановій голові остало газдівство,— а властиво, голе поле без усього, що потрібне для його оброблення. Треба було продати частку, щоб закупити дерева на хату і потрібні наряди. Іван продав частку, давнє життя почалося,— дерево закуплене лежало на згарищі, але хати й не гадав ніхто будувати. Ба,— чують сусіди ,— Іван продає другу і третю частку, продає сад, і погорілище, і закуплене дерево,— все за півдаром. Почали люди уговорювати Івана. «Що ти робиш,— сам себе на жебри виганяєш!». Но такі пересторогн лютили Івана,— і густо часто не одна щира душа понесла від нього синці за свою добру раду.

Вкінець Іван спродав послідні частки батьківщини і забрався з села. Ніхто не жалував за ним, ніхто не відізвався о нім красним словом, хіба «пустий вітер» ,— а не один говорив: «От негідник! Слід би му пропав так, як він свою земленьку рідну запропастив! Не варт, поганець, щоби й єго кості земля свята приняла!»

Та найшлася одна душенька, що не поминала лихом, не кляла злим словом Івана. Се була Фрузя. З бідного роду, та хороша, робуча і щира душа — вона, може, й ніколи не була би призналася світу, що в її серці зародилася нещаслива любов до Івана. Але Іван сам, що знав її від дитинства, визнав їй перший, що її любить. Від того часу Фрузя присягла собі спрягти свою долю з долею Івана. Не знала, бідолашна, які страшні досвіди ждали її на тій дорозі, на котру мав її Іван втягнути.

Може бути, що Іван спочатку щиро любив її. Та не таке ж то бориславське життя, щоби лишило в молодім серці чисту, щиру любов, щоб не закаламутило всякого, хотя й би й найчистішого чувства. А ще до того Іван був дуже гордий. Вихований у вигоді, без дотиску, він не міг і не задавав собі труду поняти терпіння других, а мірою всіх його поступків сталася власна приятність і розкіш.

Не треба й згадувати, як глибоко болів Фрузю упадок Івана. Вона з терпливістю і витривалістю, властивою лиш люб'ячій женщині, не переставала уговорювати Івана покинути погану дорогу.

— Іванчику, що ти робиш? — говорила вона.— Уважай сам на себе! До чого оно доведе?

— Ци ще й ти ми доїдаєш? — воркотав Іван, котрого лютили часті нещастя, а ще частіші догани.

І від того часу почалося Фрузине горе.

Іван покинув рідне село,— пішов у Борислав, не казавши нікому «бувай здоров». Фрузя довго ждала на нього, плакала, тайком перевідувала межи ріпниками, що з ним діється.

— А що ж,— кажуть,— гуляє собі, розщибає собов по Бориславі від жида до жида, водиться з послідними п'яницями і нехарницями. Аж недавно ось занедужав, лежить хорий,— ще й досі му не полегшало зівсім.

— А де лежить? — питала Фрузя тремтячим голосом.

— У Кирницького — на такій лавці нужденній, що похитнися, то й упадеш,— сам лежав, водиці пищав, та не було кому подати. Але вже му троха ліпше тепер.

Фрузя слухала тої бесіди та мовчала. Але на думці у неї було: піти до нього, подивитися, допильнувати його в недузі. І, не мовлячи й слова батькові ні матері, вона сейчас, слідуючого поранку, покинула й собі ж рідне село і пішла до Борислава. Знала небога, що батько й мати, знаючи про її намір, заперли б її на замок, а не пустили. Знала також, що, провідавши про її поступок, вони не простять їй тої ганьби. Та що ж мала діяти? Серце тягло її до нього — вона серця й послухала.

Не надіявся Іван, щоби вона прийшла. Хоть найтяжча криза недуги й перейшла була,— та преціньвін находився в тім стані, що найбільшої вимагає старанності, найліпшого пильнування. І в ту пору явилася Фрузя,— повна любви, і терпеливості, і посвячення.

Іван швидко прийшов до сил. Життя пішло старим ладом, поділене між роботою і пиятикою. Шум і непокій того життя необавці заглушив тиху і щиру прихильність до Фрузі, що збудилася була в його душі під час недуги.

А Фрузя в кілька неділь після відходу з дому почула від ріпників, що її родичі не хотять її й на очі бачити за тот сором, що їм зробила перед цілим селом, уйшовши поночі за пияком і розпусником — Іваном.

Глибоко вколола бідолашну дівчину тота вість, хоть вона й сама не надіялась нічого кращого. Що мала робити? Ще уперед вона найшла собі роботу для пропитання, поки пильнувала хорого ночами. Не оставалось їй тепер нічого, лиш наніматися й надалі. Ще до того й Іван, прознавши о її нужді, поквапився запомочи її чим-тим наразі. У нього осталось ще дещо грошей із проданої вітцівщини. Але Іванова запомога стала нещастям для бідної Фрузі. Іван гадав тепер, що вже її віддячився, і тим усправедливляв сам перед собою стинучу любов. А Фрузя бачила лиш його зростаючу холодність, і гризлась, і мучилась сама в собі. «Він мене не любить!» Тота гадка мучила її цілими днями, не покидала її і в снах. Її здоров'я ниділо і таяло, мов свічка,— вона не замічала того. Вічна думка про зраду Івана занімала, затопляла її цілу. Вона стала густо-часто задумуватись, забуватись. Цілими годинами туманіла не раз без пам'яті в своїй цюпці. Незамітно стала опускатися й у роботі. Жиди зменшили їй плату, но вона не примічала того. «Він мене не любить! Зрадив!» — повторяло її болюче серце,— а мимо того цілі вечори проводила близ нього, у темнім душнім кутику шинку, непостережена слідила, як її Іван пив, жартував, сміявся, а все з другими, а ніколи з нею. Ба, вона запримітила, що від якогось часу він старався її уникати,— але, побачивши, що надармо, удавав всегда, що її не бачить,— і вже ніколи не сварив на ню, не проганяв, але й слова ніколи не говорив.

А вона з гарячкою на лиці, з тоскно трепечучим серцем, мовчалива, безсильна, нужденна, гляділа на нього, мов причарована. Зима зближалася. Похолодніло. Не раз робітниці, що крутили корбами при ямах, бачили її, вертаючи від Кирницького, як бродила по болоті ледве жива, з посинілими від холоду руками.

— Що тобі, Фрузю? — питали вони.

— Нічо! А що ж би мало бути?

Но старші жінки знали, що воно є, хоть знали й не все.

Яко досвідчені в подібних ділах, вони часто зводили бесіду на її стан, давали ради. Фрузя пильно, щораз пильніше слухала тих рад,— часто, щораз частіше почала думати о недалекій будучності,— і веселішала. Легше їй робилося на серці.

— Що тобі, Фрузю? — питали баби частенько, чудуючися над новою переміною в її поступуванні.

— Нічо! А що ж би мало бути? — була незмінна відповідь.

— Така ти щось тепер прудка, запопадлива! Щось бігаєш, прибираєшся, купуєш десь, звиваєшся,— а все весела і не туманієш, як уперед! Що то таке?

Лице Фрузі розсвічувалося хоробливим рум'янцем; очі палали, як жар.

— Пст! Тихо! — говорила вона, прикладуючи палець до губів.

— Ну, що такого? Гостя якого чекаєш, ци що?

— Ая, ая,— гостя чекаю, та й то ще й якого!

— Ну, або якого?

— Такого, знаєте... Всій біді конець буде, всьо пропаде! Він знов буде мій!

— Хто такий?

— Хто? Ну, та він, Іван! Полюбить!

— Бог би го побив! — шептали баби, хитаючи сумно головами.— Окаянник поганий! Дівчину з ума звів!

Дивна, щаслива гадка опанувала тепер цілою душею Фрузі! Її збурена фантазія день і ніч працювала над тим, який би то спосіб винайти, щоб прихилити назад до себе серце Івана. І кілько вона натерпілась, наболілась, перекидаючи в думці один за другим найдивачніші помисли! «Чарувати го? Ні! І зілля не знаю, і боюся! Ану ж умре, збожеволіє, руку му вкулить або ногу? Хто знає,— і так лучаєся! Просити? Дарма! Відтрутить, насміється, ще й ногою ко́пне!»

А властивий спосіб так простий, так близький, так певний! І як вона швидше не прийшла на тоту щасливу гадку? Кілько би муки була собі заощадила! Ні, сей спосіб не хибне! Сли є у нього хоть трошки серця людського, хоть капинка чуття,— він мусить. . . мусить! . .

Лагодитись,— а швидко! Рішуча хвиля леда день! А треба притім і подобатись йому! Бідна Фрузя! Як вона тепер рада би бути хорошою, свіжою, утішною, рум'яною! Як вона жалувала за своєю красою, що марно пропала серед нужди, недостатку і грижі!

Але то байки! І так вона діпне свого! Вона збудить жаль, помилування,— а любов небавці й сама прийде, конечно прийде! Лиш його серце порушити, лиш його чуття стрясти! Любов, щира, сильна, спить у нім, лиш привалена злими прикладами, приглушена легкодушністю, гордістю і розпустою. Вона збудиться, верне, конечно верне!

І гарно ж вона устроїться, як прийде рішуча хвиля! Червона шалінова хустка на голові, і спідничка перкальова,— не нова вже, то правда, але зашанована. Сорочка картанова, білесенька, червоним шовком стебнована в звіздочки дрібонькі. Чоботи пасові і кармазинова крайка. Коби лиш лице трохи рум'яніше, голос трохи сильніший, дзвінкий, срібний, як бувало! А ще ж до того!.. Ні, ні, ні! Він мусить полюбити, покине погане життя, стане добрим, сердечним, чесним чоловіком, стане жити по-новому і її вирве із тої пропасті зіпсуття і сорому!.. А потім! Щасливі дні,— чи скоро ви надійдете,— чи не заведеш,чудова надіє? Її родичі простять, привітають радо, з отвертими раменами,— а вона приведе їм свого Івана, свого милого, свого мужа, і скаже: «Дивіть,— се я, моя любов зробила з нього чоловіка!» І відтак піднесе їм дитинку і скаже: «Дивіть,— се ваш унука, се моя потіха, моя надія, мій скарб дорогий!..»

Щасливі дні — чи скоро ви надійдете? Чи не заведеш ти, чудова надіє?..

Святий Никола «на сивім коні приїхав». Ще з ночі сніг упав так у коліно, а ранком мороз потис неабиякий.

До пізньої ночі празникувався Іван у Кирницького. Ріпників насходилося багато. Одні пили, другі танцювали з дівчатами, треті в карти грали. Кількох Николаїв справляло іменини,— і Кирницький уторгував немало.

Іван пив сього вечора дуже багато,—говорив, реготався, співав, аж стіни ходили, але видно було, що щось йому не по душі, щось його немов непокоїть, гризе. Що такого? Він і сам не знав.

Мимо волі і охоти,— якось так без відома,— він поглянув у кут коло груби. Звичайне місце, де сиділа Фрузя. Що такого? Він уже від кількох день не бачив її? Спочатку він не запримітив того. Аж тепер впало йому то в око. «Що з нею, що вже не волочиться за мною? Ну, чень нарозумилась! Ха, ха, ха! Дурна дівка! Вчепилася чогось: люби ї та й люби!»

Так думав Іван, але сам чув, що тоті гадки якісь нещирі, не з серця,— що там, у глибині, ворушиться якесь друге чуття, темне, незрозуміле ще, але сильне. Чому її нема? Що їй сталося? Його вразила трохи неприсутність Фрузі. Щось мусило статися з нею. Може, занедужала?.. «Ігій,— а мені що до неї? Чому додому не йде, до вітця — до матері?.. » Але сей же час другий голос заговорив в його душі: «Она ж заходила до мене, пильнувала мене в слабості! Она для мене покинула і хату рідну, і родичів!.. Гм, она, бачу, любить мя. («Чорт побери баби і їх любов!» — шепнув перший голос). Так, так, чорт побери,— а все ж випадало би завтра навідатися до неї, що она поробляє! Може, вже... Гм, гм!.. Піду завтра, навідаюсь!..»

А тим часом, поки ніч темна, поки мороз надворі, поки горівка в фляшці, поки веселість, і сміх, і жарти довкола,— звеніть, чарки, розлягайтеся, розпусні співи, крутіться по хаті в шалених підскоках, п'яні пари!.. «Она там чень ще... А зрештов... Угу!.. Завтра, завтра навідаюсь до неї!»

Вже поранок близький. Хмари просунулися. Ярко горять звізди над сонним Бориславом. Лиш храпливі непевні голоси кількох ріпників полохають глибоку тишу. Вони, заточуючися боками посеред улиці, вертають від Кирницького і кінчать послідні стихи якоїсь думки.

— Чого ти, Іване, так посоловів? — питає один ріпник.

— Посоловів? Ігій! Як посоловів?

— Так якось! І смієшся,— а якось мов не своїм сміхом. Щось у тебе, бачу, на душі.

— Ех, дурний ти, бачу! Нічо в мене на душі нема! Привиділо ти ся!

— Ну, най і привиділося! А я все свеї! Що то й говорити. Я вже тебе, пташку, знаю! Ну, скажеш, що тобі?

— Та що маю казати? Нічо не знаю! Що маю казати?

— Як собі хочеш, небоже, як хочеш! Ну, ти, бачу, туй

Письма Ивана Франка.

II.

БОРИСЛАВЪ.

КАРТИНЫ

ЗЪ ЖИТЯ ПОДГОРСКОГО НАРОДА.

Передрукъ зъ „Друга".

ЛЬВОВЪ 1877.

Титульна сторінка збірки оповідань І. Франка «Борислав. Картини з життя підгірського народу»

Обкладинка збірки оповідань І. Франка «В поті чола» (Львів, 1890)

жиєш! Добраніч! Ночуй здоров,— а завтра розповіш, що тобі є!

— Добраніч! — сказав Іван і увійшов у сінці.

Іван, пробуваючи довший час у Бориславі, наняв собі осібну цюпку в темнім нечистім закаулку. Сінці були темні, вузькі і нерівні. Двері до його кімнатки аж при кінці їх, у куті. Виходячи рано, він замок її на ключ. Ключ був у нього.

— Що за біс ту шкверендить? — воркотав Іван, уходячи в сіни. Йому стало моторошно, по тілі перейшла дрож. Темні сіни залюднила його збурена фантазія чорними, живими і рухливими туманами, що, мов грубезні воздушні стовпи, ходили перед ним взад і вперед, товклися о нього, обвівали його якимось холодом, якимось ляком. А з-межи тих стовпів прорізувався до його уха слабий-слабий, проразливий писк — писк топленого котяти, писк умираючої дитини.

— Що ту такого? Що ту такого? — згомонів Іван.

Ніхто не обзивався.

Він поступив кілька кроків дальше, мацаючи довкола себе. Його рука наткнулася на щось м'якого.

— Боже, а ту що такого? Хто ту? — крикнув Іван голосно.

Ніхто не обзивався. Писк не переставав,— роздавався лишень щохвилі слабше, глухше, жалібніше.

Іван кинувся до одних дверей, що припирали до сінок, до других, до третіх,— нема нікого. Двері позамикані. Всюди мешкали ріпники, такі ж нічні птахи, як і він. Властитель-жид мешкав оподалік у другім домі.

Іван видобув сірничку, черкнув, а її синій сірчаний полумінь на хвильку прогнав темноту, що панувала в сінях.

— Мати божа! А се що?

Він кинувся, мов божевільний, наперед.

— Фрузю, а ти що ту робиш?

Ніхто не відповідав.

— Холодна, боже мій! Зціпла, як кочан! Фрузю! Фрузю!

Но відповіді годі було діждатися. Іван кинувся до дверей, відмок свою комірку, засвітив пильно нафтівку і вийшов до сіней.

Страшний вид ударив його очі.

В углі сіней, за Івановими дверми, сиділа Фрузя. До груді тулила дитятко, обтулене, пообдиване старанно для охорони від морозу.

Бідна люб'яча дівчина! Як хорошо вона виглядала в тій хвилі! Червона шалінова хустка обвивала її голову,— перкальова спідничка фавдувалася на її колінах,— стебнована червоним шовком сорочка застегнена була червоною новенькою скиндячкою. Послідніх десять крейцарів стоїла тота скиндячка! Лиш лице її страшно змарніло за тоті дні! Лиш руки її худі посиніли, мов боз. Лиш очі її, широко отворені, не яріли вже гарячковим блеском, а склілися до світла, мов з леду уточені. Вона сиділа недвижна,— її очі смотрили німо наперед, на сіняні двері,— а уста напівотверті, бачиться, закаменіли в слові:

— Цить, дитинко, цить! Він зараз прийде,— твій таточко зараз прийде!

Бідна нещаслива дівчина! Як страшно, як хорошо вона виглядала в тій хвилі!

Весна. Пречудна гірська околиця замаєна свіжою зеленню, навіяна тисячними запахами, огріта теплом ясного сонця, упестрена чудовими цвітами. Під ногами стрімка споховатість гори, унизу ліс сосновий шумить, та гільцями махає, та запахом смолистим дише. Горі горою стежка пнеться крутими перевоями. З верха вид далекий, широкий,— на ліси безконечні, темно-сині, на мрачні хребти гір, круглячися по всіх краях видокругу. Глибоке, голубе небо чисте, немов безмірний звід із хрусталю самоцвітного.

На вершку гори опинився задиханий подорожній. Полотнянка на нім довга, на ногах чоботи, за плечима кошіль,— все то видає в нім чоловіка нетутошнього,— підгірянина. В руках ніс він велику личану сівню, що служила за вигідну постівку і колиску маленькому, здоровому, кругловицьому хлопчикові, що спав собі спокійним сном.

Подорожній усів на мураві. В його оці замітний глибокий жаль,— на марнім лиці давнє погане життя полишало видні сліди.

— От тут хорошо! От тут спокійно та затишно! Ту мене ніхто не знає,— ту мож жити! Ну, бувай здорове, давне житє, давна муко! Прийшла пора отямитися, пора працювати, та не бориславською роботою!

Іван,— бо то він був,— опер голову на руки і задумався. Мабуть, нагадував тоті погані дні, прожиті в Бориславі,— пережиті в якімось обмороці, засліпленні і шумі. Що він наробив? Отець і мати померли з його вини — сам він потратив і перевів їх добро, кроваво запрацьоване,— сам позбавив себе честі перед людьми,— скаляв чесне ім'я вітцівське! А кілько нещастя, кілько горя і сліз накликав він на бідну Фрузю, на її родичів! Та тяжко помстилася на нім його вина! Тої хвилі, коли побачив Фрузю, заціпенілу коло своїх дверей,— тої страшної хвилі, коли крило смерті перемахнуло перед ним,— йому отворилися очі. Давня чиста любов вернула,— та поневчасі. Не стало тої, що посвятила йому своє життя,— не стало Фрузі! Іван упав коло неї мов мертвий, обливаючи гарячими сльозами її холодні руки. І від того дня постановив зачати інше життя,—віддатися праці, та не для себе: для своєї дитинки — єдиної, найдорожчої пам'ятки по Фрузі. Його виховати на чесного чоловіка, йому вказати кращу дорогу до життя — то сталося його ціллю. Ще цілу зиму пробув він в Бориславі, працюючи неустанно і пильнуючи маленького Андрійка. Але тото місце, де за кождим кроком стрічаєш жасні картини недолі і пониження людського,—тота западня опротивіла йому до глибини серця. Він постановив покинути її. Но куди йти? «До рідного села! — була перша гадка його.— Но як же я там покажуся давнім знакомим, родичам Фрузі? Ци їх вид, їх присутність, їх жаль не буде на кождім поступі ранити мого серця?.. Ні, в гори, далеко уходити, де мене ніхто не знає — там на маленькім куснику грунту зачинати зовсім нове житє,— хоть і вбоге, та чесне!»

Так думав Іван і так зробив.

Сонце палало над його головою, невеличка срібна хмарка перемчала по небі, а свердки острим цвіркотом вторували його думам.

— Прости мені, господи, мої тяжкі провини! І ти, синочку мій, прости ми, що-м своєю легкомисностю убив твою матір нещасливу!

Очі Івана, повні сердечної, гарячої любви, звернулися до дитинки, що саме збудилась зо сну. А воно всміхнулось до нього, малесеньке,— немов направду порозуміло його слова!..

НА РОБОТІ

1. ПРИ КОРБІ

Угу, що то такого? Тілький час до Бориславa ходжу, і ще ніколи в яму не лазив! Все лиш корбов крути, глину тягай або вітер у яму млинкуй! Та й що ми то за заплата, за таке діло! Вісім шісток денно! І жий же з того, або здихай, або що хоч роби,— жидюзі ані ду-ду!

А вно он Матій у ямі робить, у штольні... Ну, правда,— каже, сопух там, задуха, таке... Ба, бабин синок! А кілько він бере! Півтора срібного на день! Не жаль, бігме, не жаль. А я ж то що таке? Хіба не хлопець? Що ми хибує? Боятися не бою,— хоть до чорта в зуби, то піду! А сопух там. Ну, чень витримаю. А не мож буде,— біс бери, то і вилізу. А стрібувати все треба. Бо і що ж би то було? Вісім неділь до Бориславa ходив, а в яму й раз не лазив!

О, лиш дивіть, як тота корба погано крутиться. І скрипить біда, і ховзаєся то туди, то сюди. А кибель глини заким витягнеш зі споду на п'ятдесят сажень наверх, то аж ти очі з голови лізуть! Крути та й крути. Дух у тобі запирає, руки мліють, ги би ти їх ножіма повідсікав; ні, не пусти,— крути далі! Отже, чорта з'їси, що буду крутити! Коби борзо до завтра. Завтра неділя. Бігме, що ся найму до ями, до штольні! Та що, хіба довіку робити туй за таку капанину нужденну? А тото, що там собі Федорова Марина поплаче, як ся дізнає,— угу, мара бери! Що мене ж то обходить? Додому й так грошей треба, та й ту чоловік якось потребує жити в кумпанії,— а за тих вісім шістаків який біс видихає?

Ну, богу дякувати, субота скінчилася. Ох, рук си не чую! Такий, собака, Іван тяжкий! Христос би го побив. І то, заким біду з ями витягнеш, то на здох чоловікові приходить! Ех, чень то вже послідний раз я того колодюка тяг!

А во! Жидова собі тепер проходжуєся. Біс би вам голови поскручував! Руки, песі сини, позакладали на черева, повбиралися та й си походжують помежи ямами, дивляться, як ся мир християнський мучить та мордує, на них роблячи! Ех, правдо, правдо, де ти на світочку дівaєся? Ци ти припадком таки в тих нехристів у кишені не сидиш?..

2. ПО ЗГОДІ

— Здоров був, Матію. Ага, Матій і не повернеся! Яка маночка горда! О, вже гадає, що по п'ятнадцять шісток денно тіщить, то вже й пан! Те-те! П'ятнадцять не п'ятнадцять,— а дванадцять і я дістану!

Ге, ге! Жиди — то, псяюхи, мудрі голови. Вони би, бачу, потрафили чоловіка до нитки обібрати, а він би ся й не постеріг! Ну, а моє ж нині яке? Хіба не то само? Та що,— пропало,— згодився за дванадцять,— стрібую за дванадцять робити. Лиш то мя лютить,— що ось,— сей головей по п'ятнадцять, а я лиш по дванадцять. Та й чому? Хіба я слабший від нього? Хіба він ліпше робить? Бодай так!

Але ж бо-о! Приходжу до жида. «Цього хоцєсь, Ггиню?» «А нічо»,— кажу.« Ну, а цього-сь пгийсьов?» — «Так і так,— кажу,— хтів би-м робити в ямі».— «Ню, добге! — каже.— Гоби,— каже,— в ямі».— «А почому дасте?» — питаю. «Ню, по тому, по цьому й дгугим,— по дванадцять сюсток».— «Ігій на вас,— кажу я,— по яких дванадцять? А отже ж по п'ятнадцять, виджу, роблять!» — «Хто гоблять? Де гоблять?» — питає жид. «А он Матій,— кажу,— мій краян,— кажу,— по п'ятнадцять бере».— «Який Матій? Сцьо за Матій?» — питає жид. «Ну, та Матій,— кажу,— із нашого села,— он ту — п'ята яма від вашої крайної. Казав,— по п'ятнадцять,— каже,— беру».— «Я ні знаю ніякого Матій!— каже жид.— Воно, мусить, бґехав! Усі по дванадцять гоблять,— не по п'ятнадцять. Воно, мусить, Матій хвалився пегед тобов».

Ну, і дій же ж з ним що хочеш! Як ся затяв,— ані руш від дванадцяти шісток. Та що ж було робити? «Ню,— каже жидюга,— як ні хоцєсь по дванадцять,— то ні йди! Я тя ні пгу! Кгути когбов,— по вісім плацю!»

Крути корбов по вісім,— або по дванадцять у яму лізь! Лишенько моє! А корбов мені страх як не хочеся крутити! За тих вісім неділь, що-м нев крутив,— то вже ми ся видить, що ми ся день і ніч голова крутить, і світ ся крутить, і всьо. Та де ж бо,— нічо, лиш крути та крути, обертай та обертай!

«Та що,— гадаю собі.— Робити треба, ци сюд, ци туд». Ось я й пристав і на дванадцять шісток. Най тя тягар тяжкий укриє! Давися тими трома шістками!

А він-таки,— що то жид, собака! — збрехав! Усі беруть по п'ятнадцять шісток. Одурив мя, нехрист,— дур би му ся

голови ймив! А я аж з полудня розпитав. Тепер уже ніколи й другого місця шукати,— позамикані канцелярії! Ну,— але то остатний і послідний раз ти так мене ймив!..

3. ПО ХАПАТНІ

Чорт бери того брехуна! Ото ми дурника найшов! Ха, ха, ха!

«Не лізь,— каже,— Гриню, у яму,— там задуха,— не вилізеш живий».— «А як же ти живий вилазиш?» — питаю його. «Е, я що іншого! Я привик»,— каже Матій. «Ну, а таким єсь іще привик, то що?» — «Та що,— каже він до мене,— ти питай не питай, будеш видіти!» А ще крім того! «Погди, як тобі страшно буде самому під землев! У такій глибині! Ех, то ти ся буде, небоженьку, рідна бабуня привиджувати!»

Ха, ха, ха! Дурисвіт, не Матій! Нібито,— каже,— ось нікого нема над мене! Що я витримаю,— то не ваша сила! Угу на тебе, чудо чудне!

А ще мене допитує, як хлопчика якого! «А ци вмієш ти штольню копати? А ци вмієш ти платовці класти? А ци вмієш ти сесе? А ци вмієш ти тото?» Цураха на тебе! Якби я вже й світу ніколи не видав! А я дома сам і шопу ставив , і комірку пересипав,— майстрив не раз, та й не десять! А оно гадає, погане, що вже, крім нього, ніхто більше нічого не втне!

Еге-ге! Та-бо ту направду дивні звичаї у тих ріпників! А дивіть,— з яков парадов они мене нині принімали межи себе! Хто би гадав, що вни, чорти, таку комедію вміють строїти?.. Ха, ха, ха!

Як ся дізнали, що я вже в ямі роблю,— так зараз мене обступили, що твоє гайвороння. «А, коли так, то треба тебе посвятити, до ріпницького кружка приняти! Гей, до Кирницького!»

Прийшли ми,— мусив я кликати п'ять кварт горівки для всеї кумпанії. Що було робити? Випили. «Ну, тепер,— кажуть,— треба тебе охрестити, небоже!»—«Як охрестити?»— питаю я. «Е, ти надто цікавий,— посивієш, як усьо пізнаси! Давайте хустки, шмати якої!» Подали. «Сюда ходи!» — каже Матій. Я підійшов,— а він яковось шматов зав'язав ми очі. Фу, душно, ледве дихаю,— та що врадиш? «Клякай на коліна!» Я прикляв. «Що ти за єден?» — кричить до мене Матій. Якийсь другий шепнув ми: «Говори: ріпник!» — «Ріпник!» — кажу я. «Що ти за єден?» — знов питає. «Ріп-

ник!» — «Що ти за єден?» — «Ріпник!» — «Брешеш, дурню! — гукнуло з десять їх.— Де ж ти на ріпника подабаєш? Ось,— тепер ажень,— то вже яко-тако!» Та й за тим словом якийсь драбуга жбух мені чимось густим на голову. Господи! А то що! Я зірвався, як окропом попарений. А они всі в сміх та в регіт. Я вже лютий,— хустку зриваю,— ба, ба, ба,— а ту кип'ячка геть долі мнов тече. І сорочка біла, і руки, і волосє ,— всьо, всьо, мов з комина виняв.

— Ави пошаліли ци поцапіли? — кричу я олючений. А вни регочуться ще дужче.

— Ну, тепер ти вже достоту ріпник! Вже охрещений як треба. Гей, пане Кирницький,— горівки, пива сюда! Обмити нового товариша! Ха, ха, ха!

4. ДИВНИЙ СОН

Погди-но! Погди-но! Що то такого мені ся плело сеї ночі? А знаю, що щось дуже страшного. Тьфу, отак ми ся на пам'яті меле,—а пригадати ані руш. Ци-м ся на вікна подивив, устаючи? Ні?.. Ага, ага, нагадав,— бігме, нагадав!

От, десь я ніби стою над ямов та й дивлюся геть удолину у глибінь. А глибінь же то така якась безмірна, така темна, що мені аж лячно. А ту мене вже оперізують линвов і попід пахи, і в поясі,— я стаю в кибель... «Ну», —кличе якийсь голос (а хто його знає, відки він!). Корба лишень гур-гур-гур! Дивлюся,— а се я лечу на спід, у глибінь, та так поволеньки, так поволеньки,— лиш троха ся колишу у повітрю.

А надо мнов і передо мнов, круг мене усюди і підо мнов усе ясніше, ширше, простірніше. Дихати легко, свобідно. І сопуху нафтового й капинки не чути. Нічо. Дивлюся,— а я вже стою серед якоїсь луки зеленої. Запашні цвіти круг мене і трава висока, мотилі літають, пчоли жужжать по цвітах, і свердцки цвірінькочуть, і жовтогрудки колишуться на вершечках бадилля. Любо, простірно, весело. Сонічко гріє з погідного неба. Я так би рад іти кудись, далеко, швидко,— та не можу. Подивлюся на себе,— а на мні тота ж сама воском і кип'ячкою замурзана линва, що мя нев опутали, коли-м спускався в яму. Я так силуюся скинути еї з себе, так ся силую, так ся мучу,— ні, не мож.

Аж ту десь-відкись узялася при мені якась жінка. Така вна здорова, розкішна,— лиш чогось невесела.

— Ну, що,— повідає до мене,— як ти ся подобала наша сторона?

— А як,— кажу,— ладна сторона,— лука хороша, трава буйна, ладна.

— А видиш,— каже она,— а тобі ту добре?

— Та добре би було,— кажу,— коби-м лиш міг рушатися. А то ось,— дивіть,— що ся мучу, моцую,— ані руш мотузів поганих із себе зверечи.

— А знаєш ти,— питає,— що то таке на тобі,— тоті шнури?

— Ну,— кажу,— шнури, линви! Або хіба що?

— Дурний ти, —каже,— та й не знаєш? Сліпий ти, та й не видиш! То, небоже,— жидівські руки, жидівська хитрість, що тебе обпутала. От дивися,— ту тепер пусто скрізь,— а перше ту людей багато бувало. А знаєш, де вни тепер?

— Ні,— кажу,— не знаю.

— Ну, то ходи за мнов,— я ти вкажу.

Я пішов за нев. Уже якось і своїх пут не чую. Іду. Дивлюся,— а мені перед самими ногами яма: така глибока, темна, страшна, що мені аж мороз пройшов по цілім тілі. А з тої ями таким сопухом б'є, що господи,— і витримати годі.

— Ту они,— сказала жінка до мене,— та вже тепер якось гнівно. Я ще пуще перепудився.

— А знаєш ти, хто їх ту спакував? — питає вона.

— Ні, не знаю.

— Я.

— Ви? А хто ж ви? — спитав я.

— То ти мене не знаєш? Ну, то знай же! Я — Задуха! А знаєш ти, хто тепер піде в тоту западню?

— Ні, — кажу я,— не знаю.— А ту сам дрижу, як осиковий листок.

— Ти підеш! — крикнула она і пхнула мене з цілої сили в яму.

— Боже! — крикнув я, падучи,— і збудився. Пек ти, маро, оссина ти! І Христос його знає, що оно таке значить той сон? . .

5. У ГЛИБІНЬ!

Ну, зав'язуй же тоту линву борше! А моцно, небоже,— бо як ся урву та впаду, то безголов'є твоє!

Ну, чого ж ся смієш,— ти, тумане якийсь? Волів би-сь посмотрити, ци млинок у порядку, ци добре дує? А дротяна ліхтарня де? Хіба гадаєш, що в мене котячі очі, що й без ліхтарні буду видіти в такій глибині? (А й справді,— глибінь, що господи! Волосє їжиться, як погляну в спід! Бррру! А як темно! А який сопух відтам б'є! Пречиста матінко, поможи! Коби йно раз,— потім чоловік увикне!)

Ну, тумане якийсь! Пощо корбу розкручуєш? Хіба не видиш, що я ще на березі стою. Дай же ми в кибель добре стати,— не квапся! Подай сюда дзюбак! А риль ось,— добре! Сокиру і долото тре буде в руки взяти! Ну, — тепер! А поволі розкручуй,— чуєш? поволі! А як задзвоню, то аби-сь витягав живо! (Хто знає, що з чоловіком може статися? Скоро що, зараз буду дзвонити! Чорт бери тоту линву! Яка пся пара тонка. А я хлопець не легкий: ану, як ся увірве до пів'ями? Ех, таже Іван тяжчий, а під ним не врівалася!) Ну, з богом! Розкручуй!

Ууу! Як я колишуся! Де, що, як, що зо мнов? Темно ми в очох,— цімбринє ями, чого вно крутиться довкола,— пощо так прудко догори летить?.. А там що нагорі? Ци корба зап'яла, ци що, що мя не спускають удолину?.. Чому се ту вітер з ями віє, а наверха го не чути?.. Господи,— як темно,— як страшно! А де тото дно? Нічого ... нічого! Лиш пітьма,— і сопух! А який сопух густий. Як тяжко дихати! .. І чому они не млинкують вітер сюда? .. У, який вітер здолу,— який вітер,— як усьо крутиться, летить ... Правду казав Матій — страшно! .. Де я? Вже так довго лечу,— а дна ще нема! Та й уже ся й тота ліхтарня світить. Де дно? Боже мій, они брехали,— се неправда, що яма лиш на п'ятдесят сажень глибока. Таджє я вже за той час ізо чверть милі улетів! .. Ох, як серце у груди товчеся! Що ся зо мнов стане? Таджє як ся зачну дусити, то заким мя витягнуть, десять разів духа дам! .. Матінко пречиста,— рятуй мене! Святий отче Николаю,— не дай загибати! .. Ні, ні! Я лечу! А як скоро! Дух у мні запирає! . . Кров жбухає до голови... І ще дна нема. Лиш цімбрини та й цімбрини! А що, якби віск напер на них з боків, потрощив і звалив ми згори на голову? . . Адже вже не єдному так сталося. Адже з нашого села Сень Яцишин так згиб. На камуз го

роздавило... Боже святий, не дай грішній душі загибати!

А се що зо мнов? Лечу ще? Бачу,— ні вже ... Посвітити... Ні, я на дні! Ах, слава тобі господи! Ось і оно,— дно, дно!

Йой, яка височінь надо мною. Мороз по мні проходить!.. А то що? Там ніч уже? Якесь небо темне... Ба, ци то свічки, ци направду звізди на небі видно?.. А вно ще рано було, як я спускався! Чому там звізди видати? А може, то так мені привиджуєсь? .. Пек ти, маро!..

6. У ШТОЛЬНІ

Як ту тісно! Як ту темно, душно, лячно!..

Моя дротянка, немов привалена пітьмою,— ледве-ледве блимає. А се що за темні челюсті, ніби вхід у лисову яму? .. Ци тото ж тота штольня?.. А як ту в ню влізти,— а робити в ній?.. Господи, та ту прийде чоловікові згорбатіти, ще заким ми сопух дух запре! ..

Е, ні! Всередині она ширша троха. А во,— якось зачинаю привикати до тої пітьми. Бігме, у чоловіка гейби котячі очі відростають. О, ту ще, видно, Іван позавчора копав. Ту би, бачу, й мені ставати. Гм, а не знати, ци прудко то віск ся добуде?..

Гм, при роботі оно не буде так лячно. Треба пильно робити,— хоть, бігме, для такого собаки-жида не варто би й раз оскарбом дзюбнути. Най знає, як бідному робітникові уривати платню! Але оно, бачу, таки для мене ліпше буде— рушатися. Лиш тяжко дуже,— душно,— ох, дуже душно!.. Та й чому они там, тумани, ліпше згори не млинкують?..

Який той Матій дурний — а хвалько!.. Ци вмію платовці в'язати? Ех, ти, дураку якийсь! Цікавий я, чиї ліпше зв'язані: ци ось тоті мої, ци твої? Ану, покажи ми таку силу, щоби тото в'язанє розірвала!..

А як він мене страшив! Хтось би гадав, що ось-ось напуджуся! А я ту ось, як у своїй хаті... (Лиш тяжко якось!.. Гм! І мороз чогось часами поза плечі подирає. Але то байки!)

Ану, ти, дзюбаку! У тебе дзюб острий, у тебе зуб залізний, як у тої яги-баби... (Чому они ліпше не млинкують,— мені щораз тяжче!..) Ану, небоже, покажи свою штуку! Раз-два-три! Бумм!.. А се що так загуділо?.. Тадже перше як єм дзюбав, то так, як у подушку. Глухо було! А тепер загуділо, мов із порожної бочки. Ану ще раз. Гудить,— ще дужче гудить. Що се таке?.. (Угу, се, бачу, мені в ухах чогось шумить! Се нічо. Причулося. Але чого тото серце

мов молотом у груди ковть-ковть-ковть?.. А кров — сам чую, як ми до голови жбухає...)

Ні, то нічо. Ось ту треба ще прокопати на локоть,— відтак буду ладити другий вінець платівок. Як дивно тота сокира блищить до моєї лампи! Гей жива, нужда,— ніби всміхаєся,— против мене наставляє свій залізний зуб. Тьфу, маро, щезай!...

А тій дилині що? Ци і вна дуднить? Ци вна стогне, мов конаючий?.. Як ту дивно, у тій штольні! . . Саме так виглядала тота яма, що мя в ню нині крізь сон тручала тота Задуха. Задуха!!.. А що? Може, се й направду жінка така, що дусить ріпників? А може, я докопуюся до еї підземного царства,— та тому так стіна дуднить?..

Боже! Що то такого? Хтось ніби холодною рукою хопив мя за шию! Хочу обернутися: не мож! Хочу зірватися: не мож! Не мож, не мож!..

— Хто ту?.. Ох, се ти? Чого хочеш від мене?.. Задухо, чого хочеш... від мене...

. . . . . .

Дзінь-дзінь-дзінь! Рятуйте! Рятуйте! Дзінь-дзінь-дзінь!. Рятуйте!

. . . . . .

7. ЗАДУХА І ЇЇ ЦАРСТВО

Цілий тиждень! Боже святий,— а мені ся бачило, що й доби нема! А де я бував, що видав! Вік би-м цілий розповідав, а всього би-м не проповів! І що тото: ци снило ми ся, ци й направду я літав тамтуди,— того вже не скажу! Мені ся доконче здає, що вно направду. Бо ось, так єм мере всьо видів, як от вас ту виджу. Ну, а ви говорите, що мене витягли зімлілого, неживого, то-то... А відтак,— кажете,— як мя відтерли, то я цілий тиждень у горячці лежав? Угу,— диво дивне, та й годі. Матію, чому ти не сядеш? Сідай ось ту,— а ти, Марунько, ближче, ту, коло мене! Так. Я вам розповім, що я бачив.

Ви знаєте, як я спустився в яму. Ну, страшно було спочатку, троха потяжко,— але то байки. Я зачав копати; платовці поклав, — коплю. Мені все тяжче, — все щось ніби на груди налягає,— але я й сам не знаю, що оно таке. Звиваюся, роблю,— а мені пригадуються всілякі мари, байки, що-м ся наслухав змалу, — далі набилилася на гадку й Задуха, — ніби така жінка, ци що... Она ми ся снила саме тої ночі. Ледве я о ній нагадав, аж ту чую,— о,— мере чую:

мене щось лап за шию,— та таков холоднов руков, таков холоднов, що крига. Я одеревів увесь. Чую, що ся силую обернути,— а не можу. Якось, якось я повернув головов. Господи ласкавий,— она сама, Задуха, стоїть передо мнов. І така самісінька, яку-м видів у сні. Повідає до мене, та так якось гнівно, уривисто:

— Чого тобі ту треба?

Я залякся до смерті. Ні слова не можу сказати.

— Ци тобі мало того, що-м ти показувала сеї ночі? Тямиш? Я ти ще дарувала тогди,— але тепер пропало! Вже пізно! Ти мій!

Я чув, як моя рука напружалася судорожно, щоби хватити шнурок від дзвінка, що туй коло мене телімбався. Але годі було, я був мов скований. Чув-єм також, що силуюся кричати: «Рятуйте!», але голос замер ми в горлі. Щось давило мя в груди,— ніби камінь тяжкий, ніби щось такого.

— Ні, небоже,—каже Задуха,— ти й не силуйся. Шкода праці! Хто раз попався в мої руки, того вже не пущу ніколи! Ходи зо мнов!

Она взяла мене на руки і понесла.

Мені стало якось ніби легше. Я оглянувся свобідніше довкола.

«Що за диво! — гадаю собі.— Ту, де я ось недавно йно два-три рази дзюбаком дзюбнув,— тепер така широка яма, що пара волів як ніщо крізь ню пройде!»

А вна простісінько несе мене в тоту яму. Темно, холодно ... Летимо, летимо довгий час. Тихо всюди. Я якось зібрався на сміліcть і питаю:

— Куди ви мя несете?

Она нічо. Знов мовчимо. Далі питає:

— А багато тобі літ?

— Двадцять і три,— кажу.

— А є в тебе отець-мати?

— Є,— кажу.

— А багаті вни, маючі?

— Ні,— кажу.— Тадже ж я б не пішов був у тото пекло, коли б не нужда та не потріб. А то, знаєте, чоловік жити хоче, будь оно яке-будь — тото житя нужденне!

— Ага,— каже она.— То тобі ся жити хоче?

— А кому ж би ся не хтіло? Хоче.

— І дуже ти жаль за житям?

— Як же ж не жаль? — кажу я.— У біді виріс, з біди й сюди пішов,— коли ж я мав нажитися? А так, гадав,—

прироблю деякий крейцарище та чень де ся оженю,— ну, може, ласка божа, чоловік не буде вже так бідити.

— Ага,— повідає она.— Так, так.

Знов замовкла.

— Ну,— каже згоді,— пропало. Тепер ти в моїх руках. Ходи, я ти покажу своє царство.

І понесла мене на воздухах, та так прудко, що мені аж голова завернулася. Дивлюся,— аж ось передо мнов лука цвітиста, широка. Тота сама, що-м у сні бачив. Пагірки невеличкі,— поля на них, ниви покриті житом. Ясно, весело, тепло, аж серце в груді віджива€.

— Ци се ваше царство? — питаю.

— Ні,— каже она,— то моєї старшої сестри царство. Є€го оглянем опісля. Моє царство ось ту.

Ми надлетіли над глибоченну темну яму,— саме таку, як я в сні бачив. Сопух густим чорним стовпом бовдурився з неї. Але що найстрашніше,— з тої ями чутно було такий крик, плач і завід, немов там у муках конають тисячі людей.

— Що там такого? — питаю, здригнувши.

— Лізь, побачиш! — каже она.— Се моє царство!

І понесла мене в темну, відразливу глибінь.

8. ДОЛЯ РІПНИКІВ

Я очутився, треба вам знати, у такій якійсь страшенній западні, що не то, аби-м зроду коли бачив, але й у сні подібної не видав. Зразу нічо, лиш тьма-тьменна доокола. Лиш крики якісь, і писк, і виск, аж мороз по тілі пробира€. Далі провиджую троха. Призираюся... Що такого? Нібито штольня така, темна, тісна а далека,—ніби щось такого. А людей повно,— а всьо ріпники. І всі они такі чорні на лицях, і такі нужденні, і такі аж страшні з виду. Той з рискалем блудить, той з мотиков, тамтой з оскарбом. Усі снуються, повзають — ніби чогось шукають.

— Чого вни шукають? — спитав я Задуху, що стояла побіч мене.

— Дивися,— будеш знати,— сказала она.

Аж ось туй недалеко мене крик розлягся.Приглядаюся ближче. Ріпник. І чого він так заводить? Я вдивлююся в нього ще ліпше ... Господи! Що йому таке? Права рука і права нога в нього потрощені на камуз. Кров обстила,кістки подрухотані стирчать. А він штильгука€ та все кричить: «Відай ми моє здоровле,— окаяннику, жиде! Возьми собі тоту

прокляту заробленину! Возьми си мої гроші кроваві,—всьо возьми! Лиш віддай ми моє здоровлє! В мене діти дрібні! Без руки не зароблю на них! Моя хата далеко! Без ноги не зайду до неї!».

Я окаменів, прислухаючися тому зойкові.

— Що йому такого? — спитав я.

— Нічо,— сказала Задуха.— Робив два місяці в ямі, а перед виплатою жид, ніби ненавмисно, пустив на нього дилину згори. Ну, попався в мої руки.

Я не дослухав єї бесіди. Другий голос обізвався близ мене. Се дитеня малесеньке повзло по землі. Ледве-м доглянув. Повзе, бідне,— а все пищить: «Ма-ма! ма-ма!.. папи! папи!..»

Я здригнув.

— А тото біднятко? Що з ним? — питаю.

Задуха озирнулася.

— Про дитину питаєш? Е, та їх ту в мене тисячі! Або що? Голод, і холод, і недуги, і всілякі способи дають їх в мої руки!

Господи! Тепер я ще ліпше провидів. Що ту людей у тій пропасті! Що парубків, дівчат, жінок, діточок маленьких! Мати божа! А кождому пригляньcя, то аж ляк перейме. Ту лице страшно змарніле від недуги й голоду,— там обпухле тіло, мов у топельника (—І немало їх ту тоне! — замітила она.— Бачиш, ями, котра пуста, такі й стоять отвором,— води наплине,— ну, а впасти ци сяк, ци так що за штука?), другі знов чорні і страшні, як головні на огнищі. (—Ну,— каже Задуха,— і огонь ми не раз багато послужив,— чому ні! Аби лиш до ями ввірвався! Там він дома!)

І страшно, і жаль стало мені тих людей.

— Так се,— кажу,— всі тоті люди в ямах погибли?

— Аякже.

— І багато ж їх ту?

— А, сам бачиш, що не мало. Та й то ще не всі, ходи дальше!

Ми полинули тов штольнев. Штольня ширшала перед нами,— а все ж таки духота була страшенна. Нараз ми остановилися. Знов я придивлююся. А се що такого? На землі, кілько оком засягнеш,— усюди люди лежать,— а найбільше парубки, молоді, статні, мов яворі розкішні. Лежать за покотом, густо,—коло них оскарби та рискалі. Лиця сині, кулаки зціплені, очі широко отворені.

— Що з ними? — питаю я.

— А що ж? Се тоті, що подусилися в ямах. Правда, їх багатенько? Ци як ти гадаєш?..

Она всміхнулася,— та так якось страшно, що я весь здригнув.

— А що? Бачу, тобі не дуже приємно в моїм царстві? А знаєш,— ту, між ними, ось уже й тобі місце готове було. Але я ласкава на тебе, небоже. Не одного з ось тих я взяла, скоро перший раз уліз у яму. А на тебе маю милосердє. Ще тя той раз пущу. Але як скоро би-сь поважився другий раз,— то всьо пропало.

В мене аж зуби зо страху задзеленькотіли.

— А одже ж, — кажу,— Матій день у день у ямі, а йому нічого.

— На нього он тут готове місце. Не забавиться, небоже,— прийде й він.

Я одебелів,— просити зачав,— бігме, Матію,— аж плакав, так просив... Ні та й ні.

— Дай,— каже, — спокій! Не я ту маю до розказу. Є вищі від мене,— їх слухаю. Але от, щоби ти не гадав, що се вже ти бачив ціле моє царство,— то я тобі покажу більше.

— То се ще не ціле? — скрикнув я в розпуці. Оглянувся назад . . . Боже моцний! Далеко, далеко тягнеся проклята штольня. Покалічені страшилища, потоплені, голодом, стужею, огньом, хитростю і всякими штуками поморені ріпники наповняли єї. І се ще не всі! Мені затьмилося в голові. Я неначе в обморік попав.

9. ЖИТТЯ РІПНИКІВ

— Ну, дивися і знай! — заговорила мені Задуха грімко над ухом. Я схопився. Кругом темно. Якийсь холод протягає. Я дивлюся,— а се я вже наверха, в Бориславі. Так, то Борислав!

— Ну, що? — питає она.— Видиш? Пізнаєш, де ми?

— Пізнаю,— кажу.— Ми вже наверха, не в ямі.

— А видиш! І ту моя власть велика. Ходи. Я ти покажу.

Ми ввійшли в якусь ніби хату, ніби шопу величезну. Крізь діряві стіни тягло холодом. Земля сира, мокровата під ногами. На землі одно при другім тьма-тьменна людей. Не одного я видав давніше ци то при корбі або при млинку, ци то при вибиранню воску або при магазині, ци де-будь. Їх правдиві ріпники, що в яму лазять, не поважають ні крихти, дивляться на них згори і величають «капцанами».

Було ту немало дівчат і хлопців, немало старих бабусь і дідів,— усякі люди були. Они спали всуміш. Часом декотре крикне крізь сон,— то знов друге довго закашляєсь.

Довго ми дивилися на них. Далі Задуха перша промовила:

— Видиш,— кілько їх? Они всі мої!

— Боже мій! — скрикнув я.— Всім їм ту загибати!

— Не скорше, то пізніше. Коли хто до сіней увійшов,— то вже й до хати треба. Се мої сіни. Але хіба ж они дурно роблять,— не зароблюють нічого, ци що? Ось, бачу, сесь старенький дуже щось стогне і крушняєсь,— та, бач, поприлягали му руки: не може встати. Він лишень до завтра ту забавить. Але що він? І других немало. . . Не подовжать ту. Всіх заберу до себе. Ти кажеш: хіба дурно роблять? Я ти кажу, що ще гірше, ніж дурно! Не тілько здоровля і сили они ту пророблять (а ти й сам здоров знаєш, що й еї пророблять немало,— от хоть би й при корбі!),— кілько стратять саме за свою заробленину.

— А то як? Чому так? — почав я допитувати.

— Ну, хіба не видиш, як они ту сплять? Земля сира, холодно, душно. Як гадаєш,— довго ту чоловік здоров буде?

Що й казати на таке? Не то чоловік, а й худобина в такій норі швидко на нінащо зведеся.

— Слухай, як дишуть! — сказала она.— Половина їх уже має сухоти,— ніякий лікар не вирве їх мені! А ще ж,— сам здоров знаєш,— за сей нічліг они мусять гарненько платити із своеї заробленини! Ось розрахуй. Тоті, що віск вибирають, і тоті, що при магазинах, беруть денно по шістдесят, а тоті, що при корбі, по вісімдесят крейцарів. Так, ци ні?

— А так,— кажу я.

— Ну, виплата тижнева. На тиждень винесе заробленина у одних три ринські і шістдесят кр[ейцарів], у других штири й вісімдесят. Так, ци ні?

— Та вже ж не як,— відказав я.

— А видиш! Ну, а за їду кілько ж платять тижнево? Щонайменше по тридцять крейцарів денно,— за сім день винесе два ринські і шістка. Нічліг, хоть і от який нужденний (а ліпшого,— сам здоров знаєш,— ту не допитати), по шістці від ночі,— на тиждень сімдесят крейцарів. Так?

— Та так.

— Ну, відрахуй же тото всьо, ци много ся лишить?

— Та я,— кажу,— знаю добре той рахунок. Не раз ми він ся дав узнаки. У магазинників лишиться вісім шісток, а у корбових два ринські.

— Ну, як гадаєш,— ци то не дарма робота,— тиждень мучитися у такім пеклі за вісім шісток?

Тоті слова були якісь такі й погрізні і жалісні, що я став і не знав уже, що й казати.

—Ба, погди,— почала она знов.— Я числила 30 кр[ейцарів] денно на їду. А яка то їда? Сам бачиш,— хліб ту дорогий, дорожчий, як де. Жидова бачить, що миру багато, то й тягне. За 20 кр[ейцарів] на день ніщо одному хліба. Ну, а схоти він увечір після тяженької утоми випити порцію горівки,— схоти бодай два-три рази на тиждень з'їсти щось теплого,— та й уже й по грошах. Звісно, самим хлібом,— а ще таким, який ту продають,— не продихаєш. Ну, що ж — видиш тепер, за що тоті люди роблять? За одно пропипитанє, та й то за нужденне! Та й ще за ось які нічліги. Ци то заробок? Ци то жите?

— Ба,— сказав я по хвилі,— то магазинники так,— а все ж корбові таки можуть щось-дещось зложити. Адже їм щотиждень лишаєся чистого зарібку два ринські.

— Погди, небоже! — сказала вона.— А одже й ти робив при корбі вісім неділь. Ну, скажи,— багато ти наскладав? А ти прецінь повинен дотепер мати вже 16 р[инських]. Де вни?

Мені,— богом а правдою сказавши, встидно стало.

— Ба,— кажу,— от чоловік то сяк, то так,— та й якось пропустив. Нема. Спочатку жид давав потрошка, денно,— кілько було треба. Ну, дасть там на день там п'ять шісток,— а дасть і вісім,— все ся мине. Знаєте, то се чоловікові до сподоби припаде, то те,— ну, купи. А відтак жида десь не було. Щось тиждень приходилося брати на довг у Кирницького. Прийшла виплата,— пішли усі гроші за довг,— ще й не стало. І так, видите, якось годі прийти до крейцара.

— А, видиш,— сказала она,— куди оно йде! І ти гадаєш, що то лиш тобі одному так? Ні, небоженьку! Нікотрий не має складаного крейцара. Давніше ще лучалися такі, але не тепер. Пізналися жиди на тім, що як ся ріпники позапомагають їх зарібком, загосподарюють дома гарненько, то нікому буде тутка робити на них. Они волять, щоби ви оставали в бідності, бо тогди в робітниках не буде недостачі,— тогди й їм ще друга користь: більше робітників — они менше платять! Натиснеся люду багато,— ну, они

платню знижають. Нанімайся по тілько,— більше не дам. А не хочеш,— як хочеш. Людей багато. Найдуться такі, що схочуть. А ти йдеш від одного до другого, і всюди то само. Ну, і приходить тобі хоч голіруч о голоді вертати, хоч наніматися за тілько, кілько дають. Видиш,— головна річ то, що всі з собов у змові. «Насамперед,— повідають,— так зробім, щоби ріпники не могли призбирати більше грошей, щоби не могли ніколи вийти з бідності!» Ось они позаводили шинків без ліку, стали сшукувати вас усілякими способами, виплачувати потрошка, давати на довг, а відтак більше брати, ніж ви надовжили. Що більше! Хліба стали менше довозити,— його ціна підскочила. За нічліг казали платити по 10 кр[ейцарів] (а перше платили по 5),— і так ось, як бачиш, довели до свого. Тепер усі ви в їх руках. Села бідні і бідніють що раз, то дужче, бо й там орендарі та другі п'явки не сплять. Робітників плине у Бориславщо раз, то більше. От они й плату зменшують. А всьо то їм у кишеню, як сам бачиш.

— Господи небесний!— аж скрикнув я, почувши тото.— А в нас ніхто й не погадає, що оно так може бути! Нужда що раз, то більша. «Ну,— кажуть,—карає нас господь милосердний за гріхи наші». А вно ось куди йде.

— Туди оно йде, туди! Ви, дурні, гадаєте: «От піду, зароблю в Бориславі,— запоможуся!» Ех, голови недогадливі! Як коли б жидівські руки вас могли запомочи! Ні, не поміч, а загибель жде ту на вас! Бо зважіще й то! Всі робучі руки з селів ідуть сюда. Ну, конечно, і поле нікому гаразд обробити, і газдівства допантрувати. Значить,— ти ту тратиш здоровлє пусто та дурно, а дома за той час усьо йде ніворотом!

— І се правда, і се правда! Господи милосердний! Пропаща година! — сказав я.— Ну, а нема ж ніякої ради на тото? Нема способу, щоби вимотатися із тої сіті поганої?

Она замовкла і мовчала довгу хвилю.

10. ТРИ СПОСОБИ

— Є способи,— сказала вкінець.— Є три способи, небоже. Але я не можу ти їх сказати. Не моя власть. Думай сам, гадай,— може, й догадаєшся. Я ти ще лиш одно скажу. Не надійся, що «дасть бог, ліпше буде!». От видиш,— перше тоті, що в ямах робили, брали по п'ятнадцять шісток. Тепер і їх намножилося. Не питають на смерть, на небез-

печенство. Лізуть. От жиди вже й їм плату знизили,— три шістки урвали.

— Хіба не лиш мені одному? — спитав я.

— Тобі першому,— тепер уже всім. У них така змова. Що один, то й усі! Утікай же відси, небоже,— утікай! Тут тобі добра не діждати. І другим відраджуй.

— Ну, але де ж мені обернутися?

— Куда хочеш. Іди на службу — працюй. Мало й там добра,— та все ж принаймі для свого чоловіка робиш. Не запомагаєш ворога. А тепер мені час іти. Бувай здоров!

Она щезла,— я пробудився,— і, як бачите, очутився межи вами.

Ну, як же вам здаєся? Правда,— диво дивне. Але, бачиться, правда, коли ось і ви кажете, що вже всім вам платні урвали! Що ж будем починати? Ні, ти, Матію, не смійся! Гарячка ци не гарячка,— а все ж мені видиться,— тота Задуха, ци хто там она була, і слова не збрехала. Я тя не держу,— роби, як твоя воля,— але я би вже не поліз у яму, аби-сь ми не знати що давав. Волю по правді де в службу йти,— а ту не лишуся!

Лиш одно ми з диву не сходить. Що то за способи она думала? «Три,— каже,— способи! Гадай, може, й догадаєшся!» Та що, коли-бо чоловікові у голові ніби довбнев забив! Гадай! Силуйся, кілько хочеш,— нічо на гадку не йде! Доки вна до мене говорила, то ми ся все так виділо ясно та розумно,— а самому погадати ані руш! Ех, бідність наша, бідність! Чужі діти до шкіл ходили, а я мусив громадську череду пасти, щоби голодом не мліти!

— Що, Мариню? Чого така сумна сидиш? Йой,— як ти змарніла! А я перше й не додивився! А що? Ходім обоє відси! Най ся западе тота погань! Волимо й як бідувати, як маємо ту за нізащо здоровлє дороге тратити! А ви, товариші, що на тото? Задалися над тими трома способами? Гадайте, гадайте, в щасливу годину! Чень бог допоможе стрясти з себе тоту недолю тяжку,— тоті жидівські пута!

НАВЕРНЕНИЙ ГРІШНИК

I

Василь Півторак був свого часу один із найзаможніших газдів на ввесь Борислав. Поля у нього було достатком, худоби, і хліба, і шмаття,— ба й грошенят готових

дещо-денещо найшлося. Працьовитий, ощадний, любив порядок,— тож і все йшло у нього порядком і статком.

Були у Василя три сини,— парубки, що маків цвіт. Здорові, крепкі,— обичаєм та вдачею капля в каплю у вітця вдалися. Батька-матір любили, старших поважали, а до роботи, аби й до якої, рук не полінували. І коли би життя людське могло обійтися без припадків, коли б обставини довкола нас не змінялися,— був би жив Василь Півторак і донині щасливо, сумирно, бога славлючи та внуків у запічку колишучи.

Та не так воно в світі йде. То, що давніше не змінювалося й у сто літах,— тепер через десять мов переродилось. Тепер не то, що в давнину. Життя бистро тече,— зміни бистро настають. Треба пильно слідити, куди пруд жене,— треба й собі туди пробиратися. А не спостережешся, застоїшся на місці, то того й гляди,— перша-ліпша хвиля нагряне, перша-ліпша зміна настане, обалить тебе, зіб'є з ніг,— і ти погиб. Тепер жити тяжко. Життя — боротьба, вічна, безупинна. Ворог з усіх сторін грозить. Не пристережи одного боку, з другого нагряне,— і ти пропав.

Таке сталося і з Василем Півтораком.

Було се саме в ту пору, як у Бориславі почали копати кип'ячку. Жидова перлася у Борислав, мов мухи до меду. Роями цілими вони глотилися по селу, швендали по полю, по хатах. До кождого газди приставали, мов реп'яхи до кожуха. «Продавай грунт, газдо, та продавай! Ось я тобі за частку тілько,— а я тілько,— а я ще більше! Не треба нам усього,— частки з нас буде!» Винімають гроші, кладуть на руку, горівку ставлять і підмови не щадять. І не одного підмовили, не одного бідолаху заманули. Та не дався на підмову Василь Півторак. Він любив свою землю, котру його родина з діда-прадіда зливала своїм потом. А ще до того думав собі: «А що? Гроші озьму,— гроші круглі, розкотяться. То на се, то на то,— та й нема. А землиця свята остане!»

Ну,— скажете,— добре зробив Василь. Розумно гадкував. Добре, та не найліпше! Розумно, та не зовсім!

Почали жиди робітників наймати, почали копати ями. Кип'ячка показується,— гроші плинуть у жидівські кишені. Щораз більше їх напливає,— щораз більша глотатіснота в Бориславі. Продають газди частку за часткою, день у день видимо бідніють. Далі, якось раз у неділю стали раду радити. Що робити, що діяти? Каже Василь Півторак:

— А що, панове газди! Коплють жиди, коплімо й ми! Тіщать они гроші за кип'ячку,— будемо й ми тіщити!

Ну,— скажете,— хіба не розумно радив Василь? Розумно, та не зовсім!

Почали наші бориславці рити-копати свої питьомі грунти. Та не було в них готового гроша, щоби наняти робітників. Приходилося самим копати. Не споро йшла робота, не живо зиск напливав. А газдівство за той час підупадало; поле перерите не родило. Не ставало хліба. А кип'ячки як нема, так нема. Що було робити? Продавати жидам знов частку за часткою, щоби з голоду не згинути; от що!

Сто їх взялося відразу до копання. Лиш шість-сім прийшло до маєтку. А другі? Другі опісля копали знов на своїх грунтах ями, видобували кип'ячку і віск — для жидів.

Чому ж воно так пішло? Чому щастилося жидам, а не щастилося газдам? Згадайте, коли мудрі!

II

Василь Півторак, як дав таку мудру раду громадянам, почав і собі міркувати. «А що,— думає,— в мене три сини. Я четвертий. Тепер у полі роботи такої пильної нема. Зачнімо й ми копати. До одної ями більш двох не треба: один копле, другий при корбі. У мене он на загумінку частка скошена: зачнемо там два закопи нараз. Не буде в однім,— то буде в другім!»

Як виміркував, так і зробив. Лишив стару на газдівстві, а сам із синами гайда на загумінок. Позабирали рискалі, цебри двоушні та вужища, поладили корби, та й гайда копати. Ну, нічо. Коплють день, коплють другий. Коло закопів горбки глини ростуть угору та й ростуть. Найменший син Михайло у однім закопі, а батько при корбі. Найстарший Сень у другім закопі, а середущий Іван при другій корбі. Прокопали сажень, ба й другий, ба й третій і далі. Натрафив Сень на пісковату верству,—почалася вода показувати. Ну, черпай воду цебром та й черпай,— а води все більше та й більше.

— Тату,— каже Сень,— повержу я сесь закіп: вода підходить.

— Ет, що то? — каже Василь.— Прочерпай воду та й копли!

Мучиться Сень тиждень, мучиться і другий. Все воду вичірпує, нори забиває, а далі копле. Та й копати ж то не тяжко. Звичайне, пісок.

Аж якось одного дня Іван над ямов наробив страшного крику. Прибіг батько, позбігалися й деякі посторонні: «Що таке? Що таке?..»

— Пісок ся засунув, привалив Сеня.

Василь Півторак стояв мов громом прибитий, почувши тоті страшні слова.

— Сейчас у яму, хлопці,— прсбирати пісок! — крикнув не своїм голосом.

Пруднилися, пробрали пісок, та не духом. Видобули Сеня, та вже неживого.

Господи, що ся бідна мати не назаводила, не навбивала. І плаче, і батька проклинає, що-ді погубив її дитину. А батько, бідний, стоїть, мов осуджений, блідий-блідий, ні заплаче, ні слівця не промовить ні до кого.

Похорони надійшли. Треба було справляти, «як бог приказав». А панотець сказали: «У вас, Василю, ще й поля, і діточок зарібних, і статку, що бог післав,— дасте двадцять золотих за погріб. Се діло богу миле,— не пожалуй за упокій душеньки усопшого!» Що було робити? Відказати — годі. Торгуватися, як за худобину, коли сум тяженький на серце наляг,— ще гірше годі. А гроша готового бог має. Продавай частку,— а най півчастки,— тоту половину, на котрій той закіп нещасливий. Купець швидко найшовся, гроші швидко виплатив, мир християнський немало наохався і нагостився на погребі,— а панотець сумно та жалібно приспівували з дяком: «господи, помилуй» та «слава тобі, господи».

Розійшлися добрі люди, розминулися гроші. Василь остав без Сеня, як без правої руки. Стара гризеться, плаче, сини ходять, як потруєні. Та не час бідному хліборобові довго в смуток-тугу вбиватися. Робота жде,— десять робіт жде на нього. За роботов і туга забувається, і горе з серця чезне.

Поволі, невесело сходили жнива,— літо пройшло. Настала осінь,— урожай був плохенький. Не зародив господь. Ну, а все ж що було, то було,— і коло того треба походити, помотикатися. Звіз Василь із синами дар божий у гумно.

Ну, тепер і пора трошки спочити. При вільнішій годині і минуле горе в серці відживає. Знов сумно стало в хаті у Василя. Стара мати ще не всі сльози проплакала за своїм синочком любим.

III

Лиха доля не спить. Треба було Василеві ходити попри той кусник луки, що продав жидові під закопи? Ні, не треба! А таки пішов,— не знати, чи от так собі, не маючи що ліпшого робити, чи, може, з цікавості, що то ж то там жид робить? Досить, що пішов.

А жид не дармував через літо. Наняв двох робітників, таки бориславських парубків, що з бідності вже пустилися на заробок,— та й ну копати. Та й ще яку, собака, штуку придумав! Каже: «О, ту піскова верства,— тамтого пісок засипав. А я от що. Кажу вигородити кіш із хворосту, колики файні, обставлю тим плотом стінки, ніби цімбриною,— то чорта з'їсть пісок, що ся обсуне!» — «Ну, що? Розумно придумано! Коби в мене розум не дурний та грошей більшенько (а то ні за що купити хворосту і кіля!),— я би й собі стрібував. Дивіть,— оно безпечно,— чого й хотіти! Не обсунеся! А тепер жидюга, злодій, піскову верству прорив, докопався до глинки та й кип'ячку добув!»

Так міркував Василь, стоячи над ямою. Зависливим оком призирався, неборак, жидівській роботі.

— Ех, ех, господи ласкавий! Мій питьомий грунтець,— а тепер нехристові тисячі в кишеню вганяє! Он як, поганець, заскакує, як ся радує, як руки засукує з утіхи! Що то — маєток! Кибель за кибльом тягнуть із ями, руки си вривають,— а всьо для нього! Коби не такий припадок тяженький господь на мене спустив,— хто знає, може би, й я був тепер грошики брав та долоні засукував!

Довго стояв Василь над ямою, придивлявся роботі, глядів та завидував. Далі пішов і свій закіп обіздріти. Від весни ніхто в нім не робив. Стовпки від корби стриміли над ним,— корбу знято. Для безпеченства казав Василь ще вліті заложити яму дошками, щоби хто в ню не впав поночі. Якось дивно забилося в нім серце, коли оглянув горбок викопаної глини, обпукав дошки, покладені на отвір ями.

«Хто знає,— гадкував собі,— може, ту маєток жде на мене! Може би, якби от сажник-другий покопав, — і нафта показалася! Хто знає! Господь карає, господь і милує!»

«А хто знає,— шептав йому другий якийсь голос,— може, ту ще більше нещастє жде на тебе! Може, бог прогнівався за то, що сам псуєш та ворушиш святу земленьку,— та ще тяжче буде карати, коли не опам'ятаєшся після першої кари?..»

День за днем збігав, тиждень за тижнем минав. Василь все ходив, все думав. Суятився, бідолаха, гризся сам в собі,— не знав, на яку ступити і що почати. Видьомо марнів на лиці, а боявся чи унімався сказати, що йому на голові. «От зараз і стара почне плакати, споминати небіжчика, відраджувати»,— думав собі. Але покуса все стояла йому перед очима. «От, пан біг не зародив хлібець, — нічим дихати. Сіно вигнило,— нічим худібку прогодувати до весни. Що вдієш? Грошики би здалися, і то так як умирати. І податок не заплачений! А може, вно лиш трошки прорити,— та й зараз і кип'ячка жбухне! Хто знає. Он жидів закіп не багато глибший! Ех, дійся божа воля, стрібую. Ігій, най жінка і поплаче троха. На то вна жінка. А мені голови не зірве. А я вже тепер добре ся возьму на розум,— всю яму плотом обгороджу для обезпеки!»

Так придумавши, Василь рішився вкінець приступити до діла. На самий перед обговорив що треба з синами. Михайло не відказувався від роботи в закопі. «А що, — каже,— тату! Я й сам виджу, що нам сесю зиму із самого господарства не перезимувати. Потрібуймо! Чень дасть бог,— нам тепер пощаститься. А для обезпеки зробім так, як ось кажете: городім коші!»

Що за добра душа той Михайлик! Ніколи він не відказував родичам ні в чім! Дай йому боже талан-долю золоту і вік довгий!

Але тут же насунулося друге питання: відки взяти грошей на линви, на хворост та на другі потреби? Батько з синами рада в раду. «Нічого робити,— кажуть,— заставмо частку поля жидові,— не продаваймо, заставмо до часу,— а прийде гріш, то й віддамо, викупимо поле назад!»

Як урадили, так і зробили. Стара мати аж тоді про все дізналася, як розпочали роботу. Нещаслива не мала серця ні клясти, ні виговорювати вітцю. Заплакала важенько. Її серце стислося, немов лихо якесь віщувало, коли заглянула в темну пасть, у котру спускав на линві батько рідну дитину.

— Ей, Василю, Василю,— сказала вона в кілька день опісля.— Пішов ти на жидівську дорогу, — шукаєш ти зисків по гробах. Смотри, небоже,— щоби-сь не закопав своє щастє і свою душу в тоті ями!

— Ей, яка ж бо ти дивна, стара! — сказав Василь, махнувши рукою. Тільки й усеї бесіди було межи ними.

Тим часом робота йшла не споро. Хворосту годі було й докупитися. Що навезуть із сусідніх сіл, то жидова духом

розкупить. Відтак два їх взялися далі копати — а що викоплють, туй зараз і кошем обгородять. Тягнеться робота тиждень, ба й дві неділі. Михайло вже докопався до твердої пісковатої глинки. Поспорити годі. Рискаль тут не придасться, треба дзюбака. Іван тим часом то збіжжя в стодолі молотить, то коші городить, а мати пряде у хаті, самасамісінька, і не раз тяженько сплаче, визираючи в віконце, чи не йдуть сини обідати.

IV

Поволі йде робота у ямі. Чим глибше Михайло прокопує, тим якось йому невигідніше, якось ніби душно у ямі. «Але се нічо»,— думає він. А Василь жде та й жде,— чень-чень покажеться кип'ячка, чень нині, чень завтра. Хоть корба руки уриває, хоть надворі щораз холодніше, хоть грошей за заставлену нивку щодень менше, він не турбується нічим. Ось-ось кип'ячка наплине, — всій біді кінець буде!

І дійсно наплила!..

Одного дня почув Василь із ями якийсь крик. Крик був дивний,— зразу веселий, далі тривожний. Вкінці урвався глибоким, глухим зойком розпуки. Все тривало не довше двох хвилин. Василь заглянув до ями. Дрож проняла його наскрізь, лихорадочна дрож ожидання і непевності. В ямі було темно, як у комині.

— Що там, Михайле, що там? — крикнув батько до ями.

Намість відповіді Михайло зашарпав линвою,— але дуже слабо.

Батько не знав, що сталося,— чого треба Михайлові і чому не відповідає.

Шарпання повторялося. Батько догадався, що, може, се син дає знак, щоби його витягати.

«Але чому затих, чому не каже, що сталося?» — думав сам собі, працюючи з усієї сили при корбі.

Ух, як тяжко корба йде! Тяжче чомусь, як звичайно. Чи то його руки старі знемогли від довгої роботи, чи від непевного а тривожного ожидання. Поволі підходить тягар догори, поволі виринає із грубої пітьми, що залягла в споду. Крутячи, Василь нахилився над яму. Господи! Се що? Густий нафтовий сопух ударив його, мов удар обуха! «Дав бог! Дав бог!» — скрикнув Василь. В тій хвилі почув таку радість, таку силу!.. Його око поглянуло в глибінь... А се

знов що? . . У киблі сидить його Михайло,— не оперезаний линвов, як звичайно, а лиш одною рукою її держиться. Друга звисла вдолину. Голова насилу опадає на груди,— якісь судороги підмітують її догори. Но судороги щохвиля слабші, рідші... Ось уже голова доразу звисла додолу,— хвиля страшної непевності...

Друга рука пустила линву, кибель похитнувся, і Михайло з страшним глухим зойком повалився в безодню і щез у густій пітьмі. Із глибини чути лиш, як бовтнув, мов колода, у кип'ячку. Відтак не чути нічого більше.

І все се сталося так прудко, так ненадійно, що Василь довгий час стовпів, нахилений над ямою, не знаючи, що воно значиться. Стояв, мов у якімось обмороці, не випускав із рук рукоятки корби. Нічого не думав, нічого не тямив, не чув, не бачив. Аж десь-колись протверезив його острий нафтовий сопух, що садив із ями, мов із комина. Тямка поволі вертала, а з нев і страшенна певність. «Пропав хлопець! Ото щастє!» були перші його слова.

Але коли зовсім опам'ятався, напала і його лихорадочна дрож. Бачило му ся, що якась сильна невидьома рука пхає його в глибінь, що якийсь голос кричить йому над ухом: «Скачи й ти і гинь з ним ураз! Яке твоє житє буде відтепер? Скачи, скачи!» І нещасливий отець чув у собі скажену охоту скочити в тоту темну, пекельну пасть і загибати враз із сином. Аж коли вже доразу нахилився над ямою, відтрутила його від неї друга якась сила, рука природи, що все і всюди береже свого життя.

Вкінець нещасний батько надумався. «Що враджу сам?» Се одно питання прояснило йому все. Мов безумний, кинувся горі городом ід хаті, кричачи щосили: «Рятуйте! Рятуйте!»

Збіглися на крик і свої, й сусіди. Ніхто не знав, що сталося, кого рятувати. Лиш материне серце прочуло зараз, що воно є. Нещаслива мати заломила руки над головою, йойкнула і впала без пам'яті тамій, де стояла.

Що було робити? Як рятувати нещасливого? Спочатку ніхто не хтів лізти у яму. Боялися задухи. Лиш батько напирався. «Пустіть мя та й пустіть. Вирятую го, вирятую, а ні. то най же й сам із ним пропадаю!» Ледве здержали бідного Василя.

— Тату, татунцю! — говорив Іван.— Де вам лізти? І йому не поможете, і самі задуситесь! Волю я. У мене голова міцніша, борше витримаю!

На тім і стало. Двох найсильніших пристало до корби. Івана оперезали добре линвов і спустили долів. Задуха в ямі була велика, але хлопці пильно справлялися, і неподовзі Іван крикнув зі споду,— знак, що найшов брата. Вони тепер принялися ще швидше підтягати кибель угору.

А поки се діялося, другі тверезили матір. Згодом-сперегодом вона прийшла до пам'яті.

— Мій син, мій Михайлик! Що з ним? Де він? — були перші її слова.

Бідна мати! Волиш не допитуватись! Лежить твій син страшний-страшний,— весь облитий відразливим густим плином, мов смолою. А те лице, ще перед хвилею так хороше, і привітне, і любе,— тепер посиніло і надулося в страшних смертельних муках! Бідна мати! Втікай від того проклятого місця, не озираючись! Не поглядай на того, що ще перед годиною звався твоїм сином! Його, сердешна, не пізнаси,— лиш серцю жалю завдаси!..

V

Якось-якось обмили бідного Михайлика та й положили на лаву під вікном у старій хаті вітцівській. Лежить бідний парубок — пишний та рослий, як явір широколистий. Лиш приязне личко, синє-синє, мов боз, свідчить про страшну муку, яку терпів, умираючи.

А де ж ненька-старушка? Чому не заводить, не голосить по покійнику, сльозоньками обмиваючи поморщене добродушне лице? Чи вона ж його менше других любила? Чи жалю по нім не чує? Ой, не менше других любила вона свого Михайлика,— і жаль її лиш бог знає, який тяженький. Лежить стара ненька у коморі на постелі, не може й голови звести, не може й рукою повернути! Послідне нещастя доконало її. Як побачила свого синочка неживого, та й ще такого, якого його з ями видобули, впала без зойку, без голосу, як билина підкошена. А Василь Півторак, глядючи на неї, як лежала мов нежива коло неживого Михайлика, вишептав лиш тоті слова: «От ту щастє! Ще ся прийде два погреби враз ісправляти!»

Відтерли Василиху і занесли до комори. Лежить нещаслива мати, як кусник дерева, худа, нужденна, безсильна. Пожовкле і поморщене лице без усякого виразу, очі мутні й запалі, мов догоряючий каганець, сині уста легко шевеляться. . . «Михайлику мій!» — шепче бідна мати та й захлипає, як дитина. А більше нічого.

А її Михайлик лежить у світлиці — спокійний, незатурбований. Ніщо йому тяжка грижа батька, котру той, мов змію, у серці крає; ніщо йому неміч і розпука матері, ніщо сумні шепти і молитви людей, що товпляться у сінях, головами похитують, і руками помахують, і словами стиха перекидаються: «Ну хто би ся був сподівав! Добре то той казав: грим щастє об хату,— та й хата розпадеся! Та й що за парубок! Господи, твоя воля над нами, грішними!»

А Василь Півторак, мов приголомшений, поволікся до панотця.

— Слава Ісусу, панотчику!

— Слава навіки! А що там, Василю? Чув-єм, що-сь нафту дс був.

— Та так, єгомостуню! Але нещастє,— сина ми задушило.

— Ага! Так, так! Ну видиш, який ти неосторожний. Чому ж ти млинка де не роздобув та свіжого воздуху не намлинкував до ями? Видиш?

— А виджу, панотче, виджу на своє лихо.

— Ну, і що ж у тебе чувати?

— Та нічо, єгомостуню. Я прийшов, щоби-сьте грішне тіло земленьці віддали.

— А, так, так! Святий обов'язок,— послушна була дитина, знаю, знаю! Ну, Василю,— але ти тепер багач. . .

— Та який, єгомость?

— А, який? От кип'ячка добулася,— видиш, господь благословив.

— Ой, єгомость, не говоріть: благословив! Волів би мя був так ніколи не благословити! Що ми з тої ропи поганої, коли мій синочок у ній смертоньку найшов?

— Так, так, ая! Добре ти говориш! Ну, небоже, ти тепер можеш і церков божу чимось запомочи. Тоті гроші єднако тобі не милі. Правду я кажу?

— Та правду, панотчику.

— А видиш, небоже! А мені за погріб п'ятдесят золотих. Ну, га, що? У тебе то тепер ніщо!

— Ей, єгомось, то забагато! Бійтеся бога, у мене тепер така гризота, де мені ся ще з жидами торгувати?

— То байки, небоже! Але що треба, то треба! Не поможе!

— А ще он і моя стара, бідна, догорає, ледве-ледве. Хто знає, ци ще тиждень продихає. Знов видаток, а готового, панотчику, нема!

— Га, то згодімся за оба погреби разом. Даси вісімдесят золотих, небоже!

— А пек за пек, єгомость! А ви що говорите! — скрикнув бідолаха Василь, уражений до глибини серця такою бесідою.— Аби я для живого християнина наперед погріб торгував?

Він не міг далі говорити. Щось буцім задавило його в горлі, і він схилився і підняв капелюх, лежачий на підлозі.

— Ну, ну, я так, жартував,— сказав, усміхаючись, панотець.— Нема в тім нічо так злого. Ну, ну, йди, небоже, а я вже там завтра надійду. Видиш, треба з честію тіло поховати, треба ще з Попелів панотця запросити. Зуваж же й ти мене. А тобі п'ятдесят золотих тепер, то так, ги в пальці тріснути, небоже!

— В ласці божій оставайтеся здорові! — ледве промовив Василь виходячи.

— Ходи здоров, небоже! Гм, гм,— ая!..

VI

— Куме Василю! Бог дав, бог взяв, його воля свята!

— Свята воля божа, кумцю солодкий, пощо в тугу убиватися?

— Ніби то щось поможе! Сталося, то вже ся не відстане!

— Журбою поля не перейдеш, говорили мої татуньо небіжчик!

— Дай боже душенькам змерлим рай світлий, блаженний, а нам, грішним, прожиток щасливий.

— Не сумуйте, куме Василю! От дивіть, ваша стара небога також уже догорає! Що буде з газдівства, з усього? Змагайтеся на силу! На ваше здоровлє!

Так потішали сусіди, щирі душі, Василя Півторака, сидячи за столом при горівці. Василь нічого не говорив, лиш сидів, підперши важку від грижі голову руками.

— Ей, кумцю солодкий, дайте-бо спокій, не сумуйте! Таж нам усім туди дорога, ци скорше, ци пізніше. От випийте з нами що троха, забудеся лихо. Адіть, незадовго єгомость надійдуть з парастасом. Годі ж вам туманіти, треба лад у хаті робити.

— Гей, гей, моцний боже! Чому ти мені віку не вкоротив, як єсь мав його взяти? Нащо мене тепер на світі? — проговорив глухим, прибитим голосом Василь.

— Ей, кумцю, не грішіть! Най господь всьо зле відвертає! Най ось на тім станеся! Пощо вовка з лісу викликувати? Лиха доля не спить!

— Ой, не спить, не спить! — простогнав Василь.— І мені не давала спати. Все ми шептала: «А йди ж копли, а ввидиш, що там буде!» Я, дурний, послухав, пішов, та й от до якого припадочку докопався. Михайлику мій милий, синочку мій солодкий! Ци на то ж я тебе ховав, годував, як соколика, щоби тя нині до такого слюбу виряджати?..

Грубі сльози покотилися долі Василевим лицем і звисли на шпакуватих стрижених вусах. Сусіди, приятелі знов давай потішати його, приговорювати, приохувати... Василь поволі трохи розговорився в їх кружку, випив одну порційку грітої з медом горівки, далі й другу, третю. Кров незамітно живіше закружила в жилах, гадки незамітно путалися, товпилися, одна другу витискала і морочила, а на серці якось тепло робилося, біль менше докучав, жаль скорше розпливався в сльозах, грижа таяла від того тепла, мов сніг від весняного сонця.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій! — приговорював з натиском, мов шпотаючись, бідолаха батько, спорожняючи одну порцію за другою. Сльози щораз частіше капали на дубовий стіл. Сусіди гуторили, бесідували, все стиха, повагом, а в ухах Василевих їх бесіда що раз, то виразніше звучала, мов плескіт води на броді, мов шелест листя восени. Його рука мимовільно наливала червоний гарячий напій і виливала його з порції в горло, мов розжарене вугля, що щораз дужче збурювало в нім кров, зворушувало гадки.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій! — лепетав він, мов у обмороці, втираючи сльози рукавом.

— Куме Василю, встаньте, перестаньте плакати! — загомоніли сусіди.— От глядіть, єгомость прийшли парастас правити! Ходіть до хати!

— Вічний упокой його душеньці! Ходім! Михайлику, синочку! . .— лепече Василь, шкандибаючи до хати.

В хаті світло палає круг покійника, і миру повно, і два попи парастас правлять, і два дяки хриплять та бегечуть священні пісні. А Василь став край одвірка, та дивиться, та прислухуєсь, а якось не може розібрати, що воно се і до чого? Світло якось непевно мигтить йому поперед очі, посиніле лице покійника щохвилі міниться, скоро хоче йому придивитися довше, а на серці йому якось легко, мов направду виряджає сина до шлюбу, а не на «вічну дорогу». Лиш чуе

добре, що сльози ще й досі не перестали капати, а люди сумно на нього зираються та шепчуть: «Бідний отець, серце му ся крає! Де ж бо то, двох синів, як соколів, до року поховати! Ще добре, що му ся третій лишив, а то би, бідолаха, зовсім пропав!»

Василь чув тоті слова, але сам знав, що йому якось не так дуже жаль, як уперед було, що його гадки, блукаючи ніворотом, щораз рідше набилюють про Михайла. Але сльози самі плили і плили з його очей, хоть гадки не знать куди блукали.

Скінчився парастас, і панотець веліли принести домовину та зложити в ню мерця. Василь придивлявся, зачудуваний, двом парубкам, що придвигали тяжку труну, збиту із грубих дощок, і засуєтилися коло покійника. Свічки повідставляли, хрест, що стояв у головах умерлого, взяли набік, зняли полотно, котрим був накритий, і відтак здвигнули тіло та вложили у деревище. Василь, що досі стояв тихо і непритомно, почув тепер, як би його щось вкололо глибоко у серце, і скрикнув голосно:

— Михайлику мій! Синочку мій!

Голос той вирвався так ненадійно і різко з загальної понурої тишини, що в одній хвилі ціла товпа людей, жінок і чоловіків скупчилася круг нього, втішаючи та розраджуючи його смуток. Парубки тим часом закрили віко труни, взяли свого товариша і понесли з хати, ударивши на обох порогах труном по три поклони. Труно глухо задудніло, немов говорило:

— Бувайте здорові! Забудьте про мене, най моя пам'ять не трує вам сумом щасливих хвиль житя! Бувайте здорові, щасливі, веселі!..

Аж на цвинтар проводила тісна громада людей Василя, втішаючи та розраджуючи його смуток. Але Василь не млів, не плакав, не говорив нічо, а йшов, мов дерев'яний, мов нічого не тямив. Лиш часом уста його простягалися трошки, щось перелітало по його лиці, що, однако, більше подобало на сміх, як на жаль. А коли по похороні добрі люди назад привели його додому, він усе ще рушався, мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не вздихав, лиш його очі нерухомо гляділи перед себе. А коли дома сказали йому, що й його жінка віддала богу духа в тій самій хвилі, коли виносили з хати її сердешного Михайлика, він стояв, мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не вздихав, лиш його очі нерухомо гляділи перед себе.

Сусідки і сусіди знов потішають, знов гуторять, знов чествуються. Василь сидить між ними,— порція, кружачи, не минає й його,— а чим більше п'є, тим замітніше оживає. Вже й бесідує, і плаче, і очима довкола поводить. Ніч настала. Василь, хлипаючи, упав на постіль і твердо заснув. На другий день пробудився, мов збитий, і немало зачудувався, побачивши знов трупа на лаві. А пречінь йому мерещилося в голові, мов крізь сито, що вчора у нього був погріб. Навіть той біль острий почув знов у серці, що його прошиб учора, як брали трупа з лави. Чи то, може, сон був? Відки ж сей умерлець?..

VII

І знов у Василевій хаті здвиг народу, гомін, і охання, і шепти кумочок. І знов до нього, бідного, тиснуться з усіх боків пожадані й непожадані приятелі, потішаючи, жалуючи та приговорюючи. І знов чарка кружить, і співи попів та дяків роздаються в хаті, в сінях, на оборі, клуби диму сунуть із кадильниць і в'ються попід стелею над людськими головами. Василь і не тямив добре, як увесь той тиск і гомін провалив мимо нього, а на другий день по похоронах, коли збудився і, оглянувшись по хаті, побачився сам, мов серед вимерлої пустки, подумав на хвилю, що се все був сон поганий. Аж згоді, продрухавшися добре і оглядаючи по всіх закутках сліди вчорашньої корені, переконався, що се правда достотна, що він — сирота, круглий сирота на світі.

Сирота? А пречінь у нього ще син остався, Іван. Де він, що з ним? Чому батько при згадці о своїм сирітстві не згадав про нього, про свою єдину натепер потіху?

Дивно не раз буває між людьми. От, лучиться, у родичів діточок кількоро,— і добрі всі, слухняні, робучі, покірливі. Казав би-сь, чого й бажати? Любов родичів, як сонце, всіх рівно освічує. Та ні, не так воно. От погляди, побачиш. Отець найліпше полюбить найстаршого, мати найменшого або як там, а середуще межи ними жиє, і робить, і все, а ні тато, ні мама його не замічають, ні попестять, ні похвалять за нізащо. І воно росте у хаті, мов чуже, привикле до самоти і мовчання, а родичі дивляться на нього, коли переходить мимо них, а їх гадки бачать другу, більше люблену дитину перед собою.

Таке було і з Іваном. Отак коли-небудь спитати було Василя про Івана. «Іван,— каже Василь,— мій Іван? А, він у мене дитина тиха. Аде подивіться, що оно з того Михайлика за дужий парубійка! Золото, не хлопець!» А спитати було небіжки Василихи: «А що, Василихо, ваш Іван порабляє?» — «Та що би мав порабляти? Десь, певно, щось у стодолі пипнає. А Михайлик он пішов до сіна,— та й не знаю, ци верне, біднятко, до обіду? Ей, тото хлопець з него ся зробив, як чічка! То моя потіха, то мій синочок!» І так усюди й усе бувало. Чи батька, чи матір спитати про Івана,— все на Михайлика звернуть. Іван був середущий межи їх дітьми і, хоть послушний, тихий, покірний родичам, все проходив мимо них майже незамічений. І браття, хоть весь вік [жили] у злагоді і приязні, та все-таки, за приміром родичів, почали й собі мимовільно згори дивитися на Івана, вважати його за слугу дома, за щось нижчого себе. Іванові не раз гірко приходилося слухати розказів молодшого брата, і не раз задля того прийшло між ними й до маленьких передирок. Але ніколи не прийшло й на думку бідному хлопцю глядіти за глибшою причиною того, ніколи він не брався розтрясати тото, як і чому поступають собі з ним родичі.

Та й, впрочім, не може сказати, щоби й вони його не любили! Храньбоже! Прецінь Івась був їх дитина не менша других, прецінь ніколи їм не дігнав ні непослухом, ні прикрим словом. Але все-таки його любили не так, як найстаршого й наймолодшого. Ось, приміром, раз везли вони сіно крутим переїздом понад річку. Михайло воли поганяв, а Іван і батько віз придержували, щоби не звернувся. Десь, не треба, якась вибоїна попалась, віз перехитнувся на Іванів бік, саме на найстрашнішу западню. Старий батько й не дожидався Іванового крику, а мовнею кинувся 'д ньому. І видите, якби був на волосинку пізніше встиг, був би віз доразу перевалився, і бідолаха Іван був би смерті пожив під вагою. А то оба причепилися до васага, а на Михайлика скрикнули, щоби живо нагнав, і духом перемчали понад западню у брід. А коли стали у броді воли поїти, а Іван зняв сорочку і промивав закровавлене рам'я, котре в тій страшній хвилі передер сукуватий щабель, старий Василь сплюнув від себе, відсапнув разів два або три і, міряючи очима перебуте небезпеченство, проворкотав якось сердито: «Пек ти, маро, щезай! Та вже чорт бери віз і сіно,— а було би мя хлопця збавило! Ігій!»

Ну, що ж? Хіба, значить, Василь не любив Івана?

Але тепер, коли не стало обох його коханчиків-синів, коли не стало старої, що, все пильно вештаючися по всіх усюдах, буцім оживляла і наповняла хату, яким же круглим сиротою почув себе Василь! Тяжким мертвецьким сном проспав він ніч по послідніх похоронах. А коли збудився, вже сонічко піднялося високо на небі. Оглянувся круг себе: в хаті ні живої душі. Іван ще вчора згодив двох парубків і вже давно пішов до роботи. Треба було поратися коло видобутої кип'ячки, щоби розлабудати грошей на сплачення довгу за заставлену нивку і за похорони панотцеві. Іван, призвичаєний змалечку до невсипної праці, не ждав татового приказу і не хотів перебивати його сну. Сам полагодив з жидами-спекулянтами, що один перед другим перлися закупувати у нього «кип'ячки». Торгу добили живо, а старий Василь, уставши, мав лиш піти підписати контракт. Іван за той час, узявши завдаток на руку, як стій поспішив до «механіка» (був се простий столяр з Дрогобича, що під тою шумною назвою задумав тут доробитися грошей) і закупив млинок до перевітрювання закопу. Відтак накупив іще фасок і бочівок, в котрих після угоди мав достачати кип'ячку до свіжозбудованої дестилярні (до «лютрунку», як говорили робітники), і принявся черпати і видобувати з глибіні земний скарб.

Живо йшла робота. Наняті робітники балакали, жартували, а Іван все-все мовчки робив. А за той час Василь ледве-ледве звівся з постелі, став серед хати і, оглянувши пустку і нелад кругом себе, важенько заплакав, немов на погорілищу. Довго сидів неборака під вікном на лаві, на тім самім місці, де так часто видав свою небіжку чи з мотовилом, чи з якою-будь другою роботою в руках.

Сумно, поволі, важко волікся час у повдовілій хаті. Не було кому ложку страви зварити. Василь неначе зовсім стратив голову, ходив по всіх закамарках, мов загорілий, не робив нічо, не говорив нічо,—все лиш у думках та в думках. Іван знов усе при роботі,— все господарство взяв на себе. Не мав бідний хлопець серця ні відваги заправляти й вітця до якої-будь роботи, видячи його тяженький сум. Не знав він, що робота — то лік на сердечну біль і тугу, і давав тій болі щораз більше рости в серці старого батька. Але частенько, вертаючи вечором до хати,заставав Василя в незвичайно плачливім і говіркім розположенні,—знак, що старий сирота з нуди та туги почав напиватися, щоби залити

«хробака в серці». Не мав Іван смілості викидувати тото батькові, лиш повечерявши, що там було, лягав спати і засипляв скоро твердим сном, не слухаючи, як Василь не раз до попівночі пендичив: то плакав, то знов говорив.

І сусідки та своячки частенько навідувалися до Василя, сунучи йому без уваги потіхи та ради, непокоячи його своїм теркітливим гамором та часом що-де-що заладжуючи та попрятуючи у хаті. Але не раз не заставали Василя в хаті і йшли шукати за ним до комори. Тут стояла ще нетикана смертельна постіль його небіжки,— в другім знов куті, в сусіці, стояла звичайна баклажка з горівкою, котрою бідолаха Василь старався приглушувати свій біль та свою нудоту. І не раз сусідки чули, як ходив по коморі тяжкими кроками, хлипав, мов дитина, або наголос говорив, звернений до кута, хоть бесіди його задля стін не мож було порозуміти. І сусідки кивали головами та перешіптувалися межи собою, що-ді «се, певно, небіжка ходить». І необавці, мов у дзвони вдарив, на весь Борислав стала чутка, що Василиха ночами навідується до свого чоловіка за кару, що сам самохіть згубив марне своїх двох синів із білого світу.

Але Василь не чув і не догадувався нічого, що про нього в селі говорили.

VIII

Іван, роблячи контракт з жидами на достарчення до певного часу значної многоти кип'ячки, перечислив надто багатство ями. Немало причинилися до того й самі жиди, з котрими він годився. Вони говорили йому, що яма багата, що кип'ячка буде раз у раз підпливати, так що за день ледве встигне вичерпати то, що за ніч підплине. А тим часом не минув і тиждень, а кип'ячки не стало в ямі, а нова не хотіла підпливати. До контракту ще було треба немало, а тут годі було добути більше. Іван ждав день, ба й другий, і третій,— кип'ячка не підпливала. Треба було або копати глибше, або щó, а ні, то біда, бо жиди день у день налягають, чому не довожує решти. Бідному Іванові прийшлося круто, хоть гинь. Грошей батько взяв половину того, за що згода була. З того поплатив довги,— ну, і не лишилося при душі й тілько, щоби мож було розпочати дальше копання. Се знав Іван добре, тому й не запускався з батьком ніколи в бесіду про тоті діла, лиш ждав нетерпеливо, поки кип'ячка таки вкінець підплине.

Але кип'ячки годі було діждатися.

А тим часом час виповнення контракту бистро наближався. Іван, майже до розпуки доведений вічним заводом в своїх надіях, рішився вкінець таки поговорити з батьком про все. Одного вечора, коли надворі вітер вив і сік у очі дрібним холодним дощем, Іван, увійшовши зі стодоли, повісив шапку на кілок, розложив огонь у печі і наладив миску бульби, щоби печи її в грані на вечерю для тата і для себе.

Василь, котрого ноги від надмірного уживання гарячого напою не статкували, а лице горіло, сів на припічок і, не кажучи й слова, наставив руки над поломінь.

— Тату,— почав Іван несміло,— от знаєте, лихо з нами.

— Ой, ци не ще! Певно, що лихо,— мати вмерла! — лепетав Василь, підносячи рукав ід очам.

— Не тото, татуню! Умерли мама,— ну дай їм, господи, душеньці легко! Що чоловік урадить против божої волі? Але ту інша біда. Жиди кип'ячки допоминаються, а ту в ямі нема.

— Дай їм! Дай їм усю, що є! І яму, і всьо, най си беруть! То кров мого Михайлика бідного.

— Ну, а що ж нам робити? З чого будем дихати?

— Що робити? Бога хвалити! — сказав Василь твердо і замовк. Дармо Іван старався договорити з ним до кінця, порадитися з ним деяк розумно. Василь мовчав і мовчав, лиш хвиля від хвилі хлипав, мов дитина, хоть сліз не було видно на його лиці.

Надворі почулося чалапкання, немов хто пробирається по глибокім глинистім болоті,— сінні двері рипнули, і в хату увійшов височенний, худий, капровоокий жид Шміло. Його довга бекеша, прогнила здолу в болоті, виторочилася сподом і висіла довгим фурфантям та била його о худі заталапані литки. Руде волосся ледве декуди виказувалося із-під пом'ятого капелюха, а червона, як жар, борода стриміла долі його щоками, остра, мов огненний клин.

— Дай бозе! — сказав він коротко, входячи у хату і притикаючи свою суху зароплену руку до капелюха.

— Дай боже здоровлє! — відказав понуро Іван.

Василь стрепенувся при вході жида і, обернувши супроти нього помарніле лице і блукаючі очі, вдивлявся в Шміла з виразом якогось несвідомого дитинячого ляку.

— Ни, сцьо? — спитав жид, підступаючи до Івана.

— А що ж би? Лихо!

— Як лихо? Цьому лихо?

— А, не підпливає кип'ячка, та й годі. Що враджу? Я гадав копати дальше, та от грошей нема.

— Ні, а сцьо зь буде з нами? Ви знаєте, контгакт пізавтгу виходит.

— Га, знаю, але що ж я можу зробити? От хіба так. Ви дали татові половину грошей, то ніби за 500 киблів, так, ци ні?

— Ню, так,— сказав жид і кивнув головою, причім його довга шия витягнулася, мов шия кота, що простягається вздовж, готовлячись спасти ненадійним скоком на мишу.

— А я вам доставив уже 800 киблів, то ніби до контракту ще лиш двіста хибує. Знаєте що, заплатіть ви мені за них триста киблів, я з тими грішми розпочну дальшу роботу і достачу вам решту.

Жид лукаво усміхнувся.

— Ге, ге, ге, які ви, Івануню, мудгі, дай вам бозє здоговлє! — сказав він і поклепав Івана по плечі.— Але воно так ні піде. У нас ні таке пгаво. Пізавтгу васє тгиста киблі пгопало, бо ви ні додегзяли згоди. А я сцє з міста зведу панів і посюкаю собі на вас гесьти. Знаєте ви таке? Га?

— Жартуйте здорові! — сказав Іван, усміхаючися насилу, хоть направду жидова бесіда вколола його глибоко в серце і якийсь непевний холод пробіг йому поза спиною, мов від дотику гадюки.

— Я ні зягтую, бігме, сьо ні! Посьо мені зягтувати? Моє ггосі пгопадає, мені ні до зягтів! — говорив жид, а бідний парубок вдивлювався під час тих слів в його сухе, костисте і вижовкле лице, неначе не міг поняти тої бесіди або надіявся, що ось-ось лагідніше чуття заблисне на тім поблеклім, немилостиво усміхненім виді.

Але вид Шміла не змінявся. Іван відвернувся від нього і поглянув на вітця, що за час їх розговору оперся був чолом о комин, зложив руки на підогнутих колінах і задрімав.

— Тату! — проговорив Іван, торкаючи його злегка рукою о плече.— Тату! Ци не видите? Ось Шміло прийшов, допоминаєся кип'ячки. Що робити? Порадьте мене!

— Всьо му віддай, всьо, най си бере! — пробурмотів напівсонний Василь.— То проклята робота! Два сини ми згибли при ній, стара вмерла! Проклята робота! Щастя не принесе...

Лице Шміла заясніло блідою іскрою радості.

— О, видите, Івануню, сьо васі татуньо ні такі дузе упегті, як ви! Знаєте сьо? Насьо вам клопіт на голову? Пгодайте мені закіп! Він вам і так тепег ні несе позьитку, а станете копати, ггосі підуть, а хто знає, ци сьо буде! А так ліпсе. Я вам сє доплацю сто гинських! ну, сьо вам тгеба?

— Ні, жиде, того не буде! — проговорив твердо Іван.— Роби що хочеш, а продати частки не продам.

— Ні, то я си сам куплю, без вас. Гадаєте, сьо як панів зведу, то вася пгавда буде? Увидите, сьо й кип'ячку стгатите, і закіп мій буде. А так волите взяти сто гинських і позбутися клопоту. Ни?

Іван не знав, що робити. Він знав добре, що Шміло не дуже-то й багато перехвалюється, говорячи про панів і про їх правду, і він віддавна, відмалечку, звичаєм усіх селян, чув великий страх перед тими страшними людьми, що мають право (і бог знає, відки вони набрали того права!) кождого разу прийти, відсудити або присудити, що їм кому злюбиться, против котрих, крім того, бідний селянин ніяк нічо не вдіє, хоть би й яку кривду потерпів. Але ж, з другої сторони, бачив Іван, що й жид кривдить його немилостиво, що частка з закопом варта вдесятеро тілько. Що було робити? Іван принявся знов роздрухувати вітця, і ледве-ледве удалось йому роз'яснити Василеві, в чім діло. І жид не оставав збоку і час від часу докидував своє словечко, представляючи Василеві то раз у страшних красках панські суди, то знов свої корисні услов'я. Довго в ніч тяглася згода. Іван твердо стояв при тім, щоби не продавати частки, але Василь раз у раз псував діло, і вкінці хитрий жид таки поставив на своїм.

— Ни, Василю! — кінчив Шміло бесіду.— Ви добгий чоловік, а васє син — то таке твегде, сьо ні пгиступай до нього! Але сьо мені до нього? Ви пгеці сє газда, вам вільно погядок гобити. Ви завтга пгийдіть до писагя та й там напишемо всю згоду. А я загаз виплацю, сьо там пгийде. Цьи так?

— Та так, так! — сказав ліниво і неохітно Василь.

— Ни, то бувайте здогові! Добганіць!

— Здорові ночуйте! — сказав Василь, і жид вийшов, рипнувши дверми, та й щез у пітьмі. Лиш глухе чалапкання по болоті свідчило о його відході.

Огонь ледве-ледве меркотів іще межи челюстьми, кидаючи кровавий блеск на припічок. Іван стояв німо, опершися ліктями о комин, а Василь принявся до тереблення

печеної бульби, не проговоривши й слова до сина. Тяжка задума насіла, відай, на Іванову душу, та не легше, бачилось, було й Василеві. Але поки що оба мовчали, а в хаті було так тихо, так сумно, так мертво, немов саме тепер була хвиля, коли змерлі душі обходили невидимо довкола хати, а при повіві їх воздушних крил мовкло все, тихло, глухло, завмирало...

IX

Довго сиділи батько з сином, не говорячи й слова. Вкінець Іван перший перервав мовчанку.

— Тату,— сказав він,— ви дуже зле зробили, що-сьте ся так легко дали жидові на підмову.

Василь мовчав, понуривши голову і дивлячися недвижно у поломінь.

— Не тре було продавати частки,— хто знає, може би...

— Ци не стулиш ти си гавру? — крикнув нараз Василь.— Ци ще й ти мя будеш доїдати? Мало ми свої нужди?..

Се було перший раз після подвійних похоронів, що якесь живіше чуття заворушилося в його душі. Але на сей раз воно тривало лиш хвилину, і Василь як стій знов опер чоло о крису комина і німо вдивлювався в мигкотячу грань. Та не так було з Іваном. Йому направду досадно було на батька, що так легкодушно пускає від себе своє добро, і він, помовчавши хвилю, почав знов спокійним, рівним голосом:

— Не гнівайтеся на мене, тату. Я правду кажу. Що тото ховати? Всякий вам то само скаже. Частка з закопом варта найменше 800 з[олотих] р[инських], а ви уступили її за 120 з[олотих].

— О, який ми ту таксатор! А чому ти з того закопу не начерпав тілько кип'ячки, щоби не потрібно було нічо продавати?

— Або то моя вина? Що я в тому винен? — відказав Іван.

— Мовч, дурню! — крикнув розлючений Василь.— Доки я ще жию, не смієш ми під ніс тикати: то так роби, а се так. По моїй голові, про мене, дався всім, а тепер ще стулюй слухи!

— Я то знаю,— відказав Іван твердо,— але як так

будете й далі розпорядковувати, то чорт який, що ся що лишить по вашій голові!

— Не будеш ти тихо, щенюку поганий! Не досить ми свеї гризоти, ще ти ми будеш доганяти?..

Василь грізно оглянувся кругом себе, немов шукаючи чогось, чим би приручно було вилити свій гнів на Іванову спину. Але нічого не було під руками. А Іван стояв при комині незляканий, спокійний, з жалібним видом і буцім не бачив погрози вітця.

— Я змовчу, тату, я знаю своє право. Але уважайте, що всьо на вашім сумліню лежить, що з кождого кусника вітцівської земленьки, котру віддасте в погані жидівські руки, прийдеся вам перед богом тяжкий рахунок складати!

Сказавши тото, Іван вийшов із хати і пішов ночувати до стайні.

Василь остався сам і довгий час, як уперед, недвижно вдивлявся в грань. Лиш кров живіше товклася по жилах, а очі грали гнівом, що згасав так само звільна, як грань межи челюстьми.

Дивна була Василева натура. Доки обставини життя неначе обминали його і оставляли його в самоті, доти туманів він сам один, гризся і забував про світ та людей. А коли гадка про давнє щастя і теперішнє сиріття і про страшну погибель двох любих синів занадто глибоко жалила його в серце, він заливав того невмолимого хробака-гризуна єдиним ліком наших бідних хліборобів — горівкою. Але тепер життя зачало знов і його чіпати і саме нині вразило його в болячу сторону серця, ткнуло пам'ятки по Михайлі, нагадало його загибель. Годячися з жидом, бідний Василь тяжко терпів сам в собі і часто сам не знав, що говорив. А тут, по відході жида, тверда, спокійна а жалібна і, як сам то почував, доразу правдива бесіда Івана вразила його ще глибше і розжарила поломінь гніву. Він сам не знав, на кого був дужче злий, чи на жида, чи на себе, чи на Івана. І чого вони взагалі хотять від нього? Чого не лишать його в супокою? Чи він їм натручується, чи жадає чого від них?..

Такі гадки шибалися по Василевій голові і жужжали, немов унадливі мухи, доки сон його не зміг і цілковита пітьма густим стовбуром не залягла хати.

А в голові Івана чи не снувалися ніякі гадки?

Василь, певно, сидячи на припічку і вдивляючися в меркотячу грань, і не подумав, що, може, й його синові прикро

приходилося сеї ночі, що, може, Бабуся-Грижа й йому засіла в головах. А прецінь так воно було. Неспокійно перевертався Іван на соломі в стодолі. Він дрижав цілим тілом від студені і не міг огрітися. А гадки його шибалися по цілім «татовім» газдівстві, по обійстю, по полю. І всюди бачив він закрадаючийся нелад, занедбання і опуст. Обірнику на ниви й не зачинано возити, а тут вже зима настає. Одна нивка всього спокладжена під яру пшеницю і лиш усього-навсього один шкреток[1] засіяний озимим житом. Ну, що ж тут на рік починати? А в стодолі порожньо, у коморі порожньо, торішнього року недородило. А ще до того тато частку продає! а ще до того з закопом! Хто знає, може, якби було ще з на сажень прорити, була би ся знов кип'ячка пустила? Хто знає, якого скарбу збувся отець за 120 з[олотих]?.. «Ех, голово стара, нерозумна!..» — пробурмотів Іван крізь зуби.

Довго ще перевертався, не знаючи що почати, щоби бодай решту поля зберечи. Далі рішився піти завтра при святій неділі до панотця розповісти, як що є, і просити поради. На тім і заснув.

X

Була свята неділя. Невеличка стара бориславська церковця стояла сумна на пагірку за селом. Не отінювали її вікові розлогі липи, як звичайно буває по других селах. Кладовище з позападуваними могилками стояло голе і виднілося далеко на село, мов бездушне, в'яле лице смерті, грозячої всьому, що загляне. Напіврозвалена трупарня опиралася углом о стару головату вербу, котрої гілля стриміло над нею замісто стріхи. З другого боку стирчала остроконечаста дзвіниця, що вся тряслася, коли на ній задзвонено. Та й дзвони ж то бамбиляли якось так сумно та недоладно, мов справді тільки у них і діла, що голосити по покійниках. Саме тепер вони продзвонили на хвалу божу, а з села ідуть переулками та півперечками жінки й чоловіки до церкви. Єгомость іще не надійшли, тож і церкву не відмикано. Громадяни скупчилися на кладовищі, гуторять, регочуться та здихають важко, як кому до чого.

---

[1] Шкретками називають підгіряни кусники поля, відірвані від більшої цілості, от як де межи деберками, межи прилісками або на горбочку межи вогкими сіножатями.

Аж ось горі горбком надійшли панотець з паламарем та й ще з якимось третім чоловіком.

— Ов, а то що, що Півтораків Іван до ксьондза ходив?— сказав хтось у гурті.

— Певно, старий потовк го сп'яна,— сказав другий.

— А ци чули-сьте, кумунцю, що небіжка Півторачка ходить щоночі до чоловіка? О, говоріть, тадже Микитишин Петро на свої очі видів позаякось, як ішла. Та й он Калинничина Гапа розповідала, що, каже, іду я у берег глину копати, от там мя мама вечором виправили, дивлюся...

Гідна-поважна газдиня не докінчила свого оповідання, бо в тій хвилі надбіг паламар, випереджуючи панотця, протовпився до дверей і, відмикаючи їх, крикнув:

— Тихо, баби! Ту не коршма, а дім божий!

Надійшли єгомость, і парафіяни поставали перед дверми в два ряди, з котрих кождий взяв одну руку поважного пастиря і всі цілували її за чергою, «як бог приказав».

Почалася хвала божа. Іван стояв у кутику і бив поклони, голосно ковтаючи чолом о землю, немов хотів тим заглушити якусь сердечну грижу. Неподовзі надійшов і Василь і став позаду крилоса. Його очі позападали глибоко і гляділи сонно і мутно з-поза підпухлих повік. Глибокі морщини на чолі свідчили ясно, що нещастя надломило того колись сильного і смілого чоловіка. Згорблений, мовчазливий, він видавався о много старшим, як був по правді.

Перехрестившися разів зо п'ять і вдаривши три земні поклони, Василь почав розкланюватися на всі сторони. Здивувало його то трохи, що дяк і паламар немов не замічали його, а послідній час від часу позирав на нього якось чудно із-за бокових вівтарних дверець, помахуючи в руці лісковим гасильником. Аж ось і євангеліє. Паламар виносить оберемок свічок, котрі братство церковне під час читання держить засвічені в руках. Як котрий із братів не одержав у церкві свічки, то була се для нього велика ганьба, і кождий міркував, що мусив у чімось немалім провинитися, коли єгомость не казали йому свічки дати. Василя щось як би тякло,— «ану, ци дадуть мені свічку?» Дивиться паламар зачинає з другого боку, роздає одному по другім, кому просто тичучи в руки, кому другим передаючи, кому через голови і плечі пересягаючи. Вже скінчив одну половину, другу почав, уже ось-ось коло нього, дав Сеневі Гавранюкові, Микиті Благому, Олексі Вітишиному, тепер на

нього черга, аж ні, паламар повернувся і вткнув свічку в руку дякові, що саме виводив носовим пискливим голосом: «Слава тобі, господи, слава тобі».

Кров напруго закипіла в Василевій груді. «Що я таке,— погадав він собі,— чим я провинився, кого забив або запалив, щоби мене перед цілою громадою виставляли на публіку?» Вчорашнє роздразнення ожило з більшою силою, почало снувати йому поперед очима бог знає які дивовижні догади. Е, кривда їм, що не можуть мя з усього обібрати, як липу з лика обдерти! О, гадають, най хоть напублічимо го!» І бачилося Василеві, що всі, хто є в церкві, ззираються на нього і кивають головами та шепчуть: «Е, мусив Півторак щось немалого зробити, коли го паламар з свічков обминув». За тими гадками Василь і не чув євангелія. Доперва тоді зіснувся, як його почали штуркати і перти взад деякі громадяни, що після звичаю на казання виходили з церкви побалакати з сусідом під дзвіницею. Василь пропам'ятався, підвів очі ід вівтареві і стрітив погляд панотця, що, бачило му ся, пильно слідив за ним. Він перехрестився поквапно і почав слухати проповіді.

Панотець, як кожду проповідь, так і нинішню, зачали ось якими словами: «Да воскреснет бог, і разидутся всі вразі єго! Слова суть записані у святого євангелисти, гм, гм, гм». На тім місці панотець звичайно закашлювалися і сейчас після такого вступу дивним і безпримірним наслідством гадок зачали про пиянство і легкодушність родичів, що не вважають на своїх дітей, на їх дочесне і вічне життя, а віддаються гидкому налогові лиш для того, щоби свому череву угодити. Панотець довго говорили: голос їх не раз підносився і гудів, мовби хто на церковний дах нараз висипав великий міх каміння, що торохтить, долів котячися. Особливо при словах: «Горе вам, п'яниці-недбалиці! Під вашими ногами пекло горить, бо в своїм поганім і гидкім налозі ви не тямите навіть про християнські обов'язки! Не досить, що ваше господарство йде ніворотом, діти ходять самопас, без боязні божої, ви навіть, ви самі, заллявшися до непам'яті трунком, лягаєте, не перехрестившися, встаєте і насамперед, замість зробити хрест святий на собі, посягаєте по келишок! Скажіть же мені, ци годен такий чоловік (панотець, розгарячені, показали пальцем Василя, а всіх очі звернулися на нього, немов перший раз в житті їм довелося його бачити), ци годен, кажу, такий чоловік називатися чоловіком? Ні! Він худобина, гірший як

худобина, бо й тота прецінь встане рано, то уперед здихне до бога, а відтак ажень береся до їди!»

Під час цілої проповіді бідний Василь стояв, як на терню. Які гадки снувалися по його нещастями і встидом приголомшеній голові, то лиш бог один знає. Але то бачили всі виразно, що бідолаха аж мінився на лиці і сам не знав, що з собов почати, коли очі усеї громади немилосердно звернулися на нього. Надійшов великий вхід. У Василя була своя трійця, котру звичайно ніс при великім вході. Нині його трійцю ніс Трофим Паруха, старий, сивий дідусь, а Василь, аж блідий, стояв на своїм місці. Ось і служба скінчилася. Василь аж легше відітхнув, узяв шапку і хотів виходити, коли, втім, паламар узяв його за плече і прошептав:

— Куме Василю, ходіть-но, чогось вас єгомость кличуть.

Що робити? Скулився Василище і йде за паламарем за закристію, ждучи ще більше ганьби на себе. В його душі дивним способом застряла приповідка: «Піду я, мамо, до церкви, але чорта з'їш, що ти ся буду богу молити!» Василь не знає, відки вона тепер впала йому на гадку, і без відома повторяє її собі в душі раз, і другий, і третій, сам не знає, по що й по яке?..

Панотець сиділи на кріслі у ризниці і пили каву, котру їм приношено до церкви по хвалі божій. Василь уклонився до колін і став при дверях, ждучи, аж поки панотець не скінчать снідати.

— Що ти, Василю,— почали панотець остро,— щось лихо ся справуєш!

Василь мовчить.

— Був ту в мене нині твій син, жалувався, що поле продаєш, нічого не доглянеш, лиш усе горівков заливаєшся!

Василь ані слова.

— Іди ж, іди, а вважай, щоби-м тото послідний раз о тобі чув. Фе, встидав би-сь ся! Такий поважний газда, що би повинен усьому селу приклад давати, а він от що робить! Встид, ганьба!

Панотець кивнули руков, а Василь вийшов, не сказавши і слова.

«Скотина якась, гадина, не дитина! — думав собі бідолаха, йдучи долі селом додому.— А, він до попа з язиком, та й ну на свого рідного тата! Пожди-но, щенюку якийсь, я тебе навчу!»

Не знати, чи щоби забути про свій нинішній сором, чи щоби набрати більше сили на вирідного сина, чи з якої другої причини (хто знає, може, погані і гидкі наклінності уже вроджені людям такого низького стану, що ще до того, встаючи й лягаючи п'яні, і хреста святого на собі не положать), досить, що Василь по дорозі вступив до Шмілової коршми, де вже на лаві сиділо кількох людей, і кружив за чергою келишок.

XI

— А, паничу,— почав вечором Василь, добре підпитий, до сина,— то ти мені нині такої ганьби наробив перед цілою громадою?

— Якої ганьби? — запитав Іван знехочу. Йому прикро було нагадувати все, що сталося в послідні два дні.

— А, якої ганьби? Щенюк поганий! Допитуєся мене, ніби не знає! Ти бігав до попа з язиком, брехати на мене?

— Не знати, що я такого набрехав! — відворкнув півголосом Іван.

— Ах ти, погана скотино, негіднику якийсь, та на свого тата, що тя згодував і виховав? То ти ми ся тепер, на старості літ, так відплачуєш, що мені через тебе тепер ніяк межи людьми показатися, що всі тепер на мене пальцями показують. «Адіть, говорять, пияк, розфійник, марнотратник!» То ти мені вже тепер таке строїш?

Василь, говорячи тоті слова, впадав щораз в більшу люті сть. Його невеличкі очі загорялися щораз живішим, непевнішим блеском, на лиця виступав гарячковий рум'янець, жили на чолі набігали кров'ю, а зуби стискалися від люті сті. Мовчанка Івана, що за той час не то спокійно, не то несміло сидів у закутці, ще збільшила його гнів.

— А, от то-м собі виховав гадину сорокату за пазухов, о! То синочок, що би рад, щоби всі вітця відцуралися, щоби всі на нього плювали, пальціма показували, як на чудовище. То ми синочок, о!

— Тату,— відізвався твердо, але трохи тремтячим голосом Іван,— тату, ляжте нині, проспіться, завтра побесідуємо по-тверезому. Правда — правдою, я винен у тім, але ви ще більше.

— Що, ти, вирідку гадючий, ти мені, свому вітцю, смієш розказувати, мене виноватити?

Роздразнення Василя, що так нагло вибухло і зміцніло в послідні дві доби, шукало без упину предмета і спосіб-

ності, щоби виллятися з цілою силою. І ось спосібність нагодилася, предметом був Іван-бідолаха. Василь в опалі прискочив до нього і з цілого розмаху ударив його кулаком поза уха.

— Тату,— скрикнув Іван, схапуючись,— а ви що робите?

— Мовч, вироде поганий! Знай, як вітця шанувати!

Удар повторився, кров пустилася Іванові з рота.

— Тату, дайте спокій! — крикнув він, виходячи вкінець із свого рівнодушного спокою.— Дайте спокій, бо зле буде з нами!

— Що? Ще мені грозити? На, ось тобі наука!

Новий удар. Лице Івана посиніло. Йому також не стало терпцю і п'ястуком штовхнув вітця у груди так сильно, що той звалився з ніг і грепнув насеред хати.

— Га, поганине! — ревів п'яний, розжертий Василь, двигаючися з землі і хватаючи за сокиру.— То ти вже й на мене руку підносиш? Рад би-сь мя скоро в гріб запхати та сам усім подавитися!.. О, не діждеш, страчуку проклятий, не діждеш, мерзеннику, ні! Ади!

Василь силувався видобути сокиру з-за лави.

— Тату! — проговорив за той час Іван тремтячим, но твердим голосом.— Най вам бог тото не тямить, що ви о мні говорите та що зо мнов робите! Але щоби-сьте не гадали, що я напосівся так дуже на ваш маєток та жду вашої смерті, то бувайте здорові! Я відрікаюся всього. Жийте собі при божій помочі, доки вам судилося, робіть си з своїм маєтком що хочете, записуйте го по своїй смерті, кому вам ся вподобає, але мене вже не побачите в своїй хаті! Волю з голоду згинути, волю свої руки по кичеренки проробити, аніж маю слухати, що мій рідний тато таке гадає про свою дитину! Бувайте здорові!

Двері рипнули, а стать Івана лиш мигнула попід вікна і щезла в тіснім закавулку. Василь стояв за той час насеред хати з сокирою в руці і не знав довгу хвилю, що такого сталося. Його лютість, спочатку скажена і сліпа, поволі пройшла, він почав спокійніше розглядати все діло. «Ігі, а я що зробив! Рідну дитину від хати відогнав! Та й за що? За тото, що ми піп не казав у церкві свічку дати? Тьфу на тебе, помано! І що то таке велике? Гей, гей, як бог хоче чоловіка покарати, то насамперед му розум відбере! Мені би то нині було розумцю більше здалося, мені!» Василь довго роздумував в той спосіб і під ніч дійшов навіть до того, що почав

плакати, сидячи в сумерці та сперши голову на криси глиняного комина, під котрим не горів нині огонь, бо не було його кому розложити, не було Івана.

Василь думав зразу, що Іван, висказавши тоту погрозу в першій опалості, верне запевно сейчас на другий день. Ніч минула для нього дуже неспокійно: погані сни морочили його аж до рана. То раз бачив усіх своїх синів, тонучих у глибоченній ямі в смердячій кип'ячці і дармо кличучих до нього о поміч. Другий раз йому привиджувався Іван, як напивається в коршмі з чорними, брудними, замащеними людьми, на котрих аж гидко ся дивити. Бачить Василь, що і Іван поволі стає такий, як вони, кричить, співає і ганьбить усіх, як вони, п'є і валяється по болоті, а далі наливає порцію горівки, досипає якогось порошку і підносить йому: «Пий,— каже,— старий, на здоровлє!» Але Василь ніби знає, що се горівка затруєна, що Іван хоче його чим борше упхати в могилу, щоби вдавитися його добром. Проч пішов, негіднику! — кричить він крізь сон і кидає келишком до землі.— Чорта з'їш, що дістанеш з мого маєтку хоть рубець! Ні, ти й шнура не варт, щоби тя на нім повісити!..»

Такі сни пленталися Василеві всю ніч. Вкінці розвиднілося. Настав один із тих сірих, сумрачних зимових днів, у котрі надворі сніг ліпить, аж дерева тріщать під його вагою, а в селянській хаті і холодно, і понуро, темряво і сумно-сумно, мов у домовині, а ще самому. Василь загорнувся в кожух, обув чоботи і пішов подавати худобі зрана. Відтак увійшов до хати, воркотячи з досади, і принявся розкладати під челюстьми огонь, щоби бодай що-то обігріти хату та порозморожувати вікна.

— І де той хлопчище поплівся? — говорив Василь сам до себе.— Тадже чень му ся дур голови не ймила, не шубовснув собов де в яку западню. Ігій, щезай, маро, з таков роботов!

А то вже звісна річ, що коли мужчина, та й ще до того недосвіджений і маркітний, який тоді був Василь, озьметься до топлива, то ніяким способом не може дійти до ладу. Ніщо не йде йому під руки, куди ся поверне, все йому заважає. Сирі дрова не хотять горіти, лиш сичать і куряться. Тут води треба, а коромисла годі найти, там знов сесе, а там тото, і дійде до того, що чоловікові світ закрутиться, і як котрий нетерплячий, то верже все, ще плюне і ногою затре. От таке саме зробив і Василь. Злий на весь світ і на себе,

він сів на лаві, позмітувавши поліна під припічок. Хата була повна диму, холод проймав його крізь лейбик. Вкінці сарака не видержав: сплюнув, загорнув кожух і пішов до коршми, воркотячи при відході: «Най тя ту грім трісне з таков роботов!»

Довгий рудобородий Шміло ще вчора докінчив торг з Василем і дав йому на руки половину умовленої суми. Нині Василь не застав Шміла, як звичайно, за шинквасом, але, йдучи вигоном, заздрів його, як, мимо сніжниці, сновидався у лисім футрі коло його закопу і, махаючи рукою, давав накази нанятим уже робітникам. Нічиє слово не годно розказати, як прикро стало Василеві на серці, коли побачив того ненависного жидюгу на своїм вітцівськім полі, а ще й погадав собі, що задля того поля він учора так покривдив свого сина. Затрепетало старе зболіле серце, мимоволі навернулися на гадку Іванові слова: «Тату, най вам бог тото не тямить, що ви робите?»

XII

Сумне життя пішло тепер у Василя. Іван не вертав, і нікому було зайти [до] старого зробити який-такий лад дома, потішити, порадити, погуторити. А зимові деньки сумрачні, зимові вечори і досвітки довженні, як море. Коршма одна тягла його, 'д собі, бо тут бодай де з яким ріпником погуторив, а ні, то в горівці бодай на часинку топив свою тяжку, невсипучу грижу. Мучила його дуже гадка про Івана. Що з ним сталося? Чи втопився, чи си як інакше смерть заподіяв, що не вертає? Але Василь вірив і був майже певний, що Іван надто твердий, надто розумний, щоби сейчас смерть собі робити. Значить, став десь на службу. «Ну,— погадав собі Василь, доміркувавшися до того,— най си троха погуляє на прічках. Припре го біда добре, верне, як непишний». І, успокоєний тим, Василь навіть не допитував за сином. Горівка щораз більше морочила його пам'ять, щораз рідше він міг над дечим розумно подумати, а звичайно сидів у коршмі а хитався по селу, мов сновида, бродячи та падучи по глибокім снігу.

Шміло вмів його, крім того, все притягати до себе, відколи сина не було дома. Хитрий жидюга, видячи, що у Василя газдівство велике, хоть занедбане, припадав коло нього, радив, потішав, живив і поволі-поволі виссав із нього все, що далося виссати. Василь скоро проминув тоті гроші,

котрі йому Шміло дав за продану частку, попродав худобу і збіжжя, сам навіть не знаючи, що таке робить. Шміло торгувався з ним при людях, писав і підписував контракти, бо все боявся, що ось-ось Іван верне і не то, що не дасть вітцю дальше тратити, а й продане задумає відібрати. Шміло, впрочім, знав, що Іван не за далекі гори відбіг, але, перележавши у одного газди в Попелях тяжку слабість, нанявся таки у нього на службу, діткнутий до живого тим, що батько ані раз не навідався до нього у недузі, ані слівця йому не переказав, щоби вертав, абощо...

— Відреклися мене, ну, то як си хочуть! Най си там газдують як хотять, а я й ту пожию, побачу.

Минула зима. Василева хата стояла пусткою, бо сам Василь більше пробував у Шміла, там і днюючи й ночуючи. Зато у Шміла було шумно і весело, чи то в неділі, чи й у будні дні. Немало вже було бориславських газдів, що зійшли на таке, як і Василь, бо й такі лучалися, особливо, хто був бездітний, у котрих не було вже поля, крім якого там городця та того, на чім хата стояла. Помимо шуму і говору, сум якийсь наляг на ввесь Борислав тої весни. По полях рідко-рідко де виднілися плуги та борони, зато, мов мурашки чорні, снувалася жидова, стирчали корби, купи хворосту на коші, млинки, рискалі та оскарби. І помежи хатами гамір не вгавав. Тут трачі ріжуть тертиці на високій кобильниці, там теслі цюпають, мов жовни, обтісуючи та ріжучи дерево,— се будують новий магазин, широчезний низький будинок на склад кип'ячки. Там знов боднарі під голим небом стружать скалля на бочки. Всюди рух, гамір, крики, гаркіт пили, стук топорів, але се не тота жива,свіжа рухливість сільського весняного життя, се зловіщі голоси, передвісники нового життя, тяжкого, брудного, нерадісного життя, на котре відтепер засуджений бідний Борислав. І Шміло розпочав тепер копання «на великий камінь». Ще взимі він наняв робітників і взявся було до свіжозакупленого Василевого закопу. Догади Івана справдилися щодо волоска. Прокопавши два сажні, Шміло натрафив на нафтове джерело, котре йому тижнево несло більше як 120 з[олотих] р[инських] чистого зиску. Але з весною Шміло почав на закупленій частці копати три нові ями, а поки що вертівся і запопадав коло Василя, не даючи йому й на хвилю протверезитися ні пропам'ятатися; бач, хитрий жид хотів видурити у нього решту поля. Та й, правду сказати, пора була якраз до того. Василь чимраз дужче упадав на дусі:

грижа й горівка підкопувала бистро його розум і здоров'я.

Хто ще знає, що би ся було стало, якби бідолаха Василь був найшов межи людьми щиру пораду, теплі, привітні і зичливі серця. Але так не сталося, не тому, щоби Василь уперед не мав багато приятелів, і не тому, що се були приятелі зрадливі або невірні. Ні, наш селянин ще не знає, а бодай тоді бориславці ще не знали, що то значить покинути сусіда в біді. Але з тов самов щирістю, з яков ряту. вали сусіда з нужди, вірили вони, небораки, в усе те, що говорено їм в церкві з казальниці, та й то не так [в] саме казання про чуда та догми, а більше в то, що говорилося по казанні,— така приватна бесіда до громадян, яку звичайно кождий панотець не залишає після властивого казання, чуючи конечну потребу попри речі «божественні» згануги й о близьких усім земних справах. Отже ж то в таких бесідах панотець не залишили ні одної неділі виразно натякнути про Василя, про його грішне і безбожне життя, про пекло, котре його ожидає по смерті, про встид, який робить усій громаді той газда, що недавно тому числився до найпорядніших. Легко зміркувати, як прикро було бідному Василеві слухати таких бесід, знаючи, що очі всіх у церкві звернені на нього, що шепти, залітаючі з бабинця, не йдуть ні про кого, як про нього. Далі-далі, коли панотець не унімалися, Василь перестав зовсім ходити до церкви, щоби не слухати кождісінький раз ганьби на себе. Тоді пішли ще гірші бесіди, а наостаток дійшло до того, що панотець явно назвали Василя «закалою села» і заказали вірним парафіянам зближатися до того непоправного грішника.

А бідний Василь не раз, сидячи у Шміла в кутку, несміло поглядав на своїх сусідів, що пили і бесідували за столом, а до нього й не туралися. Він бачив, що всі поглядають на нього косо і стороняться від нього, мов від заповітреного, а хоть хто й заговорить, то якось холодно, сквапно, без тої щирості, теплоти та подуфалості, яков ціхується бесіда добрих знакомих, коли стрітяться при охоті. І так Василь ставав що раз, то більшим відлюдком, просиджував цілими днями без слова у коршмі і не міг ніколи зібратися з гадками, котрі в неладі і в якійсь сірій віддалі шибалися по його голові. Поволі-поволі й на лице його осідав той сумний, розсіяний вираз, яким відзначуються всі ідіоти, у котрих звільна щезає все, що ціхує чоловіка, а остають чисто звірячі, вегетативні інстинкти.

XIII

Вечір. Майова ясна ніч, мов легке покривало запаху, свіжості, теплої пари та холодної роси, налягає на землю. У Шміловій коршмі блимає дві нафтівки, освічуючи блідим промінням цілу громаду людей. Деякі в обдертих зароплених сорочках, з такими [ж] лицями, їдять хліб, держачи його в таких замащених та нехарних руках, аж гидко на них дивитися. Се ріпники, що через день копали та видобували з ям кип'ячку. Вони нині позабирали тижневу заплату, а кождий гадає собі в душі: «Ех, дам си нині духа! Досить-єм весь тиждень гриз хліб та воду хлептав!» Але поки що усі сидять ще тихо, казали си дати хліба, м'яса та пива і їдять скоро, захланно, неначе за один раз хотять собі надолужити вже за увесь тиждень.

Круг головного стола засіла друга громада людей. Вони виглядають далеко показніше і порядніше, бесідують поважно, сміються голосно, поводяться мов у себе дома. Се бориславські громадяни, що прийшли до Шміла вечором покріпитися та побалакати. Не один в душі аж потерпає, розгадуючи, як то там жінка почне йому парастас читати за поворотом за то, що послідній крейцар пускає марно, а діти в хаті їсти пищать, бо ж то прецінь передновинок! Ворушаться бідоласі мурашки за плечима, та годі, про людське око треба й бесідувати весело, і сміятися, і жартувати!

А там за шинквасом сидить довженний рудобородий Шміло. Він саме вернув із ванькира від вечері в камізельці з тороками та в сабашовій шапці. Він не може спокійно всидіти на лавочці під стіною і, мов злодій, раз у раз поводить очима довкола. Через бориславських громадян він швидко перемигнув: се «капцани», від них багато не вторгуєш. Довше і радніше поглядав у той кут, де сиділи ріпники, доїдаючи вечері. Межи ними почали вже кружити чарки, бесіди ставали голосніші, реготи частіші, а жарти раз у раз грубші. Се звичайна пригравка до самого «танцю». Шміло знає добре, що необавці кров молода розіграється під тими латаними замащеними сорочками, а тоді все з дороги! чорт бери гроші, чорт бери здоров'я, чорт бери спання! жити, уживати світа, доки служать літа! Шміло знає, що воно й нині до того прийде, бо без того прецінь не обходиться ні одна субота, і він з радості і засукує руки.

Але ось його очі надибали Василя, що сидів коло груби на лавці скулений, мовби вижидав якогось важкого удару,

що туй-туй спаде згори на його плечі. Він дивився в один чорний сук на помості і поволі пакав люльку на короткім цибусі.

— Василю, Василю! А ходіть-но сюда! — закликав Шміло.

Василь, почувши жидів голос, устав поволі і підійшов ід шинквасові.

— Ню, цього ви так сидите, цьому си ні казєте сьо дати? Вип'єте погцію?

— Та-та! — відказав Василь, здвигнувши плечима. Жид налляв порцію сивухи, а він випив душком.

— Ни, ходіть сюда, сідайте коло мене; цього будете самі сидіти під пєцом? Мозє, сцє погційку?

І, не ждучи відповіді, Шміло налляв і подав Василеві. То повторилося кілька раз, доки Шміло не був перекона-ний, що тепер мож з Василем бесідувати про «гешефт».

— Слухайте, Василю, сцьось я вам хотів казати,— зачав жид півголосом, що губився в загальнім гаморі.

Василь спер голову на локоть і німо почав ся вдивлю-вати в порожню порцію. Шміло наповнив її, а Василь, мов бездушна машина, підніс до уст.

— Видите, я вам хотів сказати, сцьо хто знає, як, сцьо й куди, а мозє би длі вас було ліпсє, якби ви пгодали мені половину свого ггунту. До цього вам єго тепег, коли ні маєте го з ким обгабляти? А я вам ггосі дам, тілько, сцьо будете мали, поки віку васього. Ну, сцьо, будем могогиць пити?

Шміло за тим словом узяв Василя за плече і потеліпав ним добре, немов хотів його збудити спросоння. І справді, бог знає, чи Василь чув жидову бесіду; доперва слово грунт вразило його притуплену пам'ять і збудило в нім якусь темну, непевну і неозначену тривогу. Він позирнувся на жида, немовби його перший раз бачив, і, судорожно захи-тавши головою, проговорив:

— Ні, ні! Того не буде! Не хочу, чуєш? Не хочу!

Так не раз, буває, дитина мала упреться, сама не знає чому: не хочу того та й не хочу! А чого не хоче і чому не хоче — і питати дарма.

— Ню, як собі схоцєте, я вас ні силую! Пго мене, най вам пустков лезьить, а сцьо мені до того? — відговорювався хитрий жидюга, наливаючи Василеві ще одну чарку. В його голові вже уложився другий план, безпечніший і певніший, як приголомшена Василева пам'ять. Але в тій хвилі, коли

ладився ще щось заговорити до Василя, піднявся за тим столом, де сиділи ріпники, такий галас та гвалт, що жид мов на пружинах підскочив і побіг тихомирити крик.

— Сцьо ту таке? Сцьо ту таке? — роздався його писклявий голос серед загального оглушуючого гомону. Ріпникам уже зачинало «підступати до голови». Вони повставали з лавок, почали розмахувати руками та говорити голосно, жарти і притинки викликували спори, і власне туй-туй було до бійки, коли жид вмішався, розборонюючи напівп'яних парубків.

— Ню, сцьо ви гобите? Дайте спокій, ци ні мозєте забавлятися спокійно, як бог пгиказав? Посцьо вам битися та волосатися?

— А ти, жидівська мордо, чого межи нас пхаєшся? — гукнуло йому в одвіт кілька грубих голосів. Шміло зачав говорити далі, тоті гудіти ще дужче, далі й п'ястуки загримали о стіл, ба й фляшки задзеленькотіли о підлогу. Гамір зчинився несказанний, жид ніби кричав і репетував, що це «гозбій», але в душі сміявся і тішився з того, знаючи, що тепер видре від п'яних все, що мають.

А Василь під час того галасу та грукоту сперся на брудний стіл головою і заснув твердо, мов дитина.

XIV

Поволі, одностайно волоклися дні в Бориславі. Спокійний лад селянського життя замутився. Грюкання, стукоти, крики, свари та співи не вгавали як день, так ніч. Поля не зеленілися широкими ланами, як уперед, хвилюючи та шелестячи від теплого вітру. А на місце свіжої, пахучої зелені повстало щораз більше горбків сірої ілястої глини, мов величезних кертичин, під котрими в темній задушній глибіні за кварту горівки працювали цілими днями парубки та чоловіки, обмащені, заталапані, утепенені, працювали гірко, видобуваючи незліченні скарби своїм гнобителям-жидам.

Минуло літо, минули жнива, та небагато обжиночних пісень розлягалося по Бориславі. За горбами, в Тустановичах, Попелях та других сусідніх селах, стояло по полю полукіпків, що звізд на небі, а на бориславських частках лиш де-де кладенички видніються. Уже другий рік — кара від господа, та й годі!

Василеве поле засівав Шміло, бо Василь до ні до чого й не турався. Але хитрий жидюга заходив його, мов дитину, пантрував, годував а поїв, поїв що міг, та пильно вважав, щоби Василь як може менше виходив у село. Та й Василь, правду сказати, не дуже квапився, бо до кого ж мав удатися? В селі усі його цуралися, хоть багато було нічим не ліпших від нього.

Десь коло покрови се діялось. Василь сидів під грубою, чогось засумований. Правда, його лице не виражало ніякого смутку, бо воно взагалі нічого не виражало; але його уста говорили мов крізь сон: «Михайлику мій, синочку любий, де ти? Чому ти до мене не навідаєшся? Ади, мене ту кривдять, виганяють із хати, ганьблять, а я пречінь газда, багач на все село! Видиш, синочку, видиш!»

Страшно дивитися на чоловіка, у котрого за розстроєм організму пішли в розклад усі духові сили. Страшно слухати, як такий нещасливий в якім-небудь зрушінню без свідома товкує свої вражіння словами, з котрих сам не може собі здати справи, а котрі пречінь не що друге, як відголоски всіх найсильніших вражень його попереднього життя, котрі який-будь слід лишили в його пам'яті. Слова ллються із уст, але по очах говорячого видно, що його дух, його увага занята зовсім чимось другим, непевним, невловимим. І мимоволі насунеться гадка, що се говорить не той чоловік, що перед нами, а що се з нього говорить щось друге, чуже, незнане досі, якась друга душа.

Але Василеві слова мали зв'язь з дійсним життям. Від якогось часу Шміло, видимо, осягнувши свій план, замітно охолоднів зглядом нього, почав обходитися з ним, як з слугою, далі-далі, як з непотрібним, що дармо в хаті валяється. Василь-бідолаха довго не запримічав нічого. Для нього все було добре, коли тільки була йому порція-друга горівки та лавка під грубою для нічлігу. Але жид, певний своєї добичі, не гадав дальше пильнувати і заходити Василя і постановив собі якнайборше позбути го ся з хати. Ось нині рано, коли Василь устав і, не кажучи й слова, як се робив звичайно, підійшов до шинквасу та протягнув руку, Шміло показав йому фігу. Але Василь видивився на нього, мов дитина, що ще не розуміє, як до неї що заговорити, і рука стриміла й дальше над шинквасом.

— Ню, цього хоцєсь, піяк? — гаркнув жид, відвертаючися до стіни.

— А горівки! — сказав Василь, киваючи руков.

— Ні дам! Іди собі до цьогта! Досить мені дагмоїда дегзяти.

— Ну, давай, давай! — договорював Василь, не слухаючи жидової бесіди.

— Ци ти собі ні підесь від мене, ти, псі вьиги, піяк якесь! Я ні маю гогіфки дагмо! Заплати ми за всьо, сцьось пгоїв у мене та пгопив! Давай ггосі!

Василь широко витріщив очі на жида і стояв ні в дві ні в три. Жидові не стало терпцю: вихопився з-за шинквасу і щосили пхнув Василя ід грубі. Ударився сердешний Василище ліктем о стінку і без сили сів на лавці, понуривши голову вдолину. І нараз, коли жид моркотів під носом на нього усілякі наруги та погрози, він заговорив вищеприведені слова. Їх звук тремтячий роздався в пустій широкій коршмі, мов бесіда мерця, а слова самі були так несподівані при настоящій спосібності, що аж Шмілові самому мурашки поза плечима зашпіріли.

— Nu, wus? Schojn meschùgge gewein?[1] — прошептав він сам до себе.

В тій хвилі отворилися корчемні двері і на порозі показався статний, ладно одітий парубок з кошелем за плечима.

— Дай боже доб...— зачав він, знімаючи капелюх та оглядаючися кругом, але урвав на півслові, побачивши Василя на лавці. Він встромив очі в його помарніле, набрескле, відражаюче лице, слідив непевні, мимовільні рухи його рук і голови і стояв довгу хвилю, немов силувався в тій страшній руїні чоловіка розпізнати недавнього ще Василя Півторака.

А Шміло й собі ж вліпив котячий, хитрий погляд в парубка. Зразу на його лиці намалювався якийсь неспокій, але сейчас у слідуючій хвилі запалали його зеленкуваті очі утіхою. Він пізнав Івана, пізнав, що той, вислуживши три чверті року, прийшов назад до тата, щоби його рятувати, та пізнав заразом, що Іван прийшов уже запізно.

XV

Іван повів батька мовчки до старої запустілої хати. Господи, що діялося в душі бідолашного парубка, коли побачив ціле газдівство занедбане, запущене, зруйноване, коли побачив, що тут, де недавно ще плило тихе, спокійне,

[1] Ну, що? Вже божевільний заплакав? *(євр.)* — *Ред.*

достатнє життя, тепер ні волосинки худоби, ні стеблинки збіжжя,— що все припало порохом, приросло осетом та кропивою. Він аж за голову взявся, оглядаючи руїни своєї вітцівщини, але татові не говорив уже нічого. Василь за той час сидів на своїм давнім місці на припічку, хоть між челюстьми не горів огонь, а по хаті провівав той неприятний, до кості пробираючий холод, який ціхує усяку пустку.

Вечоріло. Сонце закотилося за тяжкі, сірі хмари, від заходу потягнув холодний вітер; збиралося на негоду; ціла хмара густого удушливого нафтового сопуху лягла на Борислав, немов убожество і недоля придавили його своїми широкими грудьми. Іван, пооглядавши обійстя, посумувавши та подумавши, що діяти, пішов до Кирницького купити хліба і теплої ковбаси на вечерю для себе і тата. Вернувши з закупленою стравою, застав Василя на тім самім місці, де його був лишив, дрижачого від холоду. Іван затопив у печі і поставив перед татом хліб та й ковбасу.

— Перекусіть, татуню, ви нині проголоднілися неабияк.

Василь посягнув по хліб та ковбасу, та якось так незручно, мов не своїми руками. Відрізав різничок і довго держав його у дрижачій руці, все скоса поглядаючи на сина.

— Що вам, татуню? Чому не їсте? — спитав Іван, доїдаючи свого різника.

Василь нічого не відказав, оглянувся якось чудно по хаті, зазирнув під лаву, підніс різник ід ротові і знов збоку поглипнув на сина, крадькома, несміливо, неначе хотів йому що сказати, а сам того встидався. Іван з властивою всім бідним догадливістю сейчас покмітив, чого татові хибує. Його лице посумніло, і, мов чоловік, що бере на себе який великий тягар, він устав, не кажучи й слова, і забирався до відходу.

— Ні, ні, не йди, не треба, не буду вже, бігме, не буду!—пролепетав Василь, і собі ж догадавшися, що син задумав, але Іван був уже в сінях, а за хвилю рипнув дверми і вийшов на улицю.

«Ну, от мені й щастє! — гадав собі Іван, ідучи улицею до шинку.— Гадав, застану тата при роботі, дома, на господарстві, здорового, як бог приказав, а вно от що вийшло! І що з ним тепер робити? Як го заходити, як пантрувати? Уже видно, що від трунку так легко не відвикне, коли му без тої парухи і кусник хліба в горло не йде!.. А ту ще й господарство со прахом пропало, хоть розщибнися на голотечі. І що ту на світі робитоньки?..»

Іван зовсім справедливо гадкував, що ніяко татові так скоро відвикнути від горівки. Його дряхлий, грижею надломаний організм, перепалений надмірним уживанням спіритусу, тим тільки й держався, що поганий трунок ненастанно підсичував у нім ледве тліючий огоньок життя. І так, як той старинний грецький водж, що поти тільки міг жити, поки в його груді стриміла смертельна стріла, вириваючи її із рани, сконав, так прийшлось би і Василеві пропасти, якби хто напруго хотів його відзвичаїти від смертельного, палющого напою.

Швидко вернувся Іван з квартою горівки і засів знов з татом кінчати перервану вечерю. Після двох чарок оживилося трохи Василеве лице, у очах заблискотіли слабенькі іскорки, але до бесіди не могло якось прийти, та й їсти Василь їв дуже мало, мимо налягання Івана.

— Ну, татуню, що ж ми тепер будемо порабляти? Як ту собі світу зайти? — почав Іван, попрятавши останки вечері та поставивши фляшку з горівкою у кут на полицю. Василь за той час усе ще сидів на припічку і, видимо, силувався не глядіти на фляшку, відвертався, вздихав і не знав, де подіти свої руки. А коли Іван узяв її з припічка, він лиш раз украдком поглипнув на полицю, де була схована, і знов боязко відвернувся. Іван не замічав того. Його мучили гадки про тото, як поправити підупале газдівство.

— Та от, адіть, моя заслуженина невелика, усього 30 ринських, ну, а на перший раз, то й тото до чогось може ся придати. Ну, а через зиму тре буде туй-таки стати де на роботу.

— Та так, синку, так, — сказав Василь.

Довго ще розговорював Іван, стараючи не дотикати й одним словом того, що отець звів господарство на нінащо, — а Василь усе притакував, часом дрімав, а часом поглядав украдком догори, на повалу, а відтак на полицю, де стояла в куті фляшка з горівкою.

— Та що, може би, ми вже спати пішли? — сказав напослідок Іван, видячи, що від тата годі добитися живого слова.

— Та так, так, ходім спати,— підхопив живо Василь,— ти змучився, небоже, правда?

Іван не відповів нічого, тільки почав вечірню молитву, роздягаючися під час неї та вишукуючи усіляке курмання на постіль для тата.

Іван довго не міг спати, чи то тому, що лежав на голім запічку, лиш однов сірячинов накритий, чи тому, що по хаті продувало різким холодом, чи, може, і про тяженьку грижу, що його мучила невсипно-ненастанно весь нинішній день, відколи побачив батька і батьківщину в такім нужденнім стані. Бідний парубок і не догадувався, що стан батька і батьківщини далеко-далеко гірший, як се йому на перший погляд видалося! Василь лежав спокійно, бачилося, спав. Аж десь коло півночі, коли на Івана почала находити перша дрімота, пробуркав його якийсь незвичайний шелест у батьковій постелі. Дрімота пропала в одній хвилині. Іван скулився, запер дух у собі і насторошив уха щосили. Ось і чує шаркотання, наче хто ступає по хаті босими ногами, далі глухий стукіт, мов хтось мацає по стінах і прилавках. З першого разу прийшли Іванові на гадку глухі вісті про небіжку маму, нібито вона ночами ходить по хаті, і волосся звело му ся вгору на голові від забобонного, мимовільного переляку. Але от чує — дренькнула миска в полиці, лава задудніла від тяжкого ступання, і Іван, витріщивши щосили очі у пітьму, побачив темну, невиразно мріючу стать батька, котрий, стоячи на лаві, одною рукою придержувався горішньої полиці, а другою, видимо, мацав по закамарках. «Що се такого? Чого він поночі тамтуди шарить?» — була перша його гадка, але по хвилі булькотання мов витікаючого плину із фляшки нарозумило його і посвідчило ясно, чого шукав старий Василь. Гнів і обридження овладіли Іваном в першій хвилі. «Старий пиячище!» — воркнув він сам до себе, але в тій же хвилі почув глибокий, сердечний жаль за батьком, що прецінь не з власної волі таким став і що, може, в тім і його, Іванової, вини немало. Бо пощо ж він покинув батька в такім часі, коли той, згризений, надломаний, прибитий усякою нуждою, не міг не прогніватися за такий його поступок і таку бесіду? Чому не змовчав, не простив татові хвилю забуття? «І що ту з ним тепер робити? На кого я го лишу, як ся прийде мені іти цілими днями на роботу? Ох, господи небесний, за що ти мене так тяженько караеш?» — Такі гадки сунулися, мов тяжкі осінні хмари, через Іванову голову. А фляшка довго-довго булькотала, вкінці, видко, спорожнилася до дна. Василь непевною рукою положив її у полицю, а сам, знов стиха мацаючи та чупаючи по хаті, поповз на постіль, з тяжким, глибоким зітхненням упав на ню і в одній хвилі заснув, мов забитий. Так переспав цілу ніч, не поворухнувши і одним суставом тіла,

тільки глибоко з його груді чутно було час від часу зловіщий дихавичний хрип, котрий наші селяни означують сумно-гумористичним зворотом: «Христос у грудьох грає».

XVI

Годі розказати, як прикро і встидно було на другий день рано Іванові стрічати батька. І Василь, пробудившися, видно, дуже встидався своєї вчорашньої слабости, а коли син перший поглянув на нього оскільки міг спокійним позором, йому видалося, що се гнів і погроза, і бідолашний отець почав дрижати всім тілом, мов мала дитина перед прутом, і ледве чутно пролепетав:

— Іваночку, то послідний... не буду більше, бігме, ні.

Але заледве Іван успів як-небудь оговтатись та дещо в хаті поприбирати, аж тут прибігає до хати паламар, чоловічок низенький, сухий, з посивілим волоссям над вилицями, але на свій вік дуже живий і рухливий.

— Слава Ісусу!

— Слава навіки,— відказав Іван.

— Іване, Іване,— задріботав старий,— от добре, сину, що-м тя в хаті застав, а то біжу з резиденції та й гадаю собі: «Ану-ко, він уже пішов декуди!» А вно ні! Добре, синку, що тя виджу: мене єгомость прислали, щоби-сь як стій ішов до них, щось ти мають сказати.

— Мені?

— Ага,ага. Та й от кума Василя просили. Куме Василю, зберіться, чогось вас єгомость просять. Учора, як ся дізнали, що от ваш Іван вернув, та й кажуть: «Ну добре, треба буде з ними поговорити». Ходіть, а швиденько!

Говорячи тоті слова прудко, мов горох розсипаючи, паламар вертівся і скакав по хаті то до Івана, то до Василя, розмахуючи лісковим костуром, мов гасильником. Іван немало зачудувався, чуючи несподіваний призив. «Що він мені має сказати? Може, знов яку-таку раду, як торік?» — подумалося йому. А Василь сидів, не говорячи й слова, та покивував головов, мов сонний, але його помарніле, нужденне і зістаріле лице не виражало ні цікавості, ні зачудування, ні взагалі ніякого чуття.

— Ну, що, тату,— сказав Іван по відході паламаря,— треба би нам таки піти до ксьондза, хто знає, що му там такого треба.

— Ая, синку, ая,— сказав Василь, не рушаючися з місця.

Якось-не-якось натяг Іван на нього кожух, загорнув на себе гуню, і оба пішли, бродячи по болоті, розполоканім учорашнім дощем.

Пора мені для усунення всяких недорозумінь і закидів сказати тут кілька слів о характері і намірі панотця.

Бориславський панотець — був то чоловік середніх літ, середнього росту і то, що звичайно називається чоловік, яких много. Лице його не заявляло ні одної різкої типічної черти, характер — ні одної виразистої, смілої признаки, ні одної сильної пристрасті. Такі люди у нас лучаються дуже часто в так званій просвіщеній верстві нашого народу. Їх холодна спокійна кров ніколи або рідко коли бунтується против їх розуму, тож і той послідній, не маючи сильного противника, звичайно не сягає поза границі щоденного спокійного життя, а сягнувши поза них, чується зовсім не дома. Таким людям легко стати чесними і порядними людьми в звичайнім, буденнім значінні, а будь вони якими там небудь начальниками, пастирями, проводирями, їх підвладні бувають ними довільні, та й по всьому. І бориславські панотець були чесний чоловік, щиро бажали добра для своїх громадян, але за домашніми клопотами, за одностайним тиркотом щоденного життя ніколи їм було й подумати, чи і як може осягнути тото добро. Вони ограничилися на тім, що приписував ритуал, чому їх вивчено в семінарії, с. є. на моралізуючих проповідях, в котрих якнайзвучніше виголошували найідеальніші і найабстрактніші моральні науки. Гріхом було би сказати, щоби будь-коли їх слова були спеціально вимірені на певну особу, щоби їх поступки заявляли коли бажання несправедливого зиску, злобу або що подібного. Як коли лучилося, що зажадали у якого багатшого вищу, як звичайно, ціну за яку там «божу потребу», то походило се більше з засади: маєш много — давай много, а не з якої там захланності.

Але від якогось часу панотець побачили, що парафіяни бідніють, що жидів напливає в село що раз, то більше і що через то навіть їх доходи значно зменшуються. Ось вони почали більше заніматися громадою, прикликували не раз сього або того до себе при вільнім часі, чого давніше ніколи не бувало, напоминали, навчали — розуміється, не з практичного, а все більше з морального, церковного становища. Така наука ждала нині Василя і Івана.

Дрижачий, запуджений, став Василь перед панотцем, мов сільське хлоп'я, що, перший раз прийшов у школу, по-

бачить вусатого сурдутового професора з тростиновою паличкою в руці. Його хиткі і непевні мисли доразу перепуталися, капелюх випав йому з рук і упав на підлогу, а він довго поглядав на нього, схилився, почав хапати рукою, буцім хотів його підняти, але в тій хвилі заговорив панотець, Василь мимовільно обернув на нього очі і довгу хвилю стояв схилений та хапав рукою по підлозі, не можучи ухопити випущеного капелюха.

Панотець з першого разу заговорили до Івана. Не знати чому, а наразі вони прикинулись, що не замітили Василя: може, хотіли ще більше упокорити і привстидати «непоправного грішника», даючи пе́ред молодому перед старим, синові перед батьком.

— Ну, що там, Іване? Ти вже вислужив? — спитали вони, оглянувши поважно парубка від ніг до голови.

Іванові самому було не менше прикро, як і вітцю; він уклонився ще раз і відступив кроком назад, щоби панотець замітили Василя.

— Та вислужив, прошу ласки єгомостьової. А от нині рано паламар приходив та казав, що єгомость мають щось з татом поговорити, а они щось троха незмагають на ноги, так я вже з ними й сюда прийшов.

— А, правда, і ви ту, Василю! — скликнули панотець, нібито аж тепер побачивши старого та чудуючись.— А во, а во... давно-сьмо ся виділи, не правда? Щось ви на нас дуже загнівалися! А, а! ні до церкви не ласкаві загостити, ні ніде! Ну, видко, прогнівили ми вас!.. А може, й то правда, що кажуть: у церкві нічого не дають, а у Шміла, то мож бодай за гарнець жита порцію горівки дістати! Га, і то може бути!..

Василь стояв під час тої бесіди, як уперед, витріщив тусклі очі на панотця і дармо силувався надибати на підлозі свій капелюх. Тупий і безмисний вираз його лиця свідчив, що він не порозумів зовсім, чого хоче від нього панотець.

— Ну, що, Василю, розповіджте мені, як вам жилося-поводилося за тоті часи? — говорив далі панотець насмішливо-забавним тоном, але, видячи, що Василь і не збирається відповідати, відвернувся бистро від нього і знов заговорив до Івана:

— Ага, ага, я й заоув спитатися тебе, як там у вас що? Господарство в порядку, ци ні? Бо то, знаєш, мені вже і війт говорив, і другі люди, що як тебе не було, то щось там

Шміло дуже газдив: усьо, що міг захопити, носив із обійстя...

Іван на такий несподіваний зворот бесіди довгу хвилю не знав, що й казати. Панотець діткнув найтяжчого питання, і Іван довго вагувався, чи говорити панотцеві по правді, чи ні? Далі погадав собі: «Що ж робити, ховатися ту ні з чим, коли біда за плечима, а ще до того тато в такім стані, що ні їх самих у хаті лишати, ні до ніякої роботи заставляти. Їм би тепер найліпше придався супокій, старунок добрий, дещо, а я відки на тото стягнуся... От, може би, єгомость...»

Дивна гадка блиснула Іванові в голові. Він попросив панотця, щоби позволив татові сісти, а сам пішов з ним до другої світлиці. Тут розповів панотцеві свою гризоту, опустошіння газдівства, татів нещасливий наліг, що пожер усі його сили і перейшов уже в слабість, і просив о пораду.

— Гм, гм...— сказали панотець, хитаючи кілька разів головою,— а видиш, небоже, а видиш, до якого то оно доводить! Стережися порції, небоже, як огню пекельного! А ради? Яку ж я тобі дам раду? Що ж я ту можу зробити? Скажи сам, що я можу зробити?

— От, знаєте, єгомость, що? Озьміть ви тепер тата до себе... Най побудуть троха у вас: ту, під вашим оком, они будуть все так... знаєте... ніби на пристяжі, вже собі так не позволять... того... Ну, а там за лижку тої страви та за нічліг, то вже ми вам того дурно не схочемо. Коби лиш они бодай що-то поправилися, а я за той час бодай якотако господарство на ноги поставлю, та й чень то господь милосердний дасть, що якось зможу чого де дохрапатися!

Панотець, почувши таку дивну бесіду, тепер і собі ж отворили рот та витріщили очі, як усякий наш брат, простий чоловік. У них була вразлива природа, а така бесіда зачудувала їх. Далі-далі почали гадати та міркувати, що воно таке, і чи воно до чого придасться, і хто знає, як воно може статися, і що з такого чоловіка ні вигоди в хаті, ні нічого, і так далі. Але Іван, видячи, що се найліпший спосіб і найпевніші руки, котрим мож тата повірити, почав просити і благати так, що панотець напослідку таки пристали. Бідний, щирий, а недосвідчений парубок! Він не знав, що не міг найти невідповіднішого місця, невластивших рук для тата! Він не знав, що для таких недужних нічо нема гіршого, як нагла і неприродна для них зміна обставин життя,— він,

впрочім, і не гадав, що така зміна можлива і що дійсно наступить!

Але поки що Іван, рад своїм ділом, пішов сказати татові, на чім стало.

— Ну, що ж, татуню,— кінчив він свою бесіду,— як же ви? Єгомость хотять, щоби ви лишилися туй та прожили до весни під їх надзором. Пристаєте на тото?

Василь ледве-ледве похопив, о що ходить.

— Єгомость хотять? — спитав по хвилі.

— Ага,— відповів Іван.— Ну, що ж, лишитеся?

— Ні,— сказав Василь і сильно похитав головою.

— Та чому ні?

— А ти що будеш робити? — спитав Василь.

— Я? О, за мене не бійтеся. Мені навіть ліпше буде, як ви будете ту.

Василь, на диво та на чудо, нежданo-негадано бистро порозумів тоті слова. Глибока, пекуча біль вхопила його за серце; то щеміли послідні, дотліваючі іскри чуття щирого, вітцівського. Він не сказав ані слова, але так сумно, так жалібно скривив уста, мов тота дитина, котру безвинно ударили, а його марне, пожовкле лице буцім говорило: «Ну, от чого я дожився, власна дитина мене відрікаєся». Іван спостеріг тото і швидко додав:

— Ні, татуню, не думайте, щоби я то казав так, що ви ніби мені не любі абощо! Борони господи! Ото би з мене була дитина добра! Я то лиш против того кажу, що от тепер треба мені буде день у день то на роботу, то сюд, то туд, а ви що? І слабі, і недужі, що ж би ви самі робили в хаті? Та я от тому і єгомостя просив... Тадже, знаєте, ту вас борше хтось і діздрить, і всьо...

— То то ти єгомостя просив?

— Та я,— або що?

— Нічо, нічо... Га, то вже коли так...

— Та що, коли так?

— То вже хіба я лишуся!

— Лишіться, татунцю, лишіть! Лиш до весни... Я за той час припоряджу дещо, ви поздоровієте, та й будем знов жити разом, ладно, любо, як бог приказав...

Багато ще говорив Іван в такім способі, але все пусто. Василь не слухав його бесіди, зранене серце не так борзо гоїться у старих, а ще хорих людей. І всяка рана, хоть би й найслабша, у них болить удесятеро дужче, як у крепшого та здорового. І розставання їх було сумне та невеселе. А пан-

отець за тот час проходжувалися вздовж і півперек по сусідній світлиці, роздумуючи, що тут починати з Василем і яким способом скоро і певно поправити непоправного грішника. Бо треба ще й то запримітити, що панотець, при своїм звичайнім, поверховнім огляді, недужний ідіотизм Василя приняли за упертість і закаменілість, властиву всім тяжким і непоправним грішникам, і тому-то рішили ся тепер пробувати всіляких способів, щоб переперти тоту упертість і зм'якшити закаменіле в грісі Василеве серце.

XVII

Коли відійшов Іван, Василь перший раз почав оглядатися довкола себе, а побачивши, що він сам посеред чужої хати, почув якусь непевну тривогу, який[сь] страх, мов перед наближенням великого небезпеченства. Білі чисті стіни разили його непривичні очі, крізь вікна виднівся невеличкий сад з пожовклим листям та зарослими доріжками, а далі, за коротенькою, пустою вже стернею, шумів темно-зелений сосновий бір карпатський, званий у підгірян Ділом. Той вид здався Василеві таким пишним та хорошим, таким новим та свіжим після душної Шмілової коршми, що як стій забажав освіжитися в тім різкім осіннім воздусі. Ввійшли панотець.

— Ну, що, Василю,— ти тепер у мене лишишся.

— Та так, єгомость,— сказав Василь, хитаючи головою.

— Але знаєш, у мене годі буде дармо хліб їсти,— що зможеш, то треба робити.

— Треба, єгомость.

— А Шміла, небоже, тре зовсім забути: я буду остро на то бачити.

Василь, не знати від чого, звісив голову і не сказав нічого.

— Ну,— сказали панотець дальше,— нині озьмеш си рискаль і граблі, будеш у саду доріжки прочищувати. Знаєш?

— Знаю, єгомость.

— А тепер іди до кухні, най ти дадуть дещо попоїсти.

Василь аж тепер підняв капелюх із підлоги і пішов непевними, хиткими кроками до кухні.

Сунуться небом сірі хмари з-за Ділу на доли та кроплять дрібним холодним дощиком. Потягає вогкий вітер по саду та стрясає сухе листя з галуззя. Сіро, сумно, мляво

на світі. Якась вагота зависла над землею і давить, бачиться, усе живе, спирає дух у груді, спинює рух, прогонює думки веселі. Затяжіла вона, видко, й на Василі. Хитається він, бідолаха, по крутих стежечках саду і, хоть загорнений добре, продрог від холоду. Різкий воздух зовсім його не відсвіжує,— противно, проймає що раз, то дітливішим морозом, налягає на груди, мов камінь. Пишний вид зовсім його не веселить, противно — при ближчім обзорі навіває на нього нудьгу якусь та тугу, будить у серці якесь люте, давно приспане горе. Дармо силується бідолаха розрушатись, розігрітися при роботі, дармо хапає дрижачими руками то за рискаль, то за граблі, сили його оставили, сустави якось деревіють. «Ех, розігріти б ся,— так трошка!» — подумав собі Василь, але сейчас, перепуджений, поверг тоту гадку, пригадавши собі слова панотця, що «буду-ді остро на то бачити, щоби-сь...». Але поки то гадає, уже з рук його випали граблі, випав рискаль, все якось щезає йому сперед очей. «Як холодно! Треба розігрітися, конечно треба, тогди до роботи, тогди сили прибуде!»

Такі гадки снувалися по голові Василя, а тим часом незнана якась, темна, сильна рука перла його щораз далі а далі на край саду, ід перелазові, за котрим зачиналася втоптана стежка до села. «Ні, я не піду, треба перемагатися, треба якось устояти... А що єгомость скажуть?..» — промелькнуло в Василевій голові, але він за тот час уже переліз через перелаз і спішив щосили стежкою півперек поля до Борислава.

Панотець були зайняті в стодолі, тому-то аж по обіді спостерегли, що Василя нема в саду. Почали сейчас допитуватися слугів, де він, але ніхто не бачив, як він пропав. Старий слуга Климко говорив навіть, що «хто знає, ци не полізла біда де в калабаню та не пронерла, а то,— каже,— так му щось з очей пахло, що єму недовго на світі жити». Але панотець махнули нетерпеливо руков на таке пендичіння та й сказали: «Ет, говори свеї! Пиячисько негідний, десь до коршми поплівся! Я вже добре знаю, що єму з очей пахне, не бійся! Ану-но, підіть хто в село, ци не найдете го де у якім шинку! Приведіть ми го зараз сюда!»

Сказавши тото, пішли панотець до покою, а старий Климко покивав головов, нібито дуже йому не хотілося вірити в єгомостеву бесіду. «А втім,— проказав він по хвилі,— що мені до того? Ну, Сеню, збирайся та бігáй, коли ти єгомость казали, будем видіти!»

Сеневі, двадцятилітньому крепкому парубці, не треба було того два рази говорити. Живо загорнув на себе полотняний куртак, підперезав його вузьким ременем та й погнав у село, насунувши на чоло невеличку баранкову кучемку. Він тішився дуже тим ходом, бо у селі, трохи оподалік від резиденції, у нього була люба дівчина, котру без того він би не був видів аж у неділю. А крім того, кортіло його й порцію горівки випити, бо панотець дома ніколи й на очі не хотіли її бачити. Не треба й казати, що Сень, правда, борзо забіг насеред села, але тут не дуже коротко забавив у вдови Гнатихи, гуторячи то зі старою, то з своєю любкою Оленою, котра саме тоді забиралася дергати льон у сінях.

Аж десь-колись Сень нагадався, за чим його панотець послали.

— Ага, Гнатихо,— сказав він,— ото з мене, я й забув, пощо-м прийшов! Ци не виділи ви де ту старого Півторака?

— Півторака? А нащо ж го тобі?

— Та от єгомость послали мя, щоби-м го як стій завів на резиденцію.

— Півторака на резиденцію? А то що такого? Ігій!.. Ага, правда, та ти ся питав, ци-м го де не виділа? Виділа, виділа! От перед полудньом надволікся долі селом та й пішов до Шміла. А я собі ще гадаю: от старий Півторак іде пропивати решту поля! Аж ту, слухаю, крик якийсь зробився коло шинку. Вибігаю, дивлюся, а то Шмілиха бурнигаєся серед улиці з Васильом. І таке ти кричить та пищить, а все бідного Півторачища в плечі кулаками дюгує, а він усе упираєся, все позирає на шинок. «Ігій, що такого?» — гадаю собі. Побігла я там, другі люди понадбігали: що таке, що таке? Шмілиха нічо, лиш усе свеї, ще дужче пищить: «Піяцисьц є якийсь, я го ні хоцю на оцьи видіти! Цього він лізе до мо єї хати?» Ту люди до неї: «Стій, жінко, не бий, говори, що ся стало?» А вна як не розпустить писок та до нас: «А вам сцьо до того, мудь, гавгило, хомут? А ні підете ви собі до цьогта матеги?» «Пек ти, бідо,— гадаю собі,— най тя хвороба спітче!» От я питаю Василя: «Та що то ся такого стало?» А він стоїть, ги стовп, ні в дві ні в три, а далі плюнув, здихнув та й поплівся онту до Мошка, до шинку.

— Де, де, кажете, до Мошка? — спитав Сень.

— Ага, онде, до рудого Мошка. Тамій, бачу, й дотепер сидить, бо-м не виділа, щоби відтам виходив.

Сень[1] не дослухав до кінця її бесіди і щодуху побіг болотистим переулком до Мошкового шинку.

А з Василем ось яка була притичина. Вийшовши з попівського саду, він ледве-ледве затюпав до Шміла, все воркотячи собі по дорозі, що «про Шміла, небоже, тре зовсім забути», і що егомость би ся дуже гнівали, якби він ся впив, і що Іван,— то недобра дитина, не любить свого тата, хоче його вигнати з його питьомої хати та пустити по жебрах. Але, помимо всіх тих гадок і слів, Василь ішов та йшов дальше, не силуючися навіть розпізнати, куди і за чим він іде. І зовсім не дивно йому стало, коли опинився перед Шміловим шинком, а тут через сильне сполучення вражінь він і на хвильку не задумався, тільки просто пішов досередини і, не кажучи й слова, став біля шинквасу та простягнув руку против Шмілихи, домагаючися тим способом звичайної порції горівки.

Шміла не було дома. Він ще навесні докопався нафти у Василевім закопі, а вліті черпав уже з трьох других закопів, виритих на купленій частці грунту. Розуміється, що тепер Шміло розпоряджував уже немалим капіталом. Але йому не досить було того. Він довгий час працював над тим, щоби осягнути більше,— і тепер його ціль сповнилася. Він поїхав до Дрогобича, щоби поробити що треба в уряді. Шмілиха, розуміється, не знала, що се за діло, але то знала добре, що Василеві нема вже що стояти о ласку. От вона, побачивши простягнену руку Василя, розлютилася дуже і почала звичаєм усіх жидівок кричати, клясти та ганьбити Василя. Але той зовсім не зважав на її бесіду і стояв далі, німий, недвижний, з простягненов над шинквасом руков, доки розлючена жидівка не зірвалась та не пхнула його щосили в груди. Василь, що й так не був сильний на ногах, перехитнувся, стратив рівновагу і повалився горілиць узад. На щастя, стояв невіддалік за ним стіл з порожніми фляшками та порціями,— і Василь упав на нього плечима. Стіл перепихицьнувся, фляшки та порції попереверталися і, дзеленькотячи, попадали на підлогу — пішли в кавалки, але Василеві не сталося нічо. Аж тепер жидівка, оглушена бренькотом, впала в страшну лютість, наробила вереску на півсела і вишпурила бідного Василя з шинку на улицю.

Побачившися таким робом знов на вільнім воздусі,

[1] У першодруку помилково надруковано «Гнат».— *Ред.*

Василь стояв якийсь час без чуття, без думки серед людей, що почали сварку з Шмілихою, а далі пішов, бродячи в болоті, долі брудним переулком. Із одної хати, бруднішої і обдертішої від других, закликав його хтось крізь вікно. Він озирнувся, витріщив очі на хату і на четиняну віху над дверми, котра у нас означає шинок, і, не здаючи собі справи, хто і за чим його кличе, увійшов досередини. Се був шинок, званий «у рудого Мошка», один із найнужденніших і найвідразливших шинків у світі. Прогнила підлога покрита була грубою верствою рідко розмішеного болота, на брудних лавах, ба й попід столами лежали обдерті люди в чорних, оброплених лахах, з гнилистими, страшними лицями, на котрих писали свої сліди і недуги, і утома від роботи, і лінивство, і нужда, і бог знає які ще «гріхи головні». Лиш два такі чоловіки стояли серед коршми та хриплими, надірваними і незгідними голосами співали якусь сповиточну думку. Василь, очутившися раз у шинку, забув зовсім, що його хтось кликав, і просто підійшов до шинквасу та простягнув руку саме так, як у Шмілихи. Рудий Мошко знав добре Василя і його теперішнє життя, знав добре, що грошей за горівку у нього нема, але, побачивши на нім ще досить добрий кожух, покмітив швидко, що за кварту горівки і то стане, і, наллявши велику порцію, підніс її Василеві.

— А, Півторак! А видиш, прийшов! А то, бачу, плентається чорт знає куди,— гадаю собі, закличу чоловіка!..

Василь широко витріщив очі на ріпника, що так до нього говорив, але не міг пізнати, хто се і чого від нього хоче. Випивши одну чарку, він простягнув руку з порційов над шинквас, і жид швидко налляв йому другу. за нев пішла третя, четверта і поволі-поволі Василь почув , як у груді ворушиться якесь тепло,— він сів на лавку під стіною, п'ючи чарку за чаркою,та поводив блудними очима довкола.

. . . . . .

Не дуже поквапно діялося Сеневі виходити від Гнатихи. Але коли почув, що було з Василем, то живо побіг до Мошка, бо пригадав собі, що вже й на попівство вертати пора. Але тут застав він Василя уже без пам'яті, лежачого на лавці і без кожуха. «Ну, хвацький козак,— погадав собі,— як скоро си вміг догодити. І що ту тепер з ним почати, як з бідов дочалапати на попівство? А втім, ігій, будем видіти!» Так заохотивши себе самого, випив порядну чарку для ліпшої відваги та й принявся будити Василя.

— Гей, Півтораче, вставай! Ану, рушся, а живо, підемо, небоже, на грай-гору!

Довго теліпав Сень старим, заким той трошки роздрухався. Але Сень небагато й питав, що і як, ухопив Василя сильно попід руку та й поімчав горі селом, чалапкаючи мало що не по коліна в густім болоті, і утепенився трохи не до смерті, заким зайшов на попівство.

Панотець аж за голову взялися, побачивши Василя в такім стані. Вони зразу олютилися, почали кричати та сварити, але швидко побачили, що крик і сварка тут нікуди не годиться, бо Василь нічогісінько не розуміє, що до нього говориться.

— Погди,— крикнули панотець,— мушу я тебе не так узяти! Положи го туй на лавку, Сеню, а сам іди випорожни комірку на поді! Зачекай, там му буде добре, дам му їсти, всьо, най ситроха посидить. А то як ще ся так зодва, зо три рази залле, то по нім буде!

Василь сидів на лавці в сінях, опертий плечима о стіну. Його в'язи стратили силу і не могли удержати голову на собі, котра через то раз у раз спадала на груди, то баламкалася в боки. Мутні, глибоко запалі очі глипали час від часу несамовито перед себе, а посинілі і попараскані уста здригали від гарячки. Тим часом панотець ходили широкими кроками по сінях, а поли їх довгої реверенди розвівалися за ними у воздусі. Час від часу вони поглядали на Василя, а лице їх виражало то жаль за страченою «вівцею», то гнів, то бог знає які ще праведні чуття.

Ось і Сень надійшов,— цюпка для Василя готова. Панотець веліли парубкові підвести Василя з лавки на ноги і попід руки завести на під та до назначеної кімнатки. Немало намучився Сень, волочучи горі сходами безпам'ятного старця, котрий щохвиля шпотався і тратив рівновагу, не можучи підняти ноги до належитої висоти, щоби стати на вищий ступінь східців. Але вкінці пречінь Василя наміщено на старім тапчані, застеленім наскорості чистою веретою, подушкою і коцом для вкривання. Сень роздяг його, визув і поклав спати, панотець самі принесли йому дзбан води, хліба і ще дечого до їди і, виходячи, замкнули за собов двері на ключ. А Василь Півторак не чув нічого, що з ним робили, і в тій хвилі, коли за ним замикали двері, спав твердим, неспокійним сном недужного, котрого утлий організм допалює страшна гарячка.

XVIII

Ніч. Груба пітьма залягла Василеве притуловище. Крізь шпарки в стіні протягає острим холодом. Крізь підлогу чутно, як хроплять у кухні слуги та час від часу скрикають крізь сон. Василь лежить, мов бездушна колода, на своїй постелі, лежить і не ворухнеться, лиш сопе тяжко, лиш дихає нерівно, а з глибини грудей чути глухий хрип дихавиці, мов дренькіт розбитого горшка.

Нараз Василь закрушнявся. Коц ізсунувся був з тапчана і впав на землю; його обхватив холод, мов залізні кліщі,— він пробудився. Рукою машинально сягнув по собі, бо в сні бачилося йому, що отсе вростає в сиру землю, а земля давить його і душить, а він дармо силується видобутися з живого гробу. Холодний піт стояв на Василевім чолі, важко дихали груди, хриплячи сильніше, як уперед, а зуби «лярум дзвонили», не знати, чи від переляку, чи від холоду.

Він широко витріщив очі, махав руками круг себе, щоби переконатися, де він, щосили напружав свою слабу пам'ять, щоби нагадати собі, що з ним сталося. Але дарма! Руками не намацав нічого, крім дощаної стіни, очі не могли нічогісінько доглянути крізь глибоку пітьму, а в голові у нього шуміло, мов у старім вітряку, пищало та скрегінцало, мовби хто ножем по склі черкав, у горлі в нього пересохло, згага пекла і давила його, мов гарячий камінь, ба, він чув виразно, як кров підступала йому до очей і давила на них ізсередини, неначе хотіла їх висадити з голови. Крім того, при першім порушенні Василь почув голод: він учора, крім горівки, все пополудне нічого в роті не мав, а рано у єгомостевій кухні якось унімався багато їсти. Тисячі гадок, попутаних, неясних, шибалися по його голові! «Де я? Що зо мнов сталося?— тото питання мучило його дужче всього.— Ци невже ж я мере западаюся в землю?» Він трібував устати з тапчана, але не зміг. Сеся неміч утвердила в нім страшне переконання, що він паде в бездонну пропасть, на тамтой світ. Гарячка і спрага гнали йому щораз більше крові до голови, йому почало все в умі мішатися, витріщені очі добачали крізь пітьму височенні, чорні камінні стіни, котрі ніби все мчаться мимо нього догори: значить, він паде у преісподню! Господи! Рятуй грішну душу! Він хотів крикнути, але його немов щось за горло ухопило, немов голосом удавився. Він почав термоситися в розпуці, кидатись немов у конвуль-

сіях, а далі, безсильний, безпритомний, упав горілиць на свій тапчан.

Але пересилення тривало лиш хвилю: холод і спрага протверезили його швидко, прикликали назад до життя, до нової муки. Голосно дзвонячи зубами, він почав знов силуватися встати. Його наболіле, гарячкою розпалене тіло чуло далеко дітливіше усякий дотисок, усяку біль, як давніше; густа пітьма, що мов замурувала його очі, будила хоробливу фантазію. І от йому бачиться, що він уже впав на сам спід пекла, що тут прискакують до нього страшні, гидкі маровища, шарпають його, рвуть і торочать із нього внутрености, валять залізними довбнями в голову, видовбують розпеченими долотами очі. Йому бачилося, що його руки і ноги колесують зубчастими колесами, що його поять розтопленов смолов. Йому тепер в страшенних образах привиджувалися всі тоті кари, котрі не раз чув з казальниць приобіцювані пиякам. Довгий час лежав безвладно і стогнав, мов конаючий, терплячи страшенні болі, коли не зовсім фізичні, то принаймні в своїй гарячковій уяві. Жар в горлі ставав що раз, то дужчий, шум в голові заглушував усі гадки, переливався у всілякі найвідразливіші, найстрашніші голоси, які коли-будь чув на своїм віці. Тут був і скрип корби, котров витягав послідній раз свого сина з ями, і глухий стук падучого тіла, і тяжке бовтнення у глибоку пропасть, і роздираючий душу вереск мліючої матері, і все, все, що, мов тараном, розвалило його щастя, мов громом, роздрухотало його життя, що повалило його з чесного заміжного газди так глибоко у пропасть нужди, хороби і розпуки.

І бачиться нещасливому Василеві, що всі тоті давні хвилі, всі тоті люди, дорогі його серцю, встають, підніма-ються з кутів: лиця у них не сині, а чорні, мов уголь, очі позапливали кров'ю, нужда і розпука позасідали на їх чолах. Попереду йдуть його сини, всі три, за ними їх мати, далі багато знайомих, ровесників, колись подібних йому заміжних газдів бориславських, котрим він дорадив копати ями і котрі, подібно як він, посходили на жебраків або погибли, як його діти... Із усіх кутів вони тиснуться до нього, стогнуть, плачуть, пищать, регочуться і тісніше його обступають, наступають на його ноги, на груди, давлять, тлумлять, їх дотик холодний, мов крига, проймає його до костей, ваготить на нім, мов навалені гори. Дух йому запирає, смертельний піт заливає очі, і нараз із гли-

бини зболілої душі виривається страшний крик: «Змилуйтесь надо мнов! Що я вам винен? Хіба я хотів лиха для вас? Хіба я щасливіший від вас?»

І висилком послідніх сил він затермосив собою по тапчані і з глухим стукотом звалився на підлогу без сили, без віддиху, без руху...

На другий день рано Сень, увійшовши до цюпки, побачив Василя на землі, обвитого в коц і скуленого вдвоє. Зразу він немало перепудився, думаючи, що вже потах. Але почувши, що дихає, підняв його без труду і положив на тапчан, поправивши подушку під головою. Аж сумно стало Сеневі, коли побачив сині, попукані губи Василеві, його глибоко запалі очі і синє, помураві лице. «О, тому недовго на світі заваджати»,— погадав собі парубок, обтулюючи Василя коцом. Василь отворив очі і прохрипів ледве чутно:

— Водиці, водиці!

Сень подав йому воду з дзбанком, і Василь довго-довго не віднімав спечених уст від посудини. Чути було навіть глухе булькотання в горлі: вода спадала, мов камінці в порожню фляшку.

— Може, з'їсте що теплого? — спитав Сень.

Василь захитав головою. Голод мучив його страшенно. За хвилю служниця внесла мисчину доброго, заправленого борщу, і Василь лакомо пролигав ложку за ложкою.

— Ци не слабі ви що, Василю? — спитав Сень.

Василь не відразу порозумів, про що його питають, а в тій хвилі другі слуги закликали Сеня до якоїсь роботи, ніколи було парубкові дожидатися відповіді. Він оглянувся, чи Василеві що де не хибує, і, побачивши, що є і вода, і хліб, і тепла печена бульба, і сіль, він швидко вийшов і замóк двері за собою.

Василь лежав іще довго на тапчані, не думаючи нічого, вдивлювався в один чорний сучок на стіні надо дверима. Пробута ніч з усіми своїми страховинами та муками шуміла йому ще по голові неясним спомином. Він був так ослаблений, чув ще такий докучливий біль на цілім тілі, що боявся навіть ворухнутися, щоби не чути лупання в костях. Цілий день пролежав він таким способом; вставав лиш два-три рази, щоби взяти си кусник хліба, або дві-три бульбиці, або води напитися. Води пив він того дня дуже багато, бо всередині чув після вчорашнього страшенну паль і хотів її залити водою.

Десь коло полудня навідалися до нього панотець; вони застали Василя на тапчані.

— Ну, ну, лежи, не вставай,— промовили до нього, видячи, що Василь силувався встати.— А що, як ти ся спало по вчорашній охоті?

Василь не відповідав нічого. Йому стало чогось тяжко і нелюбо, сам не знав чого.

— Ну, а куда вас господь водив учора? — спитали панотець насмішливо.— Десь, бачу, хапатня була неабияка.

— Та, прошу єгомостя...— зачав щось Василь, але не докінчив, покмітивши, що єгомостеве лице хмуриться.

— Василю,— сказали панотець остро і твердо,— я гадав, що ви ще ось-ось якийсь чесний чоловік, що вам мож на слово повірити. Я гадав: от озьму го до себе, ту му буде супокійніше, ту буде й дозір над ним, чень-чень, гадаю си, чоловік поправиться, перестане ганьбу робити цілій громаді. А ту бачу, бе-бе-бе, оно не туди йде! Мій Василь ледве з хати, та й гайда до Шміла! Е, як оно так, то погано буде з нами. Я того не хочу! Якби-м був таке знав, то був би-м вас учора обох із сином за обої двері випер! Фе, Василю, встид, ганьба! Я тепер тебе не можу й надвір випустити, я не хочу, аби-сь там з п'яницями волочився. Посидь ту, під запором. Ту ти буде тихо, супокійно, ту ти їсти принесуть, усьо... Та що ж з тобов робити? Інакше не мож! Ігій!

І панотець, оглянувши, чи все в порядку у Василевій комірці, вийшли і двері за собов заперли. Василь лишився сам із своїми попутаними думками, з болем на цілім тілі, з гарячкою в крові, з дихавицею в груді. До вечора ще було яко-тако. Він не зовсім ясно зміркував, що то все має значити, його арешт не сприкрив му ся ще надто. Лиш гарячка палить, пити хочеться. От він п'є холодну воду; як п'є, то йому ся бачить, що дійсно холодить, що йому легше, але мине хвилька, друга,— палить, як уперед. Але мимо всього того Василь був спокійний того дня, навіть передрімався трохи надвечір. На вечерю посьорбав рідкого чиру з молоком, і на хвилю стало йому ніби легше. Настала ніч — довга, безсонна, страшна ніч. Що Василь очі прижмурить, його цюпка залюднюється, заповнюється гидкими марами та страшищами. Тут жиди з рудими бородами, в виді величезних п'явок повзають, ссуть кров із нього, а напускають жару... І чує Василь виразно той жар нестерпимий у собі, страх здавлює йому горло, обезсилює його цілого,

кров жбухає до очей, кашель зачинає роздирати груди. На другий день рано Василь був зовсім безсильний.

— Ци не слабі ви, Василю? — запитав його Сень.

— Е,— відказав Василь, глипнувши на нього, але тото «е» могло значити, що хто хотів. Сень пішов, і цілий день ніхто не турався до Василя. Пополудні йому значно полегшало. Воду перестав пити, чув до неї навіть якусь відразу, помимо того, що паль всередині не унімалася. Йому навві-рилося лежати, і, хоть слабий, встав і почав хиткими кроками ходити по своїй комірці. Його очі блукали по стінах, шукаючи чогось, а чого, і сам не знав. Вночі мари не показувалися, але гарячка змагалася. На другий день він ходив по хаті. Надмірне ослаблення справляло йому дивне, неприятне чуття, ніби ціле його тіло деревіє, усихає, як от усихає гриб в гарячій печі. Йому бачилося, що шкіра прилипає у нього до кості, що кров не напливає до рук і ніг і не відживлює їх і що її послідні останки жбухають, розжарені, мов окріп, до голови.

Страшні дні, страшні ночі переживав бідолаха Василь на стриху в комірці через цілі дві неділі. Нуда, самота, гарячка, страшища, котрі напослідок показувалися йому уже й серед білого дня в живі очі,— все то мучило його, палило, пожирало, підривало останки життя в дряхлім організмі. Він почав кричати по ночах, кидатися і товктися по комірці, його очі палали диким, несталим огнем, а повіки аж почорніли, немов жар, б'ючий з очей, перепалив їх на уголь. Панотець часто навідувалися до нього, давали деякі ліки, казали навіть Сеневі спати з ним по ночах. Але ліки не помагали, а Сень, намахавшися через день ціпом, спав уночі, як забитий. Вкінці Василь перестав кидатися, перестав кричати, останки сили щезли, послідні іскри життя зачали видимо погасати. Він лежав на своїм тапчані, жовтий, худий на лиці, від голови аж палахтіла гарячка, груди високо двигалися вгору, дихавиця душила його що раз, то страшніше, у горлі почало хрипіти, а, крім глибокого, роздираючого ухо стогнання, ніякий голос не добувався з його уст.

Панотець побачили, що зовсім круто прийшлося з Василем, і післали Сеня, щоби відшукав Івана, най піде вітцю по доктора до Дрогобича. «Послав би я й тебе,— сказали панотець до слуги,— але треба роботу кінчити. Завтра неділя».

Сень пішов тим разом просто до Півторакової хати, але, підходячи ід хаті, він аж ахнув з дива та чуда. По Півтораковій хаті уже й сліду не лишилося.

XIX

Іван, лишившися перед двома неділями вітця на попівщині, з легшим серцем поспішив додому, роздумуючи дорогою, як тут починати нове газдівство і чим продержатися через зиму. «Поперед усього,— міркував він,— конечно тепер купити деякого зерна, щоби було й собі на хліб через зиму, а найбільше на насіння ід весні. Навесні купувати — не докупишся, дорожня. Ну, і одежину треба деяку справити для тата, чоботи тощо». От він сейчас на другий день забрався до Дрогобича, закупив кілька кірців жита, свиту і чоботи татові, положив усе те на сусідський віз, а сам піхотою рушив додому.

Недобрі прочуття метушилися в Івановій душі, коли пробирався півперечками по м'якім болоті до Борислава. Ще йдучи до міста, він здибав Шміла з якимись панами, їдучих возом до Борислава, і неясна гадка о нещасті, біді і погибелі прошибла йому душу. Тепер він спішився, злитий потом, задиханий, заталапаний, біг ід хаті, немов боявся, щоби в ній не вибух огонь або щоби злодії не покрали з неї бог знає яких скарбів.

Іванові лихі прочуття збулися. Підходячи ід обійстю, він заздрів Шміла і панів на оборі. Вони через день обійшли уже все його поле, тепер оглядали будинки та огород. В руках у них були папери, і вони все писали щось по них, шваркотячи з жидом по-німецьки.

«Що то значиться?» — подумав собі Іван і боязко виступив із-за угла хати на обору.

— Слава Ісусу! — сказав він, низько кланяючися панам.

Пани обернулися і почали міряти його очима від ніг до голови. Шміло шваркнув щось до них і показав на зачудованого парубка.

— Ти Іван Півторак? — спитав його один пан ламаною руською бесідою.

— Ая, прошу пана.

— А де твій отець?

— Та, прошу пана, у єгомостя, слабі.

— А ти знаєш отого пана? — тут бесідник показав на Шміла.

— Та знаю, то Шміло,— відказав Іван, мнучи шапку в руці.

— А ти знаєш, чого він від твого вітця домагаєся?

— Ні, прошу пана. Або що такого?

— Він каже, що твого вітця цілий рік кормив, поїв, зодягав, заходив у себе. Правда тото?

— Я не знаю, прошу пана, я за той час був на службі. Але от люди ми повідали, що правда.

— Ну, пан Шміло показує ту письма, контракти, що му твій отець попродав, кілько в нього грошей забрав, кілько наїв, напив, усьо... На то всьо свідки є. Ми їх розпитували, кажуть, що всьо правда. А тепер, небоже, пану Шмілові належиться від вас 300 ринських, знаєш?

— 300 ринських!— скрикнув Іван в страшній тривозі.— Господи ласкавий, а де ж ту нам узяти 300 ринських? Тадже то... страх погадати!

— А видиш! — сказав пан.— Пан Шміло не може чекати, уряд присудив спродати вашу хату і поле і сплатити довг. То годі, так мусить бути!

Іван остовпів, почувши тото. Він як закленув руки на грудях, так-таки стояв довгий час, німий, нужденний, забризканий болотом — образ безнадійної розпуки.

— Зжальтеся, панове,— проговорив він вкінці, насилу видобуваючи голос крізь гарячі сльози, що його давили в горлі,— що ж я тепер пічну без хати, без захисту?

— Га, працюй, роби, що нам до того! — відказали пани.

— Але ж у мене отець, старий, зболілий, незарібний, що ж я з ним пічну?

— Най би був ні пив, паскудник! — проворкотів жид.

— А що нам до того, довг мусить бути сплачений, — відповіли пани і пішли з жидом до війта, щоби докінчити таксації і записати маєток на жида.

Іван лишився дома, розбитий, знищений, без гадки і надії. Всі слова панів були для його серця острі ножі, що різали і пороли його без милості. Але, подібно, як смертельно скалічений чоловік звичайно не чує найтяжчої, найстрашнішої рани, а дітківіше чує меншу, так і Івана найдужче боліли насмішливі Шмілові слова: «Най би був ні пив, паскудник!» Тоті слова не сходили йому з тямки, шибалися в його думках, мов шиплячі змії, ворушили і бентежили всі найтайніші закутки, прогонюючи спокій, пожираючи надію а сіючи розпуку, грижу і розстрій. Довго, довго він стояв насеред обори, поводячи кругом себе блудними очима, а далі пішов до хати, упав на лавку і гірко заплакав на свою долю нещасливу.

На другий день війт, присяжний і Шміло, скоро світ, прийшли до Півторакової хати. Війт постояв хвилю, закрутив вуса і оповістив Іванові, постукуючи закованою черешнею о лаву, що пани отаксували весь його грунт з будинками на 280 ринських, а на решту має Шміло взяти у нього, що буде мож. Відтак гідний-поважний начальник озирнувся по хаті, побачив на жердці вчора куплену свиту і збіжжя на запічку, моргнув на присяжного, той хопив як стій свиту на руку, а другу руку на знак своєї власті положив на мішок. Забезпечившися таким способом, війт обернувся до Івана і розповів йому дальше, що тепер уже не має тут що робити і що то від Шміла буде зависіти, чи позволить йому ще хоть через зиму пересидіти в хаті. Шміло, розуміється, не позволив. «Сцє ту загніздиться,— сказав до війта,— а потому го й вигнати ні мозь буде,— ні потгебую такого гість!» І так бідному Іванові не оставало нічого більше, як тільки як стій виноситися навсегда з рідної хати. Сейчас на другий день Шміло продав її якомусь другому жидові, той швидко наняв робітників, стару Півторакову оселю розвалили, дерево перевезли у друге місце і поставили з нього магазин; тільки розвалене румовище печі свідчило, що тут стояло людське житло, що тут ігралася частина вічної, великої драми життя зі всіми щоденними виступами, з проблисками щастя і радості, з хмарами смутку, горя і недолі.

Усю тоту сумну історію розповіла Сеневі вдова Гнатиха, до котрої тот побіг, побачивши руїну Півтораківщини. Він слухав і ухам своїм не вірив. Вкінці запитав про Івана. Але Гнатиха не бачила його вже дві неділі, не чула про нього нічо. «Ци то в чоловіка мало свеї біди, синочку? — сказала вона.— Та й так-от; добре то якийсь мовив: почуєш чужу біду, та й ся й на себе свеї надій! Ніколи, видиш, і розпитувати було про Йвана. Але видить ми ся, що десь буде при котрійсь ямі. Іди, може, го де надиблеш. Нині єднако субота, з роботи завчасу вертають».

Сень пішов шукати Івана, та не легко ж було найти його серед сотень обмащених, замурзаних лиць, серед сотень ріпників, що товпилися по шинках, брудних, як самі вони, закурених димом, заглушених криком, шумом, говором, прокляттями та піснями. Аж до вечора ходив він по Бориславі, місячи грязюку та важко дишучи від утоми, питав, розпитував у других ріпників про Півторакового Йвана, але хоть деякі й знали, при котрій він ямі, то знали також, що він нині не робить, бо як відобрав виплату, то десь,

певно, п'є на забій, та ще бог знає, у котрім шинку. Сень мусив вертати впорожнє на попівщину, і сонце саме що запало за сині Діли, коли дійшов до резиденції.

А Іван мере розпився на забій. Після вигнання з вітцівщини він довго не знав, що діяти. Іти і розповісти про все татові — була перша його гадка. «Але що ж,— подумав собі сейчас,— що я му скажу, пожитку з того не буде ніякого,— що з воза впало, то пропало,— а ще старий готов загризтися та вмерти!» Так розміркувавши, він постановив собі іти на роботу до першого-ліпшого жида. «Або ми мара швидко голову скрутить, менше лиха зазнаю, а ні, ну, то, може, що-то зароблю». Не довго прийшлося й шукати роботи, він наймився у жида Шерера до ями, по ринському денно, з тижневою виплатою і завдатком наперед. Але невсипна грижа під'їдала за роботою Іванову душу, і першої суботи, дірвавшися грошей, він майже без відома очутився в шинку. Почалася пиятика, страшна,смертельна. «Най пропаде лихо!» — кричав нещасний парубок раз по разі. Сміх, крики, похвали, припліскування товаришів заглушували його, бурили його кров, завертали йому голову. Смертельно п'яний, він повалився над ранком на землю, переспав цілу слідуючу неділю, а в понеділок рано встав, порахував решту грошей (всього лишило му ся два ринські), здихнув важко і, похиливши голову, пішов знов на роботу.

Але нині Іван якось не міг розсмакуватися в горівці. Молода, здорова природа мимоволі відвертала його від тої трути. Він бажав успокоєння, не приголомшення, щастя, не хвильового забуття. Вже північ, а він усе сидить у куті, в тяжкій задумі, не тикаючи келишка, стоячого туй перед ним.

— Гей, Іване! — гукнув йому над ухом його товариш-ріпник, котрий іно що увійшов до шинку, хоть, видко, вже деінде добре си підсадив,— де ти в біса сховався, ту за тобов люди питали-розпитували, ані руш тя здибати.

— Які люди? — спитав Іван.

— А попів парубок. Казав, щоби-сь там приходив, бачу — тато ти ся женить, ци що.

— Як, як? — спитав Іван.

— Ех, тумане вісімнадцятий! Єму говори, що лопатов у голову клади! Отець слабий, розумієш тепер?

І ріпник почав протискатися із шинквасові та й швидко загубився у глоті.

Іван порозумів, що щось воно, мусить, погане, коли панотець аж слугу висилали за ним шукати. Йому хотілося сейчас іти на попівщину, розвідати, розпитати, що такє? «Але,— погадав собі,—може, воно ще так дуже зле не є, а я піду серед ночі, розборикаю весь дім зі сну, ще готові гніватися. От волю завтра раненько збігати».

Довго ще сидів Іван у куті за столом і думав, і гризся своєю бідою, а нікому було його розпитати щиро, розважити, потішити, хоть тут довкола нього гомоніло багато людських голосів. Та що з того? Гомоніли се голоси таких саме, як і він, бідолахів, без дому, без роду, котрі тільки й тим безумним криком та шумом хотіли і в своїх серцях заглушити грижу невсипну та пекуче горе!

На другий день Іван збудився пізніше, як хотів, і швидко пішов на попівщину. Проходячи мимо церкви, побачив на цвинтарі громаду людей. Вони обступили когось у подертім куртаку, а він говорив їм щось, розмахуючи руками. Цікавість зняла Івана подивитися, хто се такий; він підійшов ід цвинтарному парканові і аж остовпів з чуда та радощів. Серед громадки селян стояв і живо про щось розговорював не хто другий, як його отець.

XX

З Василем Півтораком дійсно чудо сталося! Панотець і всі домашні не можуть надивуватися, що се з ним зробилося. Ще вчора вечір бачили його смертельно хорого, ще вночі крізь сон чули тяжкий кашель і стогнання,— а тут нараз рано Василь встає зовсім здоров і просить панотця, щоби його пустив до церкви. Що з ним сталося? Яким чином він так напруго виздоровів? Ні, —вся челядь рішила, що тут без чуда нема.

Чуда, правда правдою, не було тут ніякого, і панотець був би то пізнав, якби був пильніше приглянувся Василевому лицю, а особливо очам. В них тлів такий жаркий, неприродний огонь, губи так часто судорожно здригали, руки і коліна тремтіли, що не треба було дуже великого лікаря, щоби пізнати, що се зовсім не здоров'я піддвигнуло Василя з постелі, але страшне зміцнення гарячки, що тота живість, то остатнє висилення організму, мов остатнє живе палахнення світла, заким має зовсім загаснути. Але панотець не мали часу приглядатися Василеві,— вони швидко пішли на утреню, а відтак сіли трохи подумати о проповіді.

Василь тим часом просив Сеня, щоби вивів його ід церкві, бо ще ніби не зовсім подужав і не зможе вдержатися на ногах. Він не менше других твердо вірив в своє чудесне виздоровління. На цвинтарі обступили його селяни цікавою громадою, і Василь почав їм широко розповідати про свої давні гріхи, про свою слабість, про страшилища, які йому привиджувались, і про муки, які терпів. «Але матінка божа змилосердилася надо мною. Через еї молитви, панове господарі, підвів мене господь. От слухайте. Нині над раном лежу я,— не сплю... Чую,— вітвираються двері, та так тихісінько, що й не чути. Дивлюся, входить жінка, вся в білім, а від неї така ясність сяє, що аж у очі б'є. От вона приходить до мене, а я лежу, та тремчу, та все пацір мовлю. Вона, братчики, притулила ми руку до грудей, а мені мовби жорновий камінь зняв, так відразу легко стало».— «А що? Ліпше ти?» — питає мене. «Та ліпше»,— кажу. «А видиш, не треба грішити, пан біг за гріхи ще тяжче буде карати. Іди ж, небоже, і три неділі лежи «крижем» перед царськими дверми, потому ся висповідай, то ти всі гріхи будуть відпущені».

Василь довго ще говорив в той спосіб; людей чим раз, то більше купчилося коло нього, старі приятелі стискали його за руки, узнаючи на нім явну ласку божу. Вкінці забаламкали сумовито дзвони на хвалу божу, і весь народ попер до церкви, хрестячися побожно та цілуючи чорний дерев'яний кілок, котрим були прибиті Христові ноги на великім розп'ятті перед церковними дверми.

Іван не міг протиснутися ід татові, хоть дуже рад був з ним поговорити. Від якогось чоловіка він почув тото, що розповідав Василь, і сам не знав, що о тім і гадати. Він насилу хотів вірити в правдивість сеї бесіди, але в глибині душі щось ворушилося і шептало: «Ні, се не туди йде». Будь-що-будь, він постановив собі бодай по церкві поговорити з батьком і пішов до церкви, де вже почалася була хвала божа. Перед самими царськими дверми, на помості, лежав його отець у брудній сорочці, заваляним куртаці, нечесаний, нужденний, лежав лицем до землі, з простертими руками, правдивий образ розбитого, знищеного чоловіка, що кориться перед своїм побідителем. Люди з усіх боків цікаво поглядали на нього, матері підносили ззаду свої маленькі діти, щоби їм показати «чу́жу» на «зюмці», а як котре плакало, то страшили, що й їм так скаже «боженька» лежати, як не будуть тихо. Баби шептали, здихали побожно,

зводили очі догори і хитали головами, лиш дяк співав своїм пискливим голосом усе однаково і під час кождої довшої молитви панотця заживав з ріжка табаки.

Лежить Василь Півторак і не рушається. Холодний поміст, бачиться йому, дихає під ним, підноситься і опадає, як груди велета. Холодний поміст, бачиться йому, висисає з його тіла нестерпиму паль, лагодить своїм холодом гарячку, тамує дихавичний кашель, йому легше, що раз, то легше. Молитви ніякі не йдуть йому на голову, та й чи до молитви йому тепер?.. Йому перемигнуло перед душею ціле життя, та не тото життя, яке розуміється в зібранні всіх пригід, нещасть і завірюх, але життя чисто ростинне, вегетативне. Йому бачиться, що тіло тяжіло на нім, мов камінь, давило і в'язало його, мов залізні пута, довгі літа, відколи затямить. Ба, йому бачиться, що воно ще й тепер тяжить на нім частиною своєї ваготи, путає його послідним узликом ланца. Живо наперед, скидай з себе послідок ваги! Живо наперед, перерви послідній узлик ланца! Свобода, свобода! Як легко без пут, як весело, ясно́, любо на світі без каменя на груді! Живо наперед! Живо наперед!..

А тим часом хвала божа іде своїм звичайним ладом. Уже по євангелію панотець стають на казання. Їх лице ясніє незвичайною радістю. Після звичайного, нині дуже сильно і, видимо, з щирого серця виголошеного: «Сей день, єго же сотвори господь, возрадуємся і возвеселимся в онь», панотець приступили просто до опсвідання про блудного сина, широко і з притиском вияснили тото речення, що більша радість на небі задля одного наверненого грішника, як задля десяти праведників. «І от, християни,— кінчили панотець,— перед вами лежить такий син марнотратний, такий грішник, котрий молитвами святих божих тепер знов навернувся на путь істини. Нині у небі радість велика, нині пастир добрий найшов згублену вівцю, нині і наша громада позискала назад свого чесного члена. Радуймося і тішмося, християни, бо нема більшої утіхи, як тогди, коли бачимо свого ближнього, повертаючого з блудної дороги на дорогу вічного спасенія!»

А навернений грішник, блудний син, загублений баран, лежав тихо, недвижно на помості і не рушився й разу під час тих слів. А коли по службі божій люди хотіли його підоймити і вивести з церкви, з немалим переляком підняли з помосту бездушне, холодне вже і задереві тіло «наверненого грішника».

BOA CONSTRICTOR

ПОВІСТЬ

I

Герман Гольдкремер встав нині дуже злий. Він все такий, кілько разів йому лучається ночувати в Бориславі. А лучається то щотижня раз, в п'ятницю, коли приїздить сюди з Дрогобича оглянути роботу і виплатити ріпникам. Герман Гольдкремер, хоть маєток його доходить до мільйона, ніколи не звірює чужим очам надзору ані чужим рукам виплати. У нього в Дрогобичі своя каменица, порядна, нова, ясна,— сказати не жаль. А тут приходиться йому ночувати в дерев'янім домику, серед магазинів, завалених бочками кип'ячки та величезними грудами воску. Правда, той домик, поставлений його коштом, все-таки найпорядніший і найкраще положений на весь Борислав,— але знов дарма річ рівняти його до дрогобицьких будинків. Хоть стіни білі і вікна ясні, та вид навкруги сумний, понурий, поганий: купи хворосту, купи глини, брудні магазини та ще брудніші помешкання людські. Ні зелені свіжої, ні виду всміхненого не побачиш. Воздух удушливий, загуслий від нафтового сопуху; у Германа від нього за кождий раз голова крутиться, немов від дуриці. Та ще й люди, що снуються навкруги його помешкання, помежи брудні шопи, помежи глинисті гори, що, мов мурашки, невпинно нишпорять коло закопів,— тьфу, чи то люди? Чи такі на світі люди? Зачорнені скрізь нафтою та глиною, мов ворони,— на них пошарпані шмати — не то шкіра, не то якесь невидане полотно,— від них на сто кроків віє незносний дух нечистоти, сопуху, шинків, зопсуття! І голоси у них — ні, се не людські голоси, а якийсь крик глухий, хриплий, немов дренькіт розбитого баняка. А який позір у тих людей — дикий, зловіщий! Кілька їх, що помимо ранньої пори підхмелені йшли до ям (тверезому годі видержати в глибині!),

поглянули в вікно і побачили Германа. Від їх поглядів йому якось стало моторошно. «Такі люде,— подумав собі,— якби виділи мене в багні, то не то, щоби мя не витягли, а ще би мя глибше пхнули». І ось в якім товаристві приходиться йому, аристократові, проводити цілого півтора дня. Він сплюнув крізь отворене вікно і відвернувся. Його очі живо оббігли комнату — чистеньку веселу світличку. Гладка лакирована підлога, мальовані стіни, круглий столик з орі-хового дерева, комода і «писемне» бюрко — ось що передусім насувалося оку. Все блищало, ясніло до сходячого сонця, що саме кидало перше проміння крізь вікна до комнати і золотисто-кровавими переливами грало на гладких, блискучих предметах. Але очі Германа відвернулися від них,— він не міг знести сильного світла. На боковій стіні, супроти дверей, у півтіні висів великий образ в золочених рамах,— на нім спочили очі Германа. Була се досить хороша і вірно списана картина тропічної, індійської околиці. Вдалі, повиті синявою мрякою, мріють величезні тросники — цілі ліси бамбукові Бенгалю. Здається, чуєш, як в тій гущавині з легким шумом вітру мішається плачливе скомлення тигра-кровопійці. Ближче к передньому планові картини троснику не стає, тільки поодинокими купинами бовдуриться вгору буйна, ясна, ясно-зелена папороть, а над всім зносяться живописними групами стрімкі широколисті пальми, царі ростин. На самім переді, трохи збоку,— именно така група, розкішна, стрійна. Під неї кілька газель прийшло, певне, за пашею. Але необачні звірята не діздріли, що серед величезного зеленого листя сидів страшенний змій-удав (Boa constrictor), сидів на чатах, ждучи на добичу. Вони сміло, безпечно підійшли к пальмам. Нараз вуж блискавкою метнувся вдолину — хвилька мертвого переполоху — один блей ухваченої газелі, один і послідній,— а все стадо в дикім розгоні пирскає на всі сторони, тільки одна, найбільша — видко, мати тамтих — зісталася в звоях вужа. Маляр підхопив саме тоту хвилю, коли розпирслися газелі, а вуж, високо піднявши голову, з всею силою стискає своїми велетними скрутелями добичу, щоби подрухотати їй кості. Він обкрутив її шию і хребет, а з-посеред закрутів його сорокатого блискучого тіла видко голову бідної жертви. Великі очі, вигнані наверх передсмертною му́кою, блищать, немов у сльозах. Жили на шиї напружені,— голова, немов доочне бачиш, кидається ще в послідніх судорогах. Зате очі змії блискають таким злорадним,

демонічним огнем, такою певністю своєї сили, що мимоволі мороз пробігає по тілі, коли добре йому придивитися. Дивна річ! Герман Гольдкремер мав якусь дивну, невиясниму вподобу в тім образі, а особливо любив цілими годинами вдивлюватися в страшні, сатанським огнем розіскрені очі змія. Він відразу так йому подобався, що сейчас закупив його два примірники і повісив один у себе в покої в Дрогобичі, а другий в Бориславі. Не раз показував його гостям, жартуючи при тім з дурної газелі, котра сама підсунулася під ніс вужеві. Однако ж на самоті він якось не міг жартувати з вужа. Він чув якийсь темний, забобонний страх перед тими очима,— йому здавалося, що сей вуж колись ожиє і принесе йому щось незвичайного — велике щастя або велике горе.

Поволі розвіялася густа холодна паморока, що досвіта залягла була над Бориславом. Герман Гольдкремер випив каву, засів до бюрка і добув величезну рахункову книжку, щоби позводити рахунки за весь тиждень. Але сонце лляло до світлиці таку повінь світла,— пораннїй холод і глухий віддалений гамір робучого люду — все то лоскотало його змисли а заразом обезсилювало, усипляло їх. Організм, розстроєний учорашньою їздою і домашніми клопотами, почув якусь хвилеву відразу до тої в полотно оправленої книжки і до цифер, що в ній п'ялися величезними стовпами, і до пера з вирізуваною кістяною ручкою,— йому стало так якось солодко, ні одна мисль не шевелилася, тільки віддих правильно підіймав груди. Він спер голову на долоню, і хоть не був зовсім із людей задумчивих, багато розважаючих (таких людей загалом межи жидами дуже мало), то прецінь тепер, перший раз після довгих-довгих літ, нестямився і пустив волю всім враженням свого життя — віджити в пам'яті, перейти живо, наглядно поперед свої очі...

Перед його очима промайнули тяжкою хмарою перші літа його молодості. Страшна бідність та недоля, що стрітила його при першім виступі на світ, і досі проймає його холодом, дрожжю. Хоть і як не раз йому прикрим стане теперішнє життя,— однако ж він ніколи не бажав і не буде бажати, щоб вернулися йому молоді літа. Ні! Тоті молоді літа висіли прецінь якимось важким прокляттям над його головою — прокляттям нужди, прокляттям заглушення в першім зароді хороших і добрих способностей душі. Не раз чув він тото прокляття в хвилях своїх найбільших спекуляційних удач,— не раз мара давньої нужди затруювала

йому найбільшу радість, досипала горечі-полину в солодкі напої багатства і збитку. І досі він живо нагадує тоту напіврозвалену, підгнилу, вогку, нехарну і занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напротив старої і ще відразливішої гарбарні, відки щотижня два трудоваті каправоокі робітники виносили ношіями спотребований і перекваШений луб, котрий на всю пересторону (перію) ширив кислий, удушливий, убиваючий сопух. Побіч хати його матері стояло багато других, подібних. Всі були скопичені так густо, дах у кождої був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла тота пересторона подобала радше на одну нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого дилиння та шмаття, як на людське житло. І воздух тут раз в раз такий затхлий, що сонце сумрачно якось світило крізь шпари в стінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася і відти розходилася на десять миль довкола. В кождій із тих хаток жило по кілька родин, т. є. по кілька сварливих, лінивих і до крайності нехлюйних жидівок, а кругом кождої роїлося, пищало та верещало бодай по п'ятеро дробини-жиденят. Мужчини, руді, пейсаті жиди, рідко коли сюди зазирали,— найбільше раз в тиждень, у п'ятницю вечором, щоби перешабасувати. Були то по більшій часті капцани-міхонохи, міняйли, шматярі, кістярі та бог знає які ще зарібники. Деякі пробували в місті раз на раз, другі бували тут тільки дуже рідко. Перші воліли не раз переспати де-будь в шинку на лавці, в корчах під голим небом, на холоді, щоби не дихати густим, нездоровим сопухом та не слухати крику, сварки і оглушуючого гамору баб та бахурів.

І Германова мати була не ліпша, коли й не гірша других. Хоть ще молода жінка — всього могло їй бути 20, а най 22 — то пречінь вона вже, так сказати, вросла, встрягла в той тип жидівок, так звичайний по наших містах, на вироблення котрого складається і погане, нездорове помешкання, і занедбане виховання, і цілковита недостача людського образования, і передчасне замужжя, і лінивство, і сотки других причин. Герман не пригадує собі, щоб бачив її коли оживленою, свіжою, веселою, пристроєною, хоть на її лиці видні були сліди якої-такої краси. Лице, колись кругле і рум'яне, пожовкло, згризене брудом і нуждою, обвисло вдолину, мов порожній мішок; губи, давніше повні, рум'яні і різко викроєні, посиніли, віддулися, очі

помутніли і скаправіли. Чотирнадцять літ від роду вона вийшла замуж, по трьох літах розвелася з чоловіком, котрий не хотів її довше при собі держати і кормити. Старшого сина він взяв із собою бог знає куди (він був міняйло і їздив однокінкою по селах, промінюючи голки, дзеркальця, шила та всяку господарську подріб за платянки); молодший, Герман, лишився при матері. Йому було тоді півтора року, коли його родичі розійшлися,— він не затямив ні вітця, ні старшого брата, а пізніше припадком довідався, що оба серед чистого поля померли на холеру, де їх найшли аж десь за тиждень коло трупа коня. Взагалі, ростучи в такій пагубній і нездоровій атмосфері, він розвивався дуже поволі і тупо, хорував часто, і найдавніше враження, яке застряло йому в пам'яті, то його грубий животик, в котрий часто штуркали його другі жидики, мов у бубен. Дитинячі забави серед череди голих, заваляних, круглих дітей пригадуються йому неясно, мов крізь сон. Діти бігають довкола тісного подвір'я поміж двома хатами, побравшися за руки, і верещать щосили,— бігають, доки їм світ не закрутиться, а тоді покотом падуть на землю. А ні, то бродять по калюжах, талапаються, мов купа жаб, в гнилій, гарбарським лубом начорно зафарбованій воді потоку, полохаючи величезних довгохвостих щурів, що бігають їм попід ноги до своїх ям. Виразно нагадує Герман, як не раз качався з другими жиденятами долі берегом в потік і як старші жиди, стоячи на мості, реготалися до розпуку з його грубого, буро-синього животика, до котрого, мов два патички, причеплені були худі довгі ноженята. Ще глибше вбилися йому в пам'ять нічліги в тіснім, поганім закамарку, разом з десятком таких, як він, дитенят,— тоті ночі, проведені на вогкій, сирій підлозі, на соломі, що напів перегнила та кипіла черв'яками і бог знає яким гидом; тоті страшні ночі, заглушувані сміхом і плачем дітей, штурканням, бійкою та криком жидівок; тоті безконечні ночі, котрі він проводив скулений в клубок від холоду, після котрих вставав рано горючий і червоний по всім тілі. Ох, тоті страшенні ночі дитинячих літ, що другим світять до пізньої старості ангельськими усміхами та поцілуями матері, тишею та утіхою, першим і послідним щастям життя,— йому вони були першим і найтяжчим пеклом! Його вони до старості пекли і морозили; сама гадка о них запирала йому дух в груді, наповнювала його відразою, глухою, смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне, повалене в грязь, придавлене

нещастям. Він сам не знав, яка тому причина, не знав, що така молодість мусить в кождім притупити нерви, заглушити голови до тої степені, що нещастя і плач другого не зможуть його порушити, що вид нужди збудить в нім тільки обрідження, але не милосердя. Впрочім, Герман Гольдкремер ніколи й не думав о тім, не старався розбирати причини свого поступовання, а коли не раз бідні, покривджені ріпниці з нужденними лицями, в лахах, просяклих кип'ячкою, плакали перед ним, допоминаючися повної плати, він сплював, відвертався і казав слузі викидати їх за двері.

Свою матір він нагадує, як, бувало, цілими днями сидить під хатою з панчохою та клубком в руках та репетує хриплим голосом всяку погань, щоби перекричати котрунебудь із своїх сусідок, котрій нині прийшла охота з нею зчепигися. Панчоха в її руці дуже поволі поступала наперед, хоть на перший погляд могло показатися, що вона плете ненастанно. Не раз цілими місяцями вона носила тоту панчоху і тот сам клубок, поки панчоха, ще недокінчена, і клубок, ще недоплетений, не набирали такої барви, як все довкола — брудно-сірої. Не раз вона довго гналася за деяким жидиком, що допік їй яким острим словом,— чалапкала по баюрі розхристана, задихана, охрипла, посиніла з лютості,— а допавши бідного бахура, хапала за волосся і бухала без милосердя межи плечі, доки дитинище не впало на землю. Не раз і Германові діставалося від неї, і то дуже прикро. Вона була, як всі ліниві а бідні, дуже уразлива і люта, а в опалості не перебирала, кого б'є, чим і куди. Герман добре тямить, як раз мати потягла його патинком так сильно, що повалився на землю, обіллятий кров'ю. Чим жила його мати, з чого удержувала себе і його, того Герман не знав. Знав тільки, що хата, в котрій вони сиділи, не їх, а наймлена,— та й ще пригадує собі високого, грубого, сивобородого жида, що не раз приходив, кричав на його матір, що така розхристана, і брав її з собою. Часто вечорами і сама мати виходила кудись і не вертала аж над раном.

Таке було життя будущого мільйонера Германа Гольдкремера аж до десятого року. Правда, ростом і подобою він походив на семилітка, та й то плохо розвиненого. Сили і живості дитинної у нього не було. В ту пору він зачав набирати смаку до лінивства і часто сидів-туманів цілими днями на лавці в хаті, хоть мати гнала [його] на місто прода-

вати сірники хлопам або займатися яким другим зарібком, як другі жидики.

Було се літом 1831 року. Страшна нечувана досі пошесть навідала наш край. Довго бігали глухі чутки межи народом, що наближається «кара божа», довго тривожився мир хрещений, ждучи от-от видимої, наглої смерті. Аж ось вона і надійшла, сто раз страшніша, як ся надіяли. Цілі села пустіли-вимирали, цілі родини щезали зо світу, як віск на огні. Один не знав про смерть другого, і собі ж смерті вижидаючи. Брат відвертався від брата, отець від сина, щоб не побачити на нім страшного клейма смерті. А хто ще лишився живий, ішов до коршми, пив і горлав пісень в безумній непам'яті. Нікому було потішати безнадійних та сумуючих, нікому було рятувати хорих, що не раз пищали водиці, конаючи в страшенних судорогах. Поміж простими людьми літали страховинні повісті про опирів, що «потинають» людей, а по декотрих селах п'яні, відчайдушні товпи почали навіть палити на огні таких, котрих уважали ніби опирями.

І Дрогобича не минула холера. Особливо Лан утерпів від неї більше, як другі передмістя, чи то тому, що тут затхлий та нечистий воздух помагав ширенню зарази, чи, може, тому, що люди, стіснені густо в одних хатах, легко одні від других заражувалися. Жиди, жидівки, а найбільше малі діти падали, мов трава під косою, умирали серед глуші, тихо, потайно, по кутах та закамарках. Кілько їх там перемерло, то лиш бог один знає. Котрі були маєтніші, повиїздили при наближенні зарази в гори, на здоровіший воздух,— але зараза і там їх дігнала, може, лиш де сотий успів вернути назад. Але у Германової матері грошей не було, зарібку не стало і хліба, нічого. Вона серед загальної тривоги валандалася попід хату, без пам'яті від переляку і голоду, раз в раз заводила дивними голосами, доки й сама не впала на землю, заражена. Герман тямить добре, як прибіг до неї і з дитинячою цікавістю зблизився к тому тілу, посинілому, покорченому, близькому лютої смерті. Йому ще і нині живо стоїть перед очима вираз її лиця, такий безгранично болісний, перекривлений та змінений, що аж йому, малому, мороз перейшов по тілі. Він тямить кождий її рух, кожде її слово в тоті страшні хвилі вічної розлуки. Насамперед вона кивнула рукою, щоби не приступав близько,— материнська любов, хоть під грубою оболічкою, не загибла в ній, а проявилася в хвилю найтяжчої муки. Її рука, простягнена, безвладно упала на землю, а Герман бачив, як

всі жили, всі сустави стягались, то випручували судорожно, як вона дрижала з холоду, а попід шкіру щораз видніше набігала синя, ба зеленкувата муравиця.

— Герш, — прохрипіла вона, — не підходи... до... мене!..

Хлопець стояв мов отуманілий. В тій хвилі він дуже мало і дуже невиразно розумів, що воно таке діється. Шарпане судорогами тіло матері почало перекачуватися на всі боки.

— Герш!.. чесно жий! — простогнала нещаслива, ледве дишучи. В тій хвилі упала лицем на землю.

Герман стояв, боячися приступити до неї, а не менше боячися утікати.

— Води! води! — прохрипіла конаюча, але Герман не міг рушитися з місця, його пам'ять щезла на тот час. Як довго він так стояв, два кроки віддалений від матері, того й сам не знає. Навіть не може собі нагадати, хто і як пробудив його з того остовпіння, коли і куди спрятали трупа: все то пожерло вічне забуття, вічна непам'ять.

Він очутився вночі серед улиці. Голод рвав його нутро, спрага горло палила, тривога немов кліщами стискала груди. А довкола тиша глибока, глуха, темна, безрадна. Лиш часом з якогось далекого кута, немов з-під землі, чути приглушене хлипання або стогнання конаючих. По хатах, де є ще живі люди, блимає світло, меркотячи в віддалі і, мов острі ножі, прорізуючи пітьму. Малому Германові ще страшніше робиться, коли глядить на тоті світла,— він аж тепер почуває цілу пропасть своєї самоти, свого сиріτства,— його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються і дилькотять, світ починає крутитися перед ним. Але ось подунув холодний вітер від сходу, відсвіжив його. Він ходить улицями, щохвилі озираючись. Але голод не перестає йому докучати, прогонює поволі все друге, прогонює і страх і підсуває йому нову, смілу гадку. Германові ніколи довго розважувати,— він тихими кроками, мов кіт, крадеться до першої-ліпшої хати, у котрій не видно світла, де, значить, всі вимерли. Перша, до котрої підійшов, була замкнена,— добуватися дарма річ, сили нема. Він поповз к другій. Хата стояла розтвором, і Герман увійшов досередини. Насамперед поліз до полиць, до мисника,— всюди обшарив, щоби найти бодай чим-тим занестися. Йому пощастилось найти здоровий кусень хліба. Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім переполосі пустився утікати з хати.

Заспокоївши голод, хлопець засунувся під якийсь пліт

у лопушшя і заснув мов убитий. Другого дня збудився значно покріплений,— особливо утішив його ясний, теплий, сонячний день, при котрім щезали всякі страхи. Він побіг по улицях, небагато зважаючи на крики і плачі довкола. Думка про власну смерть не заходила йому в голову, а з вчорашнього хліба ще добрий кусень лежав у нього за пазухою,— голоду не боявся. Аж ось він попав на одну улицю, по котрій возили мерців з трупарні на кладовище — далеко за місто. Він зразу цікаво приглядався всьому. Вози за возами тяглися улицею довженним рядом, обладовані трумнами, наборзі позбиваними з нестругаиих дощок. Крик та завід осирочених не вмовкав,— товпами перлися люди різних станів улицею, багато навіть по дорозі падало заражених. Германа пробіг мороз, коли поглядів на ту страшну безконечну процесію,— він щодуху почав утікати з тої улиці, сам не знаючи куди, щоб лиш у далекі, глухі закавулки. Але ще довго опісля йому причувався гуркіт трумн, накиданих купами на драбинні вози та тягнених по вибоїстій каменистій улиці,— прочувався йому той плач болісний і лякав його не раз серед тихої ночі.

Куди блукав він до кінця сього дня, як проводив слідуючі, він докладно не тямить. Незвичайні, а на його молодий організм надто сильні враження приглушили його пам'ять. Він тямить тільки те, що часто добувався до пустих хат, пертий голодом, і шарив напотемки по кутах, поки не надибав де яку страву або кусник хліба. Чим далі, тим більше лишала його пам'ять, йому ставало якось гаряче в голові, у грудях, а перед очима часто крутилися червоні колеса,— вкінці все щезло, темно...

Він прокинувся в якійсь обширній світлиці, в котрій, не знати чому, було дуже холодно. Він лежав на ліжку, прикритий коцом, і дрижав. Сонце, бачиться, саме заходило і косим промінням освічувало блискучу, лакировану, чорну дощечку над його головою. Круг нього багато других ліжок — стогнання, охання... Якась баба в чорнім тихо-тихо ходить довкола і заглядає до хорих. Він дуже її злякався і затулив очі. Знов забуття...

Мов крізь сон, до його слуху пробивається пискливий, незносний голос, що довго-довго, одностайно приспівує. Він відкись ніби знає, що се шпиталь, але як він сюди дістався і чому — не знає.

Герман не знає і донині, як довго лежав в шпиталі, на яку слабість, відки його взяли і за яку ласку. Враження

з того часу мелькають в його голові, мов відблиски далеких блискавиць.

Був сумний осінній день, коли його випустили зо шпиталю. Вийшовши після довгої недуги перший раз на свіжий воздух, він почувся такий безсильний, покинений всіми, несвідущий того, що тепер починати,— страх переняв його серед тої широкої безлюдної улиці, так як колись вночі при виді огників, що тут і там блискали з вікон. Він ледве міг собі пригадати, що таке з ним діялося перед недугою. Йому збиралося на плач,— але якось здужав перемочи себе і пішов, куди очі видять, чалапкаючи своїми маленькими ніжками по болоті улиці.

— Герш, Герш! А ходи сюда! — крикнув хтось на нього збоку жидівською мовою. Хлопчина обернувся і побачив невеличкого зизоокого жида з рідким жовтавим поростом на бороді. На жиді була драптава бекеша і чоботи, облиплі по самі кістки густим болотом. Германові зразу чудно стало, щó хоче від нього той незнакомий жидок,— і він мимоволі підійшов к ньому.

— Не пізнаєш мене? — спитав жидок.

Герман кивнув головою і випулив на нього очі.

— Я Іцик Шуберт, знаєш? Моя бабка там жила з твоєю мамою, знаєш?

Герман ледво-не-ледво пригадав собі Іцка, але на згадку о матері, сам не знаючи чому і про що, заревів на весь голос.

— Ну, ну, не плач,— сказав жидок благим, добродушним голосом.— Видиш, і мої померли,— що робити? Всі померли, всі до одного,— додав він сумно, немов сам до себе,— і Тавба, і бухер,— всі! Ну, ну, ша, тихо, небоже, плач не поможе! А я гадав, що і ти капорес, а вно ти ще живий!

Герман нічого не говорив, тільки хлипав і обтирав очі рукавом.

— Знаєш що, Герш,— сказав Іцик,— ходи зо мною.

Герман видивився на нього, мов не розумів того слова.

— Куди?

— До Губич! Там у мене хата є, і кінь є, і візок,— поїдемо з весною платянки міняти. Хочеш? Ей, то файно так жити,— і твій тато пішов, та, бідний, умер!

Герман не мав куди повернутися, не мав де ночі переночувати, а Іцик не хотів його покинути і того-таки дня попровадив з собою до своєї хати. Холера вже притихла, відколи пішли осінні холоди та сльоти, але люди ще не вспіли отямитися після страшного нещастя. Загалом по улицях

рідко видно було чоловіка, а де і показалося людське лице, то таке залякане, нужденне, сумне та позеленіле, що, бачилося, ті люди повиходили йно що з в'язниць, де довгі літа конали в вогкості, холоді, пітьмі та всіляких муках.

Дорога до Губич була неблизька, а ще до того розмокла іляста земля чіплялася ніг, важила, мов кайдани, так що нашим пішоходам дух захвачувало з натуги. Але мимо силування вони йшли так поволі і незначно, мов слимаки. Іцик ще-як-ще, але схорований малий Герман! Тому мало що не до смерті приходилося, заким доліз до Іцкового помешкання. Його добродушний опікун і ніс його на руках, і провадив, радше сказати, волік за собою, і приговорював, додавав сили. Пізно вночі вони дочапали до цілі, і Герман, скоро допав лавки, повалився і заснув мов забитий.

Губичі — досить велике село, розложене здовж річки Тисьмениці, на половині дороги межи Бориславом а Дрогобичем. На північ від села здвигається високо догори споховаста площа, а на полудне ще вищі горбки переходять в другу високу площу, на котрій пишно красується невеличкий, чотириугольний, самий дубовий ліс, Тептюж. Само село розсілося на низькій рівнині, широкій, на яких-де тисячу кроків, котра тягнеться від Бориславського узгір'я геть-геть долі Тисьменицею аж до Колодруб, де лучиться з великою Дністровою долиною. Околиця Губич відзначується тою, властивою підгірським сторонам красотою, котрій рівної не подиблеш деінде. Не побачиш тут ані острих шпилів височенних Бескидів, ані голих, пошарпаних скал Чорногори, ані стрімких вимулистих урвищ гір задністрянських. Тут круговид у дивній гармонії показує вам чаруючу заманчивість і різновидність гірської околиці, і розгонисту ширину та одностайність околиць подільських. Мила, не грандіозна і страшна, а якась домашня, близька серцю розмаїтість барв, предметів, комбінацій — риси все круглі, лагідні, гармонійні, ріки невеличкі, прудкі, чисті, воздух здоровий, як в горах, але без тої гірської різкості, котра так швидко стає прикрою,— а при тім всім широкий вид на далекі, легко хвилюючі рівнини, на сотні нив, перелісків та осель людських, розкинених то рядами, то живописними групами, то пестрою шахівницею...

Життя Германа пішло тепер дійсно новим ладом. Іцик був чоловічок добродушний, не зовсім сильного характеру, навиклий змалу хилити голову перед всяким «зі своєї віри». З «гоями» він обходився, як кождий другий,— сварив і ган-

телив одних послідніми словами, підлизувався другим, шахрував і ошукував кождого, де і як міг, не роблячи собі з того зовсім ніякої важності. Взагалі тут Герман перший раз пізнав, що то за народ тоті «гої», і його хлоп'ячий розум швидко покмітив, що в кождого з «жидівської віри», так сказати, двоє лиць: одно, котре обертається до хлопа, у всіх однаке: гидке, насмішливе, грізне або хитре,— а друге, котре навертається до своєї віри, і тото лице нічим не різниться від лиць других людей, значить, буває у кождого відмінне: добре або зле, хитре або щире, грізне або ласкаве. У Іцка тото «своє» лице було дійсно щире і ласкаве, тож малому Германові, що на своїм віку не зазнав ні ласки, ні вигоди, ні пестощів, аж тепер відкрилася нова, ясніша сторона людського життя. Уже само життя на чистім, здоровім воздусі було для нього великим щастям. Він, що довгі літа, перші свої літа, душився в затхлім, нездоровім воздусі перелюдненого, нехлюйного передмістя, тепер повними грудьми, розкішно надихувався чистого сільського воздуху, аж йому кров живіше грала в тілі і світ крутився, мов п'яному. Іцик приладив йому вигідне леговище, сухе, тепле, простірне,— і Германові той тапчаник з простим сінником і старою бекешею замість ковдри видавався бог знає якою пишною постіллю, відай тому, що і у його опікуна не було ліпшої. Страву варив Іцик сам, а малий Герман помагав йому як міг,— та хоть не раз і не зовсім смачно зладжена, вона смакувала їм якнайліпше, бо була приправлена голодом. Загалом сказати, Іцик обходився з Германом, як з рівним собі, бачив його зручність і справність і радився з ним, мов зі старшим, перед всяким ділом. Сама його натура, блага і податлива, не приводила йому і на голову думки — взяти твердо в свої руки хлопака, призвичаювати його до беззглядного послуху, як то люблять робити другі опікуни, котрі, хотячи ніби наломити свого вихованка на добру дорогу, приб'ють і приголомшать бідну дитину доразу, а коли воно, тумановате і позбавлене власної волі і живості, улягає без супротивлення їх забагам та безглуздим розказам, хваляться, що «ось то ми! порядок у нас мусит бути!» — а ні, то на додаток кидають дитині в лице своїм хлібом: «На чиїм візку їдеш, того пісню співай!»

Зимою Іцик почав учити Германа читати і писати, — розуміється, по-жидівськи, бо інакше сам не умів. Наука йшла досить тупо. Герман виріс в обставинах, так несприяющих розвиткові духової спосібності, що лиш вроджена

завзятість могла помочи йому побороти початкові труднощі. Його ум, бистрий і понятливий в щоденнім житті, в звичайних речах, при науці показувався такий тупий, непам'ятущий і неповоротливий, що навіть терпеливий і добродушний Іцик не раз лютився, кидав книжку і на кілька годин переривав лекцію. Однако ж, мимо його терпеливості і Германової пильності, вони через зиму не дуже далеко зайшли при неприступнім, механічнім способі науки.

Зате як прийшла весна, настало тепло, погода,— то тоді почалося життя для Германа! Іцик впрягав конину до візка, накупував в місті всілякого подріб'я, якого потребують селяни, і гайда з тим добром по селах! Яка втіха була для Германа сидіти ззаду на возі на скриньці: спереду і ззаду копиці онуч і всілякого «фурфантя», а понад тими сірими купами ледве виглядає мала головка жидика в дрантавій шапчині, зі здоровими рум'янцями на лицях, рум'яна, весела. Кругом пишні зелені поля, шум'ячі дуброви, блискучі сріблисті річки, а над головою погідне, голубе небо,— і тепло, сумирно, любо довкола, голоси пташенят зливаються з черкотом свердиків, шелестом зеленого листя, шваркотом потоків в одну далеку, стрійну гармонію щастя, величі і спокою.

Ех, кілько-то разів нагадує Герман Гольдкремер, мільйонер, ще і тепер тоті часи свого веселого, вільного, правдиво циганського життя! Він нагадує їх не то щоби з якоюсь особливою радістю,— він з погордою дивиться тепер на тодішню бідність, на забіги о пару крейцарів, на утіху, коли їм удалося виміняти багато онучок,— його навіть злить тота тиха радість, тото вдоволення, яке чув тоді; але все-таки якийсь тайний, незнаний голос шепче йому, що се була найщасливіша пора його життя, що тихе щастя, сумирні, погідні дні, котрі прожив в бідності, на Іцковім візку, не вернуться для нього ніколи.

А то їдуть, бувало, дорогою посеред піль: довкола ні живої душі, збіжжя ще не достигло, легенький вітрець хвилями-хвилями клонить важке колосся половіючого жита. Вусатий ячмінь де-не-де вирізується ясно-зеленою пасмугою, а озима пшениця гордо похитується на своїх стрійних гладеньких стеблах. Куди оком кинь, не видно хати людської,— село в долині. Далеко-далеко на сході розіллялася зеленим, пахучим озером лука, і відтам доносить вітер дренькіт кіс та декуди видно ряди немов великих білих комах, що порпаються в зелені — то косарі. Іцкова ко-

нина немов і собі рада тій величній тиші, тому теплу і запахові, іде нога поза ногу м'якою «польською» дорогою, зриваючи час від часу головки конюшини на ході. Іцик мурликає під ніс якусь жидівську пісеньку, мабуть, «Finsterer bałyguł eh»,— батіг застромив за пояс та повільно розхитує головою наліво, направо, немов роздає поклони тим пречудним благословенним нивам, тій луці далекій і тому Ділові синьому, що з заходу сонця вистрілив високо в небо своєю тяжкою масою, круглими лісистими верхами та мріє в віддалі величний, спокійний, непрослідимий, немов шмат неба, котрим природа для більшої вподоби замаїла наші гори. А малий Герман за той час сидить посеред куп онучок, струже дещо та веде сам з собою всілякі розмови, немов се він онучкар, а до нього приходять баби і торгуються з ним.

Але ось вони з'їхали з гори. За ними схопився туман пороху, перед ними зеленіють верби, вишні; сріблиться річка межи хатами, іграють діти на вигоні, бродить худоба по оборах: село. Герман схапується, щоби отворити лісу, і швидко запирає її, скоро візок проїхав, та біжить за ним, бо вже чує гавкання довкола,— вже з присп посхапувалися пси і біжать громадою привітати гостя. Дивачний стрій, ще дивачніший візок побуджує їх до лютої запеклості, а кілько раз Іцик або й Герман протяглим, проникливим голосом закричать: «Міняй онуці, міняй!» — то пси аж заливаються, аж землю рвуть під ногами з превеликої люті. Вони гурмою біжать довкола візка: деякі уїдають на конину, котра хитає головою на всі боки, немов розкланюється добрим знакомим, а як котрий пес надто вже до неї надскакує, форкне і підійме голову догори та й далі. Другі взяли на око онучкаря, біжать попри віз, хапають зубами за колеса, але все дармо. Германові робить превелику утіху тота безсильна лютість псів, він дразнить їх прутом і голосом та регочеться до розпуку, коли який сміліший зведеться на задні лаби, щоби скочити на віз,— віз тим часом пімкне дальше, а бідний писько аж перекарбуляється з розмаху в поросі.

Аж ось по хатах, по оборах ворушня, гамір, крик, біганина... Баби, хлопці, діти — все біжить навпроцапи на улицю, доганяє міняйла. Але міняйло немов не бачить їх, немов не чує, як кричать: «Жиде, жиде, а зажди-но!» Він бачить, що їх ще мало, їде далі, де на містках та по оборах піджидають другі, і ще раз затягає своє протяжне: «Міняй онуці, міняй!» Аж тепер він зупиняє конину, кидає їй кулак сіна і обертається назад, щоби видобути скриньку

з всіляким добром, за котре промінюють селяни платянки. От тут зачинається життя, рухливе, говірке, веселе! Тут і для Германа робота. Охочих до мінянки купа велика: одні відходять, другі надбігають,— Іцкові годі всіх заспокоїти. Герман і воза пильнує, і сам дещо торгує,— на нього Іцик здав сільських дітей, котрих найтяжче обігнатися, а найлегше одурити. Герман ще й тепер з усміхом згадує, як то він шпарко увивався межи сільськими хлоп'ятами, як швидко відправляв їх, як зручно умів підсунути кождому то, чого той хотів, і брав від нього шмат узатроє більше, як варт товар. І кілько-то було сварів, криків, проклять на тих сільських вигонах. Особливо з жіноцтвом була тяжка рада. Упреться одна з другою і не вступиться: дай їй тото або тото за тілько онуч. Але тут Іцик був уже зовсім не той, що дома: упреться і собі, і насварить на бабу, і споганить їй всю родину, і таки поставить на своїм. Довго тягнуться торги та передирки. Іцик поволеньки підганяє конину горі селом, все в супроводі цілої гурми сільських хлоп'ят та дівчат, у котрих нема платянок і котрим зависливо дивитися на ножики, перстені та скиндячки, що другі понамінювали.

Поволі їдучи горі селом, візок чим раз, то більше наповнюється платянками, Іцик поглядає на їх наскидані копиці і засукує руки,— знає, що швидко набереться в нього сотнар і буде мож везти до ліверанта в Дрогобичі. Аж ось вони серед села, против широкої мурованої коршми. Іцик звертає конину на брудне обширне подвір'я. Орендар Мошко його знакомий. Тут він пообідає,— розуміється за гроші,— печених бараболь і молодої цибульки і побалакає «зі своєю вірою», тут і конину попасе, і онучки в коморі зложить на час, бо йому невигідно з ними возитися. Його приймають радо, йому так любо посидіти в тіснім ванькирі, заваленім трохи не до повали бебехами, йому так любо гуторитися серед вереску жидівських бахурів та уриваної бесіди двох селян, що широко розсілися в коршмі на лавці, випили по півкватирці, люльки позапікали та, пикаючи, час від часу перекидаються кількома словами. І Германові добре та любо побігати надворі з орендарськими хлопцями, покричати, поборотися, покарбулятися на м'якій мураві. Сонце саме в полудні. Жарко, аж душно. Комарі та овадня докучають Іцковому коневі, котрий дармо форкає та обмахується хвостом, гризучи пахучу, свіжу траву, що йому докинули орендареві хлопці. Дітям жаль коня, вони беруться обганяти його від овадів, а коли їм то навкучиться, пона-

ламують зеленої широколистої вербини і обтичуть нею коня для якого-такого захисту.

Сонце хилиться з полудня. Іцик відпочив, покріпився, напоїв коня, шмати позносив до орендарської комори і зложив до свого-таки мішка, що там стоїть лишень про тоту потріб. Пора в дорогу. Візок порожній легко котиться і туркоче дорогою. Іцик живо підганяє коня і знов затягає своє: «Міняй онуці, міняй!» Починаються давніші сцени, торги, крики, біганина,— і знов міняйлів візок їде, немов у параді, наповняючися поволі платянками. Вже сонце гетьгеть похилилося, заким Іцик зміг покінчити з бабами,— ось і селу кінець. Знов біжить Герман відпирати лісу,— тим разом вони виїздять тихо, пси утихомирились давно. Їм знов приходиться їхати під гору, посеред поля, далекодалеко глинистою дорогою. Але дорога суха, візок теркотить по груддю, Іцик швидко поганяє, бо на вечір їм треба стати в другім селі, у знакомого орендаря на ніч. «Вйо-у, косю! Гайта! Вйо-у!» — покрикує раз по разу Іцик і знов зачинає мурликати під носом протяжну пісеньку: «Finsterer bałygułeh». І далі, далі, далі. З села до села, з гори в долину, через річку, горі горбками, посеред піль, поперек лісів тягнеться повільно їх теркотячий візок, розлягається самотньо проникливий Іцків голос. Зміна за зміною, а життя все одно! Околиця за околицею, а край все один, краса все одна,— вічна, ненаглядна, супокійна краса пречудового Підгір'я...

II

Споминки уколисували Германа. Він чув, як у нутрі його немов таяв якийсь давній, довголітній холод. Цілі роки він носив його в собі, цілі роки, відколи оженився, він чув, що якась судорога зціпила його грудь і притупила в нім всяке людське чуття.

Вчора вечором, їдучи сюди, він проїздив через Губичі. Йому прийшлось минати давно знакому, похилену і напіврозвалену Іцкову хатину. Тепер вона вже в третіх руках після Іцка. Перед нею дві верби головаті і стара поламана ліса. Стіни покривились і позападали в землю, віконця позатикані шматами. Кілько сот разів він переїздив коло неї, а ніколи не прийшло йому на думку заглянути за високий пліт, хто тут живе. Вчора, не знати як і відки, прийшла йому тота думка. Він велів зупинити бричку і став на ноги, щоб

заглянути через пліт. Троє жиденят бавилося на подвір'ї коло невеличкої занедбаної шіпки, де колись стояв Іцків кінь. Двоє дітей були круглі, повновиді, чорноокі і дуже веселі. Третій, трохи більшенький хлопчина, держався якось осторонь від них, забавлявся, видно, неохотно і робив все, що йому казали менші. Його лице було зовсім не подібне до тамтих,— певно, се був якийсь знайда або вихованок. Дівчинка, літ коло 6, лютилася часто на нього, термосила його за руки, за уха, щипала в лице і збиткувалася над ним, але він не плакав, не кричав, навіть не кривився, тільки жалібно дивився на неї. Видно, боявся і її, і ще гірше матері, котра в тій хвилі кричала на когось в хаті.

Герман не міг довше дивитися на таку забаву межи дітьми. Він сів і казав нагнати коні. Його живо вразив той тривожний, болісний погляд хлопчини, що не кричав і не плакав, коли другі над ним збиткувалися. Тепер йому пригадалися його давні забави серед селянських дітей. Як вони радо приймали його, як любо було бігати з ними, плести вінки з лоташу весною, ходити по лісі за грибами та оріхами восени, як часом Іцик не їхав по селах. Чому вони чулися рівні, а тут вже між малими, одної віри, така неприязнь? Але швидко пригадався йому його власний син, що змаленьку ще любив цвігати батогом малих песиків аж до крові, що других дітей без причини кидав в рови, що для забави не раз бризкав на кухарку окропом. Пригадалася йому його жінка і вся домашня погань,— і чоло його насупилось, а з-поміж стиснених уст вирвалося якесь жидівське прокляття.

Але дальші споминки з давніших літ успокоїли його. Тепер уже не тиха, безнадійна бідність виднілася в тих картинах, що пересувалися поперед його очі. Ні, тут вже почалася боротьба о багатство, боротьба страшна, завзята, щоденна. Тут Герман міг слідити від самого початку, від малесеньких зародів, як росли, розвивались і множилися його тисячі, доки не дійшли до мільйонів, як поборювали і пожирали без ліку противників, як опутували і висисали без ліку народ, як ширили довкола без ліку нужди, бідності, знищення, і йому самому, попри всіх достатках і розкошах, таки не принесли того, що називається щастям, вдоволенням. Давніше упоювали його перші удачі, в його груді часом щось металося і скакало з радості, але тепер не стало і того. Його капітал ріс і множився, мов заклятий. Нині перший раз він оглянув добре, відки набирав соків,— і злякся,

злякся самого себе, злякся свого багатства! Не тому, щоб так надто зрушила його доля тих тисяч, у котрих його капітал відняв щоденний хліб, так як велике дерево, ростучи, відіймає животні соки з дрібної трави кругом себе. Ні, доля тих бідолахів не дуже там займала Германа. Не того йому стало страшно, що тисячі не мають через нього чим занестися. Він був забобонний, і йому в тій хвилі причувалися тільки тисячі проклять, котрі найшли на його голову. Його багатство якось страшно в тій хвилі затяжіло на нім. Йому, не знати відки, прийшла думка, що багатство,— то потвора о сто головах, котра пожирає-пожирає других, але, хто знає, може відтак пожерти і його. Він мимоволі глипнув на образ, залитий тепер ярким сонячним світлом. Газелі десь немов пощезали, зблідли серед яркого світла, тільки звої вужа блищали, мов золоті живі перстені, готові туй-туй обхватити свою добичу,— а очі, тоті зачаровані, огнисті очі, так і впивалися в Германа, так і проколювали його. Йому стало моторошно. Він зажмурив очі, щоби обігнатися світла і страшного привиду.

Яким же способом доробився Герман Гольдкремер такого огромного маєтку? Три літа пробував він у Іцка Шуберта. Здоровий воздух, супокій, часті проїздки зовсім відживили його. Його лице почало наливатися здоровою краскою, рухи були живіші, бо навіть пам'ять і поворотність значно збільшилася. Герман ріс, дужав і поправлявся на диво, хоть слідів молодших літ ще лишилося немало в цілій його вдачі. Він не раз лютився за марницю, не раз нападала на нього давня лінь, і він сидів, зложивши руки, цілими днями на лавці, не кажучи й слова до Іцка. Але все то не псувало між ними доброї згоди. І, певно, Герман був би від тих хиб вилічився, якби був довше пожив в Губичах. Та не так воно склалося.

Герман донині ще тямить тоту зимову ніч, в котру постигло Іцка нещастя. Він цілий день сидів сам в хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича. Іцик поїхав на торг. Вдень мороз попустив, сонічко світило ясно, а зо стріхи капало, аж любо. Але надвечір натягли сірі хмари, і почало ліпити широкими пластами снігу. Швидко й світу не стало видно. Смерклося доразу, а сніг все ліпить та ліпить. Тихо довкола, вітру нема. Герман затопив в печі, сів на припічку і жде, але Іцка як нема, так нема. Дорога в село іде попри хату. Ось Герман чує, гейкають якісь торгові, вертаючи домів. Він вибіг, щоб розпитати про Іцка.

«А певно, вже десь їде, ми єго ще лишили в місті»,— відповів селянин. Знов Герман чекає. Огонь сичить і тріскотить в печі,— він добув гороху і почав пражити його в грані, а для Іцка зварив кількоро яєць. Ось під ніч потис мороз, позамальовував шиби ледовими, дивними квітами. Далі зірвався і вітер, почав бити снігом о шиби, свистіти серед крутих берегів, термосити і виривати китиці в стрісі. Огонь погасав,— Германові ставало лячно, він докладав полін і раз в раз притулював лице до вікна, чи не почує теленькання Іцкового коня. Не чути нічого. Крізь шпари в стінах потягає знадвору холодом. Германові здається нараз, що десь дзвонять, волосся зводиться вгору на голові, думка про пожар пролітає в нього. Він прислухується,— ні, не чути нічого. Ось засвистів, заревів, завив вітер дужче, ніж вперед,— немов стадо скажених вовків летить до села, виючи з голоду та копотячи серед сніговійниці. Від селянських дітей Герман наслухався повістей про злодіїв, що в бурливі ночі добуваються до хат, і ось йому причулося, що хтось скрипнув сінешніми дверми і легенько ступає-чалапкає по сінях, мацає руками по стінах — виразно чути шолопання — чим раз, то ближче хатніх дверей... Герман хоче кричати, але чує, що щось здавило його в горлі: він, сам не знаючи, що робить, втиснувся в темний тісний кут за піччю,— холодний піт виступив йому на чолі, все тіло дрижить, він щохвилі жде, що ось-ось двері отворяться, а в них покажеться страшне, оброслe лице злодія з огромною булавою та з широким блискучим ножем за ременем. Але хвиля за хвилею минає,— не чути нічого, окрім проразливого завивання бурі. В Германа поволі дух вступає, але він уже не сміє встати зі свого кута. Розгарячкована уява приводить йому на пам'ять повісті про «страчуків», що робляться з нехрещених дітей, закопаних де-небудь під плотом, під вербою. Йому здається, що щось чупкає по поду,— він тривожно підніс очі вгору, де було в підвалі старим звичаєм вирізане маленьке віконце. Мороз пробіг по його тілі! Йому бачиться, що віконце ворухнулося, що піднімається поволі-поволі вгору, а за ним видніється чорний, глибокий отвір. Він замер зо страху, не можучи відвернути очей від віконця. Йому задзвеніло в ухах,— бачилося, що в нім самім, всередині, ворушаться якісь дикі, тривожні голоси, піднімається крик, замішання без його волі. Нещасний хлопець безумів зо страху і ожиданки. Але голоси не унімаються, стають щораз різчі, голосніші,— якесь уриване те-

леньканнЯ пробивається крізь змішаний гамір. Герман хвилю ще сидів мов мертвий, не знаючи, чи дійсно сесь гамір піднявся в його нутрі, чи, може, доноситься знадвору. Але одної хвилі застанови було досить. Він зірвався, немов в якійсь розпуці, і дним скоком був коло вікна. Гамір роздавався вже на їх оборі,— видно якісь все чорніші тіні, чутно теленькання кінської упряжі,— ах, Іцик, Іцик приїхав!..

Гамір під хатою... Загримали до дверей. Герман побіг відчиняти і ще швидше влетів до хати,— так лячно, темно, холодно було в сінях. Чи се знов йому причулося, чи то направду він чув глибоке, тяжке стогнання десь під землею? Він, дрижачи судорожно, докинув дров до огню і, обернувшися лицем до дверей, ждав, хто вийде. Двері отворилися, і повільно, важким поступом увійшло чотирьох селян, несучи кровавого, ледве живого Іцка, з котрого груді видобувався часом глибокий, роздираючий стон болю. Герман застив на місці з переляку, побачивши той кровавий, страшенний привид. Він притися до печі і не смів кроку зробити.

— Поволи, Максиме, поволи! — приговорював один селянин другому.— Бережно держи за руку, не видиш, що кров аж крізь бекешу виступає?..

— Тож-то бідний Іцко мусит десь болечку терпіти,— відізвався Максим.

Іцик знов застогнав, але так страшно, що Германові волосся згору підвелося на голові. Селяни, положивши його опікуна на постелі, взялися перев'язувати його рани, як самі уміли (цирулик, за котрим післали до Дрогобича, нешвидко надійде в таку негоду!), а Максим, гріючи заморожені, кров'ю обтеклі руки над огнем, почав шептом розповідати Германові, що за нещастя постигло Іцка.

— Ну, видиш, небоже,— почав Максим, хитаючи головою,— як то нещастє не раз чоловіка здибле на гладкій дорозі! Та й то ще от яке! Най бог кождого боронит та й заступит від такого! От, видиш, їдемо ми дорогою понад Герасимове бережище,— ти знаєш, де оно: он там, за селом, над рікою той берег крутий та високий,— їдемо собі, віз за возом,— а ту вітер у споду реве так, що господи!.. Сніг так і жбухає межи очі, коні ледве лізут,— страх! Аж ось кум Стефан, що передом їхав, кричит: «Гов!» Ми всі: «Що таке?» А Стефан повідає: «Слухайте! Ту щось страшного, якесь нещасте! Слухаємо,—дійсно, у споду, у берега, щось стогне,

та так страшно, болісно, що нам аж кров застила в тілі. «Е,— говорит Панько,— може,— дух святий при нас,— поганець який нас манит в западню?..» — «Що ви, куме,— відказує Стефан,— ту, видно, якийсь чоловік ішов або їхав, не спостерігся добре та й упав з кручі. Ходіт, панове, треба рятувати живу душу!» Панько каже: «Та бо я боюся! Мене ляк зносит!» А ту стогнанє раз в раз зі споду чути, ніби грішна душа в пеклі пити просит. Ми всі зійшлися вкупу,— що ту робити?.. «Ходім,— каже Стефан,— а кума Панька лишім коло коней». Пішли ми. Ну, а знаєш, який кусень треба обходити, щоби дійти на сам берег ріки. Заки ми туди дібралися, заки що, то, може, з півгодини минуло. Вітер аж землю рве з-під ніг, аж лід на ріці тріщит, а снігом б'є в очі, ніби лопатою. Господи, плюта така, що хоть зараз гинь! Темно, погано... Ми побралися за руки і йдем напомацки туди, де стогнанє чути. Дивимось,— лежит щось чорне на леду і не рушаєся. Ми підійшли — кінь посеред роздрухотаних саней. Певно, хтось з дороги схибив та перевернувся долі бережищем. Оглянули коня,— неживий. Ідемо далі, а твій бідний Іцко лежит на леду і вже от-от, ледве стогне! Господи твоя воля! Таке нещастє на чоловіка!

Максим, оповідаючи, грів прозяблі руки над огнем і пикав люльку. Герман не плакав, тільки дрижав і поглядав скоса на постіль. Йому страшно було перед тим покаліченим, кровавим, стогнучим тілом, що колись було його опікуном. Він просив Стефана і Максима лишитися з ним через ніч коло слабого, але газди всі обіцяли прийти, скоро повідвозять худобу додому. Іцик лежав без пам'яті, говорити не міг і, бачилось, не пізнавав нікого. Герман раз лишень поглянув украдком на нього. Голова була позав'язувана хустками, крізь котрі повиступали огромні плями крові. На бороді і волоссі скріпла кров, бекеша і сорочка кроваві, уста посинілі, очі бездушні, вираз лиця страшний!

Аж десь над раном, коли буря трохи стихла, приїхав цирулик з Дрогобича і почав сварити та лютитися на селян, що бралися самі до перев'язки ран, а не знають тому ладу.

— Але ж, пане, — відповів Стефан,— таж доси був би згиб чоловік! Ми бодай що-то, а кров затамували.

— Мовчи, стара торбо! — гаркнув гнівно цирулик.— Ти відки знаєш, що був би згиб? Як ти можеш то знати?..

Стефан, хоть був на слова досить острий, змовчав, а цирулик почав розглядати рани і, запевно, мусив признати в душі, що перев'язка зовсім не була так плоха, як думав

зразу. При помочі селян, котрі почали увиватися, немов тут ішло о рятунок їх наймилішого свояка, перемито рани, і тоді аж можна було розглянути, що таке покалічено у Іцка. Здається, падучи з високої кручі, він упав насамперед на лівий бік о острий вистаючий камінь, бо ліва рука була зломлена понижче ліктя, а, крім того, в самім рамені була глибока рана. Відтак тіло переважилося направо, при чім Іцик о другий камінь покалічився. Цирулик побачив, що біда, і коли люди, а особливо жінки, котрих зійшлася повна хата, запитали його, чи вийде Іцик, він стис плечима і сказав, що велике би диво було, якби дожив до завтра.

Цирулик сказав правду. Іцик умер ще того самого дня, не прийшовши і хвилю до пам'яті. Герман не плакав на його похоронах, його тіло все ще дрижало зо страху від тої ночі, страх витискав всяке друге чуття. Він ночував у орендаря губицького, котрий заразом взяв опіку над Іцковим маєтком, щоб ніби зберечи його для Германа. Герман пробув у нього до весни, не знаючи, що діється з тим маєтком. Аж коли громада упімнулася о те діло,— орендар показав якісь рахунки, якісь Іцкові квити,— хату і огород Іцків спродано, а по сплаченні довгів лишилося для Германа 92 гульдени, котрі орендар віддав йому до рук. Герман з тою сумою вийшов з Губич, пішов в світ щастя шукати, — і тота сума була першою підвалиною його мільйонів.

Так закінчилося для Германа супокійне сільське життя. Тепер, сидячи за писемним бюрком перед рахунковою книжкою в Бориславі, він, практичний, діловий чоловік, небагато ваги прив'язував до наслідків, які лишило тото життя в його душі. Він навіть силувався глядіти на нього згірдно, звисока, шукав в голові насмішливих слів для його схарактеризування, але мимо того його думка раз в раз вертала до тих світлих хвиль, і, не знати чому, йому все ставало легше на серці, коли згадував губицьке життя. Він не тужив до нього, не бажав, щоб воно вернулося, але чув заразом, що теперішнє життя серед достатку і розкоші зовсім не ліпше від тамтого, коли навіть не поганше. Він сам не знав, чому кождий раз при думці о Іцку і Губичах йому робиться якось так на душі, як тому, хто, блудячи в густім, темнім лісі, крутими стежками, нараз вийде на невеличку поляну, залиту ясним, сонячним світлом, заповнену теплом і пахощами цвітів. Він почав думати про дальше своє життя під вагою того враження, і йому бачилося, що ось він знов запускається в темний ліс, в котрім йому призначено блудити

без виходу, а доки, до якої цілі — хто його знає! Йому становилось чимраз тяжче, тісніше, якось душно і лячно. Помимо сонячного жару, йому пробіг мороз поза плечима.

Він пішов до Дрогобича, сам не знав чого. Не було у нього певної думки про заробок, до котрого при тім не мав ні вмілості, ні охоти. Кілька день він жив яко-тако на одержані гроші, але коли побачив, що гроші минаються, і подумав, що опісля він зістане зовсім без нічого, голий і голоден, перелякся дуже і завзявся — радше тут згибати, а не кивати більше тих грошей. Розуміється, з того завзяття також не було б нічого вийшло, коли б не щасливий случай, котрий показав йому який-такий заробок. В шинку, в котрім він ночував, зійшлися одного вечора якісь чорні, страшні люди. Герман зразу боявся їх, але, почувши, що бесідують між собою по-жидівськи, підійшов ближче і став слухати. Се були самі молоді, 18—20-літні парубки, котрі завтра вибиралися до Борислава «л и б а т и» кип'ячку. Герман довго слухав їх бесіди про те «либання», але не знав, що воно таке. Він запитався одного з них, котрий відповів йому, випиваючи душком склянку пива:

— Ну, а що? Хіба ти не знаєш, що в Бориславі на всіх водах і багнах виступає чорна ропа, така, як нею хлопи вози смаруют. Ну, то береся кінський хвіст, згонится ним поверх води, то тота ропа набираєся на волосінь, а з неї рукою зсуваєся до коновки. Тото називаєся «либати».

— Ну, і де ж дівається тоту ропу? — спитав зацікавлений Герман.

— Носится сюда, до Дрогобича, ту є такі, що куплят.

— А добре платят?

— Чому ні! За коновку п'ять шісток. Ну, а як добре звиватися, то за день дві коновки назбирає. Тільки ось носити біда!..

Герман почав роздумувати над тою бесідою. Що ж, воно-то не зле, такий заробок. Хоть робота негарна, то зато легка. А платиться добре. Чому ж і йому не взятися до неї? Він рішився таки завтра іти з либаками до Борислава, і коли сказав їм о тім, вони тішилися,— тільки жадали могоричу. Герман на радощах упоїв їх пивом, щоб «обілляти» свій новий стан.

Відтепер почалося для нього нове життя, зовсім відмінне від губицького. Воно ділилося на два головні місця: Борислав і Дрогобич. Хоть дорога неблизька — либаки

мусили кождої доби отіпати там і відтам: вечором з повними коновками кип'ячки на коромислах до Дрогобича, а рано з порожніми назад до Бориславa. Перший день нової роботи особливо глибоко вдався Германові в тямку. Він живо нагадує ще тепер той холодний поранок майовий, коли враз із п'ятьма другими либаками ішов стежкою поперек піль до Бориславa. Вони ішли через Тептюж, лишаючи Губичі збоку. Сонце сходило над Дрогобичем і облило кровавим світлом ратуш, костел і церков святої Тройці. Сюди ближче вилася, блискотячи, мов золота змія, Тисьмениця і шваркотіла в віддалі по камінні. Дуби в Тептюжі іно що зачинали розвиватися, зато сподом ліщина шевеліла вже своїм широким темно-зеленим листям. Вони йдуть швидко, не розмовляють, квач у кождого через плече,— хто молитву, а хто і так собі дещо співає. У кождого при боці торба з хлібом і цибулею,— се його цілоденна пожива. Ось вони минули Тептюж,— перед ними поле зелене, свіже, далі лука, замаєна цвітами, знов горбок, через котрий гадиною звивається стежка,— і ось бориславська кітлина. Не доходячи самого села, вони розійшлися по луках, по мочарах, кождий вишукав собі місце, і стали до роботи.

Бориславська кітлина виглядала тоді ще зовсім не так, як тепер. Бідне підгірське звичайне село розстелювалося невеличкими купками будинків по підніжжі Ділу понад потоком. На пригірках від Бані і Тустанович були поля господарські, а нижче — луки і мочари. Але при всім тім земля була якась не така, як звичайно. Якийсь дивний сопух виходив з неї, особливо теплими вечорами. Весною, коли розтаяли сніги і зм'якла глина, чути було виразно якісь рухи в землі, щось немов тихий віддих, немов пульсування гарячої крові в глибоких, невидимих жилах. Поміж народ ходили слухи, що на тім місці, де стоїть Бориславa, були давніми часами великі братобійчі війни, що тут поховано багато люду, невинно побитого, і що трупи щороку силуються встати на світ і силуватися будуть доти, доки не прийде їх час. А тоді вони проломлять землю, розвалять весь Борислав і підуть в світ воювати. Не знали бідні бориславці, говорячи собі зимовими вечорами сесю казку, що вона аж надто швидко справдиться, що страшна підземна потвора небавці вже прорве земну опону, розвалить їх бідне, сумирне село і зруйнує дотла їх і їх дітей! А тим менше знали і гадали вони, що тота потвора — то зовсім не трупи давніх рицарів, а тота гидка, чорна, воняча

ропа, котра тепер випалювала їм сіножаті, а швидко мала розійтися по всім світі прочищеною нафтою на зиск панам та жидам, а їм на горе та на втрату!

Герман все ще думав про перший день своєї нової роботи. І чим довше думав, чим виразніше ставала йому перед очима кожда подрібність того дня, тим тяжче і сумніше робилося йому. Се був такий самий хороший, теплий, погідний день! Саме в такий день, перед 20 літами, перший раз обхватив його удушливий нафтовий сопух і швидко погасив перед ним і сонце, і денну ясність, прогнав з-перед нього запах цвітів, заглушив співи пташків, перемінив його в якусь тяжку глинисту масу, що котиться далі горою, давлячи і гнетучи все,— оживлену тільки жадобою грошей, зиску, багатства! 20 літ минуло від того першого дня, а удушливий нафтовий сопух все ще не розсіявся, все ще обвиває його немов густою паморокою, здавлює йому груди, глушить і убиває хороші, людські пориви серця!

— Ох, на волю, на волю з тої поганої тюрми! — прошептав він без свідома, сам ще не знаючи, що́ се за тюрма і чи можна з неї видобутися на волю.

А споминки йдуть безперервним рядом, насувають йому образи минулих літ, не питаючи, чи радість по них остає в серці, чи жаль і горе. Його заробок відразу пішов добре. З невидимих джерел підходила кип'ячка ненастанно і спливала блискучими перстенями на поверхність каламутної води. Герман, либаючи цілими годинами, дивувався, що се за сила пре наверх той жовтавий острий плин і де є його джерело. Він думав собі, що якби добувся до самого джерела, то тоді аж міг би розбагатіти. Але його товариші балакали частенько, що се тільки земля «потиться», що джерела ніякого Герман не добуде, бо його і зовсім нема, а щодо збагачення, то може ще добрий час заждати. Герман не любив тих насмішок і покинув говорити, а далі і думати про нафтові джерела.

Тим часом, і не добуваючися до джерел, він умів тягнути зиск з того, що було. Недовго двигав він кип'ячку на коромислі до Дрогобича і швидко побачив, що воно погана річ. Але у нього були гроші,— пощо йому мучитися, коли міг і самому собі полегшити, і ще від других скористати. Ось він, змовившися з другими либаками, купив за свої гроші коня і візок, щоб возити кип'ячку до Дрогобича. З того вийшла потрійна користь для нього. Раз то, що не потребував щодня двигати коновок до Дрогобича на продаж, бо міг

возити їх, та й то що другий день,— тим самим і часу менше тратив, і міг більше улибати,— а ще і другі либаки давали йому для перевозу і продажі свою кип'ячку, а за кождих п'ять коновок їх кип'ячки додавали шосту для нього. Кінь не потребував також багато, бо за коновку смаровила, котрого самим ніколи було налибати, селяни давали Германові сіна і ще не боронили йому поставити коня з візком через вільний час під своєю шопою.

Так воно ішло кілька літ, а за той час Германів капітал не тільки не розтратився, а при його зручності і хитрості майже взатроє виріс. Він за той час жив дуже нужденно і ощадно: не пив нічого, окрім води, їв мало і плохо, і для того і сила його, при нездоровім воздусі серед багна, почала упадати. Але Герман не дбав на те. Жадоба грошей чимраз сильніше опановувала його, чимраз частіше він думав над тим, яким би тут способом розбагатіти. Зимою він сидів в Дрогобичі,— звичайно у того-таки жида, що літом купував у нього налибану кип'ячку. Се був нестарий ще, сухий, поганий жид. Він торгував маззю, мотуззям, заліззям і всякою всячиною, яка потрібна для селян. Герман, пробуваючи у нього зимою, помагав йому не раз торгувати, при чім багато йому придалася давня його онучкарська вправа. Жид звичайно зазначував ціну за всякий товар, здаючи Германові до розпродажі, а що йому удалося взяти звиш тої ціни — се його. Розуміється, що Герман не був з тих людей, котрі для якоїсь там чесності готові самі собі шкоду робити. Він шахрував купуючих і дер з них що міг, а коли не раз деякий селянин зачав сваритися або проклинати, він, сміючись, витручував його за двері. Таким способом Герман дороблявся. Про його гроші не знав ніхто, і всі уважали його простим наємником. У свого господаря він повнив зимою всяку службу і немало не раз натерпівся від його жінки і від других жидів всілякої сварки, а то і биття. Однако він хилився перед ними і таїв у собі злість.

Само собою розуміється, що таке життя йому швидко збридло і що він ждав весни, як спасенія душі. Навесні отвирався для нього свобідніший світ, а життя в Бориславі, хоть нужденне і невигідне, все-таки якось швидше і веселіше збігало серед сміху і жартів других либаків. Але не того бажав Герман. Він пізнав ціну грошей в нужді, пізнав, що без них жити плохо, що вони одні можуть вибавити його від тої нужди, погані і униження, які так часто мусить тепер терпіти. Поволі в його душі розгорялася страшна,

гаряча, сліпа жадоба грошей, заглушувала всякі другі чуття, закривала перед його очима всі завади і манила його тільки одною метою — багатством. Він з тривогою беріг свої гроші, заощаджені в днях недостатку з Іцкового промислу, рахував їх щотижня, ховав як найдорожчу надію і не проговорився о них ні перед одним товаришем, боячися, щоб вони не всилували його як-небудь пропустити їх. Але він знав, що гріш, лежачи, не росте, для того обзирався пильно довкола, ловив всякі слухи, розпитував незначно про корисні г е ш е ф т и. Гешефт незадовго лучився. Ряд почав будувати в Дрогобичі депо військове і шукав підрядчиків на різні будівничі матеріали. Часи були бідні, підрядчиків зголошувалося не багато, а ряд, хотячи приспішити діло, поставив легкі і корисні вимінки. Того тільки треба було Германові. Він нанявся достарчувати дерева і вапна, але його власних грошей на те далеко недоставало. Він крутився, мучився, кидався сюди-туди, але надармо. Посторонньої помочі годі було надіятись, і Германові недалеко було до того, [щоб] стратити все дочиста та іти знов либати кип'ячку до Бориславa. Несподівана, хоть і не зовсім для нього щаслива приключка вирятувала його тим разом.

Жид, у котрого пробував Герман кілька літ, дізнавшись, що його слуга, простий либак, взявся рядові достарчувати матеріалів до будівлі, зразу ухам своїм не повірив, відтак розсміявся, вкінці, видячи, що Герман не на жарт таки заходиться коло роботи (і кавції кількасот гульденів зложив, і дерева та вапна довозить), розлютився дуже на нього, чому йому того не сказав вперед, чого не пішов з ним на спілку і т. д.; а коли вкінець Герман зачав просити у нього позички кількохсот гульденів, гнів його дійшов до того, що не тільки відмовив грошей, але ще, вилаявши молодого спекулянта, вигнав зі своєї хати.

— Марш, забирайся! — кричав розлючений жид.— Хто знає, відки ти гроші взяв! Може, то крадене, ще мені біда буде! Рушай, най тя на очі не виджу!

Герман забрав свої манатки і пішов. Його не так діткнула образа і погане підозріння, як завід і відмова позички. Що діяти? Тут наставники наганяють, щоб швидко достарчувати всього, а тут ні за що ні матеріалу більше закупити, ні навіть фіри заплатити. Правда, матеріал і перевіз були тоді в дрогобицьких околицях вп'ятеро дешевші против теперішнього, але у Германа не було майже ніяких грошей.

Він задумався важко. Як на термін не поставить усього, пропаде кавція, а тут і надії нема на яку-небудь поміч.

Вже вечоріло. Забиралося на сльотаву, погану ніч. Герман ішов, не думаючи ні о чім, крім свого «гешефту», не обзираючись ні на пору, ні на погоду. В руці ніс невеличкий пакунок. Думки його, мов потривожені воробці в самотріску, шибались в різні сторони, шукаючи виходу. Холодний піт виступав на лице, коли наверталась йому думка, що «прийдеся на все махнути рукою та й...». Махнути рукою на те, на чім він довгі літа будував всю надію своєї будучності! Ні, сього не буде! Він мусить найти ще спосіб, мусить щось придумати! Поволі стемнілося, холодний дощ почав кропити в лице Германа. Дрібні, гризькі, студені краплі упали так несподівано на його розгарячене лице, що він в одній хвилі зупинився і оглянувся довкола, немов пробуджений зі сну, пригадуючи собі, де се він і що з ним робиться. Аж тепер він нагадав собі, що його вигнано з хати, що треба шукати де-небудь нічлігу.

«Треба іти до шинку спати»,— подумав він собі і оглянувся довкола, на якім то він передмісті.

— Та се Лан! — проворкотів він сам до себе.— А я ту коли зайшов аж із Зварицького передмістя? Тьфу!

І він обернувся як стій, щоб вернути на Зварицьке і піти там на ніч до знакомого шинку, в котрім звичайно збиралися либаки. Обертаючись живо на краю улиці, він в сумерках зачепив ліктем якусь людину і мало не струтив її до глибокого рову край дороги.

— A ruach an daanen tat'n aran![1] — крикнув на нього дзвінкий дівчачий голос, і при тім дві м'які руки обхватили його руку так нагло, що він задрижав цілим тілом і мало що сам не стратив рівноваги.

— Nu, wus is?[2]— запитав він, обертаючися в той бік, де грозило небезпеченство. Помимо неласкавих слів, якими привітала його незнайома людина, в голосі його не було ні гніву, ні прикрої жорстокості. Дотик м'яких рук зробив на нього якесь дивне враження; він сам не знав, що воно таке, і почав крізь сумерки приглядатися незнайомій особі.

Се була жидівська дівчина, літ, може, коло двадцяти, повнолиця, чорноока, хоть і не зовсім хороша собою. Подібних лиць бачив Герман день-денно цілі десятки на

[1] А до біса з твоїм батьком! *(євр.)* — *Ред.*
[2] Ну що таке? *(євр.)* — *Ред.*

улицях, але тоді, вечірньою добою, під вліянням м'якого дотику її рук бачилось йому, що те лице якесь принадніше від других, очі живіші, голос приємніший; одним словом, він став немов причарований і з глупою міною дивився на незнайому дівчину. Ще і тепер, пригадавши собі тоту стрічу і цілу сцену на улиці, Герман сплюнув з досади.

— От, не мало мене де лихо здибати, та догонило на гладкій дорозі! — проворкотів він, морщачи чоло.— Дурень з мене був, та й годі!

Але тоді, при першій стрічі з Рифкою, Герман дуже а дуже далекий був від подібних неделікатних думок і викликів. Впрочім, на хвилю він не міг прийти ні до яких загалом думок, доки йому над ухом не прозвучав дзвінкий сміх дівчини. Сміх той протверезив його.

— Ну, чого стоїш, очі випуливши! — проговорила вона.— Ади, дощ буде, махай!

Вона хотіла відійти,— Герман мимоволі, машинально хопив її за рукав, осміхаючись. Вона поглянула на нього якимось дивним, напівгнівним, напіввизиваючим поглядом. Герман осмілився, почав розмовляти, ідучи поруч неї. Так зав'язалося їх перше знакомство.

Рифка, як і Герман, була сирота. Її родичі померли також на холеру, вона лишилася маленькою дитиною в опіці старої тітки, у котрої жила і тепер. Тітка тота, бездітна вдова по орендарю з Залісся, взяла її за свою, обіцяючи при виході замуж дати їй п'ятсот гульденів посагу і виправу. Рифка розповіла про все то Германові зараз першого вечора, заким зайшли до її хати. Герман, відпровадивши її аж до дверей, пішов, задуманий, ночувати до шинку. «Щасливий случай,— гадав він собі,— коб лиш удалося! Возьму оженюся з Рифкою, а єї віном мож буде порятуватися бодай що-то!» Тота думка засіла йому в голову, і він твердо рішився виповісти її. Притім і часу годі було тратити,— діло пильне, а Герман хотів якнайшвидше доп'яти свого. Зараз на другий вечір він підстеріг Рифку, як ішла до міста, і розповів їй свою думку. Вона зразу завстидалася і почестувала його звичайним своїм «a ruach an daanen tat'n aran!», але, коли Герман розповів докладно про себе і свій заробок, стала трохи ласкавіша, час від часу поглядала спідлоба на нього і вкінець веліла поговорити з тіткою. Діло удалося, хоть не без звичайних торгів і передирок, а за дві неділі Рифка вже була жінкою Германа, а Германів «гешефт», попертий Рифчиними грішми, пішов живо вгору, приносячи

Германові значний зиск. Оженившися, Герман почув ще гарячішу жадобу грошей,— він знав, що незадовго на його голові буде удержання численнішої родини, прокормлення кількох голодних а непрацьовитих ротів. А йому так не хотілося попасти знов в стару нужду, а ще до того з родиною. Дрож холодна проходила по його тілі, коли подумав собі щось подібного,— для того кинувся всею силою в «гешєфт»: уривав всім і кождому, крутив, вився, кривдив кого міг, ошукував ряд на якості дерева, на вазі вапна, на всім, підплачував злісних і половину кльоців брав задармо з панських лісів,— одним словом, був всюди і дер лико, де тільки дрібку відставало. Така праця, дрібна, томляча, гидка, серед вічних сварів, проклять, криків і унижень, прийшла якраз до смаку Германові. Вона забирала всі його сили, всі його думки, не давала йому ні над чим застановитися, заглушувала всякий внутрішній людський голос, окрім невгомонної, неситої жадоби зиску. Рифка і її тітка (Герман жив в їх домику) дивилися на його невсипучу запобігливість і тішились, подивляючи сприт і розум Германа, коли той вечором в шабас розповідав їм про свої штуки та обороти. Всі троє вони жили по-давньому,— крайнє ощадно. Рифка і її тітка занімалися деякою роботою, котра їх прокормлювала, а і Германові також небагато було треба. Таким способом гроші призбирувались докупи, і незадовго Герман міг уже виняти з обороту жінчин посаг—як чистий зиск. Коли до будівлі не треба вже було ні дерева, ні вапна, Герман піднявся доставки гонт, лат і других потрібних знадобів і на всім виходив з зиском через свою спритність і часто безсовісне туманення гоїв — фірманів та злісних. Будування депо протяглося цілих 4 роки, а за той час Германів капітал успів нарости до значної цифри 10 тисяч. Інший на місці Германа затер би в долоні з радості, що удалось так гарно зискати, і, пам'ятаючи стару приповідку: «По зиску утрати надійся», сховав би грошики в безпечне місце та й зачав сяк-так жити процентами. Але Герман був не з таких. Боротьба задля крейцара, задля гульдена, а то і сотні гульденів, боротьба завзята, тяжка і ненастанна, розгарячила його. Він шукав другого поля, на котрім би міг сейчас стати до бою з новими противниками. Таке поле вже існувало, а існувало воно не де, а в Бориславі.

Домс, знаменитий прусський капіталіст, котрому наша Галичина майже в кождій галузі промислу винна перший товчок, проїжджаючи раз через Дрогобич, звернув увагу

на дивну мазь, котру жиди в коновках розносили на продаж селянам по ринку. Переконавшись, що се нафта, заничищена земляними і другими мінеральними примішками, він забажав побачити те місце, де добувають ту мазь. Йому сейчас вказали бориславські мочари. Селяни розповіли йому, як вона підходить наверх води, як випалює траву і всяку ростинність,— а деякі заговорили навіть про підземних заклятих бойовників, котрих перегнила кров випливає наверх. Домс, практичний чоловік, розуміється, небагато там зважав на такі казки, але швидко покмітив, що нафтові жили мусять бути неглибоко, коли нафта сама підходить догори, і що мусять вони бути неабиякі багаті. Він поїхав до Борислава, звидів місцевість і рішив сейчас зачати першу пробу. У кількох бідніших він позакупляв за безцінок частки поля і, нанявши бориславських-таки парубків, почав копати вузенькі «дучки». По трьох-чотирьох сажнях показалася нафта. Домс тріумфував. Він швидко кинувся будувати дестилярні, почав радитися з ученими інженерами та гутниками. А тим часом збоку натягла інша хмара, котра швидко затемнила його надії.

В околиці рознеслася вість поміж всіми маєтнішими або і бажаючими швидко доробитися — про Домсову находку і про «чистий інтерес», який з того дасться зробити. Всі, а особливо жиди, лавою поперли в Борислав, хто з готовими грішми, а хто і так, на щастя. Почалася боротьба, якої досі не бачила Галичина. Слизький, влізливий елемент жидівський, мов вода під час повені, вдирався у всі закутини, всі шпарки, немов тисячі хробаків, і показувався всюди, де його ніхто й не надіявся. Докладне знання простого люду, уміліть використувати його, ошукувати в дрібницях на кождім кроці — надавали жидам велику перевагу над німецькими капіталістами і всякими фаховими людьми. Домс не міг видержати їх конкуренції і хоть не перестав держатися в Бориславі, однако діло не приносило такої користі, якої надіявся. Тільки жиди зі своїм «рабівницьким господарюванням» могли удержатися. Вони не зважали на ні на що, щоби тільки добути «кип'ячку». Закопи роблено вузькі, огороджувано хворостом, вентиляція зразу була дуже мізерна, ніяких приписів безпеченства на здоров'я не заховувано,— тисячі і тисячі робітників гибли за марний зиск, а жиди збивали тисячі і мільйони. Вони і один другому не пропускали. Де один добув нафту, другий копав ту ж побіч нього, брав глибше, підкопувався

під тамтого. Уряд не міг собі з тим дати ради, бо довгий час не було в Бориславі майже ніякого урядового контролю, майже ніякого надзору над публічним безпеченством. Всілякого роду проступки, а то і страшні справки були дуже звичайні. Село Борислав поволі щезало в тім непрослідимім хаосі, мов піна на воді. Давні, побиті боївники встали з могил, а встаючи, розвалили село, котре виросло було над ними!

Герман Гольдкремер був один з перших спекулянтів, що злетіли на Борислав, мов хижі ворони на падло. Незадовго у нього були вже три ями з «матками», с. є. з головними нафтовими жилами. Герман став напруго багачем. Досі він тільки боровся,— тепер став безпечно на ноги. Капітал плив йому сам до рук. Але ще довгий час не покидала його тота гарячка, з якою колись взявся до першої спекуляції. Довго ще він цілими днями літав по Бориславі, заглядав від ями до ями, сварився, кричав, штуркав робітників,— одним словом, як говорили ріпники, «квапився, немов завтра вже мали єго нести на окопище». Він зразу немов сам не вірив свому щастю, боявся, що ось-ось воно розслизнеться, розвіється, мов дим. Не раз вечорами він заглядував в тісні темні горла ям, і дрож пробігала по його тілі. Він пригадував собі своє либацьке життя, пригадував собі селянські оповідання про людську кров в землі, про поганих «песьоглавців», що живі лежать в могилах і ждуть, поки хто їх не випустить на світ. Йому ставало страшно. Його забобонна фантазія рисувала йому почварні образи, йому причувалися навіть в сні стогнання, котрі ніби добуваються з ям серед пітьми і мертвої тиші. Але такі хвилі, не то рефлексії, не то мускулярного змучення і успокоєння, були дуже рідкі. Гарячкова діяльність затопляла Германа, він був немов сліпий, немов сновида, що під проводом невидимої сили ступає понад пропасть і тим тільки щасливо переходить над нею, що не бачить нічого коло себе. Так само не бачив Герман в своїй гарячці деяких важних речей, котрі відтак тим дужче дали йому почутися. Передовсім він не бачив того, як розвивалося за ті літа його родинне життя. У нього родився один син, Готліб, але Германові ніколи було уважати (впрочім, ні уміння ані спосібності до того в нього не було), як розвивається, під якими вліяннями росте його син. Він знав тільки то, що на четвертім році віку малий Готліб почав учитися від звичайного, трохи порядніше одітого бельфера гебрейської мови і письма

св[ятого], а на шостім році пішов до «німецької» школи в Дрогобичі. Знав також і то (учителі частенько йому о тім говорили), що Готліб дуже тупа голова і плохо учиться. Але розважити докладніше над тим всім він не міг і не мав коли, тому-то і збував все грішми,— платив добре учителям, що «підучували» його Готліба приватно, дома, платив вино та цукри оо. василіанам, під котрих зарядом була школа,— і Готліб поволі, з тяжкою бідою ішов з класу до класу.

Та недовго ж тяглося образование Готліба. Скінчивши четвертий нормальний, він навідріз об'явив вітцю, що далі «мучитися в тій проклятій школі» не думає. Отець спершу зачудувався, далі розлютився і почав грозити, а видячи, що все то не помагає, пристав на жадання сина і дав його до склепу на науку торгової практики. Там пробував Готліб і досі. Сцена з сином по скінченні нормалок перший раз отворила очі батькові, розгарячкованому грошовими спекуляціями. Він побачив, що його син, попри всім лінивстві, попри всій оспалості, близькій до ідіотизму, вміє бути таким упертим, таким завзятим, що йому аж страшно стало. Довгі часи стояла Германові перед очима маленька, груба, буцмата фігурка його сина з низьким чолом, щетинистим, вгору стирчачим волоссям, з грубими, посинілими зі злості губами, з маленькими сірими очима, в котрих палала така тупа завзятість, така злоба і лютість, якої він досі ніколи не бачив у дитини. З затисненими кулаками і з страшним криком Готліб кидався на нього, сам не знаючи чого. Напад лютості небагато різнився у нього від нападу епілепсії.

Але спекуляційна гарячка Германа тоді ще зовсім була не устала. Готліб успокоївся, поставивши на своїм, хоть з лиця його,— се Герман аж тепер побачив,— ніколи не сходила понура упертість ідіота, котра знов часом напруго переходила в безмисну, ідіотичну веселість. Друге, що Герман відтепер мав час розважити на своїм сину,— се була жадоба грошей,— ні, жадоба розкидання їх. Він купував різні забавки і тут-таки псував та товк їх, книжок, бувало, на курс у нього переводилося більше копи, одежа щезала на нім, мов на огні,— одним словом, Готліб відмалу перемінювався поволі в якогось кобольда, в якогось духа-мучителя, котрому все на заваді, все в дорозі і котрий все старається змести і знищити, до чого тільки може руку приложити. Стіни в його покої повні були дір, виверчених в мурі ножиками, а тут-таки, в тих дірах, виднілися ще поламані вістря ножиків. Слуги і служниці мали з ним істе пекло:

ніколи не дав їм спокійно перейти попри себе, щоб не швяк-нути батогом, не вдарити каменем, не бризнути болотом. Герман, котрий дуже рідко бував дома і котрого Готліб впочатках трохи боявся, не знав або мало знав о тім; аж сцена вищезгадана отворила йому очі. Та й тоді він над тим так багато не застановлявся. «От дитина,— погадав собі,— звісна річ, живе, вразливе». Він успокоївся, від-давши його до склепу свого знакомого, блаватного купця Менкеса. Та недовго тривав його спокій. Син і тут не пере-ставав бути тим, чим зробила його напів природа, а напів виховання матері, і дуже часто Германові приходилося слухати жалоб других суб'єктів, а то і самого принципала, дуже часто приходилося йому сплачувати значні суми за шкоди, яких понароблял його син в різних місцях.

Але поволі-поволі, з ростом маєтку, потухала спекуля-ційна гарячка в Германовій крові. Він тепер уже став най-першим багачем поміж всіми бориславськими капіталістами. У нього було кількасот власних ям, кільканадцять дести-лярень, на нього працювало кілька тисяч робітників, пра-цювало під надзором невмолимих неробів-жидів, котрим Герман за те тільки і платив по 40—60 кр[ейцерів] денно, щоби наганяли робітників до роботи від рана до ночі. За 15 літ від часу почину бориславської спекуляції Герман закупив бориславську домінію і ще кілька шляхотських посілостей в околиці і став уже дідичем. Але разом з тою щасливою хвилею, коли се сталося, настав в житті Германа новий, зразу дуже мало видний, але все важний зворот. Його очі, досі засліплені тільки одною жадобою, заняті тільки шуканням одного — багатства, тепер, найшовши його, почали оглядатися навкруги, почали пильніше роз-зирати всі обставини, серед котрих текло життя Германа. Той, так сказати, критичний зворот не надійшов разом, не став ніколи дотепер надто сильний, але все-таки багато вра-жень, котрих Герман вперед недобачував, підпадали йому під очі, будили його увагу, мутили потрохи супокій і, па-дучи поволі, незначно, час від часу, мов краплі холодної води на розігріте тіло, разили його глибоко, лютили і пере-роблювали цілу його вдачу, весь світогляд.

Окрім дивної натури сина, котра перша звернула на себе його увагу, він швидко покмітив, що і його жінка в своїм роді не менше цікаве і сумне явище, і коли темперамент сина не мож було назвати інакше, як хоробливим,— то і вона зовсім не була нормально розвита. Оженившися

з нею, Герман відразу кинувся до своїх діл, з головою потонув в них і не бачив, як жива, бесідлива і яко-тако привітна дівчина, з котрою він оженився, перероджувалась, перемінялася поволі в зовсім другу, не подібну до першої. Вона зовсім не була образована, а доки ще незабезпечене становище Германа наганяло їй страх о будущу долю і заставляло до якої-небудь роботи, доти і до людей була подібна. Але швидко маєтковий стан Германа поліпшився, йому нічого було боятися о будущий хліб,— сам не знаючи, як і коли, він став жити вигідніше, в порядній, хорошо мебльованій хаті, став держати слуг, коні, далі закупив в Дрогобичі кілька каменниць на власність,— і тут життя його жінки пішло зовсім другою дорогою. Всяке заняття, всяку роботу вона покинула, стала їсти смачно і багато, немов хотячи винадгородити собі давніші часи недостатку. Строї занімали її якийсь час, і вона видавала на них немало грошей. Але чим дальше в літа, тим більше вона товстіла і лінивіла. Цілими днями вона сидить, бувало, в м'якім, вигіднім фотелі під вікном та смотрить на ринок. Її лиця стали повні і віддуті, очі, колись чорні, блискучі і заманчиві, тепер стратили блиск і стали немов олов'яні, голос понизився, згрубів, а рухи стали тяжкі і неповоротливі. Людська жива подоба замітно тонула в надмірі м'яса і товстості. Пані Гольдкремер на всякого, хто її бачив, робила прикре, аж гидке враження.

Безграничне лінивство, фізичне і духове, виродило у неї також упертість, властиву ідіотам, котрим годі подумати о чім-небудь, значить, годі і рішитися на яку-небудь зміну, на який-небудь живіший крок. Вона так боялася всякого руху, всякої зміни довкола себе! Вона й синові свому передала тото ідіотичне лінивство і тоту тупість, тільки що у Готліба до неї примішалася ще вітцева гарячка, виступаюча рідкими вибухами лютості і вічною жадобою нищення, псування та трачення всього без думки і без цілі. Правда, школа, товариство, в котре відтак ввійшов Готліб, обтесали трохи його дику вдачу, але не змінили її. Вона виявлялася тепер рідше, ніж вперед, але все-таки виявлялася, скоро що-небудь збоку дало до сього досить сильний товчок.

Герман не швидко успів докладно приглядітися всьому тому. Зразу не клав на то великої ваги. Але вічна нерухомість, бездійність і упертість жінки лютила його, гарячкового, непосидючого спекулянта. Він часто починав з нею сварку, але все надармо. Вона не раз і відповідати йому не

хотіла або на його бесіду відповідала напівдобродушним, напівглупим сміхом. Герман лютився і вибігав з дому. Подібні сцени послідніми часами ставали щораз частіші. Германові робилося дома чимраз прикріше, він чувся немов в різницькій ятці, переповненій запахом свіжого м'ясива. Щось мов перло його з дому, але сам він не знав куди дітися. Та щастя його, що він не зовсім ще ясно бачив, що се за люди, з котрими йому треба жити, що се за натури — його жінка і син! Щастя його, що він не знав, чому вони такі дивні, капризні, уперті, що він уважав їх здоровими людьми! Коли б він був знав, яка велика мірка помішання розуму і психічної недуги лежить в їх крові, він, певно, не був би міг і днини ночувати з ними під одною стріхою! Правда, життя і природа — се дуже консеквентні діячі, вони швидко показали йому і тот бік діла, але все-таки ближче застановлення могло б було злагодити переворот, а то і зовсім звести його на супокійну дорогу лікарського та психіатричного рятунку.

І тепер, в хвилі найбільшої переваги рефлексії та споминок, яку досі тільки переживав Герман, він не задержувався довго над картинами свого родинного життя,— так дуже те життя йому обридло. Саме вчора у нього була завзята передирка з жінкою, в котру вмішався і син, що на той час був дома. Герман тепер вже і не тямить, о що їм пішло, але тільки тямить, що жінка і син насіли на нього так, що мусив утікати з дому. Жінка лаяла його, а син грозив, посинівши зі злості. Герман сплюнув перед себе з досади. «Прокляте боже на таке житє!» — шепнув він, беручися до роботи. Швидко перо заскрипіло по шорсткім сивім папері. Але рефлексія ще не втихла. Герман зупинився по хвилі, поглядаючи на великі стовпи цифер, що п'ялися перед його очима на папері.

— Для кого то все? — прошептав він.— Хто з того схіснує? А на се прецінь весь мій вік пішов, всі мої сили! . .

Але діловий, практичний чоловік в одній хвилі обізвався, і всі непотрібні рефлексії втихли, поховалися геть, мов малі діти перед різкою. Герман встав, пройшовся по комнаті, випив склянку води і засів до роботи.

Була одинадцята година. Сонце жарило, а вітер крізь вікно заносив до кімнати розпарений нафтовий сопух і безконечний гук, крик та гамір робучого люду. Герман все ще сид'в і писав, незважаючи на ні що. Він умисно хотів

набити собі голову цифрами та рахунками, щоби прогнати другі, погані думки.

Нараз двері до його покою з лускотом отворилися, а в них показалося нагло, мов червона блискавка, широке, розгоріле лице його сина. Ще хвилька, а перед ним стояв Готліб, задиханий, покритий курявою, з блискучими очима і стисненими кулаками.

— Га,— промовив він, важко дишучи і падучи безсильно на канапу.

Герман, перепуджений і здивований, випулив на нього очі.

— А ти чого сюда прибіг? — запитав він по хвилі.

Готліб не відповідав. Видно, що він пішки перейшов всю дорогу з Дрогобича, та й то перейшов швидко. «Що ж таке сталося? Чого йому треба?» — думав собі Герман, дивлячися на сина і ждучи його відповіді. Відповіді не було.

— Ну, що ж там такого? — промовив Герман ласкавіше.— Чого-сь прийшов?

Послідне запитання стрясло нараз Готлібом, мов іскра електрична. Він в одній хвилі зірвався і прискочив до вітця.

— Гроші давай, чуєш? Гроші! — скрикнув він, чіпаючи його за груди.— Гроші давай,— мені гроші треба,— багато, чуєш!..

Голос ледве продирався Готлібові крізь пересохле горло. Його руки дрижали. Герман поблід зі страху. Він не знав що робити: чи кричати о поміч, чи уговорювати сина по-добру.

— Нащо ж тобі гроші? — спитав спокійно Герман. Він силувався на спокій, хоть чув, що йому щось під горло підступає, немов хоче його удушити.

— Треба! Треба! Не питай! — кричав Готліб, шарпаючи його.— Давай швидко, у тебе їх і так много! Давай!..

Готлібів голос урвався. Герман поглянув на його лице, в його очі... Боже! Що за дикість, що за страшна жадоба! Йому стало страшно і мерзко, немов се не власна його дитина, а якийсь гад дотикається тіла. Зачудування перейшло в гнів. Він одним замахом відопхнув сина від себе так, що той, хитаючись, покотився в кут к стіні.

— Що,— крикнув тепер Герман, дрижачи з гніву,— ти відки? Що ти за один? Чи так ся до тата з просьбою приходит? А, ти смієш на мене руку піднімати? Не знаєш, що

в письмі написано: «Усхне рука, котра піднімаєся на батька!» І ти за грішми? Зараз кажи, нащо їх тобі?

Готліб, як упав на канапу, так-таки і лежав, не кажучи і слова. Він раз тільки поглянув на батька, але таким ненависним, злобним, затятим поглядом, що Герман замовк і, сплюнувши та пройшовшися два-три рази по комнаті, сів назад до роботи, не звертаючи уваги на сина.

Настало полудне. Служниця ввійшла і звістила, що обід готовий.

— Їсти підем! — обернувся остро батько до сина. Готліб, не кажучи слова, встав і пішов до обіду. Він їв своїм звичаєм, багато і пажерливо,— але се не дивниця була Германові. Дивниця була йому тільки то, що Готліб з такою жадобою випивав склянку за склянкою вина, котре стояло на столі. Герман бачив, як Готлібові очі розгорялися чимраз дужче, грубі, вишневої краски губи рушалися, але ні одно слово не виходило з уст. Бачилось, Готліб бесідував, радився сам з собою не чутним нікому голосом. Батько зразу хотів заборонити йому пити так багато, але далі подумав собі: «Нехай,— швидко засне, то і перейде все». І дійсно, Германові недовго прийшлося ждати. Ще за обідом сон зломив Готліба, він перевернувся на софку і захропів, розкинувши руки і ноги і широко розтворивши уста. Він лежав так перед Германом недвижний, тільки губи раз в раз шевелилися, немов таємнича нарада з самим собою не переставала і у сні.

III

Сонце похилялося з полудня. Його гаряче проміння сипалося іскристим градом на Бориславське узгір'я, розсипаючись по сугорбах сірої глини, видобутої з глибочезних ям, розпалюючи тонкі дротяні линви, навинені на корбах, заламуючись і мигтячи всіми фарбами веселки на калюжках та потічках, котрих стухла, болотниста вода покрита була зверху густою, пливкою нафтою. Ясне, погідне небо горіло над гарячим Бориславом і виглядало так само сіро, як ціла зруйнована околиця. Вітер ні разу не шевельнув воздухом, не повінув холодом, не розсіяв важкого, густого сопуху, що, виходячи з ям, з глини, з потоків, з брудних магазинів, залягав хмарою над Бориславом, спирав дух в груді. А ще гори, обрубані з лісу, покриті голими стирчачими пеньками або зовсім вигорілими

шутроватими та каменястими галявами, доповнювали враження того сумного краєвиду. Голоси, що рано розлягалися і зливалися в один безмірний гамір, заповняючий всі закамарки Борислава,— тепер змовкли. Якась сонна мертвота залягала довкола. Тільки ріпники в своїх зароплених сорочках, самі зароплені по очі, ліниво поверталися коло ям, крутячи корбами, та теслі цюкали рівностайно своїми топорами о дерево, мов великі жовни. Всякий рух, який видно було довкола, всякий голос, який мож було учути,— все нагадувало радше повільний, сонливий рух та туркіт величезної машини, тільки що колеса, зубці, загачки та шруби тої машини були живі люди з тілом і кров'ю. Думка, не находячи нічого принадного ні поверх землі, ані над землею, мимоволі ниряла в тоту темну, страшну глибінь, де тепер, в тій самій хвилі, мучаться, працюють, риють тисячі людей, де кипить робота, оживає або завмирає надія, бореться життя зі смертю, бореться чоловік з природою. Кілько сумних зітхань, тривожних думок, гарячих молитов, п'яних викриків розлягається в нутрі землі, але наверх не видобувається ніщо, крім удушливого сопуху, все пожирає земля, глибінь, пітьма, мов той старосвітський божок власні діти. А сонце горить на небі, мов розпечена залізна куля, і, бачиться, навмисне силується якнайшвидше висушити всю силу, всі живі соки в тих чорних, послаблих ріпниках і в тих голих, обнищених з лісів, тільки беззубими чорними пеньками наїжених горах.

Герман Гольдкремер не міг нині по обіді і на хвилю заснути,— так зрушили його різні враження нинішнього дня. Він вийшов зі свого помешкання і пішов на Новий Світ, де було найбільше і найбагатших його ям. По дорозі минав він багато чужих закопів, але не обзирався на них, силувався навіть нічого не видіти, нічим не займатися, бо чув, як всяка, хоть і найзвичайніша річ дивним способом тривожить його роздразнені нерви. Він був немов в гарячці, коли всякий, хоть і зовсім легенький дотик на болюче тіло видається хорому важким ударом. Герман сам не знав, що з ним сталося сьогодня. «Чи я мало спав, чи перестудився, чи що такого?» — воркотав він сам до себе, чуючи в собі тоту дивну, нечувану зміну. Йому здавалось іменно, що на все він нині дивиться якимись новими очима і що весь Борислав нині для нього якийсь новий світ. Що се мало значити? Чому, наприклад, худі, нужденні, чорні лиця ріпників, працюючих коло ям, нині так глибоко щеміли в його

серці, а звичайно навіть уваги його не звертали на себе? Чому їх порвана, перегнила, зароплена одежа нині обходила його далеко більше, ніж груди воску, котрі вони раз за разом витягали з ям? Відки йому прийшла в голову думка, що тамтому в ямі мусить бути страх негарно сидіти в такій глибіні і в такій задусі цілих 6, а то не раз (в його ямах) і 12 годин? Що за невидима сила навернула йому на голову питання: як же то муситься жити дома тим людям, коли вони волять іти сюди за такий нужденний заробок та страшно бідити? «Нужденний заробок!», «Страшно бідити!»... Так, тоті іменно фрази, з котрих він не раз так їдко насміхався, в котрих правду ніколи не хотів повірити, просунулися тепер через саму тайну глибінь його душі, мов чорні хмари, передвісники бурі. Що сталося з Германом? Яким чудом приходить він до подібних рефлексій, він, твердий, практичний, вирахований Geschäftsmann[1], він, у котрого ставало на тілько серця, щоб за найменше припізнення, за найменшу недбалість, за найменше грубе слово навіть уривати своїм робітникам з платні? Відки він сам тепер приходить до подібних думок? Хіба він не знає, що се все дурниці, dummes Zeug[2], як він сам звичайно говорив перед другими?

О, Герман знає все то дуже добре і тямить дуже добре свої власні науки, але що ж, се була якась така погана хвиля, коли подібні думки шибнули йому в голові. Він старається насилу прогнати їх. Ідучи звільна стежкою поміж ями, минаючи ріпників та жидів, що з пошануванням кланяються «такому велике пан з наші віри»,— він насилу хоче занятися рахунком, діловою комбінацією. Ось послідніми тижнями ями принесли йому о 20 тисяч менше доходу, ніж звичайно,— в його касі починає показуватися недобір,— робітники коштують багато, бо косовиця настала, а тут контракт з різними фірмами виходить. Правда, при належитій натузі можна ще дігнати хибу,— треба лишень наняти більше робітників і отворити два закопи, котрі недавно мусив заперти задля недостачі рук. Але що ж, се також ризико. Ану ж в закопах покажеться жила води,— а се річ дуже легка, і так уже декуди сльозить вода в штольнях. Тоді пропала робота, і треба довгого часу, заким воду вичерпати. На нафту ніщо надіятися, бо і джерела вже майже вичерпані, та й вона, впрочім, не оплачується, не видержує кон-

[1] Комерсант *(нім.).— Ред.*
[2] Нісенітниця *(нім.).— Ред.*

куренції з заграничною. Лихо! От, якби так тепер порядну жилу воску надибати, то се би якраз помогло! Але тут Герман запинився. Його переслідувала вже від тижня думка, що щастя починає відвертатися від нього, а тепер він знов щастя просить — о жилу воску! Пуста просьба! Жили не добуде, недобір буде побільшуватися, вода залле закопи, контракт пропаде, все, що він через тількі літа з такою мукою, грижею, працею і гарячкою назбирав і нагромадив докупи,— все пропаде, розслизнеться, розвіється, мов порох на вітрі, бо щастя відвернулося від нього! Так, воно відвернулося, він о тім сильно переконаний. Він знає з досвіду, що поки чоловікові щастя сприяє, поти тіло його сильне, мов залізо, нерви тверді, мов сталь, думка ясна і певна себе, поти цілий чоловік подібний до блискучої острої стріли, випущеної з лука і з свистом летячої просто до цілі. Герман був колись — недавно ще — такою стрілою! Але нині він не той! Нині він дразливий, зламаний, нині грижа їсть його серце, травить його силу, мішає його думку,— нині щастя покинуло його, відвернулося від нього!

Такі невеселі думки шибали по голові Германа. Він і незчувся, коли став перед першим своїм закопом. Кошара з дощок і різаних стовпків розсілась над ямою, мов сіре циганське шатро,— всередині було брудно і душно, хоть кошара не запиралася ніколи; всякого, хто знадвору входив до неї, сумерк хапав за очі; аж по довшім часі мож було до нього привикнути і розглянути добре все, що всередині находилося. Герман увійшов.

Ріпники іно що пополуднували і бралися до роботи. Їх було чотири, самі молоді парубки. Один давно вже стояв при млинку і млинкував свіжий воздух до ями. Поки се не зробиться, не мож лізти в глибінь. Два другі приладжували третього, котрий мав спускатися вдолину. Вони оперезали його шлеєю попід пахи і відтак причепили шлею до дротяної линви. Парубок, приладжений таким способом, стояв над ямою, не кажучи і слова.

— А що, чей уже мож спускати? — сказав один з тих, що його оперізували.— Ану, Миколо, подай єму там оскарб і ліхтарню,— швидко, небоже.

— Ну, ну, ніщо квапитися, є час до вечора,— відповів тамтой від млинка. На ті іменно слова Герман надійшов до кошари.

— Так, так, є час! Поволеньки собі поводітся! — крикнув він гнівно.— Вже друга година, а ти ще наверха?

Ріпники не ужахнулися, не переривали своєї роботи при Германовім приході, ні один навіть не поглянув на нього. Микола рівнодушно складав оскарб і мотику в бляшаний кибель, причеплений на кінці линви; Семен млинкував далі, хитаючися при тім на оба боки, мов п'яний, а Стефан причепив шнурок до пружини, на котрій стримів дзвінок, відтак засвітив ліхтарню і дав її Гриневі.

— Чому швидше не робите? — крикнув знов Герман, котрого найдужче лютила тота рівнодушність,той дерев'яний супокій ріпників.

— Так робимо, як можемо! — відповів Семен.— Таж годі єго спускати в замороку! Самі знаєте, що вісімдесят сяжень — то не жарт!

— Ну, Гриню, бери ліхтарню та іди в божий час,— сказав Стефан.

Гринь взяв ліхтарню і ступив одною ногою в кибель, а рукою взявся за линву. Стефан і Микола стали до корби. Поволі замахувала вона своїм крилом, і линва, мов червона змія, почала сховзуватися з валу, на котрім була навинута. Гринь ще стояв на березі ями. На його лиці крізь густу верству глини і кип'ячки мож було добачити якийсь неспокій, якусь тривогу і щось мов боротьбу з самим собою. Через його голову перемигнула блискавкою думка про дім, про стару матір, котра завтра, в неділю, жде його на обід. А тут ось перед ним ся глибоченна, 80-сажнева пропасть, брудна, вонюча і тісна, мов життя в нужді. А там в глибині кілько-то різних, невидимих сил грозить йому! Хто знає, чи за годину, за дві його товариші не витягнуть холодного трупа? Хто знає, хто знає!.. Дрож пройшла по його тілі, коли кибель почав тонути вдолину, коли на його лице повінув важкий підземний холод. Йому стало так тяжко, як ще ніколи. Ось він, стоячи одною ногою в киблі, рукою держачися линви, перевис в воздусі і захитався над западнею. А корба невпинно махає своїми крилами, линва невпинно сховзується з валу,— він тоне, тоне повільно, тихо... Йому дух захапує,— дрижачим голосом кричить своїм товаришам на прощання звичайний гірницький оклик:

— Glück auf![1]

— Glück auf! — відповідають серед глибокої тиші три голоси,— ні, не три! І четвертий, непевний, притишений голос Германа повторив також:

[1] Хай щастить! *(нім.)* — *Ред.*

— Glück auf!

— Іди з богом! — додав Микола і замовк. Гриць утонув в темній пропасті.

В кошарі тихо. Ані один голос не переривае тиші. Всі мовчки працюють. Колеса, намазані кип'ячкою, обертаються нечутно,мов духи серед сумерку. Линва тихо сховзується і хитається. Всім якось важко, немов при похороні, коли спускають трумну до гробу. Дивна річ! Щодень кождий з них бачить те саме: спускається чоловік до ями,— і щодень те саме важке, гнетуче чуття здавлює душу, щодень вертає думка: «Ось спускаємо до гробу живого чоловіка!»

Герман стояв і дивився, дивився і мовчав, він сам не знав, що з ним робиться. Як пильно, як уважно слідив він нині за виразом лиця тих ріпників, а особливо того, що втонув в глибині, того «живо похороненого!» І диво! Ті самі чуття, що шевелилися в них, що викликували в них дрож, і зітхання, і тривогу,— ті самі чуття бушували і в його груді, але як сильно, як страшно! Все то, що мельком перелетіло через думку Гриневі, коли стояв над ямою, все то переходило і через думку Германа, але як ярко, як живо, як важко! В його уяві рисувався не один образ нужди, розпуки, недостатку,— не один, а тисячі, і всі вони зливалися в одно бушуюче море, в одну страшну заливу недолі, в котрій гриміли і стугоніли якісь змішані, глибокі голоси. Тих голосів він не міг поняти, хоть знав, що воно щось страшне. Він стояв в куті кошари, нерухомий, холодний, і силувався позбутися страшних привидів. Він широко отворив очі, щоби вид дійсності прогнав марева. Але і дійсність не могла його потішити ані успокоїти. Бо чи ж його марева не були тота сама дійсність, тільки більше оживлена, піднесена фантазією на вищу ступінь?

— Glück auf! Glück auf! — повторяв він безмисно.— Щасти біг вам, бо ми не зазнали щастя! Щасти біг вам, бо ми гибли з нужди, мучились весь вік! Щасти біг вам!..

— Кому? Ну, кому ж, як не нам, нам, Гольдкремерам, нам, котрі можемо спокійно стояти, дивитися на обороти корби, сховзанє і хитанє линви, котрі можемо спокійно наганяти тих людей до пильності, спокійно слухати їх страшного, прошибаючого: Glück auf!..

Герман вийшов з кошари, не сказавши і слова більше ріпникам. Сонячна ясність надворі успокоїла його трохи, притишила розбурхані думки. Він пішов далі оглядати

ями і старався по дорозі набрати як може найбільше супокою і твердості. Він говорив сам собі, що «властиво, що ж се за велика річ? Лізе хлоп до ями, ну, і бере за то заплату — цілого гульдена! Якби не хотів, то би не ліз, силувати єго ніхто не силує. А як там що... того... ну, то за то пречінь я не можу відповідати. Я що можу, то роблю для їх безпеченства. Кілько-то мене коштують кошари, млинки, лампи нової конструкції! Що ж мені може закинути? А що я за свої гроші хочу совісної роботи, то се зовсім природна річ. Значит, я не маю нічо на своїй совісті, не маю чого тим гризтися! навіть думати о тім нема що! ...»

Так міркував Герман, уцитькуючи тоту невидиму силу, що нині збудилася в нім і валила-перевертала всі його рахунки, бентежила весь його супокій. І справді, вона, мов на Германів розказ, затихла. Герман став спокійний, навіть якийсь жвавий і радий, мов чоловік по слабості. Тільки час від часу легенька дрож його мускулів давала йому знати, що страшна, ворожа сила в його нутрі не замерла і що найменший сильніший дотик, найменше потрясіння може наново її розбудити.

Він підійшов к другій ямі в веселім настрої. Йому хотілося забічи ріпників несподівано, невидимо, щоб доконатися, як вони роблять. Він знав, що тепер його вірника нема коло сеї ями, і для того легко йому буде доконатися, чи варті тоті люди і тих грошей, що беруть. Він підійшов злегка к дощаним стінам кошари, ступаючи без шелесту на м'якій глині, і заглянув через вибитий сук досередини. Такий спосіб надзирання був у нього не новина, і всі майже робітники знали о тім, бо звичайно при виплаті Герман уривав їм зо чверть зарібку, говорячи: «А, то ти через тиждень дармуєш та поводишся коло ями, мов глиняний, а тепер по гроші приходиш!» А коли бідолаха-ріпник починав суперечатися та божитися, Герман цілий наливався кров'ю, як індик, грозив ріпникові жандармами і казав вірникові як стій викидати його за двері.

Герман заглянув через вибитий сук до кошари. Якраз напротив нього був вхід, через котрий входило досередини трохи світла, відбитого від сусідньої кошари,— проте Германові легко було розглянути все, що діялося всередині. Два парубки стояли, як звичайно, коло корби, але не крутили,— видко було, що іно що спустили одного вспід і ждали дзвінка, коли мають тягнути вгору кибель з воском. Тільки третій при млинку крутив раз у раз корбою, хитало-

чися в боки, мов і сам став машиною. А коло входу сидів малий заталапаний хлопчина — лип'яр, котрий звичайно вибирав з-поміж глини дрібні грудки земного воску. Тепер, не маючи роботи, він дрімав, опершися плечима о стіну; його худі брудні руки висіли безвладно долі боками, а долоні лежали в глині.

Дзвінка не чути,— робітники балакають.

— Слухай, чого так нині нашого пана хлопець летів задиханий до вітця? Так, мовби хто гнав за ним!..

— А що, — певно, грошей потребує! Ей, то тобі, брате, урвитель, най бог сохранит. Я видів не раз в Дрогобичі, як ся тото над людьми збиткує, господи! А грішми то так розмітує,— де що видит, зараз біжит, купує, поламає, попсує та й знов біжит далі, знов купує!

— Добре єму дуріти, коли є за що. Розмітує людською працею, розвергло би єму кості!

— А знаєте, — докинув той, що при млинку, — я як ся дивлю на него, то все си гадаю, що він не згине своєю смертею. Протренькає вітцеві тисячі та й піде людей розбивати.

— Ой, певно, що не що єго чекає, а шибениця! То лишень єму ся в тоті жаб'ячі очі подивити, то аж чоловіка морозом перейме!

— То бог старого Гершка покарав за людську кривду! Добре то якийсь казав: людська кривда і на третім поколіню відомстится!

— Бийте плішки, бийте плішки! — крикнув спросоння здріманий лип'яр і прокинувся. Германів погляд упав якраз на його нужденне лице, перед часом зів'яле і вихудженe,— і йому перемигнуло в думці повне, червоне лице сина. Він сам не знав, що таке вразило його при тій згадці, але холод здавив його груди, йому стало так тяжко, так тривожно, немов бачив уже правду того, що пророчили його синові робітники.

— Що такого, що Мирон не звонит? — спитав той від млинка.— Ану, закричіт там до него, що з ним?

Один з тих, що стояли при корбі, нахилився, прикляк над яму і крикнув щосили:

— Мироне, Мироне!

Відповіді не було. Робітники поглянули на себе в німім ожиданні, колесо млинка закрутилося з подвійною живістю, малий лип'яр непевним, хитким поступом підійшов к ямі, випуливши очі і не зовсім понімаючи, що се таке робиться. Герман глядів і слухав.

— Мироне, Мироне, чи живий ти? Обізвись!

Знов хвиля мовчанки,— з ями голосу не чути ніякого. Холодний мороз пробігає по жилах робітників, їх лиця бліднуть, вони в тривозі позирають по собі.

— Тягнім догори, швидко,— може, не дай боже чого,— нещастє!..

— Тягнім, тягнім!..

Вони дрижачими руками хапають за корбу, збираються з силою...

Дзень-дзень-дзень! — роздається різко і остро голос дзвінка. Всі відотхнули, ожили, мов гора звалилася з їх грудей.

— Слава тобі господи, що живий! Ох, а ми вже гадали...

— Або ту далеко до біди!

Знов дзвінок — знак, щоб тягли кибель догори. Корба закрутилась, балаканка урвалась, і довгу хвилю Герман не бачив нічого, окрім одностайних розмахів корби. Він відступив від стіни і озирнувся, не знаючи, чи іти до кошари, чи ні. Але думка про лінивство робітників пропала з його голови. Він ще дрижав від того тривожного ожидання, заким роздався голос дзвінка,— в його голові, правда, не було бурі, котра там перед хвилею лютувала, але всі враження мінилися, перелітали, затиралися, мов тіні в хмарний день. Навіть ті слова, котрі ріпники говорили про його сина, щезли якось з його пам'яті,— що більше, вони якось немов злегшили його душу, зняли з неї частину гніву на «непотрібного лямпарта», як звичайно звав дома Готліба. «А все ж таки він мій син, і, як прийде до маєтку, буде вмів єго шанувати»,— сказав він сам до себе твердо і рішучо, немов силувався сам себе переконати. Тота твердість утішила його, він з уподобанням повторював по кілька разів: «А таки він мій син!» Між тим якось без свідома пішов далі, до третьої ями. Вона була трошки відсторонь від тамтих. Високий, до половини дерном покритий горбок круг неї вказував, що вона вже давно викопана. Кошари над нею не було, вона і будована була ще по-давньому. Се була перша яма, з котрої плило головне джерело Германового маєтку. Але від кількох літ вона стояла пусто, відколи джерело кип'ячки в ній вичерпалося. Аж тепер, коли замість кип'ячки поплачував найліпше віск, Герман казав її відновити і копати глибше, бо вона давніше тримала тільки тридцять сажень вглиб. Коли відбито дошки, котрими була прикрита, показалося, що

усподу вода, і треба було наперед вичерпати воду. Вже три дні черпано, а власне нині мав перший раз спускатися в неї старий ріпник Матій, щоб оглянути, де що треба направити і де копати штольні. Коли Герман підійшов к ямі, побачив, що ріпники саме витягали кибель з ями, в котрій сидів уже від доброї години старий Матій.

— А що? — спитав Герман, підійшовши к робітникам.

— Та нічо,— відповіли вони.— От Матій задзвонив чогось, та й тягнемо.

— Ну, що там такого може бути?— спитав зачудуваний Герман.— Тяжке?

— Ні, не дуже. Щось старий мусив надибати.

Герман, зацікавлений, став над яму, опершись на стовпці, і пильно дивився в темну глибінь. Сонце косо пересікало отвір ями, але вглиб не було видно нічого. Одно тільки вдарило Германа — дивно-неприємний гнилий сопух, але цікавість не давала йому відвернутися. Він пильно, немов помішаний, дивився в темну глибінь, між тим коли линва поволі навивалася залізними перстенями на вал корби. Він глянув на тоті перстені і пригадав собі страшні скрутелі величезної гадюки на образі. Його забобонна, роздразнена думка зв'язала як стій прочуття якогось лиха з тим привидом. Втім, плохо насмарована корба скрипнула проразливо,— Герман глипнув в глибінь і задеревів на місці. З темної пропасті виринала-виходила вгору на світло страшна, почорніла труп'яча голова. Герман стояв мов мертвий і не міг відорвати очей від того виду і в тривозі своїй бачив виразно нелюдський злобний усміх на тих щербатих щоках, у тих огромних глиняних очах. Він стояв, дивився і дрижав, мов у лихорадці,— дрижав з забобонного переляку і обридження.

І ріпники при корбі, побачивши такий дивний і страшний груз, скрикнули в один голос і трохи зовсім не випустили корби з рук. Подібні случаї, хоть давнішими часами зовсім не рідкі в бориславських ямах, тепер стали далеко рідші, а особливо їм, молодим ще ріпникам, не лучалося бачити нічого подібного. Але ось здолини шарпнено сильно за дзвінок, і се продрухало їх з переполоху. Швидко вони підтягли кибель вгору і висипали кості на землю. Дивно застукали ті кості, голова покотилася долі горбком і опинилася аж коло самих ніг Германа.

— Чорт тебе! — крикнув Герман, відскакуючи набік.— Як сиплеш?..

Але він не міг більше нічого сказати,— тривога здавлювала йому горло. Знов дзвінок здолу. Ріпники шепчуть: «Господи, господи!» і забираються швидко опускати кибель вдолину. Герман, мов опарений, утікає від ями. Він чує холод в тілі, чує дрож, неміч, а в його голові крутиться, мов фуркотяче веретено, одна тільки фраза: «Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir!»[1]. Він і сам не знає, як і про що склалася тота фраза в його голові, і повторює її без мислі, без застанови, біжачи стежкою поміж ями. Йому бачиться, що ціла нога його мов в огні, що щось пече його в неї, щось давить і що відтам якесь дивне чуття розходиться по всім його тілі. Аж ось виліз з ями старий Матій і показує всім приржавілий мідяний перстень з червоним скляним камінцем.

— Ти, Митре, не тямиш того перстеня? — кричить він.

Митро придивлюється, хоть трохи здалека, а далі скрикує:

— Господи, таж то самий мій перстінь, що-м три роки тому дав був Півторакові на заручини!

Всі ахнули, пізнали, що небіжчик — не хто другий, лиш Іван Півторак, котрий два роки тому не знати де подівся, лишивши молоду жінку з дитиною.

— Адіт, де бідний пропав, дай му, боже, душеньці легко!

— Господи, як то не раз чоловікові смерть зайде, ніхто і не знає, де та що!

— Гей, то-то була поцтива душа — небіжченько!

— Вже хто, а ми оба жили, як рідні браття! — говорить Митро і замурзаним рукавом утирає сльози. Герман відсторонь чує тоту бесіду. Його обступило кілька жидів і говорять також живо — але він не слухає їх. Його збурена кров била, мов молот в груді. Лиш поволі серед людського гамору він успокоюється, силується бути супокійним, говорить навіть з жидами, але говорить без зв'язі, без застанови, сам не знаючи що. Але жидам та ріпникам ніколи довго пеняти. Наговорившись, назітхавши за покійником, вони розійшлися,— кості зложено на купу і присипано землею: «най не лежат на сонічку божім» — і давня робота зачинається знов одностайно, мовчки, важко, мов і перерви ніякої не бувало. Часом тільки робітники при корбі забалакають до себе о нинішній новині.

[1] Прокляття бога наді мною! Прокляття бога наді мною! (*нім.*) — *Ред.*

Герман тим часом побіг далі. Його переляк потрохи успокоївся. Він став покрикати на ріпників, як котрі лінниво робили, кричачи, добирав чимраз більше смілості та сили,— заглушував в собі зрушення. Аж вкінці неспокій немов зовсім улягся, думка звернулася доразу на щоденні, практичні питання, Герман видобув нотатку і зачав записувати імена робітників, котрі нині при виплаті могли надіятися не одержати повної зарібнини. Однако все-таки щось немов тіснило його. Не оглянувши всіх ям, він побіг до магазинів, відтам до дестилярні, всюди крутився, заглядав, кричав,— одним словом, силувався бути тим, чим був донедавна— невгомонним, практичним Geschäftsmann-ом.

— Herr Principal, Herr Principal![1] — почув нараз за собою голос вірника, що занімався набиранням робітників, годженням їх на роботу і надзирав над ними через тиждень.

Герман обернувся. Вірник, маленький, обшарпаний жидок, біг за ним, задиханий, почервонілий, махав руками і головою, немов цілий був на пружинах.

— Nu, was ist geschehen?[2]— спитав Герман, не можучи дочекатися від нього слова.

— Ja, kommen Sie nur, kommen Sie nur![3]— кричав вірник і не переставав розмахувати цілим тілом на всі сторони.

Герман поступив пару кроків к ньому і силувався угадати, що так зрушило вірника, звичайно чоловіка тихого і повільного.

— Ja, kommen Sie nur, kommen Sie nur! — кричав він. — Im Schacht Nro 27 hat man a Matki gefunden, a soi a Matki,— Gott gerechter![4]

При тім вірник брався долонею за голову, махав руками, немов показуючи тягар найденої матки[5], і робив різні, на вид безумні та дивоглядні рухи.

— А-ах! — вирвалося мимовільно з уст Германа. Так ось чого біг за ним вірник, ось що так розрадувало його! Герман, хоть віддавна привик слухати подібних вістей, став тим разом як вритий. Він думав, що щастя зовсім уже від-

---

[1] Пане принципале, пане принципале! *(нім.)* — *Ред.*

[2] Ну, що сталося? *(нім.)* — *Ред.*

[3] Так, ходіть лиш, ходіть лиш! *(нім.)* — *Ред.*

[4] Так, ходіть же, ходіть! У шахті № 27 знайдено матку, таку матку,— боже справедливий! *(нім. і євр.)* — *Ред.*

[5] Маткою називається головна жила, або грубий поклад земного воску. Поклади такі стрічаються досить рідко, і хто до нього докоплеться, може бути певний великого зиску.

вертається від нього, а воно ні. Щастя все ще служить йому, він сильний по-давньому, він нічого не боїться, нічим не потребує журитись! Що йому тепер пусте балакання глупих ріпників, що псоти сина, що грижа з жінкою! Щастя служить йому, а вони всі мізерні хробаки супротив нього,— вони мали б мати таку силу, щоб затроїти йому життя? Ні, ніколи! Не то життя,— і одної хвилі він не дасть собі замутити всіми тими мізеріями! Се нове, несподіване щастя жбухнуло, мов хвиля води, в душу Германа. Його гордість, тілько разів сьогодня понижувана різними споминками, так сильно підкопана невмолимою рефлексією, ожила, одужала наново, почала надуватися, підносити голову вгору. Йому почало здаватися, що воно прецінь нічо такого важного — се нове щастя. Щастя природа була винна йому,— хіба ж вона не знає, які контракти він поробив, кілько б він шкоди утерпів, якби вона не ставилася на час зі своїм скарбом? Вона знає се — і стає на час. Вона покірна його волі, служить йому так, як служить всякій силі. І він сила, він не потребує навіть розказувати, потребує тільки хотіти, його воля — закон природи, її сповнення конечне, як конечне сповнення всякого закону!

Гордим, смілим поступом зблизився Герман к щасливій ямі, коло котрої лежала величезна, свіжо видобута груда воску — перша з надибаної матки. Він радісним оком оглянув той скарб, між тим коли невсипуща корба витягала догори вже другу подібну груду. З якою величною повагою Герман казав занести віск до магазину, з якою царською великодушністю обіцяв робітникам, працюючим коло сеї ями, додати до їх тижневого зарібку по гульденові! З якою щедротою він в пориві радості дав ущасливленому вірникові сейчас на місці 5 з[олотих] р[инських] надзвичайного «трінгельту». Він справді в ту хвилю був в своїх очах паном, царем многовладним, котрого слухає, перед котрим кориться не тільки весь сей народ, але і сама природа!

Сонце вже хилилося на захід над Попелівську гору. На небі не було і хмарки, в природі залягла тиша, переривана тільки гамором робучого люду, котрий розповідав собі про нинішню новину, т. є. про видобуті з ями кості Івана Півторака. Жінка Півторакова, котра робила в Германовій хаті в дестилярні, не знала ще нічо о тім і журилася тільки дитиною, котру лишила саму в хаті. Але нині не був звичайний вечір,— нині день виплати! Потомлені, виблідлі та посинілі лиця ріпників нині оживлювалися надією на той

гірко запрацьований гріш: люди, що не раз по цілому дневі не сказали й слова до других, нині ставали говіркі, жартували та запрошували товаришів на горівку. Мертвий Борислав чим ближче ночі, тим більше оживав.

Побалакавши дещо з вірником та послухавши, що говорили урадувані ріпники, Герман пішов додому, щоб прилагодитися до виплати. Його голова повна була груд воску, контрактів, векселів, в вухах пробрязкувало срібло та золото, світ цілий бачився йому огромним ринком, на котрім він єдиний праводавець, він сам бере весь зиск. Всі прикрі, важкі враження нинішнього дня щезли, мов ніколи і не бували, бо тепер,— думав Герман,— коли його щастя вернуло, коли діла ідуть добре, тепер вся тота невчасна грижа не має ніякої підстави, не має розумної причини. Вона можлива тільки в нещасті і непевності,— але не тепер. Так думав Герман і сильно в то вірив і був би непомалу зачудувався, якби хто був посмів йому сказати, що нема пана над совість, нема сили, котра б могла їй розказати. Він пречінь сам був такий пан,— він розказав, і совість з усіма своїми рефлексіями замовкла, щезла, пропала!

Прийшовши домів, він сейчас запитав, що робить Готліб.

— Спит єще,— відповіла служниця.

— А не вставав за той час?

— Ні, не вставав.

— Ну, то добре,— проворкотав Герман і пішов до світлиці, в котрій находилася каса і де мала відбуватися виплата. Була то не обширна, попросту уладжена і майже зовсім не пристроєна світлиця. Насередині стояв сильний дубовий стіл, попри стіни лавки, коло стола пара крісел, а в куті залізна, вертгеймівська каса. Герман казав собі сюди знести свої рахункові книжки і поволі перебирав в них, виписував якісь цифри на чистий аркуш паперу, часом кинув перо, походив вдовж і повперек світлиці, воркотячи та рахуючи під носом, і знов брався до книжок та до пера.

Смерклося. Надійшов вірник, і за ним лавою привалили робітники. Всі нині говорили багато, шум і гамір хвилею линув до тихої хати. Вірник почав з Германом розмову про тижневу роботу. Він нині також був розмовний і веселий. Се був чоловік відмолоду вихований на чужій ласці, відмолоду прибиваний і давлений, котрий весь свій вік прожив чужою волею і в котрого не було ні своєї думки, ні навіть (бодай на вид) своєї втіхи та своєї жури. Щастя його

пана тішило його, як власне, хоть сеся утіха не випливала з якогось там прив'язання або з якоїсь любові до Германа. Герман не був йому ні свояком, ні добродієм, ні нічим, він платив йому за надзорування так само скупо, як другим за роботу, а вірник чув се дуже добре і при нагоді не міг здержатися, щоб часом не потягнути до своєї нори деякого кусничка з багатої трапези свого пана. Але при всім тім він тішився його нинішнім щастям, не роздумуючи, чому і за що. Се вже сталося йому другою натурою.

— Матію, Матію,— кликнув вірник, відхиливши двері, ведучі до сіней,— Матію, ходи-но сюди, пан кличут, а швидко!

Матій, старий ріпник, був нині важна особа між ріпниками. Ціла їх товпа, стоячи в сінях і ждучи, поки закличуть за чергою до виплати, обступила його і Митра, слухаючи їх оповідання про небіжчика Півторака, котрого кості нині видобуто.

— Говоріт собі що хочете,— кінчив він свою бесіду і, сидячи на порозі, пикав файчину на короткім цибусі,— говоріт що хочете, а я кажу все, що бідному Іванові хтось прислужився!.. Як мя ту видите!

— Як то може бути? — заганули довкола ріпники.

— Я вже знаю, що говорю,— відповів Матій, сплюнувши.

— Ба, але хто ж би то такий? — спитали ріпники.— Хіба небіжчик що завинив кому?

— Ей, де там завинив,— відізвався Митро, що стояв побіч Матія, опертий о одвірок,— але хоть би чоловік і святий був, а вороги найдутся. Чи то нині за ворога тяжко?..

— Коби так за що друге, як за лихого чоловіка,— відізвалося кілька голосів.

— Матію, ходіт сюди! — закликав вірник, підхиливши двері. Але Матій сидів недвижно, пикаючи люльку, і не чув клику. Він мовчав. Його чоло морщилось, брови стяглись, немов якісь важкі споминки пересувалися по його голові, а він силувався зібрати їх докупи і витиснути з них щось дуже важного, дуже страшного.

— Матію, чи ти оглух, чи що такого? — пищав вірник в дверях.— Кілько разів маю кликати?

Матій за гамором і задумою і сей раз не дочув жидового крику, аж Митро трунув його в плече і сказав:

— А встаньте-но, от вас Мошко кличе до пана.

— А тріс би-с, жидівська пуго! — проворкотів Матій, встаючи, дуже злий, що поклик перервав йому думання. Коли встав, то його висока, хоть згорблена стать виднілася понад всіх других ріпників. Товпа проступилася, і Матій супокійним, важким поступом увійшов до Германової світлиці.

— Мусит щось старий знати,— сказав Митро, коли вірник запер за ним двері.— Щось дуже брови морщит, видно, що то не абищо такого.

— Господь там знає! Може, і єсть що... А то чути, що він ту віддавна вже, надивився на тутошні порядки.

— Та що то з того всего вийде,— відізвався якийсь немолодий вже ріпник з кута,— ци ту хто допімнесь за бідним робітником? От, був, жив, мучився, а відтак пропав десь, як собака, та й бувай здоров!

— Вже ви так не говоріт,— відповів Митро,— а от як Митерчуки впали були до ями, що ся була під ними линва урвала, то не з'їздила комісія? Гет випитували всіх, як то могло бути, чому ся линва могла урвати, ну, і не посадили жида до криминалу?

— Ба-а-а! — відповів ріпник з кута.— То було що інше, а се що інше. Чень же Матій сам на свої очі не видів, хто небіжчика пхнув в яму. Бо якби був видів, то чому не сказав давно? А тепер хоть би гадав-перегадав, то що з того вийде? На суді того доказати не здужає, і з цілої хмари буде п ш и к замість дощу!

А Матій тим часом стояв в світлиці близько порога і розглядався довкола, немов хотячи доконатися, чи все ще на своїм місці. Вірник не знав, пощо Герман казав насамперед закликати Матія і о чім хоче з ним бесідувати.

— Ist schon gekommen, Herr Principal, ist schon gekommen der alte Matij![1]

— Gut, gut[2],— відворкнув Герман, кінчачи рахунки, по чім обернувся до Матія.

— То ти був в ямі нині, як тоті кості найдено? — спитав Герман, відразу приступаючи до речі.

— Я,— відповів коротко Матій, немов віддавна вже надіявся такого питання.

— Я чув... що ти там... того... говорив другим, що ніби... ніби знаєш, хто то був такий?..

---

[1] Вже прийшов, пане принципале, вже прийшов старий Матій! *(нім.)* — *Ред.*

[2] Гаразд, гаразд *(нім.)*.— *Ред.*

Голос Германа був якийсь непевний, він чув, що в його нутрі щось бурить.

— А знаю. То був робітник Іван Півторак, що два роки тому десь подівся, лишивши жінку з дитиною.

Виговоривши твердим і різким голосом сі слова, Матій озирнувся на вірника. На вірнику лиця не було, стояв блідий як крейда, коліна замітно дилькотали під ним, — здавалося, що туй-туй упаде.

— А ти почім то знаєш? — питав далі Герман, поволі і досить супокійно.

— Я пізнав небіжчика по перстені, що був у него на пальці.

— То ти знаєш н а п е в н о, що то той Іван, можеш присягнути на то?

— Можу сто раз, не раз.

Герман задумався. Матієва твердість почала його мішати. «Прийдеся тягатися на судах,— подумав він собі.— Яким способом чоловік в яму упав? Певно, неосторожність! Лихо, треба кару платити, клопіт!» Роздумуючи се, Герман дивився на Матія і замітив на лиці його щось таке, немов старий ріпник не досказав всього.

— Що? Може, маєш еще що сказати? — спитав Герман, зачудований таємничим виразом Матієвого лиця.

— Та я...— почав непевним голосом Матій,— я... би пану сказав ще пару слів... ні, я хотів би дещо розпитати, але...

— Питай, що там такого, чому не говориш?..

Матій не відповідав, тільки дивився на вірника. Герман порозумів, що Матій хоче з ним говорити в чотири очі.

— Geh nur a bissel weg[1],— сказав він до Мошка, не дивлячись на нього. Мошко затрясся. Бачилося, що в нього нема й на тілько сили — кроку зробити. Зміненим голосом він промимрив:

— Warrrum kann er... auch so... nicht?[2]

Герман напруго озирнувся, зачувши той здавлений, уриваний голос. Що сталося з Мошком? Що значить тота його смертельна блідість, тота дрож, тото помішання? Герман сидів як вритий і чудувався.

— Ja, aber was ist dir? Bist du krank?[3]

---

[1] Піди собі трохи *(нім., евр.).— Ред.*
[2] Чому не може він... так? *(нім.) — Ред.*
[3] Але ж що тобі? Ти недужий? *(нім.) — Ред.*

— O ja... ja... ja... hab mich erkäl... tet[1],— пролепотів вірник, забуваючи о нинішній спеці.

— Erkältet? — замітив спроволока Герман.— No, no, geh und schlaf dich aus!

— Abe... be... ber bitte, ich ka... ka... kann noch... vielleicht... wozu bra... brauch ich gehen?..

— Ich sag' dir du sollst gehen![2] — скрикнув гнівно Герман, котрому ставало чимраз прикріше і моторошніше слухати того гробового, тремтячого голосу. Вірник, тривожно обзираючись, вийшов. Матій пильно слухав цілої розмови, пильно дивився на кождий рух, на кождий поступ вірника. Лице його ставало чимраз сумніше, чимраз більше понуре.

— Ну, що маєш питати? Говори! — сказав Герман по його відході.

Матій підійшов ближче і сказав притишеним голосом:

— Коби-но пан подивилися до своєї книжки, як там записано, до якого часу робив Іван Півторак у пана?

— А нащо ж тобі тото? — спитав зачудуваний Герман.

— А так, я прошу.

Герман заглянув до головного журналу і до робітницького каталога.

— До осені, десь так... тиждень по покрові.

— Як, як? — спитав Матій.— Тиждень, кажете, по покрові?

— А так, покрови було в суботу,— ось туй записано,— а він ще другу суботу виплату взяв за цілий квартал, 75 ринських.

— Виплату взяв? — скрикнув Матій, але сейчас успокоївся і тихіше сказав: — Гм, тиждень по покрові. А я єго на самої покрови послідний раз видів.

— Де?

— В трахтирні, у Кирницького, як ся напивав з одним чоловіком.

— З ким?

— Я вже і забув... Але що то значит,— пропало! Мене тогди були троха потовкли п'яні ріпники, і я дві неділі пролежав без пам'яті,— відтак чую, вже Івана нема, пішов десь, кажут, світами.

---

[1] Еге, еге, я простудився *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Простудився? Ну, ну, йди і проспися!

— Але... ле... ж, прошу, я мо... можу ще... може, чому... мені йти?

— Я кажу тобі — йди собі! *(нім.)* — *Ред.*

— Ну, але що ж з того всего, до чого ти мене питав?

— Та так, але я гадав...

— Що, що?

— Та нічо, нічо. Щб я, дурний хлоп, можу гадати? Перепрашаю пана!

Матій, сказавши се, скулився, згорбився і відійшов к порогові, а ціле його лице виражало один великий жаль, одне велике розчарування. Герман не допитував його далі, бо знав, що не доб'ється нічого більше від старого, і, не тратячи часу, розпочав виплату...

— Щось-то з нашим паном немалого мусило статися, що забув мені урвати зо ш у с к у!

— Певно, ся зажурив, що тоті кості видобуто, бо то зараз комісія. Може, ще деякий клопіт, та й вже єму ся всего відхотіло.

Так балакали ріпники, розходячися на свої помешкання або по шинках. Такого щасливого вечора вони віддавна не затямили, і для того пішли між ними різні догади про тоту незвичайну доброту пана. Навіть тоті ріпники, котрим Герман нині обіцяв обривок і котрі за то вже немало його наклялися, вийшли зачудувані і вдоволені від нього — о обривку не було і згадки. Деякі ріпники, вийшовши від виплати, почали обзиратися за Матієм, почали допитуватися за ним, але його не було, ніхто навіть серед загальної сутолочі не завважив, куди він подівся. І про вірника Мошка було немало бесіди: всі виділи, як він вийшов з Германової «канцелярії» блідий, дрижачий, змінений і як, обзираючись та поставкуючи щохвилі, поволікся долі улицею. «Що се все значит? Що сталося?»— допитували самі себе ріпники і ламали собі голову над тим дивом, але ніхто не міг вияснити всього надокладь.

І дійсно, на вид могло бачитися, що Герман подобрів, хоть, кажу, тільки на вид. Хто би був пильно придивився його рухам, виразові лиця і цілому захованню під час виплати, той би був замітив багато дечого, але найменше доброти. Ні, се не була доброта! Тото отупіння і отуманення, тоті непевні рухи, тоті часті переливи виразу лиця, тота задума і видима боротьба з собою, тота дрож його рук, тусклість очей, натуга цілого тіла, з якою він держався просто, той прибитий, якби уриваний голос,— все то значило щось зовсім іншого, ніж доброту. Якісь темні чуття будилися в Германовій душі, клубилися і перли на світ, підмулювали його силу і гордість,— а Герман з крайньою нату-

гою давив їх, здержував, не давав їм запанувати над собою. Він сам не знав ще ясно, чого йому хочеться, але чув якусь непевну тривогу перед всім і перед кождим. Особливо страшила його наступаюча ніч, якийсь голос шептав йому, що вона не мине для нього добре.

— Тьфу, лихо якесь! — прошептав сам до себе Герман, коли виплата скінчилася і робітники розійшлися.— Я якийсь слабий,—то, певно, щось ми недобре! Треба завтра вертати до Дрогобича, бо ту, в тій проклятій ямі, годі видержати. Десь на кождім кроці тобі дідьча мати пхає всяку погань перед очі! Але що все мене нині так дразнит, так допікає? Я, певно, дуже хорий! Треба буде зараз завтра піти до доктора,— то єдина рада!

В тій хвилі прийшла служниця і покликала його на вечерю. Герман звідався, що робить Готліб.

— Спит, ще від обіду ні на хвилю не будився.

— Може би, єго збудити до вечері? — спитав Герман.

— Та нащо? Він і так утомився, нехай відпочине. А якби збудився вночі і захотів їсти, то я єму лишу вечерю!

— Нехай і так буде! — сказав Герман і пішов вечеряти, все ще роздумуючи над тим, що таке з ним сталося і що би йому робити.

IV

Ніч. Звізди горять та мигкотять над сонним Бориславом. Холодно. Воздух прочистився, прояснився, ген на далеких тустанівських пастівниках залягала мряка. Гори дрімають в тіні, крізь величну тишу, не переривану гамором людської недолі, чути тільки глухі, неясні прориви якогось глибокого, таємного шуму, мов дихання сплячої природи.

Герман спав твердим сном, уколисаний не так супокоєм думок або утомою по дневній праці, як радше ситою вечерею, котру залляв порядною порцією різних упоюючих напитків. Герман не любив упиватися, але нині прецінь треба було покріпити свою силу, треба запити щасливу нахідку нової матки, треба, впрочім, «заморити черв'яка», що без перерви вився в його нутрі, без перерви шпів і прожирав його супокій. Сідаючи до вечері, він почув якусь таку спрагу, що тяжко йому навіть було діждатися, поки служниця не поприносила наладжені з Дрогобича бутельки з вином

та різними лікерами. Чим більше Герман пив, чим швидше грала в нім кров, чим скорше шибали різні думки,— тим більше чув потребу нового жару, забуття, розплинення в ніщо, щоб тільки те розплинення було любе, лагідне, легеньке... Його лице налилося кров'ю, очі блищали, руки мимоволі підмітувалися на столі, язик починав лепотіти щось без зв'язі і мислі,— служниця ледве-ледве завела його до його кабінету, де вперед ще приладила і постелила була ліжко. Затонувши в пухових подушках, Герман ще хвилю обертався, лепотів, силувався навіть думати, але в його голові все помішалося, все гнало і перло кудись, мов вода через лотоки, коли одним разом повіднімати всі слюзи і всі затвори. По хвилі він утих і заснув мертвим сном.

Але ні! Хто се казав, що Герман спить, що Герман п'яний! Ні, він зовсім не п'яний, він не спить! Може бути, що колись... Він нагадує навіть, що був такий вечір, він пив багато, напивався жару і отяжів. Але тепер він легкий, такий легкий, що летів би десь вдаль, в той синій, усміхнений безмір, що над ним так любовно мріє! Він тепер щасливий, зовсім щасливий, яким ще ніколи не бував! Довкола нього зелень, цвіти, криштальні води, вдалі фантастичними контурами рисуються рожево-червоні скали,— ох, се не Борислав, се не та западня проклята, що душила його затхлим воздухом і заморокою! Тут чисто, ясно, весело,— ох, як весело! Герман віддихає повними грудьми, легкими скоками, мов серна, проходжується по цвітистих лугах, топче запашні цвіти, котрі, настоптані, ще краще пахнуть і звучать, так любо, солодко звучать, що його хватає за серце. Де він... де він чув тоті звуки? Не може нагадати...

— Щастє, се твої звуки, твій запах, твій погляд в тій зелені, в тім чистім лазурі, в тих чудних горах, потоках, дубровах! Щастє — ти моє! Ти віддалося мені, як любка свому милому, ти відкрило мені своє лице, подало мені свою руку, я держу тебе сильно, сильно! Я пізнаю тебе, чую віддих твій глибоко в серці, чую, як тепло розгріває мою кров, і она, звенячи, мов срібло, біжит ясними стругами по моїх жилах! Щастє, ходи в мої обняття, віддайся мені зовсім, навіки! Я сильний, молодий, хороший, я хочу жити, любити, хочу розкоші, супокою, запаху, утіхи! Ходи до мене, я твій навіки!

Який легкий, який свобідний Герман! Яким солодким, чарівним а сильним голосом прокликав він свою сю пісню, се закляття! Гаї, дуброви, ріки, і гори, і небо синє, і цвіти

пахучі — все, ціла природа звенить, гомонить відголосом його пісні! Кілько солодощів ллється з кождого слова, з кождого тону! Як розкішно дихається тутка,— ні, розкіш хвилями ллється в його грудь, розширює її до безміру... Він простер руки широко-широко над околицею. Він улетів над нею, мов огромний орел, а навстрічу йому з всієї природи гомонить:

— Щастє, я твій, я сильний, молодий, хороший, я хочу жити, любити, хочу розкоші, утіхи! Щастє, ходи в мої обняття! Щастє, віддайся, віддайся мені!

Безмірну, велетну силу чує в собі Герман! Він обняв раменами цілу околицю від краю до краю. Грудьми приляг до її розкішної груді і лиш дивується, як він вперед не знав сього. Він п'яний з розкоші, притискає любку до груді, пестить її, наливається її теплом, її силою, любується нею, як забавкою, молиться до неї, як до бога! Вона для нього все, він нічого не бажає, посівши її,— бо тепер ніщо не може розірвати його з нею. А вона з божеським усміхом на лиці глядить йому в очі, тає в його огнистих обняттях, слабне, в'яне, тає... Се пароксизм любовної розкоші, се зеніт щастя навіть для щастя самого!..

— Любко, ти богиня!.. Ти вічна, безсмертна, правда?

Що за усміх, що за голос, тихий, розкішний:

— Так, я богиня, я вічна, безсмертна,— я твоя.

З яким жаром Герман притис до себе безсмертну любку! З якою силою, з якою жадобою п'є він її огнисті поцілуї! Більше жару! Більше огню! Більше розкоші! Хвиля така — то вічність! Ще, ще!.. Він тратить пам'ять, жар перемагає його, котиться потоками лави по його жилах, не дає думати. Він весь тільки одно чує — і очі зажмурив, щоб тільки повніше, безконечніше вливати в себе розкіш всіми порами тіла.

А вона тає, слабне, в'яне в його обняттях... Пахущі цвіти зів'яли, потоки повсихали, мов від спеки. Але він сього не бачить, не чує, а чує тільки одно, як жар, сила, живість у нього чимраз більшає, росте, змагається, немов переходить від неї до нього. І чим сильніші стають його мускули, чим швидше котиться кров в його пульсах, тим і обняття та поцілуї його стають сильніші, тим більше жар обнімає всю його істоту.

— Ти вічна, безсмертна, ти моя! — шепче він.

А вона тає, слабне, в'яне в його обняттях. Не має сили, щоб промовити слово, не має сили, щоб усміхнутися. Вона

тільки слабо, солодко дише в його обняттях, чимраз слабше, чимраз повільніше. Рожеві гори почорніли, мов уголь, небо ясне, лазурне померкло, поблідло, почорніло, країна щастя щезла, мов хмара, мов привид. Поволі, поволі сива мряка, удушлива, густа, почала залягати довкола. Повінуло холодом, і послідні сліди щастя забрав з собою той перший холодний повів. Герман ще лежав в безпам'яті, ще був велетом...

— Любко, любко, ти моя, правда? — шептав він. Але в тій хвилі знов повінуло холодом, острим, пекучим, і він стрепенувся,— замість вічно молодої богині побачив чорного, страшного трупа! Він чув, що жар страшний горить в його крові, розсаджує його груди, але довкола все було холодно, гидко, мертво...

— Щастє, щастє, де ти? — кликав він в страшній тривозі та розпуці. Ніхто не відповідав.

— Га, ти покинуло мене, ти відвернулося від мене,— скрикнув він.— Та годі, ти мені не уйдеш! Я сильний, у мене в крові цілі вулкани огню, я здужаю дігнати, зловити тебе! Ти не уйдеш мені, ні, ніяким способом!

І він пускається скаженим бігом кудись в темну далечину, не бачачи, куди і за чим. Його сила росте , але він чує, що нема вже у нього такої легкості, як вперед. Він не може свобідно знестися вгору, мов орел, не може ясним поглядом переглянути всю землю, щоб добачити, де скрилося щастя. Його гарячий, важкий віддих уноситься перед ним, мов хмара, і затемнює його поґляд. Залізні, сильні його мускули м'якнуть, стають звичайним людським тілом, хоть утоми ще в них не чує. Він летить без упину. Околиці мигають перед ним, мов образки, ріки блискають, мов перлові шнури, що прикрашують землю, але не спиняють його в тій скаженій погоні.

— Щастє, де ти? Куди ти сховалося? Ти преціньвіддалося мені, ти моє!..— але відповіді нема.

Мряка — він кидається в мряку, мов блискавка. Холод— він розжарює своїм огнем усе довкола, мов розпечене залізо. Дерева хиляться, куди він пройде, трави в'януть, цвіти перегоряють на уголь. Але він не питає, він летить далі, він знає, що мусить дігнати щастя!

— Стійте, пречудні привиди! — кричить він, знемагаючи. Жар його почав остивати, в тілі чутна утома, в крові холод.

— Стій, щастє, ти преціньмоє!

І воно стало. З густої пароки виринає країна — хороша, блискуча, зелена. Де він бачив таку країну? Се не тота, де вперед заблисло його щастя. Се не тота лагідна, люба ясність, не тото синє небо, не тоті рожеві гори, не тоті цвіти пахучі. Тут небо ціле горюче, червоне, мов луна безмірного пожару. Тут гір нема, тільки море зе́лені, темної, твердої, острої, а береги того моря — то густа пароки, що хмарою зноситься над лісом високого гінкого бадилля. Тут дубров нема, лиш одинокі групи високих стрімких пальм з вінцями огромного листя, котре махається в воздусі власною силою, мов крила вітряка. І потоків сріблистих тут нема, тільки далеко десь чути шум водопаду, і в гущавині бадилля скомлять тигри та ричать носороги. Де він бачив, де він бачив сю околицю? Чому вона видається йому такою знайомою? Чому сум якийсь збирає його, коли ступає по тій горючій землі, по тих острих, тернистих листях? І запаху любого не чути, тільки вогкі повіви гнилизни. Де він? Куди занесла його погоня за щастям?..

Тривожними, дрижачими ногами ступив кілька кроків наперед. Чує — шорох між високою травою! Се переполошена його приходом газель зірвалася зі сну і зручними скоками погнала далі і щезла. Але Герман уже не думає, де він. Якась дивна сила здавлює його мислі. Жар якийсь палить його, мов хто огнем обложив, а пре́цінь на чолі виступає холодний піт. Він спішить наперед. Он група пальм запрошує його до себе своєю тінню, своїм товстим зеленим листям, що без вітру раз в раз шевелиться, мов огромні вахлярі, порушані невидимою рукою. Він так спішить до тіні, такими любощами наповняє його думка про спочинок, так заманчиво манить його листя!..

Ось він під пальмою, в холоді, коло живого, журчачого джерела.

Але нараз — крізь темну зелень мигнула різнобарвна блискавка,— Герман почув тільки, що вона мигом повалила його на землю. Він обезумів від страху і болю. Одну хвилю не знав, що з ним сталося. Але коли оглянувся, то побачив, що страшенний вуж, той сам Boa constrictor, що у нього був намальований і котрим він не раз так любувався,— обкручував його своїми дужими залізними скрутелями. Ах, що се він зробив! Пощо ішов в прокляту тінь!.. Герман чув, що його смерть близька. Скорими рухами вуж обвивався круг нього і придавлював його заразом до пня пальми. Холод від тіла гадюки доходив йому до кості, морозив смілість

і силу,— він не міг ні крикнути, ні утікати, ні боронитися. Його ноги вже були обпутані і здавлені, мов кліщами. Скрутелі доходили вже до грудей, до шиї. Германові спирає дух в груді,— він чує, що вуж обмотав його доразу, він бачить його голову, його страшенні, демонічним блеском, злорадною утіхою граючі очі якраз против свого лиця, погляди їх стрітились, і Герман помертвів. Мов ледовими ножами запоров його в груди той гадючий погляд! Ось паща змії рознімається широко-широко, мов кровава пропасть, і Герман бачить, як під блискучою лускою корчаться залізні мускули гадюки, щоб послідній раз здавити свою жертву, щоб подрухотати їй кості. Він чує страшенний тиск, лютий біль... Його очі рвуться наверх, отворені уста харчать, тіло холоне і мертвіє...

«О розпуко! Чи так суджено мені гинути, марно гинути? Щасте моє, чи ти ж мене сюди завело?..» Ся думка промигнула йому через голову в тій страшній, послідній хвилі. Червоні колеса закрутилися перед його очима, заливаючимися кров'ю... Ще хвиля, ще один стиск... Але ні! Герман зібрав послідні остатки сили... ні, не зібрав, бо свідомість відбігла від нього серед страшного стиску. Сам його організм пруднувся в послідній натузі так сильно, так нагло наперед, що скрутелі пустили, звільніли, обсунулись, і Герман, доразу пробуджений, зірвався на рівні ноги, держачи в судорожно затиснених руках... що? кого?..

— Прокляте на тебе,— не вдалось!..— прохрипів над ним лютий глухий голос.

Але Герман в своїм нелюдськім зрушенні, не можучи прийти до повної свідомості зі сну, страху і болю, зібрав всю свою силу і з найбільшим зогидженням кинув до підлоги тото холодне, звиваючеся, ціпке тіло, котре держав в руці. Грохнуло, мов огромний тягар, зойкнуло, мов конаючий. Сесі два рівночасні і рівно страшні голоси протверезили Германа. Він скочив в одній хвилі з ліжка, черкнув сірником по стіні і засвітив свічку. Що за вид показався йому! На підлозі лежав його Готліб з окровавленою головою... Він вився і харчав в страшнім болю, але з очей його ще не сходила тота затекла злоба, тота ідіотична ненависть, котра блискотіла в них ще в полудне, скоро прийшов до батька. Герман став над ним, мов оглушений. Він мимоволі глянув в дзеркало і, побачивши себе, залякся. Його лице ціле посиніло від страшного здавлення, білки очей залиті були кров'ю.

— Ти що робиш, вироде? — спитав Герман по довгій мовчанці, під час котрої Готліб все ще лежав на землі з затисненими зубами і часом тільки кидався судорожно з болю.— Ти що робиш? — питав далі Герман глухим дрижачим голосом.— Чого хочеш?

— Прокляте на тебе,— прохрипів ідіот.— Грошей хочу, давай сюди!

— Грошей хочеш? А за що? Нащо? Ти чим заробив на гроші? Ти, може, томився на них ціле житє так, як я? А тепер ще батька берешся мордувати, вироде!

— Давай гроші, то ти дарую житє, давай!

— Най проклятє Єгови спаде на твою руку, котра піднялася на батька, і най она всхне, як суха тернина!

Готліб страшно захарчав, хотів зірватися на ноги, але не мав сили і покотився аж до ніг Германа. Лице його було страшно бліде, він почав кричати з болю. Германа прошиб той крик до глибини, він кинувся до сина, щоб зав'язати йому рану, але Готліб почав битися о підлогу, кидатися і кричати, щоб батько не дотулювався до нього.

— Пусти мене, не хочу твоєї помочі!

Надбігла служниця, збуджена гамором, і остовпіла з ляку.

По довгім шамотанні Готлібові зв'язали хустками руки і ноги, відтак обмили і перев'язали рану і поклали, втомленого, охриплого, ледве живого, на ліжко. Він ще хвилю кричав, але, ослаблий до крайності, заснув швидко, мов дерево.

Служниця пішла, дрижачи зі страху і зачудування і не знаючи, що се все значить, що сталося з Германом і його сином. А Герман лишився сам в своїм кабінеті.

Все, що сталося після страшної хвилі його пробудження, тривало так коротко, минуло так нагло, було таке незвичайне, несподіване, неприродне, що Герман довгу хвилю стояв серед кабінету, важко дишучи, без руху, без ясної думки. Він силувався пригадати і роз'яснити собі все, що сталося з ним через тих кілька хвиль, але ясність і споминки приходили так поволі, що довгий час, видячи його стоячого, можна було думати, що се камінна статуя, а не живий чоловік.

Поволі-поволі Германові прояснювалося все діло і ставало перед ним в цілій страшній правді. «Мій син перший бажає моєї смерті. Ненавидит мене люто, завзято, як найгіршого ворога! За що? Чи на то ж я працював весь вік,

мучився, ссав, дер, щоб тепер не бути безпечним свого життя навіть перед власною дитиною? А моє щастє, котрим я так славився,— де оно? Коли в житю я зазнав єго? Хіба тогди, як ще малим хлопчиною їздив на онучкарськім візку?.. Боже, боже! За що ти покарав мене багатством? За що, за які гріхи затроїв мою кров горющою жадобою грошей?..»

І Герман в скаженім болю грозив небу, звинявся з всього, мов дитина, звинявся перед послідним зерном людської натури, котре ще остало в нім, неперепалене забійчою золотою гарячкою. Але чим більше звинявся, чим більше кляв, тим тяжче ставало йому. Він не міг зразу переглянути всієї незмірімої пропасті недолі, пониження і одичіння, в котрій тепер нараз побачився. Аж тепер звиняючись з всього сам перед собою, він розрив всю погань, яка нагромадилася здавен-давна в його житті, аж тепер побачив ясно причину всього того, що мучило його і гризло. Якими огнистими палящими буквами виринали записані глибоко в його серці вічні закони братолюбства, чесноти та рівності з всіми людьми! Яким безмірним докором гриміли тепер до нього всі суспільні рани, всі пута та тягарі життя людського, котрих він досі так мало чув, про котрі навіть не думав ніколи! «І ти причинився до збільшеня тих ран і доложив свою часть до сего тягаря, що давит братів твоїх!» Суспільна борба, про котру одні балакають з нуди, другі для зиску, треті з ненависті до всього, що людське, чесне, природне,— стала лицем к лицю перед Германом перший раз тепер, в страшній хвилі найбільшого збурення духового, найбільшої тривоги, найтяжчого сердечного болю. Тепер аж поняв він ясно все, що досі морочилося йому, мов сонні привиди. Тепер поняв, чому його серце щеміло не раз в часі найбільших спекуляційних удач, чому грижа якась, якесь невдоволення лягало на його серці за кождий раз, коли по обрахунку з робітниками зрахував докупи тоті надвишки, котрі поуривав їм із тої нужденної заплати, за яку вони ставали у нього на роботу. Тепер аж поняв Герман, який страшний він переступник, він, котрий довгі літа добивався слави твердого, холодного Geschäftsmann-а, котрий гордився нею, мов найбільшою чеснотою, гордився безсердечністю та нелюдськістю! Але, пізнавши і понявши се, яким же нужденним, слабим, нещасливим почувся Герман! Хіба ж він сам, з власної злої волі став недолюдком? Ні, він мусив ним стати, ступивши

раз на прокляту стежку, мусив зайти до тої цілі, до котрої зайшов! Мусив! Він прецінь був зразу бідним л и б а к о м, він бажав вибитися з нужди, бажав щастя, а щастя — весь світ каже — в багатстві. І того щастя бажав він і бажає донині, за тим щастям гнав найпростішою дорогою. Ба, він не міг спинитися, не міг вернути назад, його перли наперед другі, ціла товпа подібних до нього! Що ж він тому винен, що дорога кінець кінців завела в пропасть?.. Але хто ж винен? Герман не міг на се відповісти, йому мішалося в голові. «Хто винен моїй нужді, моїй грижі?.. Хто немилостивою рукою пер мене чимраз далі, чимраз швидше, хто засліпив мої очі, щоби-м не бачив нічого, аж поки не буду на дні безвихідної пропасті? Хто се такий? Хто се такий?..»

Герман боровся з думками, напружався, але не міг найти відповіді. Його очі почали без цілі і виразу блукати довкола по кабінеті, перебігати з предмета на предмет. Нараз зупинилися і впилися в одно місце — в образ на стіні, в той сам образ, що нині рано визвав цілий ряд споминок в думці Германа, а вночі оживився в такий страшний спосіб. Герман замер на місці. Вся тривога, весь забобонний страх, що нині потрясав його душею, віджив тепер в одній хвилі і витиснув смертельний піт на Германовім чолі. Яким лютим поглядом дивився на нього вуж! Се той сам погляд, котрий в сні заморозив всю кров в його серці! Як блищала до світла різнобарвна луска на тілі гадюки! Се тота сама луска, те саме тіло, що дотикалося його в сні, котрого страшний стиск передавлював його тіло до кості, запирав йому дух в груді, висаджував очі з голови! О, так, се той сам вуж! Його сон триває далі! При меркотячім блискоті свічки Герман бачить виразно, як вуж росте, рушається, простується, підносить голову догори, закручує хвостом широчезні колеса, все ближче, все ближче до нього!..

Га! Що за думка блисла нараз у Германовій голові! Се не вуж, се безмірно довга, зросла докупи і оживлена чарівною силою зв'язка грошей, срібла, золота блискучого! О, так, се певно так! Хіба ж весь блеск, що б'є в очі від вужевої луски,— хіба ж се не блеск золота та срібла? А сесі різнобарвні латки на нім, хіба се не різні векслі, контракти, банкноти?.. О, се певно, се не вуж його обводив своїми велетними звоями, а його власне багатство! А як злобно, як люто глядить на нього зачарована потвора! Вона певна своєї добичі, вона знає, що її металевим перстеням, її горю-

чому блескові ніхто не уйде! Вона знає, що найпевніше не уйде їй Герман, бо він на дні пропасті, він жертва розпуки,— й вона, вона завела його сюди!

Герман все то порозумів в одній хвилині безмірної тривоги. Він заревів, мов ранений звір, аж вікна задзвеніли від його реву. Він чув, що сеся одна думка валить в порох, в ніщо його цілого враз з його життям, надіями та планами,— його прошибло таке саме чуття, якого мусив дізнавати чоловік, котрого заживо четвертують. Зажмуривши очі, він в скаженій безпам'яті кинувся наперед, горі стіною, вхопив проклятий образ і гримнув ним до землі щосили. Золочені рами розпирслися на боки з лускотом,— але Герман не отямився. Він скочив на полотно, і, мов безумний, почав топтати його, плювати на малюнок, здряпувати фарбу нігтями, а далі, приступивши один кінець ногою, хопив за другий і роздер на два кусні, зім'яв їх в клубки і кинув геть, через вікно. Він був немов в пароксизмі,— груди підносилися і опадали швидко, кров стукала о пульси, і перед очима все крутилося, мішалося, щезало. Він убрався і, мов гонений, вилетів на улицю.

Була північ. Прозірчасті клубки хмар надтягали поволі зі сходу і густою чередою залягли вже більшу половину неба. Крізь невеличкі відступи між ними виднілося темне, глибоке дно неба з блискотячими звіздами. Холодний вітер потягав від Губицького лісу. Німі кошари бовваніли в сумерку своїми кінчастими, острими контурами, мов огромні, остро завершені стоги сіна. А нижче, над землею, все тонуло в глибокій пітьмі поміж чорними сугорбами. Тільки улиця ширшала перед Германовими очима, мов розбурханий і разом замерзлий потік болота. Покрай неї, над ровом, ішла вузенька, утоптана стежка для пішоходів. Герман поквапно спішив нею наперед, спішив, не думаючи куди і за чим. Його гнало щось з дому, йому важко було добути ночі в тій заклятій хаті, і він ішов наперед долі Бориславом, немов утікаючи перед чимось, немов квапляючись до якогось важного діла.

— Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir! — воркотав він, нагадуючи кроваве, нам'ятністю, ідіотичним бішенством викривлене лице Готліба, і мимоволі приспішував ходу.

Сонний Борислав розкинувся круг нього, мов озеро болота, глини, брудних хат, магазинів, фабрик, недолі і муки. Він знав добре, що вся тота різнородна маса тепер лежить

мертва, обнята глибоким сном,— а прецінь холодний вітер, що віяв йому просто в лице, так сильно і так болісно разив його нерви, що перед ним немов все довкола колисалось, гойдалось, розрушувалось. Той мертвий Борислав, котрого всевладним паном, царем він був перед кількома годинами, тепер, бачилось, повставав проти нього. Доми заступали йому дорогу, ями, мов отворені смочі пащі, показувалися перед його ногами, а з тих ям, із страшенної глибіні, чути було роздираючі зойки, прокляття і крики смертельної розпачі та муки конаючих. А заким Герман міг отямитися, привиди щезали, лишаючи тільки в серці його ледоватий холод тривоги, мов застромлені стріли.

— Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir! — проворкотав він, і поперед його очі з переражаючою живістю перемигнув і цілий кістяк Івана Півторака,— ба, йому здалося, що Іван стояв ось тут перед ним, насеред дороги, і грозив йому своєю костяною рукою. Тут його думка, що серед усієї тої тривоги шибалася та мішалася, мов птах в самотріску, опинилася на однім предметі, чепилася його, мов потопаючий слабої стеблини.

Що сталося з вірником, що так раптово поблід і послаб, почувши оповідання старого Матія? Чи дійсно ся слабість прийшла так, сама з себе? Чи, може, вірник почувається до чого злого? Пощо Матій питався, коли Іван відійшов від роботи? Чому не хотів говорити нічо більше?.. Сесі мислі насувалися тепер Германові до голови з далеко більшою силою, ніж при виплаті. Він силувався занятися виключно тим ділом, не тикаючим просто його самого, щоб хоть трохи забути все то, що давило і палило його мозок. Він з гарячкою якоюсь почав думати о смерті Івана Півторака, розбирати і розважати всі обставини. Іван мав думку — заробити тілько, щоб міг в Тустановичах купити собі хату і кусень поля, і для того не брав щотижневої виплати, але, жиючи враз з жінкою, обходився дуже скупо її власним заробком, а свій щадив. Нараз Іван пропав десь, а коли його жінка прийшла до Германа допоминатися грошей, що заробив її чоловік, то Герман увидів, що в книжці видатків стояло виразно записано його власною рукою: «Взяв дня того і того всі гроші». Але Герман дармо напружує свою пам'ять, щоб пригадати собі, чи він платив коли сі гроші Іванові на руку. Може бути, що Іван взяв їх через руки вірника, як се не раз ріпники роблять. Але що ж виходить із цього всього? Нічого, поки не возьмем на увагу блідості та

слабості вірника при оповіданні Матія. Так се значить тоді, що Германів вірник або сам пхнув Івана п'яного до ями, або знав о тім і, може, поділився грішми з забійцею?.. То певна річ, що при трупі не було ніякого сліду грошей. Ах, а Матій же казав, що на покрови бачив, як якийсь чоловік пив з Іваном. Хто був той чоловік? Чому Матій не хотів сього сказати?.. В тім щось мусить бути!..

Такими невеселими думками занятий, ішов Герман далі, щораз далі, аж опинився геть на самім краю Бориславa, де при купці стояло кілька нужденних, старих, гнилою соломою критих хаток, в котрих жили ріпники. В одній з тих хаток, що стояла коло самої дороги, ще світилося. Се світло серед загальної пітьми звернуло на себе Германову увагу. Він тихенько підійшов к хатині і заглянув крізь тісне віконце досередини. Він не знав, хто жиє в тій хатині, і йому зовсім не йшло о то — дізнатися сього. Щось перло його придивитися, як живуть тоті ріпники дома, поза роботою, що говорять, чим занімаються. Та й того не був Герман так дуже цікавий, бо кілько ж то разів заходив він в такі хатки, кілько разів обзирав холодним, згірдним поглядом всю мізероту, котрої повні вони були від гори до споду! Але нині дивним якимось способом все, на що поглянув, виглядало для нього не так, як звичайно,— все, чого діткнувся, змінювалося в що інше, мов зачароване. Всякі найщоденніші і найзвичайніші речі показувалися йому нині з нових, невиданих досі боків,— і ось що потягло Германа під віконце нужденної ріпницької хати. Та тут ждало його ще одно, зовсім несподіване зрушення, котре мусило довершити морального перевороту в його душі, перевороту глибокого, страшного, болісного, котрий нині в нім звершався силою всіх вражень життя, наслідком всіх добрих і злих сил, котрі він в собі виробив.

В хаті, до котрої заглянув Герман крізь вікно, все свідчило о страшній нужді і занедбанні. Тісна хатина з голими, давно не біленими, закоптілими стінами подобала радше на гріб, ніж на людське помешкання. Більшу половину вільного місця в ній забирала глиняна піч з припічком, до котрого припирав дощаний тапчан, застелений соломою і накритий грубою веретою. От і тілько всієї постелі! Ні стола, ні стільця не було. На жердці над тапчаном висіло кілька лахів жіночих, а над тапчаном, на трьох шнурах, дощана, грубо збита колиска. Тілько всієї посуди побачив Герман всередині. На тапчані сиділа молода ще, хоть

нуждою і невсипущою важкою працею страшно підточена жінка. На ній була брудна, зрібного полотна сорочка і ще брудніша мальованка, а на голові старий чепець і поверх нього надвержена дірява хустина непевної барви, з-під котрої спадало довге волосся. Вона одною рукою злегка погойдувала колиску, а другою час від часу втирала сльози, що, видно, насилу перлися їй до очей. Герман знав добре тоту жінку — то була вдова по Івані Півтораку. Перед нею, обернений до вікна боком, сидів на припічку старий Матій з невідступною файчиною в зубах.

— Ей, Марисе, Марисе! — говорив старий Матій м'яким, тремтячим голосом.— Не такого я життя надіявся для тебе та й для Івана! Та що! Не знати, чи бог не судив, чи лихі люде не дали!

Марися замість відповіді заридала вголос, захлипала, мов дитина.

— Цит же бо,— уговорював Матій,— не час тепер плакати, нічо не поможе, лиш здоров'я шкода! Тогди було плакати та кричати, коли пропав зо світу,— тогди би то було ся бодай на щось здало, а тепер!..

— Ох, господоньку мій,— зойкнула бідна жінка,— або ж я, нещаслива, знала, де він ся подів? Говорив ми, що піде до Дрогобича, а відтам до Тустанович, щоби доразу сторгувати той нещасливий грунт, потому ще десь мав піти. Що небіжчикові не кажу: «От, може би, ліпше було туй де ближче купити яку пустку,— і до роботи близько, і всьо». А він до мене: «Най мене,— каже,— бог боронит від тої роботи, не хочу єї на очі видіти! Волю з голоду гинути межи добрими людьми, косити, молотити, на жорнах молоти, що-будь робити за кусник хліба, ніж маю ту день бути, в тій западні!» Та й як пішов — і на нинішній день!

Матій порушився на своїм місці, почувши сю мову.

— А коли то було, не знаєш? — спитав він.— Коли Іван пішов?

— Та він вибрався якось вечором на самої покрови. Не знаю, казали другі, що го ще виділи у Кирницького.

— А потому чи вернув назад з міста?

— Та щось говорили, що вернув, і гроші, кажут, взяв від пана.

— А ти го виділа потому?

— Ні, не виділа.

— А знаєш допевно, що гроші відобрав?

— Знаю допевно, бо-м ще сама ходила до пана питатися. Чекаю цілий тиждень — нема Івана. Я іду до пана, щоби бодай гроші віддав. «Що,— каже,— то ти приходиш по гроші, а твій чоловік іно що вчора ту був і гроші відобрав!» Ще ся розтріскотав на мене! Та й тілько всього!

Матій слухав тої бесіди з напруженою увагою і, бачилось, укладав щось в голові. Довгу хвилю мовчали обоє.

— Пропало! — сказав вкінці Матій, важко зітхаючи.— Нема що і згадувати! Як му ся який лихий чоловік прислужив, то най му бог відплатит за все! Добраніч, небого! Не плач, не журися, чень-то колись бог дасть добро!

— Ой, уже! — відказала жінка, заходячися з плачу.— Буде мені добро, але аж на тамтім світі, не ту! Бувайте здорові, най вам бог стократне відплатит, що прийшли мене, бідну, потішити.

Матій, не кажучи і слова більше, вийшов з хатини. Герман сховався за угол і видів ще кілька кроків, як старий ріпник ішов, розкладаючи руками та воркотячи щось під носом, немов нараджуючись з самим собою. Але швидко старий щез в пітьмі, а Герман, ввесь дрижачи з холоду і від навалу нових думок та догадок, став знов під вікно. Його тверде серце таяло на вид тої нещасливої жінки, він виразно чув, що, коли вона говорила — сльози тислися до його очей,— важкі, горющі, давно не видані сльози! Він чув і бачив аж тепер, що з нинішнім днем кінчиться для нього старе життя, а завтра настане нове. Він знав добре, що завтрашній день застане його вже зовсім не тим чоловіком, яким застав його вчора. Переворот вершився бистро в його душі, переворот глибокий і сильний. Що мало бути змістом нового життя, який мав бути його напрям, того Герман не знав, над тим не міг застановитися. Та й що йому до того? Коли старий будинок звалиться, коли руїни згорять і спопеліють, то і новий будинок поставити не тяжко. Який будинок? Пощо? З чого? — покаже час, покаже потреба, покаже совість!

По виході Матія Іваниха, замкнувши двері, стояла довгу хвилю насеред хати, мов остовпіла. Сльози не текли з підпухлих, почервонілих очей, зойку, заводу, плачу не чути було від неї. Вона стояла нерухома і гляділа німо на свою дитину, що спала в колисці. Тільки лице її показувало, який біль лютився в її серці, як вона терпіла. Але

хвиля розпуки минула, рвучою рікою вибухло затаєне горе.

— Дитино моя, дитино моя! — ридала вона, припадаючи до колиски.— Нема твого тата, не прийде вже ніколи. А ти, біднятко, вже так красно кличеш: та-та-та! Не докличешся тата ніколи, мій ангелику милий, не докличеш! На кого ж нам тепер надіятися? Хто нам допоможе в слабості, в недолі? Хто догляне, порятує? Господи, чому лишив мене на таку тяженьку недолю!..

Хлипання перервало її завід. Дитина в колисці пробудилася від її голосу і підняла головку вгору, витягла рученята до мами.

— Та-та-та!— пролепетала дитина.— Та-та-та!

Бідна вдова заридала ще дужче. Невинний, любий голос дитини різав її, мов ніж, у серце глибоко. Вона цілувала ручки дитини, обливаючи їх гарячими сльозами.

Герман стояв під вікном, мов громом прибитий. Сесь образ нужди, розбитих надій, розпуки, побіч дитинячої несвідомості, довершив того, що не довершили всі різнородні а такі сильні враження нинішнього дня. Гарячі сльози жбухнули з його очей. Його рука судорожно здавила в кишені цілу купу срібняків. Він розмахнувся і з цілої сили кинув ними крізь шибу до середини хати. Брязнуло розбите скло, дзенькнуло срібло, розсипаючись по хатині. Той брязк і дзенькіт проразив Германа не менше, як саму Іваниху. В його ухах він звучав як зойк нарікання, розпуки та жалю. Якась дика, незнана сила повергла його, і він пустився щосили утікати горі улицею, аж земля під ним задудніла.

— Господи, що се таке? — скрикнула перелякана Іваниха, почувши брязк вибитої шиби. Вона озирнулася і зачудуваним оком дивилася на срібло, що котилося в різні сторони по хаті. Що се? Відки тот несподіваний дар? Хто змилосердився над її нуждою і таким чудним способом посилає їй поміч?.. Вона з диву довго не могла прийти до себе. Аж плач дитини потверезив її. Вона вибігла надвір,— але під хатиною не було нікого, тільки швидкий стук людських кроків по улиці показував, куди утікав Герман.

*

І що дальше?

Ех, милі читателі, дальше життя пішло своїм звичайним ладом,— Герман в доброго чоловіка не перемінився. Його милосердний порив під вікном бідної вдовиної хати був хвилевий; хвиля минула, і він мусив знов статися тим, чим зробило його ціле життя — холодним, безсердечним спекулянтом, не зважаючим на стон нужди і сльози вдовині.

І Мошко став у Германа дальше за наставника, а хоть Іваниха і Матій удались до суду, щоб перепровадив слідство над винайденим трупом, то хто докаже Мошкову вину, коли його власна совість мовчить? Кого доля засудила на потолочення, той буде потолочений, ніякий суд не видвигне його, хіба він сам видвигнеться. Але се далека-далека історія.

КОМЕНТАРІ

У чотирнадцятому — двадцять п'ятому томах Зібрання творів у п'ятдесяти томах І. Франка друкується прозова спадщина письменника (томи 14—22), драматичні твори (томи 23—24) і перекладна проза (том 25).

Художні твори, що ввійшли до видання, подаються за авторитетними джерелами: окремими книжками (переважно збірками), які вийшли за життя І. Франка і під його наглядом, за прижиттєвими публікаціями в альманахах, газетах, журналах, де вони друкувалися з відома і за згодою автора. Неопубліковані твори подаються за автографами.

За життя І. Франка за його безпосередньою участю з'явилися такі збірки творів письменника:

Борислав. Картини з життя підгірського народу. Львів, 1877. Зміст: Вступне слово. — Ріпник. — На роботі. — Навернений грішник.

Галицькі образки. Львів, 1885. Зміст: Малий Мирон. — Грицева шкільна наука. — Оловець. — Schönschreiben.

В поті чола. Образки з життя робучого люду. Львів, 1890. Зміст: М. Драгоманов. Передне слово. — Відривок з листа до М. Драгоманова. — Оповідання: Лесишина челядь. — Два приятелі. — Муляр. — Малий Мирон. — Грицева шкільна наука. — Оловець. — Schönschreiben. — На дні. — Сам собі винен. — Слимак. — Добрий заробок. — Хлопська комісія. — Історія моєї січкарні. — Цигани. — Ліси і пасовиська. — Довбанюк. — Домашній промисл. — Маніпулянтка. — До світла! — Між добрими людьми.

Obrazki galicyjskie. Lwów, 1897. Зміст: Nieco o sobie samym. — Dwaj przyjaciele.— Historja mojej sieczkarni. — Hawa.— Jeden dzień z życia ulicznikόw lwowskich.— Pantałacha. (Частина тиражу вийшла без передмови).

Коли ще звірі говорили. Казки для дітей. Львів, 1899. Зміст: Передмова.— Осел і Лев.— Старе добро забувається.— Лисичка і Журавель. — Лисичка і Рак. — Лис і Дрозд.— Заєць і Їжак.— Королик і Медвідь. — Вовк вийтом.— Заєць і Медвідь. — Ворона і Гадюка. — Три міхи хитрощів. — Вовк, Лисиця і Осел. — Лисичка-черничка.— Мурко і Бурко.— Лисичка-кума.— Війна між Псом і Вовком. — Фарбований Лис. — Ворони і Сови. — Байка про байку.

Полуйка і інші бориславські оповідання. Львів, 1899. Зміст: Полуйка.— Ріпник.— Вівчар.

Сім казок. Львів, 1900. Зміст: Рубач. — Казка про Добробит. — Звірячий бюджет. — Історія кожуха. — Свинська конституція. — Острий-преострий староста. — Історія одної конфіскати.

Добрий заробок і інші оповідання. Львів, 1902. Зміст: Передмова. — Добрий заробок. — Муляр. — Сам собі винен. — Слимак. — Історія моєї січкарні. — Домашній промисл. — Довбанюк. — У кузні.

Панталаха і інші оповідання. Львів, 1902. Зміст: Передмова. — Панталаха. — Хлопська комісія. — В тюремнім шпиталі.

З бурливих літ. Львів, 1903. Зміст: Передмова.— Різуни.— Гриць і панич.

Малий Мирон і інші оповідання. Львів, 1903. Зміст: Передмова.— Малий Мирон.— Грицева шкільна наука.— Оловець.— Schönschreiben.— Отець гуморист.— Гірчичне зерно.— Борис Граб.

Маніпулянтка і інші оповідання. Львів, 1904. Зміст: Маніпулянтка. — Лесишина челядь. — Між добрими людьми. — Чи вдуріла?

На лоні природи і інші оповідання. Львів, 1905. Зміст: На лоні природи.— Микитичів дуб. — Яндруси. — Дріада.— Щука. Odi profanum vulgus . — Мавка. — Під оборогом. — Мій злочин. — У столярні.— Поєдинок.— Поки рушить поїзд.— Сойчине крило.

Місія. Чума. Казки і сатири. Львів, 1906. Зміст: Місія.— Чума.— Казки і сатири: 1. Куди діваються старі роки. — 2. Як пан собі біди шукав. — 3. Як русин товкся по тім світі. — 4. Наша публіка. — 5. Свиня. — 6. Як то Згода дім будувала. — 7. Доктор Бессервіссер. — 8. Із галицької «Книги Битія». — 9. Бодяки. — 10. Хома з серцем і Хома без серця.

Батьківщина і інші оповідання. К., 1911. Зміст: Передне слово. — Батьківщина. — Вугляр.— Вільгельм Тель. — Геній. — Гершко Гольдмахер. — Гава і Вовкун. — Пироги з черницями. — Задля празника.

Панщизняний хліб і інші оповідання. Львів. 1913. Зміст: Передне слово. — Панщизняний хліб. — Ліси і пасовиська. — Цигани. — Історія кожуха.

Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-тих та 70-тих рр. мин. в. Львів, 1913. Зміст: Передне слово.— I. Молода Русь. — II. Звичайний чоловік. — III. Знеохочений. — IV. Патріотичні пориви.

Як окрему збірку, видану трьома випусками, можна розглядати і Франкові **«Староруські оповідання»**, опубліковані 1900 р. у трьох книжечках товариства «Просвіта». Зміст: вип. I: Передне слово.— 1. Оповідання про смертну трубу і чотири скриньки.— 2. Оповідання про однорічних царів. — 3. Оповідання про царя Аггея. — 4. Оповідання про лакомого опікуна;

вип. II: 5. Оповідання про половчина. — 6. Оповідання про чоловіка, що позичав богу;

вип. III: 7. Оповідання про розбійника Флавіана. — 8. Оповідання про каменяра Евлогія.

З названих вище збірок оригінальними за складом, тобто такими, що утворені з оповідань, які вперше друкувалися разом в окремому виданні, є «Борислав» (1877), «Галицькі образки» (1885), «Коли

ще звірі говорили» (1899), «Сім казок» (1900), «Староруські оповідання» (1900), «З бурливих літ» (1903), «На лоні природи» (1905), «Місія. Чума. Казки і сатири» (1906), «Батьківщина і інші оповідання» (1911), «Рутенці» (1913). Решта збірок становить собою вибір оповідань з попередніх збірок з додатком кількох творів, що публікувалися вперше у складі збірки.

Друкування оповідань І. Франка у зібранні творів лише за збірками неминуче призвело б до повторення тих самих текстів або суто умовного відтворення збірок з вилученням творів, опублікованих раніше. Виходячи з цього, Редакційна колегія обрала в даному виданні хронологічний принцип розташування оповідань І. Франка. Виняток становлять збірки «Борислав», «Коли ще звірі говорили», «Староруські оповідання», «З бурливих літ», «Рутенці», які подаються цілісно, разом з передмовами, оскільки ці збірки вкладаються в хронологічні межі окремих томів даного видання. Решта передмов до збірок оповідань друкується у відповідних томах літературно-критичної серії.

У чотирнадцятому томі Зібрання творів у п'ятдесяти томах І. Франка вміщено повісті та оповідання 1875—1878 рр. До тому повністю входить разом з передмовою збірка «Борислав. Картини з життя підгірського народу» (Львів, 1877). Повісті — «Петрії й Довбущуки» та «Boa constrictor», а також оповідання «Ріпник» мають по дві редакції. Перші редакції виникли у 70-х роках XIX ст. Пізніше І. Франко грунтовно переробив їх. Другі редакції, по суті, є самостійними творами з відмінами у сюжетах, дещо іншою ідейно-естетичною концепцією. На цій підставі у томах прози подаються обидві редакції названих творів: перші редакції повістей «Петрії й Довбущуки», «Boa constrictor» у чотирнадцятому томі, другі редакції — у двадцять другому; перша редакція оповідання «Ріпник» — у чотирнадцятому томі, друга — у двадцять першому, відповідно до часу їх написання.

За життя І. Франка частина оповідань раннього періоду («Лесишина челядь», «Два приятелі», «Навернений грішник») друкувалася у «Збірнику творів» Івана Франка (К., «Вік», 1903—1905, т. 1, 3). Але в підготовці цього видання письменник безпосередньої участі не брав, і воно не може вважатися авторитетним джерелом при виборі основного тексту цих оповідань.

ПЕТРІЇ І ДОВБУЩУКИ

Повість в трьох частях

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1875, № 19—24; 1876, № 1—7, 9—11, 13—15, 17—20, під псевдонімом *Дждждалик*.

Повість має дві редакції. Перша редакція написана в 1875—1876 рр. і тоді ж надрукована у журналі «Друг». У цій редакції повість складається з трьох частин і має 41 розділ.

Окремим виданням перша редакція повісті вийшла 1932 р. у харківському видавництві «Рух» під назвою: І в а н Ф р а н к о. Петрії і Довбущуки. Повість. Друге видання першої редакції.

У 1909—1912 рр. І. Франко створив нову редакцію повісті, яка значно відрізняється від попередньої. Він скоротив повість (у новій редакції вона має дві частини), значно змінив фабулу, дав

інше трактування окремим подіям і персонажам, вніс численні мовностилістичні правки. 1913 р. друга редакція повісті вийшла окремою книжкою коштом «Бібліотеки для молодежі» у Чернівцях. Текст її вміщено у двадцять другому томі даного видання.

Мова першої редакції повісті насичена старослов'янізмами та полонізмами, а також дієприкметниковими зворотами важкої конструкції. Як зазначав сам Франко у післямові до другої редакції твору, рання редакція повісті «друкована в мало розповсюдженім часописі мало виробленою мовою та ще менше виробленим етимологічним правописом».

У даному томі текст друкується за сучасним правописом із збереженням лексичних, морфологічних, фразеологічних та стилістичних особливостей мови І. Франка.

Подається за першодруком.

«Д р у г» — літературно-науковий журнал-двотижневик. Виходив у Львові в 1874—1877 рр. Спочатку мав «москвофільський» напрям. З приходом у його редакцію І. Франка та М. Павлика (1876 р.) «Друг» став органом демократичної молоді.

Д о в б у ш у к и — нащадки Олекси Довбуша (1700—1745), ватажка селянського руху 30—40-х років XVIII ст. на Західній Україні. У повісті І. Франка смерть легендарного ватажка опришків перенесено на 1885 р.

А б р у ц ц и — найвища частина гірського пасма Апеннін висотою 2200—2924 м. Через Абруцци проходить залізниця, що з'єднує Рим з узбережжям Адріатичного моря.

Н а р о д н и й д і м — культурно-освітній осередок, який 1849 р. відкрила у Львові Головна руська рада. У діяльності цього закладу брала участь галицька буржуазна інтелігенція. У 60-х роках опинився у руках «москвофілів».

С и г н і ф і к а ц і я (від лат. significo — подаю знак) — сигнал, пароль.

О т ц і - в а с и л і а н и — ченці василіанських уніатських монастирів, заснованих у Литві, Західній Білорусії та Західній Україні після запровадження Брестської церковної унії 1596 р.

Р а к о ц і Ференц (1676—1735) — керівник національно-визвольного повстання в Угорщині проти австрійської династії Габсбургів (початок XVIII ст.). Написав «Мемуари про Угорську війну».

У с т и я н о в и ч Микола Леонтійович (1811—1885) — український письменник. Після революції 1848 р. відійшов від прогресивних позицій.

С а б б а т - м о р е — за староєврейською міфологією вічно бурхливе море, спокійне тільки по суботах.

Г а б д а н к — польський шляхетський рід, що дістав герб («габданк», від нім. habe Dank — маю вдячність) нібито в подяку за успішні бої з німцями.

Б р и г і д к и — в'язниця у Львові за часів Австро-Угорщини.

Х т о і з г а л и ч а н н е т я м и т ь с у м н о ї п а м ' я т і р о к у 1 8 6 3? — Йдеться про польське визвольне повстання проти російського царизму.

В и с о к и й з а м о к — гора у Львові, за княжих часів — фортеця.

ВУГЛЯР

Вперше надруковано в журн. «Будучність», 1909, № 1, с. 1—3; № 2, с. 17—19.

Публікація цього твору має таку історію. У відкритому листі до редактора журналу «Будучність» М. Венгжина І. Франко висловив незадоволення тим, що твір опубліковано без його згоди: «Сьогодні, дня п'ятого січня, одержав я 1 число видаваної Вами часописі «Будучність» і знайшов у ніх відразу немилі для мене несподіванки, а власне початок мойого ще в 1875 році[1] написаного, недрукованого і мною давно забутого оповідання «Вугляр»... Протестую наперед против того, щоб Ви у слідуючім числі називали моє ім'я в числі співробітників «Будучності». Не хочу вживати відповідного слова для скваліфікування Вашого поступка з моїм оповіданням, але позволю собі звернути Вашу увагу на те, що такий поступок був би наполовину можливий тільки по моїй смерті, а я оце, як Вам відомо, досі, дякувати богу, не вмер» («Будучність», 1909, № 3, с. 48).

У відповідь на лист І. Франка М. Венгжин дав таке пояснення: «Дуже мені прикро, що я зробив (цілком несвідомо) немилу несподіванку д. Ів. Франкові, однак вповні до вини не почуваюся. Оповідання «Вугляр» дістав я приватною дорогою ще рік сьому... Я, однак, не містив його сейчас, бо хотів би наперед повідомити д. Івана Франка, що маю намір друкувати його оповідання. Задля хороби шан[овного] автора, уважав я за відповідне удатися з сьою справою до його сина, сту[дента] філосо[фії] тов[ариша] Тараса Франка, а сей відтак звернув лиш мою увагу, щоби в оповіданні змінив я правопись на фонетичну і друкував його в «Будучності», («Будучність», 1909, № 3, с. 48).

Згодом, виправивши мову оповідання, І. Франко опублікував його у збірці «Батьківщина і інші оповідання» (К., 1911, с. 47—57).

У примітці до твору письменник дав таке пояснення: «Оце оповідання, написане в першій половині 1876 р., перед «Лесишиною челяддю» та «Двома приятелями», було першим із тих, які я пізніше зібрав у цикл «В поті чола» і які мали дати художній образ життя галицько-руського народу в різних його верствах та професіях. Не пам'ятаю, де й коли подівся у мене рукопис оцього першого оповідання, і не знаю також, відки й яким способом дістав його д. Микола Венгжин, який у початку 1909 року без моєї відомості опублікував його, змінивши правопис, у перших січневих двох числах свойого літературно-наукового двотижневика «Будучність». Відси передруковую його тепер, справивши мову в оцій новій збірці моїх оповідань» («Батьківщина і інші оповідання», с. 47).

Подається за збіркою «Батьківщина і інші оповідання».

«Б у д у ч н і с т ь» — літературно-науковий двотижневий ілюстрований журнал ліберально-буржуазного спрямування. Видавався у Львові в 1909—1910 рр. за редакцією М. Венгжина. Поряд з реалістичними творами письменників Галичини, Буковини й Східної України друкував також твори письменників-декадентів.

---

[1] Тут помилка; оповідання написане 1876 р.— *Ред.*

Весною 1875 ішов я піхотою з Долини в гори в Велдіж... — Про свою юнацьку мандрівку І. Франко писав у листі до М. Драгоманова 26 квітня 1890 р., уривок якого вміщений у збірці «В поті чола»: «Скінчивши сьому класу, я перший раз пустився під час вакацій в дальшу вандрівку, перший раз не поїхав додому пасти худобу та помагати при збірці сіна і збіжжя. Я поїхав залізницею до Стрия, а відси рушив скільським трактом до Синевідська та на Побук, Бубнище, Тисів, Церковну, Мізунь, Велдіж, зайшов до Лолина. Ся маленька вандрівка дала мені пізнати трохи більше світу і людей, ніж я знав досі» («В поті чола», 1890, с. VIII).

ЛЕСИШИНА ЧЕЛЯДЬ

Вперше надруковано в альманасі «Дністрянка на 1877 рік» (вийшов восени 1876 р.), с. 57—64, під псевдонімом *Джеджалик.*

1890 р. оповідання ввійшло до збірки «В поті чола. Образки з життя робучого люду» (Львів, 1890, с. 1—11), з якої потім передруковувалось окремим виданням (Львів, 1901), у кн. «Хвиля за хвилею» (Чернігів, 1901, с. 158—173), а також у «Збірнику творів» Івана Франка (т. 1, с. 5—21).

Після незначної стилістичної переробки Франко вмістив твір у збірці «Маніпулянтка і інші оповідання», що вийшла у Львові двома виданнями (1904, с. 111—135, та 1906, с. 109—133).

У передмові до збірки «Добрий заробок і інші оповідання» (Львів, 1902) Франко писав, що його ранні оповідання («Вугляр», «Два приятелі», «Лесишина челядь») пов'язані із задумом «збирати матеріали, ескізи та оповідання для змалювання образу нашої суспільності в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях» (с. VIII). У «Лесишиній челяді», зокрема, письменник хотів «змалювати контраст між красою природи і мізерією людського життя» (с. VI).

1898 р. В. Бонч-Бруєвич переклав російською мовою ряд оповідань із збірки «В поті чола» і уклав їх у збірку під назвою: Рассказы Ивана Франка. С галицийского перевел В. Ольховский». Сюди ввійшли: «Лесишина челядь», «Два приятелі», «Муляр», «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Оловець», «Schönschreiben», «На дні», «Сам собі винен», «Слимак», «Добрий заробок», «Хлопська комісія», «Історія моєї січкарні», «Домашній промисл», «До світла» і повість «Boa constrictor». Царська цензура заборонила видання творів І. Франка, і збірка оповідань у перекладі В. Бонч-Бруєвича не побачила світу. Частина оповідань із збірки «В поті чола», зокрема і «Лесишина челядь», у перекладі В. Бонч-Бруєвича видана 1952 р. у Києві (Держлітвидав) під назвою: И. Ф р а н к о. Маленький Мирон.

Вперше оповідання «Лесишина челядь» російською мовою опубліковано у збірці: И. Ф р а н к о. В поте лица. Очерки из жизни рабочего люда. Спб., 1902.

Подається за збіркою «Маніпулянтка і інші оповідання», 1906, с. 109—133.

«Д н і с т р я н к а» — літературний альманах, виданий 1876 р. львівським гуртком студентської молоді «Академический кружок».

Бонч-Бруевич Володимир Дмитрович (1873—1955) — професіональний революціонер, діяч Радянської держави. З 1901 р. співробітничав у ленінській газеті «Искра». В 1917 р. — учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді. Листувався з Франком, перекладав його твори російською мовою під псевдонімом *В. Ольховский.*

ДВА ПРИЯТЕЛІ

Вперше надруковано в альманасі «Дністрянка на 1877 рік», с. 22—32, під псевдонімом *Джеджалик.*

Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 339.

1890 р. оповідання надруковано у збірці «В поті чола» (с. 12—21), 1903 р. передруковано у «Збірнику творів» Івана Франка (т. 1, с. 22—37).

Порівняно з автографом у друкованих текстах є різночитання (замість *що там* надруковано *чим-будь, сейчас — зараз, не так — фрашки* тощо), а також відсутні останні рядки: «Будьте ласкаві завтра ще загостити, кумику. Нині уже пізно, розкажу вам ще дальше про свою приязнь з Хомою, про житє в войску. О, бодай оно нікому не снилося, кумику, — так як і фальшива, нещира приязнь».

Оповідання друкувалося в перекладі польською та російською мовами. 1888 р. «Нова Варшавська видавнича спілка» мала намір видати збірку оповідань І. Франка (в авторському перекладі) під назвою «Obrazki galicyjskie, nowele i opowiadania», в яку передбачалося включити такі твори: «Гава», «Яць Залепуга», «Два приятелі», «Муляр», «Слимак», «Хлопська комісія», «Історія моєї січкарні», «Сам собі винен», «Добрий заробок», «Schönschreiben», «Оловець», «Грицева шкільна наука» та «Малий Мирон». У квітні 1888 р. Франкові була надіслана угода для підписання (див. ф. 3, № 1602), але видання не було тоді здійснене. Збірка оповідань побачила світ 1897 р. під назвою «Obrazki galicyjskie» (I, Lwów, Nakładem księgarni Polskiej) з передмовою автора «Nieco o sobie samym», до якої ввійшло і дане оповідання («Dwaj przyjacielie», с. 3—17).

У перекладі польською мовою оповідання надруковано в тижневику «Kraj», 1885, № 21, с. 18—19.

Вперше оповідання російською мовою опубліковано 1893 р. в газ. «Рижский вестник», № 100.

1902 р. переклад оповідання опубліковано у збірці: И. Франко. В поте лица. Очерки из жизни рабочего люда. Пер. О. Рувимовой и Р. Ольчина.

Подається за збіркою «В поті чола».

«Краj» — громадсько-політична газета проурядового напряму. Виходила у Петербурзі в 1882—1909 рр.

«Рижский вестник» — ліберально-буржуазна газета, виходила на початку 90-х років у Ризі. В газеті з 1892 по 1893 р. було надруковано чотири оповідання І. Франка — переклади, підписані криптонімом *М.*

БОРИСЛАВ

Картини з життя підгірського народу

РІПНИК

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1877, № 1, с. 1—7; № 2, с. 17—18, разом з оповіданнями «На роботі» та «Навернений грішник» у циклі під спільною назвою «Борислав. Картини з життя підгірського народу».

Того ж року оповідання передруковано у збірці: Борислав. Картини з життя підгірського народу. Львів, 1877, с. 37—58 (з авторською передмовою).

Оповідання має дві редакції. Перша редакція, вміщена в даному томі, написана у 1876 р. 1899 р.письменник створив нову редакцію, яку опублікував у збірці: «Полуйка і інші бориславські оповідання». Львів, 1899. За текстом цієї збірки оповідання подається у двадцять першому томі даного видання.

Після смерті І. Франка перша редакція твору не передруковувалася. У першому томі Творів в двадцяти томах І. Франка (К., 1955) ранній текст оповідання надруковано у «Додатках» (с. 379—394).

Подається за збіркою «Борислав. Картини з життя підгірського народу».

Д і л — місцева назва вкритого лісом пасма гір біля Бориславa.

НА РОБОТІ

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1877, № 2, с. 18—23; № 3—4, с. 36—38, разом з оповіданням «Ріпник» та «Навернений грішник» у циклі, що виходив під спільною назвою «Борислав. Картини з життя підгірського народу».

Того ж року оповідання передруковано у збірці: Борислав. Картини з життя підгірського народу, с. 58—80.

Оповідання належить до циклу бориславських оповідань, про які І. Франко писав у листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р.: «... в 1877 р. почались образки п[ід] з[аголовком] «Борислав», котрі мали повний succes de scandal[1] серед галицької публіки» («В поті чола», 1890, с. IX).

Подається за збіркою «Борислав. Картини з життя підгірського народу».

НАВЕРНЕНИЙ ГРІШНИК

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1877, № 3—4, с. 38—45; № 5, с. 66—74; № 6, с. 93—105, разом з оповіданнями «Ріпник» та «На роботі» у циклі, що виходив під спільною назвою

[1] Скандальний успіх *(франц.).— Ред.*

«Борислав. Картини з життя підгірського народу». Того ж року вийшло окремим виданням як передрук із «Друга», але без титульної сторінки.

1905 р. оповідання разом з іншими бориславськими оповіданнями надруковано у «Збірнику творів» Івана Франка (т. 3, с. 69—169).

Подається за окремим виданням.

BOA CONSTRICTOR

Повість

Вперше надруковано в журн. «Громадський друг», 1878, № 2, с. 98—109, та збірках «Дзвін», с. 187—202, і «Молот», с. 39—62.

1884 р. повість вийшла окремим виданням під назвою: Boa constrictor. Повість Івана Франка. Накладом редакції «Зорі». Львів, 1884. І. Франко у цей час співробітничав у редакції журналу «Зоря», і видання повісті здійснювалось за безпосередньою участю письменника.

Готуючи твір до друку окремим виданням, І. Франко провів велику роботу по редагуванню журнального тексту: крім стилістичних виправлень та вилучень натуралістичних описів лютування холери в Галичині, а також довгих діалогів, він дописав закінчення, яке має принципове значення для розуміння образу Германа Гольдкремера.

Різночитання між текстами 1878 та 1884 рр.

1878	1884
Сторінка 370	
помежи глинисті гори, що, мов мурашки, *невгавно* нишпорять	помежи глинисті гори, що, мов мурашки, *невпинно* нишпорять
Сторінка 371	
Здається, видиш, як із того далекого зеленого моря підносяться хмари гарячих визівів, що відтак розносять по світі заразу.	Цього тексту немає
Здається, *видиш*, як у тій гущавині	Здається, *чуєш*, як в тій гущавині
купинами бовдуриться вгору буйна, ясно-зелена папороть	купинами бовдуриться вгору буйна, *ясна*, ясно-зелена папороть

а над усім зносяться *мальовничими* групами	а над всім зносяться *живописними* групами
удав сидів на чатах	удав (*Boa constrictor*) сидів на чатах
Один *бек* ухваченої газелі	один *блей* ухваченої газелі
Сторінка 372	
давно вже, будучи перший раз у Відні, побачив сей образ на виставі і	Немає
робучого люду — все то *ласкало* його змисли	робучого люду — все то *лоскотало* його змисли
своїх найбільших спекуляційних *тріумфів*	своїх найбільших спекуляційних *удач*
давньої нужди *застроювала* йому найбільшу радість	давньої нужди *затруювала* йому найбільшу радість
Сторінка 373	
луб, котрий на всю *перію* ширив кислий, удушливий	луб, котрий на всю *пересторону* (перію) ширив...
сопух. Побіч хати його матері стояло багато подібних	сопух. Побіч хати його матері стояло багато *других*, подібних
перегнилий та пошарпаний, що ціла тота *перія* подобала	перегнилий та пошарпаний, що ціла тота *пересторона*
воздух тут *був* раз у раз такий *густий*, затхлий, що	воздух тут раз в раз такий затхлий, що
часті капцани-міхонохи, міняйли, *онучкарі*, кістярі,	часті капцани-міхонохи, міняйли, *шматярі*, кістярі
Сторінка 374	
шила та всяку господарську подріб за *онучі*	шила та всяку господарську подріб за *платянки*
коло *здохлого* коня	коло *трупа* коня
то його *величезне черево*	його *грубий животик*
смердячій, гарбарським лубом начорно зафарбованій воді потока	гарбарським лубом начорно зафарбованій воді потока
довгохвостих щурів, що *шмигають* їм попід ноги	довгохвостих щурів, що *бігають* їм попід ноги
качався з другими жиденятами *на животі* долі берегом	качався з другими жиденятами долі берегом
його грубого буро-синього *черева*	його грубого буро-синього *животика*

йому *в тямку* нічліги	йому *в пам'ять* нічліги
після котрих вставав рано *з закислими очима*	після котрих вставав рано
скусаний гидом	Немає

Сторінка 375

до *того*	до *тої степені*
не старався *аналізувати побудки* свого поступування	не старався *розбирати причини* свого поступовання
покривджені ріпниці з нужденними, *замурзаними* лицями	покривджені ріпниці з нужденними лицями
Герман добре тямить, як раз мати потягла його по *голові* патинком	Герман добре тямить, як раз мати потягла його патинком
Тоді вона хопила його за волосся, підняла догори, заліпила рану розіжваним хлібом, плюнула йому в рот, щоб утишити плач його і вивергла за двері, песя скавуляче	Немає
вертала змучена, зла, мов по безсонній ночі, і приносила потроха грошей. Пізніше Герман дізнався, на який заробок виходила його мати, та се небагато його обходило. Тепер він старався ніколи про неї не думати	Немає

Сторінка 377

всі жили, всі сустави в *ній* стягалися	всі жили, всі сустави стягалися
і дуже невиразно *тямував*, що воно таке діється	і дуже невиразно *розумів*, що воно таке діється
На один миг Герман заздрів її очі — вони доразу заплили кров'ю і аж вилазили з ямок у натузі	Немає
він так стояв, два кроки віддалений від *посинілого, закоценілого трупа* матері	він так стояв, два кроки віддалений від матері
нагадати, хто і як *пробуркав* його	нагадати, хто і як *пробудив* його
Відсвітив його *капинку*. Він ходить улицями, *зразу в великім страсі*, щохвилі озираючись	відсвіжив його. Він ходить улицями, щохвилі озираючись

Тут послідній живий чоловік іно що сконав	Немає
Та, на лихо, втікаючи, зашпотався на вмерця, що лежав на землі, і з розмахом ударився лицем о землю, не випускаючи, однако, з рук своєї дорогої добичі	Немає
Заспокоївши голод, хлопець *Герман* засунувся	Заспокоївши голод, хлопець засунувся
Сторінка 378	
Але ось він попав на одну вулицю	*Аж* ось він попав на одну вулицю
У труно паковано по два, по три трупи, бо на всіх не ставало домовин. Крізь шпари або з непристаючого віка звисали та стриміли руки, ноги, — то голі, відразливо зеленкуваті, то в лахах або й порядній одежі.	Немає
осирочених *не вгавав*	осирочених *не вмовкав*
причувався йому той плач, *скажений*, болісний і *пуджав* його не раз	*прочувався* йому той плач болісний і *лякав* його не раз
занадто сильні, *вражіння*	*надто* сильні, *враження*
що не раз надибав холодні, слизькі вже трупи і бридився їх гірше жаби, що раз гонили за ним якісь хлопці (запевно, такі, як і він, сироти, що з голоду взялися до такого самого промислу) і що він ночував звичайно під плотами, в бур'яні або межи купами дерева, що стояли на якійсь широкій торговиці. Впрочім	Немає
заглядає в *ліжка*	заглядає *до хорих*
Сторінка 379	
Був сумний, осінній, *сльотавий* день	Був сумний осінній день
Герман кивнув головою і *витріщив* на нього очі	Герман кивнув головою і *вилучив* на нього очі
з весною *шматки* міняти	з весною *платянки* міняти

Сторінка 381

і *того* лице нічим не різниться від лиць других людей, *то є*	і *тото* лице нічим не різниться від лиць других людей, *значить*
«На чиїм, *собако*, візку їдеш, того пісню співай!»	«На чиїм візку їдеш, того пісню співай!»

Сторінка 382

здоровими рум'янцями на лицях, *кучерява*, весела	здоровими рум'янцями на лицях, рум'яна, весела

Сторінка 383

шкандибає нога	*іде* нога
торгуються з ним *за свої* онучі	торгуються з ним
онучкаря побуджує їх до лютої запеклості	побуджує їх до лютої запеклості

Сторінка 384

промінюють селяни *онучі*	промінюють селяни *платянки*
у котрих немає *онуч*	у котрих нема *платянок*
Поволі *шкандибаючи* горі селом, візок *онучкарів* чим раз то більше	Поволі *їдучи* горі селом, візок чим раз то більше
і побалакає «зі своєю вірою», тут і конину попасе	*печених бараболь* і *молодої цибульки* і побалакає «зі своєю вірою», тут і конину попасе

Сторінка 385

онучками	*платянками*
краса *пречудного* Підгір'я	краса *пречудового* Підгір'я
якась судорога зціпила його *нутро*	якась судорога зціпила його *грудь*
Тепер йому немов поступило	
Чи так живо йому нагадався супокій безжурний, теплі дні та тихі вечори онучарського життя? Але полекша тривала недовго. Швидко щось, ніби густа паморока, почало залягати його думки і поволі, поволі судорога стискала його нутро чимраз сильніше, коли в його голові відживали дальші картини його життя	Немає

Сторінка 386

плести вінки з лоташу *на корови* весною	плести вінки з лоташу весною
швякати батогом малих песиків	*цвігати* батогом малих песиків

Сторінка 387

котрі *вони кидають* на його голову	котрі *найшли* на його голову
Природа почала загладжувати сліди поганого дитинства, почала загладжувати й пам'ять про нього. Іцик рідко згадував про свою Таубу і «бухер»,— вони, відай, за життя також чимало йому були збридли. Правда, про холеру частенько ще чув Герман оповідання між губицькими селянами, і тоті оповідання проймали його морозом. Не раз і самому ще снилася мати, посиніла, страшна, конаючи в лютих судорогах, або довженний похід возів, наладованих трумнами, котрі гуркотять по каменистій дорозі, серед крику і плачу осирочених. Але такі сни ставали чимраз рідші	Немає
лютився за *леда марницею*	лютився за *марницю*
цілий день сидів у хаті	цілий день сидів *сам* у хаті

Сторінка 388

варити його у грані	*пражити* його в грані
він леда *хвилі* жде	він *щохвилі* жде

Сторінка 389

розлягався вже на їх оборі — серед *куревільниці* видно якісь	*роздавався* вже на їх оборі, — видно якісь
Йой, йой, йой, то ж бідний Іцко	То ж *то* бідний Іцко
Знаєш, де *тото*: он там	знаєш, де *оно*: он там
якесь нещасте! Слухаємо, — *мере!*	якесь нещастя! Слухаємо, — *дійсно!*

Сторінка 390

Обмацали коня, — неживий	*Оглянули* коня, — неживий

Сторінка 391

Запевно, падучи з високої кручі, він упав насамперед на лівий бік, *і то верхньою половиною тіла* о острий, вистаючий камінь	*Здається*, *падучи* з високої кручі, він упав насамперед на лівий бік о острий вистаючий камінь
о другий камінь *страшно скалічив собі голову*	о другий камінь *покалічився*
погребі, його тіло все ще дрожало зо страху	*похоронах*, його тіло все ще дрожало зо страху

Сторінка 392

Пару день він жив	*Кілька* день він жив
одного вечора якісь чорні, страшні, *смердячі* люди	одного вечора якісь чорні, страшні люди

Сторінка 393

йшли *горою* через Тептюж	ішли через Тептюж
через плече, — хто молитву *мурликає*, а хто й так собі дещо співає	через плече, — хто молитву, а хто і так собі дещо співає
Тота гидка, чорна, *смердяча* ропа	тота гидка, чорна, *воняча* ропа

Сторінка 394

на зиск *і вигадку* панам	на зиск панам
поганої, *смердячої* тюрми!	поганої тюрми!
Герман, либаючи цілими годинами, дивувався *не раз*, що се	Герман, либаючи цілими годинами, дивувався, що се
що се *так* тільки — «земля потиться»	що се тільки земля «потиться»

Сторінка 396

недостатку з Іцкового *наслідства і либацького* промисли	недостатку з Іцкового промислу

Сторінка 397

Холодний піт виступав *йому* на лице	Холодний піт виступав на лице
Ов, та се Лан!	Та се Лан!
і почав крізь сумерки приглядатися незнайомій *людині*	і почав крізь сумерки приглядатися незнайомій *особі*

Сторінка 398

Ну, чого стоїш, очі *витріщивши!*	Ну чого стоїш, очі *випуливши!*

Сторінка 399

дивилися на його *невсипуче запобігання*	дивилися на його *невсипучу запобігливість*
застукав би в долоні з радості	*затер* би в долоні з радості
зискати, і, *тямуючи* стару приповідку	зискати, і, *пам'ятаючи* стару приповідку
котрому Галичина	котрому *наша* Галичина
проїжджаючи через Дрогобич	проїжджаючи *раз* через Дрогобич

Сторінка 400

вдирався у всі закутини, всі шпарки, *шпів*, немов тисячі хробаків	вдирався у всі закутини, всі шпарки, немов тисячі хробаків
одному не пропускали	*другому* не пропускали

Сторінка 401

коло неї	*над нею*
трохи, *впрочім*, порядніше одітого	трохи порядніше одітого

Сторінка 402

з страшним *писком*	з страшним *криком*
кидався на нього — *так кидався, дерся горі ним*,	кидався на нього, сам *не знаючи чого*

Сторінка 403

слухати *жалування* других суб'єктів	слухати *жалоб* других суб'єктів
На Готліба	Немає
все-*таки* важний *поворіт*	все важний *зворот*
багато вражень, котрих Герман уперед не добачував, *тепер*	багато вражень, котрих Герман вперед не добачував

Сторінка 404

вічною, *невсипною* жадобою нищення	вічною жадобою нищення

Сторінка 405

але сам він не знав, куди *йому* дітися	але сам він не знав куди дитися

Сторінка 406

перейшов *не спацером*, а швидко	перейшов швидко
Він в одній хвилі зірвався і *з затисненими кулаками* прискочив до вітця	Він в одній хвилі зірвався і прискочив до вітця
що *йому* робити	що робити
А ти, *собача кров*, смієш на мене руку піднімати?	А, ти смієш на мене руку піднімати?

Сторінка 407

Їсти *ходи*!	Їсти *підем!*
«Най п'є — швидше засне, *та й* перейде все»	*«Нехай, — швидко* засне, — то *і* перейде все».
Сонце починало *хилитися* з полудня	Сонце *похилялося* з полудня
того сумного *крайобразу*	того сумного *краєвиду*

Сторінка 408

так зрушили *і збентежили* його різні враження	так зрушили його різні враження
що *ми* такого?	що такого?»

Сторінка 409

щоб за *леда* припізнення, за *леда* недбалість, за *леда* грубе слово	шоб за *найменше* припізнення, за *найменшу* недбалість, за *найменше* грубе слово

Сторінка 410

дразливий, *змучений*, зломаний	дразливий, зломаний

Сторінка 412

Що вони гриміли, він не міг поняти	*Тих голосів* він не міг поняти

Сторінка 413

«Кому? — повстало питання в його голові і приглушило цілу бурю голосів	Немає
і що *леда* сильніший дотик, *леда* потрясіння може наново її розбудити	і що *найменший* сильніший дотик, *найменше* потрясіння може наново її розбудити
сеї ями, і для того *тепер* легко	сеї ями, і для того легко

Сторінка 414

Най-но, чого так нині нашого пана хлопець летів задиханий до вітця? Так *чи би* хто гнав за ним	*Слухай*, чого так нині нашого пана хлопець летів задиханий до вітця? Так, *мовби* хто гнав за ним
Е, чи не ще!	Немає
яму і крикнув *щомоці*:	яму і крикнув *щосили:*

Сторінка 416

Що се такого? Запах мов на скітнику? — Германові закрутило в носі	Немає
виходила вгору на світло страшна, *обгнила*, почорніла труп'яча голова	виходила вгору на світло страшна, почорніла труп'яча голова
Її зуби і безм'ясі щоки стирчали догори, очні ями були чорні від глини, котра в них насіла, продрухнілий, почорнілий у воді череп лежав серед ребер і других людських костей, без ладу напханих до кибля. І так сесь відразливий, страшний тягар повз поволі догори, а	Немає
голих, щербатих щоках, *на тих бзгубих устах*	щербатих щоках
кості, а голова, *випавши з кибля*, покотилася долі горбком	кості, голова покотилася долі горбком
Чорт тебе *возьми, ти, злодію!* — крикнув Герман, відскакуючи набік *від дотику голови*	— Чорт тебе! — крикнув Герман, відскакуючи набік

Сторінка 417

Хоть голова діткнула тільки його черевика, але	Немає
показує всім *руку трупа, обгнилу доразу: тільки на однім її пальці сидить* приржавілий мідяний перстень	показує всім приржавілий мідяний перстень
дав був *Іванові* Півторакові на заручини	дав був Півторакові на заручини
Всі ахнули, пізнали, що *труп той*, — не хто другий, лиш Іван	Всі ахнули, пізнали, що *небіжчик* — не хто другий, лиш Іван Півторак
О, та ви мені не кажіть! — Вже хто, *хто*, а ми оба жили як рідні брати	Вже хто, а ми оба жили як рідні браття!

і говорять також живо *про трупа* — але він не слухає *нічого.*	і говорять також живо — але він не слухає *їх.*
Його збурена кров *гримає*, мов молот у груді!	Його збурена кров *била*, мов молот в груді
Він усе ще з жахом обзирається в той бік, де побачив трупа, хоть за людьми не може бачити нічого	Немає
Що скаже Іванова жінка, як і то розповідят? Або: «Як то вони будут ховати грішні кості» и т. д.	Немає
Сторінка 418	
заглушував *та гнув* у собі зрушення	заглушував в собі зрушення
робітників, *котрі опускалися в роботі і* котрі нині при виплаті могли надіятися	робітників, котрі нині при виплаті могли надіятися
невгаваючи.	Немає
При тім вірник *чіпався* долонею за голову, махав руками	При тім вірник *брався* долонею за голову, махав руками
Сторінка 419	
не є нічого такого важного — се нове щастя. *Се* природа	нічого такого важного — се нове щастя. *Щастя* природа
Сторінка 420	
контрактів, векселів, *рахунків*	контрактів, векселів
Се обширна, попросту уладжена	*то не* обширна, попросту уладжена
Сторінка 421	
його, власне, хоть сеся втіха	власне, хоть сеся втіха
про небіжчика *Івана* Півторака	про небіжчика Півторака
Гунцвот не моє ім'я; що хтось його пхнув у яму, або й ще щось	Немає
— *Ей, що ви говорите, — загули* ріпники, — *як то може бути!*	*Як то може бути, — заганули* довкола ріпники
моє слово чень не песій голос!	Немає
але *що ж*, хоть би чоловік і святий	але хоть би чєловік і святий

Ой, ци не ще, — відозвалося кілька голосів, — *коби так за що друге, як за лихого чоловіка.*	*Коби так за що друге, як за лихого чоловіка,* — відізвалося кілька голосів.
Але Матій сидів недвижно, пикаючи *файку*	Але Матій сидів недвижно, пикаючи *люльку*
Сторінка 422	
Е, мусит щось старий знати	Мусит щось старий знати
— *Га,* господь *го* там знає! Може й *бо є* що...	— Господь там знає. Може, і *єсть* що...
— *Є,* вже ви так не говоріт	— Вже ви так не говоріт
На суді того *достатчити не потрафит,* і з цілої хмари буде пшик замість дощу!	На суді того *доказати не здужає,* і з цілої хмари буде пшик замість дощу!
— Вірник Мошко стояв коло стола, а Герман сидів, обернений до нього плечима	Немає
Сторінка 423	
почав непевним *уже* голосом Матій	почав непевним голосом Матій
пану сказав ще пару слів.. ні, *брешу, я хтів* би дещо розпитати	пану сказав ще пару слів... ні, я *хотів* би дещо розпитати
— *Ну,* питай, що там такого — *А... а...* aber... warrum kann er...auch *so... so... so...* nicht?	Питай, що там такого Warrum kann er.., auch *soj..* nicht?
Сторінка 424	
забуваючи о нинішній *цілоденній* спеці	забуваючи о нинішній спеці
спитав *прудко* Матій	спитав Матій.
Сторінка 425	
Та так *такий — перепрашаю пана,* — але я гадав	Та так, — але я гадав
От, свої хлопські річи	Немає
— *Ов,* щось то з нашим паном.. що забув *ми* урвати	Щось то з нашим паном,... що забув *мені* урвати
— *Ей,* певно, ся зажурив...	Певно, ся зажурив..,
Або, може, му синище що такого доброго сказав, що так без духа летів нині рано до нього.	Немає
той прибитий, уриваний голос	той прибитий, *якби* уриваний голос

Сторінка 426

Він сам не знав ще ясно, *чого йому хибує*, чого йому хочеться	Він сам не знав ще ясно, чого йому хочеться
— Та нащо? Він і так *змучився, най си* відпочине.	— Та нащо? Він і так *утомився, нехай* відпочине.
— *То най* і так буде! — сказав Герман *і пішов вечеряти.*	— *Нехай* і так буде, — сказав Герман.
недолі *та людського униження*	недолі

Сторінка 427

прудше шибали різні думки	*скорше* шибали різні думки
затхлим воздухом і *смердячою* заморокою!	затхлим воздухом і замороко́ю!
чарівним, а сильним голосом прокликав він сю пісню	чарівним а сильним голосом прокликав він *свою* сю пісню
Чу!	Немає

Сторінка 428

жити, любити, хочу розкоші, *супокою і* втіхи!	жити, любити, хочу розкоші, утіхи!
Грудьми приляг до її розкішної груді *і чує биття серця в її глибині. Се ж вона сама — тото щастя, і він* дивується.	Грудьми приляг до її розкішної груді і *лиш* дивується
не дає дихати	Немає
поцілуї його стають сильніші, *безпам'ятніші*, тим більше жар обнімає його істоту	поцілуї його стають сильніші, тим більше жар обнімає *єсю* його істоту
Не має *вже сил*	Не має *сили*

Сторінка 429

— Щастя, щастя, де ти? — *скликнув* він у страшній тривозі.	— Щастє, щастє, де ти? — *кликав* він в страшній тривозі
ти моє!... — *кричить він*, але відповіді нема.	ти моє!...— але відповіді нема.

Сторінка 430

Куди занесла його *скажена* погоня	Куди занесла його погоня
Чу! — Шорох між високою травою!	*Чує* — шорох між високою травою!
Але Герман уже не думає, *не нагадує*, де він	Але Герман уже на думає, де він

мов хто огнем обложив *його* шкіру, а пречінь на чолі виступає холодний піт.

Але нараз, — *легенький шорох*, крізь темну зелень мигнула різнобарвна блискавка

Прудкими рухами вуж обвивався круг нього

мов хто огнем обложив, а пречінь на чолі виступає холодний піт.

Але нараз, — крізь темну зелень мигнула різнобарвна блискавка

Скорими рухами вуж обвивався круг нього

Сторінка 431

Гинути,— чи так суджено мені гинути!..

Чи так суджено мені гинути, *марно гинути?*..

не зібрав *свідомо*, бо свідомість відбігла від нього

не зібрав, бо свідомість відбігла від нього

На підлозі лежав його Готліб з окровавленою головою, *котру розсадив собі, падучи з ліжка, відки кинув його батько.*

На підлозі лежав його Готліб з окровавленою головою.

Він мимоволі *глипнув у* дзеркало і, побачивши себе, *валякався*

Він мимоволі *глянув в* дзеркало і, побачивши себе, *залякся*

кров капала з лиця, котре продер Готліб у однім місці нігтями.

Немає

Сторінка 432

Ти, може, *мучився* на них ціле жите так, як я?

Ти, може, *томився* на них ціле жите так, як я?

Га, замордую ще, замордую, щоб ти знав! — хрипів Готліб, б'ючи кривавою головою о підлогу.

Немає

— Псе проклятий! — крикнув Герман і приступив до нього. — Ти ще грозити мені! Гадино, хіба не бачиш, що в одній можу тебе розтоптати, як жабу!

Немає

Лице його було страшно бліде, *волосся позлипалося від крові*, він почав кричати

Лице його було страшно бліде, він почав кричати

Пусти мене, *най здохну*! Не хочу твоєї помочі!

Пусти мене, — не хочу твоєї помочі!

перев'язали *його* рану

перев'язали рану

— Що стоїш, — крикнув на неї Герман, — ходи мені помогти зв'язати сього шаленого, бо далі вся кров з нього стече!

Немає

се камінна *статиця*, а не живий чоловік.	се камінна *статуя*, а не живий чоловік.
перед ним в цілій страшній, *голій* правді	перед ним в цілій страшній правді.
Сторінка 433	
Чим я заслужив на то? Хіба з мене не міг би бути добрий чоловік? Міг — я се чую нині, але ти, ти пхнув мене на тоту прокляту дорогу! Ти вказував мені на ній образи щастя — фальшиві образи! Ти ошукав мене! Ти несправедливий! Я проклинаю тебе! Най на тебе спаде вина нинішньої ночі, на тебе сльози тих тисячів, котрі через мене стали нещасливими! На тебе, на тебе!.. Я пречінь слабий чоловік, без твоєї волі нічого не міг я зробити! Ти все дозволив, ти всьому вина!..	Немає
І Герман в скаженім болю грозив небу *кулаками*, звинявся	І Герман в скаженім болю грозив небу, звинявся...
кляв *небо*, тим тяжче ставало йому	кляв, тим тяжче ставало йому
А звиняючися з усього	Аж *тепер* звиняючись з всього
причину всього того, що *тепер* мучило його	причину всього того, що мучило його
Сторінка 434	
за тим щастям гнав він *ненастанно*, *гнав* найпростішою дорогою	за тим щастям гнав найпростішою дорогою
різнофарбна луска	*різнобарвна*
Хіба ж *сесь* блиск	Хіба ж *весь* блеск
Сторінка 435	
Герман усе то порозумів у одній хвилині безмірної *болі* та тривоги.	Герман все то порозумів в одній хвилині безмірної тривоги.
роздер *його* на два кусні	роздер на два кусні
тло неба	*дно* неба
поміж чорними *глиняними* сугорбами	поміж чорними сугорбами
ішов, ішов наперед	ішов наперед

Сторінка 436

отворені смочі *пащеки*, показувалися перед його ногами	отворені смочі *пащі*, показувалися перед його ногами
перемигнула труп'яча голова і цілий кістяк Івана Півторака	*перемигнув* і цілий кістяк Івана Півторака
йому здалося, що *кістяк*	йому здалося, що *Іван*
і грозив йому *обгнилою* кістяною рукою	і грозив йому своєю костяною рукою

Сторінка 437

що Германів вірник або сам *забив Івана чи там пхнув його* п'яного до ями, або знав *про те* і, може, ділився грішми з забійцею?.. То *принаймні* певна річ, що при трупі не було ніякого сліду грошей.	що Германів вірник або сам *пхнув Івана* п'яного до ями, або знав *о тім* і, може, *по*ділився грішми з забійцею?.. То певна річ, що при трупі не було ніякого сліду грошей.
як, звичайно,— усе, чого діткнувся, змінювалося, *перекидалося* в що інше	як, звичайно, — все, чого діткнувся, змінювалося в що інше
і невсипущою важкою працею страшно *зіссана* і підточена жінка.	невсипущою важкою працею страшно підточена жінка

Сторінка 438

Волю з голоду *здихати* межи добрими людьми	Волю з голоду *гинути* межи добрими людьми
Аякже! Знаю допевно	Знаю допевно

Сторінка 439

не гризися, чень то колись бог дасть добро!	*не журися*, чень то колись бог дасть добро!

Сторінка 440

Господи, *чому ти зібрав його зо світа*, а мене лишив на таку тяженьку недолю!	Господи, чому лишив мене на таку тяженьку недолю!
і він пустився *щомоці* втікати	і він пустився *щосили* утікати

Сторінки 440—441

Немає	І що дальше? Ех, милі читателі, дальше життя пішло своїм звичайним ладом,— Герман в доброго чоловіка не перемінився. Його милосердний порив під вікном

бідної вдовиної хати був хвилевий; хвиля минула, і він мусив знов статися тим, чим зробило його ціле життя — холодним, безсердечним спекулянтом, не зважаючим на стон нужди і сльози вдовині.

І Мошко став у Германа дальше за наставника, а хоть Іваниха і Матій удались до суду, щоб перепровадив слідство над винайденим трупом, то хто докаже Мошкову вину, коли його власна совість мовчить? Кого доля засудила на потолочення, той буде потолочений, ніякий суд не видвигне його, хіба він сам видвигнеться. Але се далека-далека історія.

1905—1907 р. Франко повернувся до роботи над повістю, внаслідок чого з'явилася нова редакція твору, яка має істотні відмінності від попередніх публікацій. Як самостійний твір її вміщено у двадцять другому томі даного видання.

Відомі переклади повісті на інші мови. У 1884 р. за окремим виданням, але без доданого закінчення повість перекладена польською мовою і в серпні того ж року надрукована у місячному додатку до журналу «Przegląd tygodniowy życia społecznego literatury i schtuk pięknych» (т. 2, Варшава) під назвою: Boa constrictor, studyum powiesciowe. Przekład z rusinskiego. Przejrzany i uwagami opatrzony przez autora. Переклад здійснив Ф. Щенсни-Дашинський (див. його листи до І. Франка з приводу перекладу повісті — ф. 3, № 1618, с. 367—369).

1897 р. за виданням 1884 р. Фр. Главачек переклав повість чеською мовою (вийшла в серії «Ottova Svetova knihovna», т. 28—29), а 1901 р. за чеським перекладом К. Гельбіх переклав повість німецькою мовою («Arbeiter Zeitung», № 47).

1898 р.В. Бонч-Бруєвич здійснив переклад повісті російською мовою. Царська цензура заборонила видавати твори І. Франка, і повість у перекладі В. Бонч-Бруєвича не побачила світу.

Подається за виданням 1884 р.

«Громадський друг» — літературний і політичний журнал революційно-демократичного напряму. Видавався у Львові 1878 р. М. Павликом та І. Франком. Вийшло два номери, що були конфісковані цензурою. Як продовження журналу видано того ж року збірники «Дзвін» та «Молот».

«Зоря» — літературно-громадський журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові в 1880—1897 рр.

«Przegląd tygodniowy» — польський прогресивний журнал, виходив у Варшаві в 1866—1905 рр.

Щенсни-Дашинський Фелікс (1864—1890) — один з учасників раннього соціалістичного руху в Галичині, публіцист, перекладач, товариш І. Франка.

Главачек Франтішек (1876—1972) — чеський громадсько-культурний діяч, знайомий Франка, дослідник, перекладач і пропагандист його творів, активний учасник боротьби проти фашистських окупантів в Чехословаччині.

Гельбіх Карл — лікар. За свідченням Ф. Главачка, загинув у концентраційному таборі під час другої світової війни.

«Arbeiter Zeitung» — центральний орган соціал-демократичної партії Австрії, з 1905 р. — центральний орган соціалістичної партії Австрії. Виходить у Відні з 1889 р.

Василіанські школи — школи, створені на Україні греко-уніатським орденом Василія Великого, що існував з початку XVII ст. на землях Західної України і Західної Білорусії. У василіанських школах панували схоластично-єзуїтські методи навчання.

Підгір'я — місцевість між Карпатами і Дністром.

Тісні роки — місцева назва 1846—1849 рр., коли в Галичині лютував голод і люди вимирали цілими селами.

Чорногора — найвища група Карпатських гір між Прутом і Черемошем.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Ад и́ — дивись
А с е н т е р у́ н о к — рекрутський набір

Б а к у н я́ р — контрабандист, що переносить тютюн
Б е г е т і́ т и — співати поганеньким голосом
Б е т е́ г а — хвороба; ні до чого не придатна людина
Б е ц и́ р к — округа, окружне начальство
Б л а́ в а т — волошка
Б о з — бузок
Б о ї в н и́ к — борець
Б о́ р ш е — швидше
Б у р н и г а́ т и с я — борюкатися, змагатися
Б у ц е г а́ р н я — арештантська кімната

В а р ц а́ б — підвіконня
В а с а́ г — кузов брички, верхня частина воза
В а х л я́ р — віяло
В е́ д л я — відповідно, згідно
В е р е́ т а — рядно
В и в а р а ч а́ т и — бурчати, докоряти
В и́ в е р т — повалене вітром дерево
В и с т а в л я́ т и н а п у б л і́ к у — прилюдно ганьбити
В и́ т р и х — відмичка
В і д а́ й — мабуть
В і́ р н и к — довірена особа
В п і м н у́ т и с я — впімнутися за ким, чим — заступитися за кого, за що; впімнутися за що — заявити претензії, зажадати, втрутитися, поставити вимогу
В с т е́ к л и й — див. сте́клий

Г а л а й к о т і́ т и — горлати, вигукувати
Г а н т е́ л и т и — ганьбити, лаяти
Г а р а с і́ в к а — стьожка
Г в е р — рушниця
Г и д ь — паразити
Г л а ю — говорю, кажу
Г л о т а́ — натовп; г л о т и́ т и с я — товпитися
Г о л о т е́ ч а — пусте, голе місце
Г о с т и́ н е ц ь — битий шлях, шосе
Г р а н ь — жар, розжарене вугілля
Г р и́ ж а — журба, турбота
Г у́ т н и к — робітник на скляному заводі (гуті)
Г у́ р м а — юрба

Д е б е́ р к а — ярок
Д е́ г о д і — насилу, ледве, де-небудь
Д і з д р і т и — добачити, угледіти, запримітити
Д з ю б а́ к — кирка
Д и л и́ н а — груба дошка, балка, брус

Д і г н а́ т и — зробити прикрість, неприємність, засмутити
Д и л ь к о т і́ т и — трястися, труситися
Д р а б у́ г а — ледащо, голодранець, здоровило
Д у́ р и ц я — отруйна рослина (блекота)
Д ю г у в а́ т и — штовхати

Ж а́ с н и й — жахливий
Ж е р е т і́ я — ненажера, ненаситний; змія, що лазить по деревах

З а́ б і г — турбота, запопадливість
З а́ г о л о в о к — маленька подушка
З а г а́ ч к а — гак
З а к р и́ с т і я — кімната в костьолі чи церкві, де зберігаються церковні речі
З а́ к і п — нафтова яма, примітивна шахта
З в и́ д і т и — оглянути
З а к л е н у́ т и — заложити, закласти
З а к р у ш н я́ т и с я — заворушитися
З а ш п о́ т а т и с я — зачепитися за щось ногою, впасти
З б у́ р е н и й — схвильований
З д р у х о т а́ т и — потрощити

К а́ в з а — сором, неприємність; судове діло, біда, нещастя
К а́ в к а — сива ворона
К а́ в ц і я — грошова застава
К а з а́ л ь н и ц я — підвищене місце в церкві, звідки ведеться проповідь; амвон
К а́ м у з — дрібні шматки
К а п о́ р е с — кінець, смерть
К а п ц а́ н — бідняк
К а р б у л я́ т и с я — перевертатися
К а р т е́ н о в и й — картатий, клітчатий
К а л а́ н н и ц я — хазяйка (іронічно), ледащо
К е р т и́ ч и н и — нагорнуті кротом купи землі
К и́ ч е р е н о к — пальцевий суглоб
К и́ б е л ь — відро, цебер (параша)
К и п ' я́ ч к а — неочищена нафта
К л а д е н и́ ч к а — копиця хліба на полі в 15—20 снопів
К л ь о ц — брус, колода
К о б и́ л ь н и ц я — пристрій, на якому ріжуть дошки
К о л и́ б а — курінь, збитий з дощок (на гірських пасовиськах для чабанів)
К о́ л ь б а — приклад рушниці
К о́ н а р — товста гілляка
К о н с е к в е́ н ц і я — результат, наслідок
К о п а н и́ ц я — викопане з коренем скривлене дерево, вживане на полози до саней, закривлений дрюк
К о п о т і́ т и — стукати, тупати, бігти дрібними кроками
К о ц — вовняна ковдра
К р е́ й ц а р , к р е́ й ц е р — дрібна австрійська монета, менше копійки
К р и с а́ н я — капелюх з широкими крисами, бриль
К р и ї́ в к а — схованка
К р и м і н а́ л — в'язниця
К р о́ ш н я — вид сіті для ловлення риби
К р у ш н я́ т и с я — ворушитися
К у р м а́ н н я — брудний одяг
К у р т а́ к — короткий верхній одяг, куртка
К у ч е́ м к а , к у́ ч м а — висока бараняча шапка

Л а́ ц н о — легко, добре

Л е́ д а — будь-який, найменший; може сполучатися тільки з іменниками, прикметниками та деякими займенниками, надаючи їм відтінок неозначення, знецінення: л е́ д а м а р н и́ ц я — яка-небудь дрібна справа, марна справа; л е́ д а х т о — будь-хто, хто-небудь; л е́ д а щ о — що-небудь; л е́ д а к р и к — найменший крик
Л е́ л ь о м - п о л е́ л ь о м — помалу-малу, нога за ногою, ліниво
Л и б а́ т и к и п ' я́ ч к у — черпати неочищену нафту
Л і в е р е́ н т — постачальник
Л і м — поламане вітром сухе гілля, вітролом
Л и п ' я́ р — людина, що працює при лепі (глині, землі)
Л о́ т а ш — латаття

М а н д а́ т о р — урядовець за часів панщини, який виконував роль судді
М а́ н о ч к а — багач, багатир
М а р к і́ т н и й — невеселий, зажурений
М е́ р в а — перетерта солома
М е́ р е — справді, дійсно

Н а б е з п е́ ч н о — напевно
Н а б и л и́ т и с я, н а б и́ л ю в а т и с я — пригадатися, пригадуватися; тут — приснитися, мати неприємний віщий сон
Н а в в і́ р и т и с я — надоїсти
Н а в п р о́ ц а п и — наввипередки
Н а́ к о р е н о к — потомок, виродок
Н а л и́ б о в а т и й — придуркуватий, недоумок
Н а п о́ м і т ь — рівним шаром на землі
Н е л і́ п а — ідіот, ледащо, недотепа
Н е о б а́ в ц і — незабаром
Н е п р о с л і д и́ в и й — недосліджений
Н е п р и т о р о́ н н и й — несказанний
Н е т о́ ш а — плавун (рослина)
Н е х а́ р н и й — неохайний, брудний
Н і́ в о р о т о м б р е с т и́ — блукати
Н і́ в о р о т о м п і т и́ — пропасти, знищитися, перевестися
Н і м и н а́ — худоба, товар, скотина

О б л а д о́ в а н и й — завантажений, заповнений
О б п у́ к а т и — обстукати
О б р у с — скатерка
О б х а́ м р а т и — обчистити, привести до ладу
О б т а л а́ п а н и й — забруднений в болото
О с к а́ р б — кирка

П а р у́ х а — горілка
П а р ц у в а́ т и — пильно шукати
П а ц а л у в а́ т и й — повнолиций, повновидий
П а́ ц і р — молитва
П е н д и́ ч и т и — базікати
П е р е́ с т о р о н а, п е́ р і я — частина чогось (наприклад, куток села)
П е́ т е к — короткий верхній суконний одяг, сіряк
П и́ п к а т и — виконувати якунебудь роботу
П і д, п і́ д р о — горище
П л а т о в ц і́ — зменшена форма від «платов», «платва» — бруски, балки, дошки, якими обкладають яму.
П л а́ т я н к и — онучі, ганчір'я
П л ю́ т а — негода, хуртовина
П о в а́ л а — стеля

Подіга́чка — рядно
Подрухота́ти — див. здрухотати
Подуфа́лість — довір'я, приязнь
По́зір — погляд
Покарбуля́тися — покотитися
Поку́лити — покрутити, покорчити
Поли́ка — слід
Пома́на — привид
Попара́саний — потрісканий
По́рція — чарка (горілки)
Постівка — постіль, покіс
Пота́хнути — догоріти, вмерти, потухнути
Потя́нати (йдеться про упирів) — умертвляти, вбивати, також — висмоктувати кров з людини
Пре́цінь — адже, все ж, отже, проте, все-таки
Прибага́ти — витребеньки
Прилу́да — крайній «загін» (нивка), що має тільки одну борозну і впирається в межу, отже, наполовину менший від звичайного
Прічка — жінка, коханка
Проне́рти — нирнути
Псо́та — витівки, пустощі

Раху́ба — рахунок, розрахунок; метушня, клопоти
Ревере́нда — ряса
Резигна́ція — зречення, відмова від чогось
Риль — заступ
Ри́нський — грошова одиниця в Австро-Угорщині
Риска́ль — лопата, заступ
Різничо́к — кусень, кусочок
Рінь — рівнина над рікою, покрита дрібними камінчиками
Розлабу́дати — добути
Розфійник — марнотратник
Розщибнути́ся (переносн.) — пропасти
Румови́ще — руїна
Ряд — уряд, самовряду-вання

Саба́шова (шаба́шова) ша́пка — шапка, яку, за релігійним ритуалом, одягали євреї в суботній день (шабаш)
Самотрі́ск — клітка для приваблювання птахів
Сара́ка — нещасний, сірома, бідолаха
Сарахкоті́ти — мигтіти, блищати
Сі́вня — фартух, що служить для сіяння зерна
Ска́лля — клепки
Скалу́бина — розколина, щілина; розбитий посуд
Скапра́віти — загноїтися (про очі)
Скиндя́чка — стрічка
Ско́пець — дійниця
Скрегі́нцнути — заскреготати
Скрі́плий — застиглий, закипілий
Смок — змій, дракон; смо́чий — зміїний, драконовий
Сніжни́ця — сніговиця
Сопу́х — сморід; важке задушливе повітря в копальнях
Сотна́р — центнер
Спохова́тий — похилистий
Сте́клий — скажений
Страчу́к — за народним повір'ям стрічені душі тих, що померли нехрещеними
Стремезли́вість — тверезість
Стри́йна — дядина, дружина батькового брата
Сукма́на — свита, суконний верхній одяг, кафтан
Стрільби — рушниці
Сусік — засік

Сх і с н у в а́ т и — скористуватися, використати

Т а к с а́ ц і я — оцінювання речей
Т а́ н о — дешево
Т а р т а́ к — лісопильний завод
Т е́ н ь г и й — великий, дебелий, кремезний
Т е́ р т и ц я — дошка
Т л у́ м н о — від слова «тлумитися» — товпитися, душитися
Т о г і́ д — торік, минулого року
Т р а м — товсте дерево, колода
Т р а ч — робітник, що пиляє дошки
Т р у́ м н а — труна, домовина
Т у́ м а н — дурень; т у́ м а н в і с і м н а́ д ц я т и й — останній дурень
Т у р а́ т и с я — звертати увагу на когось, на щось, втручатися
Т я́ к н у т и — штовхнути

У г у́ р н и й — упертий, норовистий, зухвалий
У р в и́ т і л ь — шибеник
У т е п е́ н и т и с я — змокнути, заболотитися

Ф а в д у в а́ т и с я — улягатися складками (про одяг)
Ф а́ й к а, ф а й ч и́ н а — люлька
Ф а́ л я — хвиля
Ф а́ с к а — маленька діжечка для масла, сиру
Ф і́ р а — віз, підвода
Ф р а́ ш к и — жарт, анекдот
Ф р е́ н з л і — торочки, бахрома
Ф у р ф а́ н т я — торочки, дрантя, шмаття
Ф у д у́ л ь н о — зарозуміло

Х а б у́ з — бур'ян
Х а п а т н я́ — частування, угощування
Х о́ п т а — бур'ян

Ц и б у́ х — чубук
Ц и р у́ л и к — фельдшер, перукар
Ц і х у в а́ т и с я — позначуватися
Ц у р а́ х а — те саме, що «цур» (цур йому́!)
Ц ю́ п к а — маленька кімната; камера в тюрмі

Ч е т и́ н н я — глиця, хвоя
Ч и р — рідка страва з борошна
Ч і́ ч к а — дика квітка
Ч у́ п к а т и — йти поволі

Ш е́ м р а т и — гомоніти, обурюватися
Ш и н к в а́ с — прилавок (у шинку)
Ш і́ с т к а — дрібна монета
Ш к в е р е н д і́ т и — жалібно пищати
Ш о л о́ п а н н я — шарудіння, шелестіння
Ш о́ п а — клуня
Ш п и х л і́ р — комора для зберігання зерна і борошна, гамазей
Ш п і́ т и — роїтися, кипіти
Ш п о́ т а т и с я — спотикатися, запинатися в мові
Ш у в а́ р — лепеха, аїр
Ш у́ т е р — дрібне каміння, пісок з камінням, жорства
Ш т у́ ц е р — франт

Щ е т ь — щетина

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Іван Франко. Портрет роботи З. Павлюха. 1893. Львівський державний літературно-меморіальний музей І. Я. Франка . . . . . 4—5
2. Сторінка журналу «Друг» за 1876 р., у якому друкувалась перша редакція повісті «Петрії і Довбущуки» . . . . . 256—257
3. Сторінка автографа оповідання І. Франка «Два приятелі» . . . . . 256—257
4. Титульна сторінка збірки оповідань І. Франка «Борислав. Картини з життя підгірського народу» . . . . . 288—289
5. Обкладинка збірки оповідань І. Франка «В поті чола» (Львів, 1890) . . . . . 288—289

ЗМІСТ

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Петрії і Довбущуки. *Повість в трьох частях* 7
Вугляр 245
Лесишина челядь 254
Два приятелі 265

БОРИСЛАВ. *Картини з життя підгірського народу*

Вступне слово 275
Ріпник 277
На роботі 292
Навернений грішник 307

Boa constrictor. *Повість* 370

КОМЕНТАРІ 443
Пояснення слів 471
Список ілюстрацій 476

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН
ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Художественные
произведения

Тома 1—25

Том 14

Повести и рассказы

(На украинском языке)

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
В. А. Зіпа

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічні редактори
М. А. Притикіна, І. А. Ратнер

Коректори
Л. В. Малюта, М. В. Гайдамак

Інформ. бланк № 1648.

Здано до набору 06.06.77. Підп. до друку 17.05.78. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 15,0+ +3 вкл. Ум. друк. арк. 25,52. Обл.-вид. арк. 25,83. Тираж 46 000 пр. Зам. 7-234. Ціна 3 крб.

Видавництво «Наукова думка», 252 601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

3 КРБ.

«НАУКОВА ДУМКА»